

Fæðingarhjálp á Íslandi
1760–1880

Erla Dóris Halldórsdóttir

Doktorsnefnd:

Már Jónsson, leiðbeinandi

Guðrún Kristjánsdóttir

Þorgerður Einarsdóttir



HÁSKÓLI ÍSLANDS
SAGNFRÆÐI- OG HEIMSPEKIDEILD

Reykjavík, september 2016

Sagnfræði- og heimspekideild Háskóla Íslands hefur metið
ritgerð þessa hæfa til varnar við doktorspróf í sagnfræði

Reykjavík, 8. september 2016

Svavar Hrafn Svavarsson
deildarforseti

Fæðingarhjálp á Íslandi 1760–1880

© Erla Dóris Halldórsdóttir

Doktorsritgerð við Háskóla Íslands. Allur réttur áskilinn.
Ritgerðina má ekki afrita, að hluta eða í heild, svo sem með
ljósmyndun, skönnun, prentun, hljóðritun, eða á annan
sambærilegan hátt, án skriflegs leyfis höfundar.

ISBN 978-9935-9260-7-4

Prentun: Háskólaprent ehf.

Erla Dóris Halldórsdóttir



Fæðingarhjálp á Íslandi

1760 - 1880



Ágrip

Þessi ritgerð er unnin út frá heimildum um tímabil sem tvær heilbrigðisstarfsstéttir á Íslandi gengu í gegnum á 120 árum, frá 1760–1880. Læknastétt var eingöngu skipuð körlum en í yfirsetukvennastétt gátu bæði lærðir sem ólærðir karlar og konur starfað. Orðin yfirsetukonur og yfirsetukvennastétt eru óþekkt í nútímamáli Íslendinga en þau orð voru notuð um það fólk sem sinni fæðandi konum á tímabili rannsóknarinnar. Báðar stéttirnar höfðu það hlutverk að koma fæðandi konum á Íslandi til hjálpar en með mismunandi hætti. Önnur stéttin, þ.e. læknastéttin, hafði einnig skyldum að gegna gagnvart sjúku fólki en yfirsetukonur sinntu eingöngu fæðandi konum og nýfæddum börnum þeirra. Þróunin sem þessar tvær stéttir fóru í gegnum átti eftir að hafa í för með sér að verkaskipting starfa í fæðingarhjálp varð skýrari þegar leið á 19. öld.

Rannsókn mín fjallar einnig um þá fæðingarþjónustu sem konum á Íslandi stóð til boða á árunum 1760–1880. Á umræddu tímabili urðu nokkrar mikilvægar framfarir í fæðingarhjálp kvenna hér á landi. Menntun lækna fór vaxandi og einkenndist bætt heilbrigðisþjónusta meðal annars af viðleitni stjórnvalda í Danmörku til að bæta aðstoð við fæðandi konur. Er sjónum beint að þeim einstaklingum er komu að fæðingarhjálp. Í fyrsta lagi menntun þeirra og hvaða hlutverki þeir gegndu í ferlinu. Í öðru lagi er rannsakað hvernig laga- og reglugerðarumhverfið þróaðist og hvaða verkanir það hafði í för með sér. Í þriðja lagi er farið yfir það hvernig þróun þekkingar og miðlunar hennar hafði mismunandi áhrif á menntun karla í læknastétt. Aukin menntun hafði einnig áhrif á stétt yfirsetukvenna og forsendur þeirra til að gegna hlutverki sínu. Aldrei áður hefur hér á landi farið fram jafn ítarleg athugun á þeirri fæðingarhjálp sem konum stóð til boða á þessu árabili. Íslenskar aðstæður eru í forgrunni í rannsókninni en einnig gripið til samanburðar við Danmörku, þar sem Ísland var hluti af danska ríkinu. Þar að auki er fjallað um fæðingarhjálp og aðstæður fæðandi kvenna á Englandi á 18. öld.

Rannsókn þessi er meðal annars byggð á gögnum um konur og karlmenn sem komu að fæðingarhjálp á Íslandi á árunum 1760–1880. Um tvenns konar hópa af yfirsetukonum var að ræða. Fyrir það fyrsta voru það konur sem sinntu starfinu án þess að hafa menntun eða próf í yfirsetukvennafræði að baki og hins vegar konur sem lærðu og luku prófi í yfirsetukvennafræðum og voru síðan skipaðar eða ráðnar sem yfirsetukonur af yfirvöldum. Þær fengu greidd laun úr sérstökum konungssjóði. Þeir karlmenn sem komu að fæðingarhjálp á þessu tímabili eru flokkaðir í fernt. Fyrst má nefna ólærða karla sem tóku að sér hlutverk yfirsetukvenna. Í öðru lagi eru það prestar sem höfðu enga formlega menntun í yfirsetukvennafræði en voru stöð sóknarbarna sinna, sem leiddi í nokkrum tilfellum til þess að þeir gerðu það sem þeir gátu til að veita

barnshafandi og fæðandi konum hjálp. Í þriðja lagi eru það karlar sem höfðu lokið yfirsetukvennaprófi. Reyndist aðeins einn karlmaður hafa lokið yfirsetukvennaprófi á þessu tímabili sem ekki var læknir. Ég kýs að velja menntuðum læknum stað í fjórða hópnum sem rannsókn mín fjallar um en á umræddu tímabili voru eingöngu karlar í stétt lækna hér og í Danmörku. Þeir sem töldust til lækna voru annars vegar þeir sem höfðu litla sem enga menntun í yfirsetukvennafræði og hins vegar þeir sem fengu bæði verklega og bóklega kennslu í því fagi.

Fyrsti vísir að formlegri aðkomu karla að fæðingarhjálp var með ráðningu fyrsta landlæknisins til Íslands árið 1760. Þá var vísað á bug reynslu og trú á náttúrulega hæfni einstaklinga í að hjálpa konum í barnsnauð. Beita skyldi aðferðum sem læknisfræðin hafði staðfest sem réttmæta í þeim tilgangi að stuðla að öruggari fæðingarhjálp. Þrátt fyrir viðleitni danskra stjórnvalda við að koma á sama heilbrigðiskerfi hér á landi og tíðkaðist í Danmörku og veita konum fæðingarþjónustu lærðra yfirsetukvenna lánaðist það ekki. Fáar konur luku námi í yfirsetukvennafræði hér og urðu barnshafandi konur að reiða sig á ólært fólk sem víðast hvar á landinu gegndi störfum yfirsetukvenna. Í þeim hópi voru ólærðir karlar, prestar og bændur sem buðu fram aðstoð sína þegar barnið vildi í heiminn. Þessir karlar voru taldir búa yfir sérstökum eiginleikum sem yfirleitt voru eignaðir konum en það var að sýna nærgætni og umhyggju. Einn karl sem ekki hafði læknismenntun lauk yfirsetukvennaprófi á Íslandi. Hans menntun hlaut ekki viðurkenningu og er skýringin sennilega sú að það tíðkaðist ekki í Danmörku að karlar sinntu fæðingarhjálp nema sem lærðir læknar. Þrátt fyrir að læknar hefðu litla sem enga þekkingu á fæðingarhjálp áttu þeir samkvæmt lagaboðum að sjá um erfiðar fæðingar frá árinu 1787. Breyting varð á þessu þegar leið á 19. öldina en þá voru læknanemar skyldugir að starfa á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn í tiltekinn tíma. Þar hlutu þeir verklega þjálfun í að taka á móti börnum, annað hvort með berum höndum eða fæðingartöngum. Þegar íslenskir læknar voru komnir með þessa menntun og reynslu í fæðingarhjálp og lærðum yfirsetukonum hafði fjölgað þannig að hægt var að manna yfirsetukvennaumdæmin var bæði ólærðum körlum og konum ýtt út með lagaboðum. Yfirsetukvennaskóli var stofnaður hér á landi árið 1912 og var aðeins konum heimilt að stunda þar nám. Sá skóli sá um að útskrifa yfirsetukonur. Árið 1925 var fyrsti prófessor í yfirsetukvennafræði ráðinn við læknadeild Háskóla Íslands. Hlutverk hans var að kenna læknanemum yfirsetukvennafræði. Frá þeim tíma er markar upphaf þessarar rannsóknar hefur menntun og aðbúnaður í umönnun barnshafandi kvenna vaxið svo að nú er Ísland eitt þeirra ríkja þar sem bæði fæstar mæður og ungbörn deyja í fæðingum. En það er hollt að líta um öxl og skoða fortíð og minnst með virðingu þeirra sem lögðu sitt af mörkum konum í barnsnauð til líknar.

Abstract

This paper is based on sources that describe a 120-year period in the history of two medical professions in Iceland, from 1760–1880. Physicians were at the time exclusively male, but midwives (Icel. *yfirsetukona/yfirsetumaður*, literally “woman/man who sits [and watches] over”) could include both educated and uneducated men and women. The words *yfirsetukona* and *yfirsetumaður* are unknown in modern Icelandic, but during the period under study it was used to refer to those who attended women in labor. Both professional classes were tasked with assisting Icelandic women in childbirth, but their roles differed. Physicians had responsibilities toward other sick persons, while midwives only attended to women who were giving birth and their newborn infants. The evolution of these two professions resulted in a clearer division of labor in obstetrical care as the 19th century progressed.

My study also examines the obstetrical care available to women in Iceland between 1760–1880. During the period in question, several important advances were made in obstetrical care in Iceland. Doctors' education increased, and among improvements in healthcare was an increased effort by the government in Denmark to provide care to women during childbirth. The study focuses on those individuals who were involved in obstetrical care. First, these individuals' education and their roles in the process are characterized. Second, the study lays out the evolution of the legal and regulatory framework and its consequences. Third, the study examines the ways in which the progression of knowledge and its communication had an impact on the education of doctors. Increased levels of education also affected *yfirsetukonur* and their ability to perform their role. No other Icelandic study has examined the obstetrical care available during this period in such detail. The emphasis of the study is on Icelandic conditions, but comparisons are also made with Denmark, as Iceland was a part of the Danish state. Obstetrical care and the conditions of childbearing women in 18th-century England are also discussed.

This study is based on data on women and men who provided obstetrical care in Iceland in 1760–1880. The women could be divided into two groups: women who performed the work without having any education or degree in midwifery, and educated midwives who had completed a course of study and been appointed or hired as midwives by the government. They were paid a salary from a special royal fund. The men who participated in obstetrical care during this period fall into four categories: First, there were uneducated men who took on work as midwives. Second, there were pastors who had no formal education in midwifery but supported members of their congregation, which could in some instances lead to their assisting women during pregnancy and childbirth. Third,

there were men who had completed studies in midwifery and been certified as midwives. Only one man who was not also a doctor proved to have completed this certification during the study period. I opt to place educated physicians in a fourth category; during the period under study, only men were doctors both in Iceland and Denmark. Doctors were further divided into those who had little or no education in obstetrics and those who had received both academic and practical instruction in the discipline.

The formal involvement of men in obstetrical care came with the hiring of the first Chief Medical Officer for Iceland in 1760. This entailed a rejection of experience of and belief in the natural ability of individuals to assist women during childbirth. The methods that had been validated by medical science should now be employed, in order to make childbirth more safe. The efforts of the Danish government to establish a healthcare system like the Danish one here in Iceland and provide women with access to educated midwives were unsuccessful. Few women trained as midwives, and expectant mothers had to rely on uneducated individuals who served as midwives in most parts of the country. This group included uneducated men, pastors and farmers who offered their assistance when a child was ready to enter the world. These men were considered to possess special characteristics that were usually associated with women and were seen as caring and sensitive. One man who was not a doctor completed education as a midwife in Iceland. His education was not recognized, probably because it was not the custom in Denmark for men to assist in childbirth except as educated doctors. Although doctors had little or no knowledge of obstetrics, they were required by law to provide care during difficult births from 1787 onward. This changed later in the 19th century, when medical students were required to work for a time at the Royal Maternity Home, *Den kongelige Fødselsstiftelse*, in Copenhagen. There they received practical training in delivering children, either with their bare hands or with obstetrical forceps. When Icelandic doctors returned home with this education and experience of delivery and the number of educated midwives had increased to the point where the official government posts could be manned, uneducated men and women were pushed out of the profession with legal decrees. A school of midwifery was established in Iceland in 1912, and only women were permitted to enroll. That school was responsible for graduating midwives. In 1925, the first professor of obstetrics was hired by the University of Iceland's medical department. His role was to teach obstetrics to medical students.

Since the start of the period covered by this study, education and conditions for obstetrical care have improved so greatly that Iceland is now one of the countries with the lowest rates of both infant and maternal mortality in childbirth. Still, it is worth pausing to reflect on the past and pay respects to those who worked to alleviate the suffering of women in labor.

Efnisyfirlit

Ágrip	iii
Abstract	v
Formáli	xi
Fyrsti kafli	
Inngangur	13
1 Rannsóknin	13
2 Aðferðir og kenningar	18
3 Hugtakanotkun og heimildir	22
4 Staða þekkingar	28
Annar kafli	
Aukin aðkoma lækna að fæðingum í Danmörku og á Englandi	33
1 Uppgötvanir í læknisfræði náðu einnig til líffæra kvenna	33
2 Læknar í Danmörku hefja að kenna yfirsetukonum	35
3 Stofnun tveggja danskra yfirsetukvennanefnda	38
4 Karlar í fæðingarhjálp í Danmörku	41
5 Læknanemar fá aðgang að <i>Accouchement-huset</i>	45
6 Karlar í fæðingarhjálp á Englandi	47
7 Fæðingartangir, hluti af viðleitni lækna til að taka yfir fæðingar	54
Samantekt	57
Þriðji kafli	
Gegn lögum og venjum: Landlæknir og ljósfaðir í fæðingarhjálp	59
1 Fæðingin í Hlíðarhúsum á Seltjarnarnesi árið 1768	60
2 Fæðingin á Stóru-Hámundarstöðum við Eyjafjörð árið 1858	63
Samantekt	68
Fjórdi kafli	
Yfirsetumenn/ljósfeður á Íslandi	69
1 Gleymdir karlar í störfum yfirsetukvenna	70
2 Karlmaður lýkur yfirsetukvennaprófi á Íslandi árið 1776	73
3 Fæðingarhjálpaparar	79
4 Skortur á lærdum yfirsetukonum veldur prestum áhyggjum	82
5 Misjafnar umsagnir presta og héraðslækna um þá bændur er stunduðu fæðingarhjálp	90
6 Bændum var einnig gefið að vera lagnir ljósfeður/yfirsetumenn	97
7 Ólærðir karlar fá leyfi stjórnvalda til að starfa við fæðingarhjálp	102
8 Karlmennska, kvenleikinn og yfirsetukvennastörf	108
Samantekt	112

Fimmti kafli

Hugmyndir nýskipaðs landlæknis um fæðingarhjálp	115
1 Bjarni landlæknir og skyldur hans gagnvart yfirsetukonum.....	116
2 Þekking Bjarna Pálssonar á fæðingum og fæðingarhjálp	119
3 Landlæknir sendi konungi tillögu varðandi yfirsetukonur	123
4 Fyrsta lærða yfirsetukonan á Íslandi.....	124
5 Sómakærar, alvarlegar og guðhræddar konur völdust í yfirsetukvennanám	129
6 Ein lærð, launuð og eiðsvarin yfirsetukona í hverja sýslu	132
7 Kennslubók yfirsetukvenna í tíð Bjarna landlæknis	134
8 Ungir og efnaðir karlmenn í læknanám	138
9 Konur gangast undir yfirsetukvennapróf hjá fjórðungslæknum	143
Samantekt.....	146

Sjötti kafli

Takmörkuð menntun skerti umsvif landlækna og um leið árangur í fæðingarhjálp.....	149
1 Að takast á við erfiðar fæðingar var talin forsenda fólksfjölgunar	149
2 Yfirsetukonum bar að leita ráða hjá landlækni þegar kona komst í barnsnauð.....	151
3 Jón Sveinsson landlæknir kenndi læknanemum að nota fæðingartöng	156
4 Fyrsti <i>accoucheur</i> Íslands.....	161
5 Ný þekking barst til landsins með Sveini Pálssyni	165
6 Fyrsti danski landlæknirinn á Íslandi og aðkoma hans að fæðingum.....	171
7 Fleiri fæðingaráhöld og tillaga um stofnun <i>Fødselsstiftelse</i> á Íslandi	173
8 Próflaus landlæknir og héraðslæknar árið 1816	177
Samantekt.....	184

Sjöundi kafli

Yfirsetukvennanám og menntun nýrrar kynslóðar lækna	187
1 Viðleitni danskra stjórnvalda til að fækka andvana fæðingum á Íslandi	187
2 Lærðir læknar sendir til Íslands	192
3 Nýr landlæknir veitir konum fæðingaraðstoð.....	197
4 Yfirsetukvennapróf fellt út í nýju erindisbréfi landlæknis og héraðslækna.....	201
5 Hlutverk héraðslækna gagnvart yfirsetukonum og fæðingum.....	204
6 Héraðslæknar takast á við erfiðar fæðingar	210
7 Jón Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi afkastamikill tangarlæknir	221
Samantekt.....	224

Áttundi kafli

Fæðingarhjálp og stofnun Læknaskólans í Reykjavík	227
1 Stofnun Læknaskólans og kennsla landlæknis í fæðingarhjálp	227
2 Fæðingaráhöld landlæknis og fyrsta klóróformsvæfing konu í fæðingu	232
3 Fyrsti keisaraskurður á Íslandi.....	234
4 Læknanemar við Læknaskólann halda til Kaupmannahafnar á fæðingarstofnunina	238
5 Hjörtur Jónsson héraðslæknir tekst á við lífshættulega fæðingu með blóðtökum.....	241
6 Sett í lög að landlækni og héraðslæknum beri að kenna yfirsetukonum og prófa þær	243
7 Læknar sinna eðlilegum fæðingum	248
8 Íslenskar yfirsetukonur sækja um leyfi til að beita fæðingartöngum.....	252
Samantekt.....	258

Níundi kafli

Niðurstöður	261
English summary	271
Myndaskrá	277
Skrá yfir töflur	316
Heimildaskrá.....	317
Viðauki 1	277
Viðauki 2	287
Viðauki 3	307
Viðauki 4	311

Formáli

Mikið vatn hefur runnið til sjávar frá því ég hóf þessa rannsókn mína við Sagnfræði- og heimspekideild Háskóla Íslands. Menntun mín sem hjúkrunarfræðings kveikti áhuga minn á fæðingarhjálp þeirri er konum stóð til boða á fyrri tímum. Vissulega var mér kunnugt um yfirsetukonur enda hefur talsvert verið um þær ritað. Að karlmenn hefðu komið að fæðingum var mér hins vegar framandi og vakti það forvitni mína. Varð það til þess að árið 2008 hóf ég rannsókn við Sagnfræði- og heimspekideild Háskóla Íslands á aðkomu kvenna og karla á Íslandi að yfirsetukvennastörfum. Sú rannsókn reyndist tímafrek nákvæmnisvinna og heimildir ekki alltaf auðfundnar. Í þessari vinnu hef ég lagt áherslu á að reyna að kynna mér sem flestar þær frumheimildir sem til eru um efni ritgerðarinnar. Ég hef lengi haft áhuga á fagvæðingu ýmissa heilbrigðisstétta og sem lokaverkefni BA. –náms í sagnfræði valdi ég að skrifa um upphaf hjúkrunarstéttar á Íslandi. Þá hef ég skrasett sögu fagdeildar gjörgæsluhjúkrunarfræðinga á Íslandi. Einnig ritaði ég 50 ára sögu Taugalæknafélags Íslands sem er sérgreinafélag taugalækna hér á landi.

Frá hausti 2005 til vorsins 2006 dvaldi ég sem gestanemi við sagnfræðideild Gautaborgarháskóla og sótti þar námskeið og málstofur doktorsnema við deildina. Þar einbeitti ég mér að því að móta og þróa hugmyndir rannsóknarinnar. Í doktorsnámi við sagnfræðideild Háskóla Íslands hef ég notið leiðsagnar leiðbeinanda minna, Más Jónssonar prófessors, Guðrúnar Kristjánsdóttur prófessors í hjúkrunarfræði og Þorgerðar Einarsdóttur prófessors í kynjafræði og vil ég þakka þeim fyrir handleiðslu og góð ráð. Sérstakar þakkir fær Gísli Gunnarsson prófessor emeritus í sagnfræði við Háskóla Íslands sem leiðbeindi mér á fyrsta ári í doktorsnámi. Auk þeirra hafa ýmsir einstaklingar aðstoðað mig og eiga þeir þakkir skildar fyrir. Mig langar að nefna sérstaklega sagnfræðinga sem ég kynntist við sagnfræðideild Gautaborgarháskóla: Önnu Þorbjörgu Þorgrímsdóttur doktorsnema, Auði Magnúsdóttur lektors í sagnfræði, Ulríku Lagerlöf Nilsson doktorsnema og allt það yndislega fólk sem þar starfaði. Fleiri fá þakkir fyrir frábæran stuðning og er þar efst á blaði vinkona mín Gunnhildur Hrólfsdóttir sagnfræðingur, en aðstoð hennar hefur verið mér ómetanleg. Æsu Guðrúnu Bjarnadóttur þakka ég góðar ábendingar og ráð. Jökli Sævarssyni og Hermanni Stefánssyni þakka ég yfirlestur. Starfsfólk á Þjóðskjalasafni Íslands, þar sem ég hef starfað með hléum síðustu ár, á einnig þakkir skilið. Ber að nefna Björk Ingimundardóttur, Jón Torfason, Þórunni Guðmundsdóttur, Gunnar Örn Hannesson, Helgu Hlín Bjarnadóttur, Hrefnu Róbertsdóttur og alls þess frábæra fólks sem þar starfar. Þá ber einnig að nefna sammemendur í málstofu í doktorsnáminu, þau Kristínu Bragadóttur, Margréti Gunnarsdóttur, Sigurð E. Guðmundsson og Sigurgeir

Guðjónsson. Einnig vil ég þakka starfsfólki þjóðdeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns fyrir einstaklega lipra og góða þjónustu. Krístrúnu Höllu Helga-dóttur sagnfræðingi hjá Íslendingabók þakka ég góða aðstoð. Kristín Einarsdóttir lyfjafraeðingur og lækarnir Ólafur Grímur Björnsson, Örn Bjarnason og Magnús Lyngdal Stefánsson fá sérstakar þakkir fyrir veitta aðstoð.

Til verksins hef ég fengið styrk úr sagnfræðisjóði Björns Þorsteinssonar. Einnig fékk ég styrk frá *NordForsk* sem gerði mér kleift að dvelja í Gautaborg sem gestanemandi við sagnfræðideild Gautaborgarháskóla einn vetur. Þá fékk ég ferðastyrk frá Hugvísindastofnun Háskóla Íslands til þátttöku á ráðstefnunni, *The European Social Science History Conference* árið 2008, þar sem ég kynnti rannsókn mína. Styrkur frá *Det Arnamagnæanske Stipendium (Det Arnamagnæanske Legat)* gerði mér mögulegt að dvelja einn mánuð við rannsóknir á Árnastofnun í Kaupmannahöfn og við heimildaöflun við *Rigsarkivet* í Kaupmannahöfn. Einnig ber að þakka góða vinnuáðstöðu af hálfu Háskóla Íslands, fyrst í Nýja Garði og síðan í nokkra mánuði í Gimli. Þann 24. október 2008, átján dögum eftir að neyðarlög voru sett á Íslandi í kjölfar bankahrunsins, var mér og fjórum öðrum fræðimönnum veittur styrkur úr jafnréttissjóði og jafnréttisráði sem gerði mér kleift að vinna áfram við rannsókn mína sem nú lítur dagsins ljós.

Móður minni, Elly Ingólfsson, þakka ég fyrir að hafa ávallt hvatt mig til dáða og föður mínum, Halldóri Kristbirni Ingólfssyni, þakka ég í bæn en hann lést árið 1974. Þakkir fá systir mín, Guðlaug Margrét Charlotte, bræður mínir tveir Jóhann Ingólfur og Björn Ottó, og fjölskyldur þeirra fyrir að hafa sýnt menntabrölti mínu skilning. Helga Hálfðánarsyni mági mínum þakka ég afnot af yndislega fallegru teikningu hans af barnshafandi konu standandi á baðstofu lofti að bíða komu barns síns. Efst á myndinni má sjá fæðingartöng. Töngin undirstrikar eilíflega yfirvofandi hættu á að fæðing barns geti orðið móður og barni erfið. Þá verður kallaður til læknir sem með fæðingartöng geti veitt hjálp í neyð. Ómetanleg er aðstoð mannsins míns, Gunnars Hálfðánarsonar, sem ætíð hefur stutt mig. Að lokum vil ég þakka syni okkar, Hálfðáni Inga, sem hefur veitt mér svo mikla gleði og hamingju. Ég tileinka syni mínum þessa rannsókn.

Fyrsti kafli

Inngangur

1 Rannsóknin

Hún skal hverki vera of ung og óreynd, né of gömul, heldur miðaldra, með fullum kröftum, minni og forstandi, heil og ósjúk, ekki of lurkaleg, of feit, eða stíð í vikum; þar með skal hún vera snarráð, siðlát, glaðlynd og skynsöm, að hún kunni bæði að lesa og skrifa, og sérdeilis að lesa; þar að auk forstandug og meðaumkunarsöm við fátæka, en fram yfir allt annað, skal hún vera guðhrædd og hafa góða samvisku.¹

Þannig er textinn um þá eiginleika kvenna sem á 18. öld tóku að sér fæðingarhjálp hér á landi. Hann birtist í fyrstu kennslubók um fæðingarhjálp á íslensku, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, í þýðingu séra Vigfúsar Jónssonar (1706–1776), sem kom út á Hólum í Hjaltadal árið 1749. Bókin var dönsk og bar heitið *Nye Jorde–Moder Skole, eller: Kort underviisning udi Jorde–Moder konsten*. Hún hafði komið út í Kaupmannahöfn árið 1735 og var eftir danskan lækni, Balthazar Johan de Buchwald (1697–1763).² Þegar *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* kom út barst ný þekking í fæðingarhjálp hingað til lands, líkt og Halldór Brynjólfsson (1692–1752) biskup á Hólum benti á í inngangi bókarinnar, þegar hann sagði að hún væri „sú hin fyrsta, um það efni, sem á vort mál er útgengin, er helst viðvíkur því kvenlega kyni, ei einasta það áhrærir fjölgan mannkynsins af þess lífi“.³ Með útkomu bókarinnar barst ekki aðeins hingað til lands þekking á fæðingarhjálp, heldur var því haldið fram í henni að það væri hlutverk kvenna einna að sinna fæðandi konum. Konurnar urðu líka að hafa ákveðna kvenlega eiginleika til að geta sinnt starfinu svo sem að vera siðlátar, glaðlyndar og meðaumkunarsamar. Ekkert var minnst á karlmenn í bókinni nema þegar ráðlagt var að leita til vel reynds læknis sem með „makt eður verkfærum“ kæmi konunni til aðstoðar ef höfuð barnsins sat fast í fæðingarveginum, því þá var ekkert annað „meðal, en að fá handfesti á barnsins höfði, og draga það út með afli, hvört heldur það er dautt eður lifandi, svo konunnar lífi verði við hjálpað“.⁴ Hér er ekki aðeins verið að vísa til viðtekinna hugmynda um að karlar væru læknar og að þeir einir

¹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakunstina*, bls. 17.

² Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole, eller: Kort underviisning udi Jorde–Moder konsten*, bls. 1.

³ Halldór Brynjólfsson, „Dedicatio“, bls. 3.

⁴ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 115.

mættu beita læknaáhöldum, því ljóst er að konum var ekki treyst til að beita þeirri lagni sem þurfti til að líkna konum í barnsnauð, heldur einnig vísað til líkamskrafta þeirra sem almennt eru eignaðir körlum. Á þessum tíma voru það eingöngu karlar sem sinntu læknaströfum hvort heldur þeir voru stórir, smáir, handsterkir eða þervisnir.

Í mínu verki birtast niðurstöður athugana á fæðingarhjálp þeirri er bæði konur og karlar lögðu af mörkum á Íslandi á árunum 1760–1880. Körlunum má skipta í fjóra flokka. Í þeim fyrsta voru ólærðir karlar sem gengu í störf yfirsetukvenna. Annar hópurinn var prestar sem höfðu enga formlega menntun í yfirsetukvennaströfum en voru stóð sóknarbarna sinna, sem leiddi í nokkrum tilfellum til þess að þeir gerðu það sem í þeirra valdi stóð til að hjálpa fæðandi konum í sókninni. Í þriðja flokkninum var eini karlmaðurinn sem vitað er til að hafi lokið yfirsetukvennaþrófi. Í fjórða hópnum voru menntaðir lækna. Þeir höfðu annars vegar litla sem enga menntun hlotið í yfirsetukvennafræði á meðan þeir voru í læknanámi og hins vegar voru þeir sem fengið höfðu bæði verklega og bóklega kennslu í faginu meðan á námi þeirra stóð. Konur sem sinntu fæðingarhjálp hér á landi á tímabili rannsóknarinnar voru titlaðar yfirsetukonur. Í þessari rannsókn er hugtakið yfirsetukona notað í tvenns konar merkingu. Fyrir það fyrsta voru það konur sem sinntu fæðandi konum án þess að hafa menntun eða próf í yfirsetukvennafræðum að baki og hins vegar konur sem lærðu og luku prófi í þeim fræðum, sóru yfirsetukvennaeið og voru síðan skipaðar eða ráðnar sem yfirsetukonur af yfirvöldum. Rannsóknin tekur einnig á þeirri þekkingu sem lækna og yfirsetukonur öðluðust í námi í fæðingarhjálp, sem og á embættisskyldum lækna og aðkomu þeirra að fæðingum. Þá verða teknar fyrir þær konunglegu tilskipanir og lög um heilbrigðismál sem bárust frá Danmörku, lög sem snertu lækna, yfirsetukonur, afdrif fæðandi kvenna, sængurkonur og nýfædd börn.

Lækna höfðu áhrif á myndun yfirsetukvennastréttar og einnig skópu þeir sérþekkingu í læknafræði á sviði fæðingarhjálp. Slík afmörkuð þekking leiddi til þess að sérfræðistétt á sviði fæðingarhjálp og kvensjúkdóma varð til.⁵ Markmið þessarar rannsóknar er í fyrsta lagi að greina frá því ferli í skipulagi fæðingarþjónustu sem hófst hér á landi með stofnun landlæknisembættisins árið 1760. Sú ákvörðun byggði á lögum um fæðingarþjónustu í Danmörku og henni var ætlað að ná til Íslands. Ætlan laganna var að mynda tvær lærðar embættismannastréttir, stétt lækna og stétt yfirsetukvenna. Það hafði löngum verið ljóst að ólærðir karlar og konur höfðu hjálpað fæðandi konum í landinu. Þetta kom enn betur í ljós þegar farið var að framfylgja lögnum um að lærðar konur og lækna sinntu fæðingarhjálp. Spurningar sem leitað verður svara við eru:

⁵ Fyrsti sérfræðingur í kvensjúkdómum og fæðingarhjálp á Íslandi var Jón Gunnar Nikulásson (1897–1984). Hann fékk viðurkenningu sem sérfræðingur í kvensjúkdómum og fæðingarhjálp 24. apríl 1936. Guðmundur Thoroddsen (1887–1968) var fyrstur til að gegna prófessorsstöðu í yfirsetukvennafræði við Háskóla Íslands árið 1925. Fyrsta konan sem fékk sérfræðileysi í kvensjúkdómalækningum og fæðingarhjálp á Íslandi var Þóra Friðbjófsdóttir Fischer fædd 1941. Leyfið fékk hún 22. mars árið 1982. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Lækna á Íslandi* I. bindi, bls. 305–307, 443; Gunnlaugur Haraldsson, *Lækna á Íslandi* III. bindi, bls. 1630.

Hvernig mótaðist þróunarferill lækna- og yfirsetukvennastéttar í átt til fagstétta tengdum fæðingarhjálp hér á landi? Hvað varð þess valdandi að karlar á Íslandi hófu að veita fæðandi konum hjálp? Hvaða áhrif höfðu framfarir í fæðingarhjálp og aukin menntun yfirsetukvenna á það ferli? Áttu þessar framfarir þátt í að móta yfirsetukvennastéttina og í að dæma yfirsetumenn/ljósfeður óhæfa? Hvernig lánaðist læknum að koma fræðslu til kvenna sem taldar voru ákjósanlegar til að hjálpa fæðandi konum eða voru til reiðu þegar þær leituðu til þeirra í erfiðum fæðingum? Með það í huga að konur hafa stundað yfirsetukvennastörf frá örófi alda verður spurt hvort yfirsetumenn/ljósfeður hafi þurft að taka á sig kvenlega eiginleika til að teljast hæfir. Hafði það áhrif á karla að fæðingarhjálp var talin andstætt karlmannlegum eiginleikum sem viðurkenndir voru á umræddum tíma?

Fyrri mörk rannsóknarinnar taka mið af stofnun landlæknisembættis á Íslandi árið 1760, en á þeim tíma var Ísland hluti af danska ríkinu. Sumarið 1760 kom fyrsti landlæknirinn til Íslands og eitt af hlutverkum hans var að kenna konum og körlum á Íslandi yfirsetukvennafræði. Í erindisbréfi hans, sem var á dönsku og samið af danska lækna-ráðinu (Collegium Medicum) í Kaupmannahöfn, voru yfirsetukvennafræðin skilgreind á dönsku fyrir verðandi yfirsetukonur sem *jordemoderkunsten* og *videnskaben*, en hjá körlunum sem voru læknanemar landlæknis voru þau skilgreind á latínu sem *arte obstetricandi* en þessar greinar voru þær sömu.⁶ Með þessari kennslu landlæknis urðu vatnaskil í menntun í fæðingarhjálp því aldrei höfðu þau fræði verið kennd áður hér á landi. Lokaár rannsóknarinnar er 1880 og miðast við gildistöku tvennra laga sem sett voru eftir að Stöðulögin gengu í gildi árið 1871. Með þeim lögum afsöluðu Danir sér ákveðnum völdum í íslenskum sérmálum, þar á meðal lækna- og heilbrigðismálum.⁷ Fyrri lög, sem sett voru 15. október 1875 og öðluðust gildi 1. janúar 1876 voru um skipulag læknishéraða á Íslandi. Hin voru yfirsetukvennalög sem sett voru 17. desember 1875 og öðluðust gildi 1. ágúst árið 1876. Með lögum um skipulag læknishéraða á Íslandi fengu læknar einir stétta heimild til að ná barni úr fæðingarvegi með tóngum ef upp komu aðstæður sem kröfðust slíkra aðgerðar. Voru þessi lög á engan hátt fyrsti vísir þess að læknar einir mættu notast við fæðingartöng, en embætti landlæknis á Íslandi hafði átt slíkt verkfæri frá árinu 1784 eða í 91 ár. Frá því fæðingartöng barst til Íslands árið 1784 voru óskrifuð lög um að læknar einir mættu beita henni. Einnig var tekið fram í lögnum 1875 að læknar mættu „hjálpa sængurkonu með eintómum höndum“.⁸ Ekki var tekið fram að fæðingarnar yrðu að vera erfiðar til að slíkt leyfðist, en fæðingarhjálp hafði verið á verksviði yfirsetukvenna frá því að farið var að skilgreina eðlilegar og óeðlilegar fæðingar, eins og þeim er lýst í fyrstu kennslubókinni handa yfirsetukonum, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá 1749.⁹

⁶ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 411, 415.

⁷ Sjá Stöðulögin: *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands III*. bindi (1870–1875), bls. 123–125.

⁸ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 80.

⁹ Sjá skilgreiningu á eðlilegri fæðingu eða „náttúrulegri fæðingu“ og erfiðri eða „ónáttúrulegri fæðingu“: Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 47–55, 87–98.

Í erindisbréfi fyrsta landlæknisins á Íslandi frá 19. maí 1760 var ekkert ákvæði um að hann hefði umsjón með vinnu þeirra kvenna er sinntu fæðingarhjálp. Hlutverk hans var að kenna verðandi yfirsetukonum yfirsetukvennafræði (d. jordemoderkunsten), einnig að leiðbeina um erfiðar fæðingar, vendingar og þess háttar.¹⁰ Eftirlitsskyldu landlæknis gagnvart yfirsetukonum var fyrst komið á með konunglegum úrskurði verðandi heilbrigðismál á Íslandi frá 10. maí 1762. Eftir það átti landlæknir að hafa stjórn og eftirlit með störfum yfirsetukvenna, en það tengist þeim merka áfanga þegar fyrsta lærða yfirsetukona á Íslandi fékk laun úr sérstökum konungssjóði eins og aðrir embættismenn á Íslandi.¹¹ Er þessi úrskurður sá fyrsti sem greinir frá því að yfirsetukonum væri ætlað að heyrja undir stjórn landlæknis hér á landi.

Þegar næsta erindisbréf landlæknis á Íslandi gekk í gildi 21. september 1787 var það áfram hlutverk landlæknis að kenna verðandi yfirsetukonum yfirsetukvennafræði, eða eins og fram kom í erindisbréfinu, sem var á dönsku líkt og hið fyrra, í „deres videnskab og kunst“.¹² Það sem var nýmæli í þessu erindisbréfi voru tvö atriði, þ.e. að landlækni bar að hafa eftirlit með lærðum yfirsetukonum að því leyti að þær væru allsgáðar og sinntu starfi sínu af eljusemi og gætni. Þetta átti við um þær konur sem hlutu laun úr sérstökum konungssjóði handa lærðum yfirsetukonum sem hafði verið settur á stofn 20. júní 1766. Hitt atriðið var að yfirsetukonur skyldu tilkynna landlækni um erfiðar fæðingar eða „tvivlsomme casus“ og leita þá einnig ráða hjá honum ef mögulegt var.¹³

Þann 25. febrúar 1824 gengu í gildi tvö erindisbréf, annað fyrir landlækni og hitt fyrir héraðslækna á Íslandi. Þar kvað við annan tón, því nú áttu bæði landlæknir og héraðslæknar að veita konum nauðsynlega þekkingu (d. fornödne veiledning) í yfirsetukvennafræði og var tekið sérstaklega fram að það gildi um staði þar sem engin lærð yfirsetukona var búsett. Einnig var tekið fram að yfirsetukonur ættu að leita ráða hjá landlækni eða héraðslæknum þegar fæðing gekk ekki sem skyldi og láta kalla á lækni til aðstoðar ef fæðing var erfið. Það sem var nýtt í þessum tveimur erindisbréfum var að bæði landlæknir og héraðslæknir áttu að hafa eftirlit með yfirsetukonum í læknaumdæmi þeirra. Þeir áttu að gæta þess að þær væru við störf duglegar, vel menntaðar og gætnar yfirsetukonur. Yrðu þeir varir við að einhver sinni fæðingarhjálp af óvarkárni svo skaði hlytist af þeim að láta amtmann vita.¹⁴

Í tilskipunum sem settar voru á 18. og 19. öld og snertu fæðingar og fæðingarhjálp var aldrei komið inn á að karlar ættu að sinna yfirsetukvennastörfum nema þegar erfiðar fæðingar áttu sér stað. Þá skyldu læknar koma til aðstoðar. Í lögum um lækningaleyfi frá 11. júlí 1911 var í fyrsta skipti tekið fram að karlmenn mættu sinna fæðingarhjálp,

¹⁰ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 415.

¹¹ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 449.

¹² *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 495.

¹³ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 495.

¹⁴ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 511, 522.

nefnilega lærðir læknar sem tekið höfðu próf frá Læknaskólanum í Reykjavík eða frá læknadeild Háskóla Íslands. Þeir máttu þó ekki gera „að atvinnu að hjálpa konum í barnsnað, fyrr en þeir hafa lokið námskeiði í fæðingarhúsi“ og var átt við *Den kongelige Fødselsstiftelse* (fæðingarstofnunina) í Kaupmannahöfn.¹⁵

Eftir að yfirsetukvennalög voru sett 17. desember 1875 gat engin kona verið skipuð yfirsetukona nema hún hefði fengið kennslu og gengist undir próf, annað hvort hjá landlækni í Reykjavík eða héraðslæknum í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri og Eskifirði, eða á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn. Átti konan að fá skírteini um að hún hefði gengist undir yfirsetukvennaprófið. Ein undantekning var gerð í lögnum, því samkvæmt 9. grein mátti setja til bráðabirgða ólærða yfirsetukonu í eitthvert yfirsetukvennumdæmið þegar lærð yfirsetukona fékkst ekki í starfið. Ef hún var „reynð að dugnaði skyldi veita henni laun“.¹⁶ Tekið var fram að það skyldi gert með ráði sýslunefndar og læknis. Enda þótt fyrst og fremst væri gert ráð fyrir konum þá kom fyrir að karlar væru settir yfirsetumenn, eins og í tilviki Egils Gottskálkssonar (1819–1887) bónda á Skarðsá í Glaumbæjarsókn í Skagafjarðarsýslu, sem „með stökum dugnaði og happi hefur þjónað ljósmóðurstörfum“ í Staðar- og Seyluhreppi, eins og fram kom í bréfi hreppsnefndar 20. mars 1877.¹⁷ Það sama átti við um Sigurð Víglundsson (1830–1879) hreppstjóra á Selnesi í Hvammssókn í sömu sýslu, sem „hefur reynst vel í því að þjóna sængurkonum“ eins og segir í bréfi hreppsnefndar Skefilstaðahrepps 16. apríl 1877.¹⁸

Ákvæðið um að setja mætti ólærða yfirsetukonu til bráðabirgða í yfirsetukvennumdæmi þegar lærð yfirsetukona fékkst ekki í starfið var fellt úr gildi þegar ný yfirsetukvennalög voru sett 22. október 1912 og gengu í gildi 1. janúar árið eftir. Eftir setningu þessara laga gat engin orðið yfirsetukona hér á landi nema hún hefði staðist próf í Yfirsetukennaskólanum í Reykjavík eða frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn.¹⁹ Þegar farið var að mennta yfirsetukonur hér á landi árið 1761 hafði það verið ætlun yfirvalda og einlægur vilji að hafa við störf lærðar yfirsetukonur. Ætlunarverkið reyndist afar torsótt af ýmsum ástæðum og tók 151 ár að ná settu markmiði.

Ritgerðin skiptist í níu kafla. Í fyrsta kafla er rannsóknin kynnt. Þar koma fram rannsóknarspurningar, efnisskipan ritgerðarinnar, kenningar og skilgreining hugtaka. Annar kafli er um uppgötvanir í læknisfræði sem tengdust líffærum kvenna. Þá verður fjallað um aðkomu karla að fæðingarhjálp í Danmörku og á Englandi á 18. öld, en þær hugmyndir sem bárust hingað til lands um fæðingarhjálp karla komu þaðan. Hjálpartæki í erfiðum fæðingum voru nær engin en þau voru þó í þróun og verður í stórum dráttum rakin saga þeirra. Í þriðja kafla eru teknar fyrir tvær fæðingar hér á landi sem áttu sér stað

¹⁵ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1911 A*–deild, bls. 240.

¹⁶ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 124.

¹⁷ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. B/22. Bréf 1877, örk 20; *Ljósmæður á Íslandi I*. bindi, bls. 79.

¹⁸ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. B/22. Bréf 1877, örk 20; *Ljósmæður á Íslandi I*. bindi, bls. 582.

¹⁹ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1912 A*–deild, bls. 64; *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 124.

á tveimur tímasteiðum og eiga það sameiginlegt að karlmenn komu að þeim báðum, annar lærdur læknir og hinn ólærdur ljósfaðir. Umfjöllunarefni fjórða kafla eru hinir svokölluðu yfirsetumenn/ljósfaður á Íslandi. Allir nema einn voru þeir ólærðir í yfirsetukvennafræði. Fyrsti landlæknir á Íslandi, Bjarni Pálsson (1719–1779), og hlutverk hans í fæðingarhjálp eru umfjöllunarefni fimmta kafla. Í erindisbréfi Bjarna frá 19. maí 1760 eru skyldur hans við það fólk sem átti að sinna fæðingarhjálp tíundaðar. Þar kemur fram að það þurfti að uppfylla ýmis skilyrði til að fá að gegna yfirsetukvenna- og læknastörfum. Í kaflanum verður fjallað um stefnu Bjarna í málefnum yfirsetukvenna og lagt á það mat hvort hún hafi gengið eftir. Sjötti kafli fjallar um nýja þekkingu í barnsburði og fæðingum. Tímabilið nær frá andláti Bjarna Pálssonar til ársins 1820. Á þessu árabili voru flutt hingað til lands lækningaáhöld sem læknað beittu í fæðingum. Þrátt fyrir þessa nýju þekkingu í barnsburði voru fáar konur sem luku yfirsetukvennaprófi hér á landi. Umfjöllunarefni sjöunda kafla er ný kynslóð lækna og aðkoma þeirra að fæðingum á tímabilinu frá 1820–1855. Fjallað verður um aðdraganda þess að héraðslæknum á Íslandi var bannað að sinna kennslu yfirsetukvenna árið 1827. Aðkoma héraðslækna að fæðingum verður einnig tekin fyrir en hún jókst eftir 1830. Í áttunda kafla verður fjallað um aðdraganda þess að hafin var læknakennsla á Íslandi eftir margra áratuga hlé. Tímabil kaflans nær frá 1855 til 1880. Læknanemarnir, sem eingöngu voru karlmenn, áttu einnig að hljóta kennslu í að taka á móti börnum og sitja yfir konum með því að fylgja yfirsetukonum í Reykjavík í vitjun til fæðandi kvenna. Kennsla sem þeir fengu fyrsta árið hér á landi í fæðingarhjálp var að mati danskra heilbrigðisyfirvalda ekki nógu góð. Verður fjallað um það til hvaða ráða heilbrigðisyfirvöld í Danmörku gripu og gerðu að skilyrði fyrir því að lækna á Íslandi gætu sótt um embætti. Í níunda og síðasta kafla ritgerðarinnar eru rannsóknarniðurstöður dregnar saman.

2 Aðferðir og kenningar

Eftir anmodning hr. landphysici Bjarna Paulssonar var hans fullmeztugur fjórðungs chyrurgus Magnús Guðmundsson, nálægur á Myrká í Hörgárdal, til að taka ásamt, og viðverandi sóknarprestinum síra Stefáni Halldórssyni lögformlegann eið af Þuríði Jónsdóttur hvern hún, að áðurheyrðum þar að lútandi kongl. laga póstum aflagði í viðurvist tveggja ærlegra manna. Og so sem hún er fyrirfundin sér í lagi, af sjálfum landphysico, auk marg taldra eftirdæma, drífandi og skynug í þessari Profession.²⁰

Þannig hljóðaði vitnisburður sem Magnús Guðmundsson (1738–1786), fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi, sendi Bjarna Pálssyni landlækni 12. september 1768. Hér var átt við 41 árs konu, Þuríði Jónsdóttur (1727–1786) húsfreyju á Barká í Hörgárdal í Myrkársókn og verðandi yfirsetukonu Eyjafjarðarsýslu. Þuríður sór sérstakan yfirsetukvennaeið á Myrká í viðurvist Magnúsar og séra Stefáns Halldórssonar 21. ágúst. Þuríður var af

²⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 140v.

lækninum álitin afar fær í sinni *profession*, sem verðandi yfirsetukona. Þegar hún sór yfirsetukvennaeiðinn var í undirbúningi ný starfsstétt kvenna á Íslandi og fyrirmynd að henni barst frá Kaupmannahöfn.

Þessi rannsókn byggir á fagvæðingarhugtakinu (e. professionalization) sem leitt er af hugtakinu fagstétt (e. profession), svo notað séu orð Gyða Jóhannsdóttur lektors við Kennaraháskóla Íslands. Fagvæðing vísar til ferilsins þegar starfsstéttin verður að fagstétt, þ.e. hún sýnir smám saman einkenni sérhæfingar.²¹ Líta má á umrætt ferli sem samfellu. Á öðrum enda þess er starfið nefnt „job“ eða vinna, en með tilkomu menntunar má segja að á hinum endanum sé starfið orðið fag (e. profession).²² Aðferðafræðilegar forsendur þessarar rannsóknar eru kenningar um fagstéttir, útilokun og karlmennsku. Rannsóknir á eðli og einkennum *profession*, sem þýtt hefur verið sem fagstétt eða faghópur á íslensku, hafa verið viðfangsefni félagsvísinda um árabil. Félagfræðingar hafa reynt að varpa ljósi á hvað greinir fagstéttir frá öðrum starfsgreinum.²³ Hugtakið *profession* er viðamikil og getur náð yfir ýmis störf sem hafa ólíkar áherslur. Morris L. Cogan heldur því fram að rætur hugtaksins megi rekja til forn–grísku heimspekinganna Platons og Aristótelesar.²⁴ Sem dæmi er álitnið að fagstétt verði að byggjast á löngu námi, sérþekkingu og kenningarlegum grunni. Tenging við háskóla og þá sérstaklega þekking á latínu aðskildi fagstéttir frá gildum sem þróuðust í borgum á miðöldum. Tilvera gilda byggðist oft á einokunarleyfum sem veitt voru af konungi. Félagar innan þessara gilda höfðu leyfi til að starfa og eiga verkfæri til ákveðinna verka.²⁵ Eins og ítalski félagsfræðingurinn Magali Sarfatti Larson bendir á gerðist það að með því að fara í gegnum háskólanám veittist læknum svigrúm til að skilgreina sig frá öðrum sem lögðu fyrir sig lækningar. Í hinum engilsaxneska heimi í byrjun 19. aldar voru aðeins til þrjár embættismannastéttir, þ.e. stétt lögfræðinga, presta og lækna. Með þeim var búið að mynda „norm“ um það hvað einkenndi fagstétt og hvaða stéttir gætu talist til fagstétta. Þessar þrjár stéttir voru karlastéttir sem nutu virðingar og voru konur útilokaðar frá þeim.²⁶ Yfirsetukvennastétt, sem farin var að myndast á þessum tíma, var ekki talin með, enda eintómar konur í þeirri stétt. Nú á dögum skilgreina margar stéttir sig sem fagstéttir og leita viðurkenningar sem slíkar því það þykir eftirsóknarvert fyrir starfsstétt að teljast fagstétt. Um er að ræða störf

²¹ Gyða Jóhannsdóttir, „Hugmyndir um flutning menntunar íslenskra barnakennara á háskólastig 1971: Sértek fræðileg þekking, virðingarstaða eða hvað?“, bls. 128; Lawrence Klatt, „The Professionalization of Everyone“, bls. 509; Þorgerður Einarsdóttir, „Sérfræðihópar og fagbróun í ljósi kynferðis“, bls. 131–144.

²² Lawrence Klatt, „The Professionalization of Everyone“, bls. 509.

²³ William J. Goode, „Encroachment, charlatanism, and the emerging profession: Psychology, Sociology and Medicine“, bls. 903.

²⁴ Morris L. Cogan, „Toward a Definition of Profession“, bls. 33.

²⁵ Eliot Freidson, *Profession of medicine: A study of the Sociology of Applied Knowledge*, bls. 19.

²⁶ Magali Sarfatti Larson, *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*, bls. 4.

sem veita völd og virðingu og í krafti sérþekkingar hafa þær veitt handhöfum menntunarinnar fastan sess í þjóðfélaginu.²⁷

Árið 1960 birti bandarískur félagsfræðingur, William J. Goode, lista yfir tíu eiginleika sem sérfræðistéttir ættu að uppfylla sem viðmið til að teljast *profession*. Eiginleikarnir voru meðal annars menntun, þjálfun, prófgráða og leyfisveiting. Sérfræðihópurinn átti að þróa sinn eigin sérþekkingarbrunn sem starf sérfræðinga var talið byggjast á, því annars hefðu þeir ekki yfirsýn yfir þróun fagsins sem þeir tilheyrðu.²⁸ Á áttunda áratug 20. aldar ruddi sér til rúms áhugavert sjónarmið í rannsóknum á fagstéttum. Breskur félagsfræðingur, Frank Parkin, setti þá fram kenningu um „social closure as exclusion“ eða félagslega útilokun. Kenningin gengur út á það að í fagvæðingu starfs felist einokun á þekkingu og störfum á vinnumarkaði gagnvart öðrum stéttum og ríkisvaldinu. Viðurkenndar fagstéttir/sérfræðihópar standa vörð um eigin sérréttindi og hagsmuni og reyna að koma í veg fyrir að aðrar stéttir öðlist þau sérréttindi sem þær hafa. Það gerist með lögvernd, löggildingu eða annars konar leyfisveitingu.²⁹ Sem dæmi um slíka útilokun kemur fram í rannsókn Raymond Murphy um félagslega útilokun að konur voru útilokaðar með lögum frá læknaskólum fyrir á öldum. Þannig varð læknastétt karlastétt.³⁰ Útilokunarkenningin byggir á kenningalegum arfi þýska félagsfræðingsins Max Weber (1864–1920), sem notaði hugtakið *social closure* til að lýsa því sem átti sér stað þegar hópur náði ákveðinni félagslegri stöðu og viðhélt henni. Hann taldi það félagslega útilokun þegar hópur reyndi að stjórna markaðsaðstæðum sér í hag, með því að útiloka aðra með takmörkunum á aðgengi að stéttinni.³¹

Félagsfræðingurinn Anne Witz nefnir hugtakið *occupational closure* þegar hún fjallar um útilokun vegna kyns, og telur að kyngervi hafi haft áhrif á þróun fagstétta.³² Hún nefnir dæmi um að konum hafi á grundvelli kynferðis verið meinað að njóta sömu menntaforréttinda og karlar og þær hafi verið útilokaðar frá læknanámi í Bretlandi fram á miðja 19. öld.³³ Hin túlkun hennar á útilokun vegna kyns er að konur voru ekki endilega útilokaðar frá starfinu heldur var þeim skipað í sérstakt hólf í verkaskiptingu starfsins. Hún kemur þar meðal annars inn á verkaskiptingu lækna og yfirsetukvenna, þar sem læknavísindin hafa seilst inn á verksvið yfirsetukvenna með því að taka yfir erfiðar fæðingar, beitingu fæðingartangar og með því að karlkenna tæknilega beitingu hennar. Má sjá að sú þróun sem Witz hefur lýst í Bretlandi átti sér hliðstæður í þróun fæðingarhjálpar á

²⁷ Magali Sarfatti Larson, *The Rise of Professionalism*, bls. x.

²⁸ William J. Goode, „Encroachment, charlatanism, and the emerging profession: Psychology, Sociology, and Medicine“, bls. 903.

²⁹ Frank Parkin, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, bls. 44–47; Rolf Torstendahl, „Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism“, bls. 49.

³⁰ Raymond Murphy, *Social closure: The theory of monopolization and exclusion*, bls. 2.

³¹ Max Weber, *Economy and society: An outline of interpretive sociology*, bls. 342–346.

³² Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 44.

³³ Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 73.

Íslandi. Hjá Witz kemur einnig fram að í krafti læknisfræðiþekkingar sinnar höfðu læknar vald til að úrskurða hvort fæðing væri eðlileg eða óeðlileg.³⁴

Þessi rannsókn er einnig unnin út frá kynjasögulegri aðferðafræði eins og hún hefur þróast á undanförunum árum. Má einkum nefna rannsóknir sem varða hugmyndir um kyn eða kyngervi (e. gender) og hvernig þær hugmyndir hafa áhrif á reynslu og stöðu kvenna og karla á ólíkum tímum. Fram til 1970 var enska hugtakið *gender* einungis málfræðilegt. Það voru annarrar bylgu femínistar sem tóku greiningarhugtakið *gender* upp á sína arma í þeim tilgangi að útfæra muninn á líffræðilegu kyni (e. sex) og félagslega mótuðu kyni (e. gender), en það kyn vísar til hugmynda um karlmennsku (e. masculinity) og kvenleika (e. femininity).³⁵ Samfélag hvers tíma hefur dregið upp mynd af því hvernig konum og körlum beri að hegða sér, hvert sé eðli þeirra og hlutverk. Menning, umhverfi og tími hefur áhrif á hugmyndir um karlmennsku og kvenleika. Bandarískur sagnfræðingur, Joan Wallach Scott, telur það vera grundvallaratriði í kvenna- og kynjasögu að rannsaka hvernig kynin hafa verið táknuð á hverju skeiði sögunnar og hvernig hugmyndir samfélagsins um kvenleika og karlmennsku hafa haft áhrif á samfélagslega stöðu kynjanna og möguleika þeirra til áhrifa og valda.³⁶ Kenningar sem þessar hafa mikla þýðingu fyrir þessa rannsókn á myndun yfirsetukvennastéttar og þeirrar greinar innan læknastéttar sem viðkemur fæðingarhjálp á árunum 1760–1880. Mun hún því að einhverju leyti varpa ljósi á þær hugmyndir sem innbyggðar voru og eru í kynjaskiptingu heilbrigðiskerfisins. Við áfall er hið karlmannlega og kvenlega skilgreint upp á nýtt. Það gerist við dauðsfall eða í stríði, svo dæmi séu tekin, og veldur því að konur eða karlar þurfa að taka við hlutverkum hvors annars.³⁷

Latneska karlmennskuhugtakið *masculinus* nær aftur til 19. aldar. Karlmennsku-rannsóknir hafa verið stundaðar frá sjöunda áratug 20. aldar. Hugtakið karlmennska í þessari rannsókn verður skilgreint að fyrirmynd eins áhrifamesta fræðimanns á sviði karlmennskurannsókna, ástralska félagsfræðingsins Raewyn Connell. Hún tengir karlmennsku í fyrsta lagi við *hegemonic masculinity* (ísl. yfirráðakarlmennska) sem trónir efst í þeim virðingartíga sem kyngervið byggir á. Birtingarmynd þessarar karlmennsku hverfist um völd og áhrif, líkamlegt atgervi og gagnkynhneigð. Þessir karlmennsku nutu mestrar virðingar og höfðu í hendi sér áhrif og völd.³⁸ Vel má vera að slíkar karlmennskuhugmyndir hafi átt við um lækna sem störfuðu á Íslandi á tímabilinu 1760–1880 því þeir höfðu völd og áhrif. Einnig það líkamlega atgervi sem þurftu til að beita fæðingartöngum og öðrum

³⁴ Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 104–105, 107.

³⁵ Sjá skilgreiningu á kyngervi (e. gender): Joan Wallach Scott, *Gender and the politics of history*, bls. 25; Þorgerður H. Þorvaldsdóttir, „„Gender“ sem greiningartæki í sögu“, bls. 253; Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*, bls. 34–35.

³⁶ Joan Wallach Scott, *Gender and the politics of history*, bls. 29.

³⁷ Sjá: Susan L. Carruthers, „Manning the Factories: Propaganda and Policy on the Employment of Women, 1939–1947“, bls. 232–256.

³⁸ R. Connell, *Masculinities*, bls. 77–78.

læknaverkfærum sem notuð voru við fæðingarhjálp og þeir voru allir kvæntir. Fáir karlmenn uppfylla þau skilyrði sem ráðandi karlmennska krefst en stór hópur karla hagnast á henni og þeir njóta góðs af þeim hugmyndum og því valdi sem hún felur í sér. Karlmennsku-hugmyndina sem nýtur góðs af yfirráðakarlmennsku samkvæmt Connell kallar hún *complicit masculinity* eða hlutdeildarkarlmennsku. Þriðju birtingarmynd karlmennsku nefnir Connell *subordinated masculinities* og er það undirskipuð karlmennska, en þar er að finna hugmyndir um karlmennsku samkynhneigðar. Fjórða birtingarmynd karlmennsku kallast *marginalization* eða jöðrun. Birtingarmyndir þessara karlmennskuhugmynda eru kyn og kynþættir. Undir þá skilgreiningu flokkast svartir karlmenn.³⁹

3 Hugtakanotkun og heimildir

Í þessari rannsókn verður notast við eftirfarandi hugtök um það fólk sem tók að sér fæðingarhjálp á Íslandi á 18. og 19. öld. Fyrst ber að nefna *landphysicus* eða *landfysikus* eins og landlæknar voru titlaðir í Danmörku, en þennan starfstítl hafði landlæknir á Íslandi á tímabili þessarar rannsóknar. Landlæknar hér á landi luku læknaprófi frá læknadeild Hafnarháskóla ef frá eru taldir þeir sem voru settir landlæknar í stuttan tíma. Íslenska orðið, landlæknir, verður notað í þessari rannsókn. Aðrir læknar sem störfuðu á Íslandi báru sömu starfstítla og læknar í Danmörku. Þegar fjórðungslæknaembættin voru stofnuð á Íslandi 20. júní 1766 fengu læknar hér starfstítlinn *fjerdingskirurger* eða fjórðungslæknar.⁴⁰ Þegar Íslandi var skipt í tvö ömt árið 1770 eru dæmi þess að læknar hér hafi verið titlaðir *amtskirurger*.⁴¹ Árið 1800 er farið að titla lækna hér á landi *distriktsskirurger* og þann starfstítl báru þeir læknar sem höfðu lokið *examen chirurgicum* prófi frá skurðlæknaakademíunni, *Det Kongelige Chirurgiske Academie* í Kaupmannahöfn. Þegar gert var að skilyrði að karlar lykju læknaprófi frá bæði læknadeild Hafnarháskóla og skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn árið 1838, *examen medico-chirurgicum* prófi, og fengu lærdómstítlinn *can. med. et chir.*, voru þeir titlaðir *distriktslæge*.⁴² Þann starfstítl báru héraðslæknar einnig hér á landi.⁴³ Í þessari rannsókn verður talað um héraðslækna, en fyrstu löggin sem titla lækna sem héraðslækna hér á landi eru lög um aðra skipan á læknishéruðum á Íslandi frá 15. október 1875 og yfirsetukvennalög frá 17. desember sama ár.⁴⁴ *Medicinere* var starfstítl sem læknar í Danmörku fengu eftir að þeir luku doktorsgráðu frá læknadeild Hafnarháskóla.⁴⁵ Sá læknir sem bar þann starfstítl fyrstur hér á landi var Jón

³⁹ R. Connell, *Masculinities*, bls. 78–79, 80–81.

⁴⁰ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 548.

⁴¹ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 664–665. Jón Einarsson, sem lauk læknaprófi hjá Bjarna Pálssyni landlækni árið 1776, fékk starfstítlinn „amts kirurg“ samkvæmt veitingarbréfi hans frá 17. apríl 1782. Telst Jón fyrstur lækna hér á landi sem hlýtur þann starfstítl. Sjá: *ÞÍ*. Hið danska kansellí. KA/29. Innkomin bréf 1781–1782, örk 12.

⁴² Gerda Bonderup, „Medicinalberetninger og deres kontekst ca. 1800–1870“, bls. 13.

⁴³ *Lovsamling for Island XI*. bindi (1837–1840), bls. 174–175.

⁴⁴ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 76, 124.

⁴⁵ Gerda Bonderup, „Medicinalberetninger og deres kontekst ca. 1800–1870“, bls. 12.

Hjaltalín (1807–1882) landlæknir, en hann lauk fyrstur íslenskra lækna doktorsprófi við Kílarháskóla árið 1839.⁴⁶ Þá kemur orðið læknisfræðingur fyrir í auglýsingu um kennslu í yfirsetukvennafræði árið 1871 og var átt við lækna sem lokið höfðu læknaprófi á Íslandi eftir að læknánám var aftur endurvakið hér á landi árið 1863.⁴⁷

Hugtakið *fostermester med instrumenter* átti við um lækna sem sáu um að fjarlægja fóstur úr móðurkviði með sérstökum læknaáhöldum í Danmörku á 18. öld.⁴⁸ *Fostermester* og *accoucheur* voru starfstítlar sem lækna í Danmörku hófu að nota um miðja 18. öld. Engin dæmi finnast um það að lækna hér á landi hafi titlað sig *fostermester* en dæmi eru um að lækna á Íslandi hafi tekið starfstítilinn *accoucheur* í sínar hendur á 19. öld. Samkvæmt orðabók Gunnlaugs Oddssonar, sem inniheldur framandi og sjaldgæf orð í dönskum bókum, þýðir *accoucheur* yfirsetumaður.⁴⁹ Orðið *accoucheur* er franskt starfsheiti sem þeir lækna sem höfðu lagt fyrir sig fæðingarhjálp í Frakklandi hófu að nota á 17. öld.

Þeir sem sinntu fæðingarhjálp á Íslandi á 18. og 19. öld, konur og karlar, hvort sem þeir höfðu lokið prófi í yfirsetukvennafræði, voru titlaðir ýmist annað hvort sem yfirsetukona, *jordemoder*, *gjordemoder*, yfirsetumaður og ljósfaðir. Orðin *accoucheur*, yfirsetumaður, *gjordemoder*, yfirsetukona og ljósfaðir eru óþekkt í nútímamáli Íslendinga. Það var ekki fyrr en líða tók á 20. öld að ljósmóðurheitið var tekið upp. Þegar lög um fyrsta yfirsetukvennaskóla í Reykjavík gengu í gildi 1. október 1912 hét skólinn Yfirsetukvennaskóli og vísaði nafn skólans í starfstítil yfirsetukvenna.⁵⁰ Árið 1924 gengu þann 4. júní í gildi lög um breytingu á lögum um Yfirsetukvennaskóla í Reykjavík og var nafni skólans þá breytt í Ljósmæðraskóli.⁵¹ Þá voru yfirsetukonur farnar að nota starfstítilinn ljósmæður, en orðið ljósmóðir er reyndar gamalt í íslensku máli og er elsta dæmið í *Guðbrandsbiblíu* árið 1584.⁵²

Starfsheitin *jordemoder* og *gjordemoder*, sem einnig koma fyrir í íslenskum skjölum um yfirsetukonur hér á landi, eru danskir starfstítlar. Það fyrra er tilkomið af því að konan lyfti barninu upp af jörðu eða gólfi „og rétti það föðurnum til þess að hann

⁴⁶ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 431.

⁴⁷ *Tíðindi um stjórnmálefni Íslands* III. bindi (1870–1875), bls. 229.

⁴⁸ Sjá um hugtakið „fostermester med instrumenter“ í bók Georg Daniel Bössel, *Kort Underretning for Jordemøderne, brugelig ved de i Flensburg og Altona efter Kongelig Befalning anordnede Jordemoderskole*, bls. 28.

⁴⁹ Gunnlaugur Oddsson, *Orðabók sem inniheldur flest fágæti, framandi og vanskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*, bls. 7.

⁵⁰ *Stjórnatíðindi fyrir Ísland 1912 A–deild*, bls. 70.

⁵¹ *Stjórnatíðindi fyrir Ísland 1924 A–deild*, bls. 50.

⁵² Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 220. Guðrún Kvaran telur að uppruna orðins megi rekja til rómverska gyðjuheitisins Lúcína en þessi gyðja hjálpaði konum við fæðingar, dró úr sársauka og sá til þess að allt færi vel. Nafn gyðjunnar er dregið af latneska orðinu lux „ljós“. Visað er til þess að ljósmóðirin hjálpaði börnum úr móðurkviði út í ljósið. Guðrún Kvaran, „Hvers vegna heita þær ljósmæður?“. *Vef. Vísindavefur Háskóla Íslands*: <<http://www.visindavefur.is/svar.php?id=4841>>. Skoðað 7. apríl 2015.

viðurkenndi það⁵³, eins og fram kemur í grein eftir Önnu Sigurðardóttur. Hinn titillinn, *gjordemoder*, er talinn hafa komið fyrst fram árið 1781 í skrifum danska læknisins Matthias Saxtorph (1740–1800), sem hóf að titla danskar yfirsetukonur sem *gjordemoder* í stað *jordemoder*. Orðið er komið af því að binda gjörð eða ól um kvið konunnar sem var að fæða barn.⁵³ Orðið *obstetrix* er latína og þýðir ljósmóðir. Það er talið koma af orðinu *obstare*, þ.e. að standa fyrir framan, því sá sem aðstoðaði fæðandi konu stóð fyrir framan hana og tók á móti barninu.⁵⁴ Á 20. öld farið var að nota orðið *obstetrics* í stað *midwifery* við læknadeildir háskóla og telur enski fæðingarlæknirinn James Drife að það hafi verið vegna þess að latneska orðið var fræðilegra heldur en engilsaxneska orðið *mid* sem þýðir með og *wyf* sem þýðir kona.⁵⁵ Fæðingargjaldparar koma einnig fyrir í þessari rannsókn. Það var þó aðeins einn læknir, Sveinn Pálsson (1762–1840) héraðslæknir í austurhéraði Suðurlands, sem notaði orðið fæðingargjaldparar og var það í bréfi til prófesta 16. maí 1802. Átti Sveinn þar við karla og konur sem gáfu sig út fyrir að hjálpa fæðandi konum án þess að hafa til þess menntun eða reynslu. Vegna vankunnáttu taldi Sveinn að slíkir fæðingargjaldparar gætu meitt barn í fæðingu, bæði með höndum eða verkfærum, og komi fyrir að þeir geri alvarleg mistök vegna hræðslu um að fæðing gangi ekki sem skyldi og í örvæntingu grípi því til örþrífaraða sem þeir haldi að geti bjargað lífi móðurinnar.⁵⁶

Fyrsta manntal þar sem yfirsetukvenna er getið hér á landi var tekið árið 1801. Þar er getið 18 yfirsetukvenna, átta í Suðurlandi, átta í Norður- og Austurlandi og tveggja í Vesturlandi. Fjórtán af þessum konum voru titlaðar *jordemoder*, þrjár *gjordemoder* og ein *obstetrix*. Engin kona var titluð yfirsetukona í manntalinu.⁵⁷ Í manntali fyrir Borgarfjarðarprófastsdæmi árið 1816 er ein kona titluð yfirsetukona.⁵⁸ En það teljast 11 konur til þeirrar starfsstéttar í manntalinu árið 1845. Þrjár þeirra eru titlaðar sem *gjordemoder*, sjö sem yfirsetukonur og ein sem ljósmóðir. Fjórar þeirra bjuggu í Suðurlandi, fimm í Norður- og Austurlandi og tvær í Vesturlandi.⁵⁹

Í umfjöllun um yfirsetukvennaskipun á Íslandi á Alþingi árið 1875 kom fram í máli Einars Ásmundssonar bónda og þingmanns Eyfirðinga að orðið ljósmóðir væri viðhaft í sömu merkingu og „yfirsetukona“. Hann taldi það ekki rétt, því nokkur munur væri á

⁵³ Gordon Norrie, „Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark“, bls. 156. Sjá einnig umfjöllun Önnu Sigurðardóttur um orðið *gjordemoder* í „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 222–225.

⁵⁴ J. Drife, „The start of life: A history of obstetrics“, bls. 311; Jean Towler, Joan Bramall, *Midwives in history and Society*, bls. 71.

⁵⁵ J. Drife, „The start of life: A history of obstetrics“, bls. 311.

⁵⁶ Nanna Ólafsdóttir, „Úr bréfum Sveins læknis Pálssonar“, bls. 23.

⁵⁷ *Manntal á Íslandi 1801. Suðurland*, bls. 27, 35, 44, 70, 77, 108, 183, 384; *Manntal á Íslandi 1801. Norður- og Austurland*, bls. 103, 124, 140, 184, 229, 321, 324, 419; *Manntal á Íslandi 1801. Vesturland*, bls. 92, 198.

⁵⁸ *Manntal á Íslandi 1816 IV*, bindi, bls. 481.

⁵⁹ *Manntal á Íslandi 1845. Suðurland*, bls. 427, 430, 432, 492; *Manntal á Íslandi 1845. Norður- og Austurland*, bls. 165, 236, 287, 302, 304; *Manntal á Íslandi 1845. Vesturland*, bls. 32, 215.

merkingu þessara tveggja orða. Ljós móðir átti að hans mati aðeins við um þá konu er tæki við barni án tillits til þess „hvort hún væri regluleg eða lögskipuð yfirsetukona eða eigi.“⁶⁰ Hér átti hann við hvort hún hefði lokið námi í fæðingarhjálp og væri skipuð í embætti yfirsetukonu. Orðið „yfirsetukona“ taldi hann eiga við þá konu sem væri til þess skipuð af yfirvöldum að sitja yfir sængurkonum, án tillits til þess hvort hún væri ljósa eða ljósmóðir nokkurra barna. Hann taldi álíka mun á þessum tveimur orðum eins og á orðunum móðir og kona og ef það yrði rétt að kalla allar yfirsetukonur ljósmæður þá væri líka rétt að kalla allar gjafvaxta konur mæður.⁶¹ Ekki ber á öðru en að Einar beri mikla virðingu fyrir þeirri menntun sem lækna veittu verðandi yfirsetukonum og að hans mati voru þær hafnar yfir venjulegar konur. Honum finnst meinlaust að kalla megi almúgakonu „ljósu“ en hana megi alls ekki kalla yfirsetukonu. Yfirsetukona er skipuð af yfirvöldum og að mati Einaris alls ekki nein hversdagsleg ljósa.

Engin umræða fór fram á Alþingi árið 1911 um þann titil sem karlar skyldu bera sem sinnu fæðingarhjálp, enda var ekki gert ráð fyrir því að þeir störfuðu sem slíkir. Eggert Pálsson alþingismaður taldi þó að fela ætti körlum yfirsetukvennastörf alveg eins og konum. Í umræðu um réttindi kvenna til embætta á Alþingi 13. mars 1911 varpaði hann fram þeirri spurningu hvað stæði í vegi fyrir því að konur gerðust lækna? Persónulega kvaðst hann ekkert telja því til fyrirstöðu og studdi mál sitt með því að benda á þá staðreynd að yfirsetukonur þyrftu að ferðast langar leiðir, oft yfir erfiða fjallvegi í kafaldssnjó og frosti alveg eins og lækna þegar þeir sinnu skjólstæðingum sínum: „Ef konur geta ekki, ferðalaganna vegna, verið lækna, geta þær heldur ekki verið yfirsetukonur, það liggur í augum uppi.“ Er þá ekki rétt, bætti hann við í gamansömum tón, „að fela körlum yfirsetukvennastörf?“⁶² Í lok ræðu sinnar ítrekaði hann þá skoðun að engin þörf væri á því að fela körlum yfirsetukvennastörf og að konur gætu „engu síður en karlmennirnir gegnt læknaströfum hér hjá oss.“⁶³

Við heimildaleit fyrir þessa rannsókn fundust upplýsingar um 56 karlmenn sem sinnu yfirsetukvennastörfum hér á landi á tímabilinu 1760–1880. Það skal viðurkennt að leitin að þeim var oft á tíðum eins og að leita að saumnál í heystakki. Eflaust voru þeir fleiri karlarnir sem hjálpuðu konum að fæða börn sín í heiminn á umræddu tímabili og er því úttekt þessarar rannsóknar tæpast tæmandi. Nöfn þeirra og aðkoma að fæðingum fundust einkum í prestsþjónustubókum, heilbrigðisskýrslum héraðs- og landlækna, skjölum danska kansellísins, skjalasafni sýslumanna og seinni tíma heimildum, svo sem stéttartali ljósmæðra. Karlmanns sem titlaður er yfirsetumaður er getið í manntalsskýrslu úr Skagafjarðarsýslu árið 1870. Þar er Sveinn Sveinsson (1799–1877) yfirsetumaður 71 árs að aldri og búsettur á Kálfstöðum í Hólasókn í

⁶⁰ *Alþingistíðindi 1875* I. bindi, bls. 317.

⁶¹ *Alþingistíðindi 1875* I. bindi, bls. 317.

⁶² *Alþingistíðindi 1911* B–deild, bls. 1337.

⁶³ *Alþingistíðindi 1911* B–deild, bls. 1338.

Skagafjarðarsýslu.⁶⁴ Orðið yfirsetumaður var viðhaft um karla sem tóku á móti börnum á 19. öld. Kemur það orð frá orðinu yfirsetukona. Það sama á við um orðið ljósfaðir. Yfirsetumaður kemur fyrst fyrir í „Erfiljóði um Niels skálda“ árið 1857.⁶⁵ Orðið ljósfaðir, sem notað var um karlmann sem sinnti fæðingarhjálp, kemur fyrst fyrir í prestsþjónustubók fyrir Stað í Hrutafirði í Húnavatnssýslu árið 1843.⁶⁶

Mikið af frumskjölum er notað við rannsóknina í þessari ritgerð. Þær frumheimildir sem ritgerðin byggir á eru flestar úr skjalasafni landlæknisembættisins í Þjóðskjalasafni Íslands. Þar ber hæst bréfabækur sjö landlækna sem eru ómetanlegar heimildir um aðkomu lækna að fæðingum. Frá árinu 1803 urðu lækna á Íslandi að skila inn ársskýrslum til danska heilbrigðisráðsins um heilbrigðisástand á fólki úr læknaumdæmum þeirra. Það sem vakti meðal annars fyrir dönskum heilbrigðisyfirvöldum var að fá nákvæma lýsingu á því hversu margir lækna voru við störf, hver væri fjöldi lærðra yfirsetukvenna og um afdrif fæðandi kvenna og barna sem þær fæddu. Þá er einnig notast við sýslumannsskjöl og bréf amtmanna til lækna. Skjöl úr danska kansallínu, bæði um lærðar yfirsetukonur og lækna á Íslandi og fæðingarhjálp, eru einnig notuð. Reikningar jarðabókarsjóðs gerðu það að verkum að hægt var að skoða laun til lærðra yfirsetukvenna og þannig náðust fleiri lærðar yfirsetukonur en þær sem taldar eru upp í stéttartali ljósmæðra. Læknaþróf á árunum 1763–1794 og prófritgerðir við Læknaskólann í Reykjavík 1863–1896 eru einnig notaðar, svo og yfirsetukvennaþróf sem yfirsetukonur tóku á árunum 1763–1880. Við ríkisskjalasafnið í Kaupmannahöfn er varðveitt skrá um þær yfirsetukonur sem luku prófi við yfirsetukvennaskólann í Kaupmannahöfn og þar er að finna nöfn íslenskra og danskra kvenna sem hófu að starfa á Íslandi eftir yfirsetukvennaþróf. Í skjalasafninu er einnig varðveitt skrá yfir læknakandídata við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn á árunum 1819–1839 og þar koma íslenskir lækna við sögu.

Árið 1767 urðu sýslurnar starfsvettvangur lærðra yfirsetukvenna á Íslandi.⁶⁷ Ein lærð yfirsetukona var ávallt til taks fyrir fæðandi konur í Reykjavík á árunum 1761–1848 en eftir það urðu þær tvær. Þegar fyrstu yfirsetukvennalög gengu í gildi 1. ágúst 1876 var Íslandi skipt upp í 158 yfirsetukvennaumdæmi.⁶⁸ Lækna höfðu mun stærri vettvang sem gat náð yfir margar sýslur. Læknaumdæmi landlæknis var frá árinu 1760 til 1799

⁶⁴ Vef. Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands: <manntal.is – Manntal 1870>. Skoðað 7. apríl 2015.

⁶⁵ Simon Bjarnason, „Erfiljóð um Niels skálda“, bls. 171–172.

⁶⁶ ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Hrutafirði BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1864, bls. 43. Sá sem fyrstur var titlaður ljósfaðir samkvæmt prestsþjónustubók var Benedikt Einarsson (1796–1859) bóndi í Hnausakoti í Efrinúpssókn í Vestur-Húnavatnssýslu. Samkvæmt prestsþjónustubók Staðarsóknar var Benedikt titlaður ljósfaðir stúlkunnar, Sólveigar Guðlaugar Skarphéðinsdóttur. Sólveig Guðlaug fæddist 27. mars 1843 og var færð til skírna í kirkju sama dag. Foreldrar hennar voru Skarphéðinn Einarsson og Ingibjörg Gunnlaugsdóttir hjón búandi á Stað.

⁶⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 124v–125r.

⁶⁸ *Ljósmæður á Íslandi* II. bindi, bls. 373; *Stjómartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 122, 124.

Gullbringu-, Kjósar-, Borgarfjarðar-, Árnes- og Rangárvallasýslur og Vestmannaeyjar. Árið 1799 voru Árnes- og Rangárvallasýslur og Vestmannaeyjar settar undir nýtt læknaumdæmi sem hét austurhérað Suðuramtsins. Það hafði einnig Vestur-Skaftafellssýslu undir sínum hatti en sú sýsla hafði áður tilheyrt Austfirðingafjórðungi.⁶⁹ Hin læknaumdæmin voru Vestfirðingafjórðungur sem á árunum 1766–1781 náði yfir 12 kirkjusóknir í Borgarfjarðarsýslu, Mýra-, Snæfellsnes- og Hnappadalssýslur og Dala-, Barðastrandar-, Ísafjarðar- og Strandasýslur. Árið 1782 var þessum fjórðungi skipt upp í suðurhérað Vesturamtsins og norðurhérað Vesturamtsins. Til suðurhéraðsins tilheyrðu Mýrasýsla, Snæfellsnes- og Hnappadalssýsla og Dalasýsla. Barðastrandarsýslu, Ísafjarðarsýslu og Strandasýslu hafði héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins á sínum herðum.⁷⁰ Norðlendingafjórðungi tilheyrðu fjórar sýslur, þ.e. Húnavatnssýsla, Skagafjarðarsýsla. Eyjafjarðarsýsla og Þingeyjarsýsla á árunum 1766 til 1856, en það ár urðu Húnavatns- og Skagafjarðarsýslur að sérstöku læknaumdæmi. Sá læknir sem hafði Eyjafjarðar- og Þingeyjarsýslur var héraðslæknir í umdæmi sem kallaðist austurhérað Norðuramtsins.⁷¹ Einn læknir hafði umdæmið Austfirðingafjórðungur en til þess tilheyrðu Múla- og Skaftafellssýslur. Árið 1799 var Vestur-Skaftafellssýsla sett undir læknaumdæmið austurhérað Suðuramtsins.⁷² Árið 1828 urðu Vestmannaeyjar að sérstöku læknaumdæmi.⁷³ Dæmi eru um að þegar líða tók á 19. öld hafi læknar verið settir eða skipaðir sem sýslulæknar en það fyrirkomulag var afnumið þegar lög um aðra skipan á læknishéruðum á Íslandi gengu í gildi 1. janúar 1876. Þá urðu læknishéruðin 20 talsins.⁷⁴

Í rannsókninni eru nokkrar ítarlega lýsingar á erfiðum fæðingum, einkum fæðingum sem læknar komu að. Ástæðan er tvíþætt. Fyrir það fyrsta átti landlæknir að koma að slíkum atburðum samkvæmt erindisbréfi frá 1787. Í öðru lagi eignaðist embætti landlæknis fæðingartöng árið 1784 og fleiri fæðingaráhöld bárust hingað til lands í byrjun 19. aldar. Á þriðja áratug 19. aldar fengu héraðslæknar sendar fæðingartangir til sín út í héruð. Einstaka héraðslæknar og þá sérstaklega dönsku læknarnir gáfu afar nákvæma lýsingu á aðkomu sinni að erfiðum fæðingum og þeim

⁶⁹ *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 399–401; Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 164.

⁷⁰ Þær 12 kirkjusóknir sem tilheyrðu Vestfirðingafjórðungi og voru í Borgarfjarðarsýslu voru Saurbæjarsókn á Hvalfjarðarströnd, Innrihólmur á Akranesi, Garðar á Akranesi, Leirá í Leirársveit, Melar í Melasveit, Hvanneyri í Andakíl, Bær í Bæjarsveit, Fitjar í Skorradal, Lundur í Lundarreykjadal, Reykholt í Reykholtaldal, Stóri-Ás í Hálsasveit og Húsafell í Hálsasveit. ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók landlæknis 1760–1771, bl. 51r; Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 164.

⁷¹ *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 548; Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 164–165; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 72.

⁷² *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 737.

⁷³ *Lovsamling for Island* IX. bindi (1826–1831), bls. 193.

⁷⁴ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* II. bindi, bls. 7374; *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B-deild, bls. 76–78.

aðstæðum sem þeir urðu að starfa við til að hjálpa börnum í heiminn. Erfitt hefur verið að nálgast slíkar fæðingarsögur úr heimildum frá yfirsetukonum á tímabili þessarar rannsóknar.

4 Staða þekkingar

Engin sagnfræðileg úttekt hefur áður verið gerð á Íslandi á aðkomu ólærðra karla að fæðingum hér á landi á árunum 1760–1880. Þar sem fáeinir þessara karla stunduðu einnig það sem kallast alþýðulækningar og höfðu orð á sér fyrir að vera heppnir læknar er sinntu lækningum af náungakærleika skal nefnd meistararitgerð Sigríðar Svönu Pétursdóttur í sagnfræði. Ritgerðin ber heitið, *Sjúklingum er sama hvaðan bati kemur: Alþýðulækningar fram til 1920*. Alþýðulækningar skilgreinir Sigríður sem þá tegund lækninga er sinnt var af ómenntuðum. Undir þá skilgreiningu setur Sigríður alþýðulækningar, grasalækningar og smáskammtalækningar. Í þeim hópi fólks sem stunduðu alþýðulækningar voru karlar í miklum meirihluta. Sigríður kemst að þeirri niðurstöðu að þar sem læknavísindin á 19. öld hafi verið „frekar ófullkomin“ hafi almenningur gert lítinn greinarmun á menntuðum læknum og ómenntuðum. Alþýðulæknaflúð sér þekkingar sem gekk frá kynslóð til kynslóðar og eða með lestri erlendra læknabóka. Þessi starfsemi var ólögleg hér á landi sem og annar staðar í danska ríkinu og hafði svo verið frá 1794, en þá þótti yfirvöldum ástæða til að grípa inn í starfsemi alþýðulækna með lögum um skottulækningar. Í lögnum var almenningur varaður við því að trúa og treysta ómenntuðu fólki í lækningum fyrir heilsu sinni því hætta var á því að það fengi skaðlega læknesmeðferð. En þar sem fáir lærðir læknar voru starfandi í landinu sáu yfirvöld sig tilneydd til að leiða hjá sér þá staðreynd að fólk leitaði sér hjálpar hjá alþýðulæknum.⁷⁵ Sigríður nafngreindir tvo alþýðulækna; Jónas Jónsson (1840–1927) í Hróarsdal í Skagafjarðarsýslu og Benedikt Einarsson (1796–1859) í Hnausakoti í Vestur-Húnavatnssýslu.⁷⁶ Þeir unnu einnig sem yfirsetumenn/ljósfeður en það nefnir Sigríður ekki enda fjallar ritgerð hennar um alþýðulækna og alþýðulækningar. Ekki er hægt að setja samasemmerki milli þeirra karla sem sinntu fæðingarhjálp hér á landi og alþýðulækna því álitid var að fæðing væri náttúrulegt ferli sem aðeins krefðist laginna handa og nærfærni. Þó eru til heimildir fyrir því að tveir umræddra karla hafi framkvæmt blóðtökur við barnsburð og einn yfirsetumaðurinn á að hafa þrætt garn í stóra nál sem hann stakk svo í gegnum höfuðleður á ófæddu barni við fæðingu til þess að toga það út þegar fæðing gekk ekki sem skyldi og erfitt var að ná til læknis.⁷⁷

⁷⁵ Sigríður Svana Pétursdóttir, *Sjúklingum er sama hvaðan bati kemur: Alþýðulækningar fram til 1920*, bls. 13–15, 26, 132.

⁷⁶ Sigríður Svana Pétursdóttir, *Sjúklingum er sama hvaðan bati kemur*, bls. 38, 43.

⁷⁷ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 602 4to. Minnisbók Þorvalds Sigurðssonar í Hráppsey frá 1821–1860, bls. 49–50; *ÞÍ.* Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, ör. 1. Vitnisburður dagsettur 16. desember 1858; Skjalasafn landlækna A, 19. Bréfabók 1894–1903, ótölusett.

Um menntun yfirsetukvenna og ljósmæðra á Íslandi hefur nokkuð verið ritað. Þótt ekki sé ætlunin í þessari rannsókn að halda því fram að yfirsetukonur hafi gegnt afgerandi hlutverki í að draga úr háum ungbarnadauða á Íslandi þá ber að nefna doktorsritgerð Ólafar Garðarsdóttur í sagnfræði, *Saving the Child: Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770–1920*. Í ritgerðinni fjallar Ólöf um minnkandi ungbarnadauða á Íslandi þegar líða tók á 19. öld. Ólöf safnaði upplýsingum um ungbarnadauða allt aftur til 1770 en þá var hlutfall hans um 30%. Ástæðan fyrir háum ungbarnadauða var oft sú að ungbörnum var gefin tilbúin fæða of snemma og þau voru ekki höfð á brjosti eða í það minnsta í mjög skamman tíma. Tæpum hundrað árum síðar, um 1850, fór að draga verulega úr ungbarnadauða á Íslandi og árið 1870 var hann orðinn lægri hér en í flestum öðrum samfélögum. Kemst Ólöf að þeirri niðurstöðu að yfirsetukonur hafi gegnt lykilhlutverki í því að draga úr ungbarnadauða. Tengir hún það þeirri staðreynd að menntuðum yfirsetukonum fjölgaði í landinu á þessum tíma. Þær komu þekkingu um meðferð á ungbörnum áleiðis til mæðra.⁷⁸

Árið 1959 lét Ljósmæðrafélag Íslands gefa út *Ágrip af sögu ljósmæðrafræðslu og ljósmæðrastéttar á Íslandi* eftir Sigurjón Jónsson lækni. Þar er fjallað um mótun yfirsetukvennastéttar með konur í fararbroddi og einu karlarnir sem koma þar við sögu eru læknar, biskupar og prestar. Sigurjón fjallar um það hversu hægt yfirsetukvennastarfið breyttist frá þeim tíma þegar engar kunnáttu var krafist til þess tíma þar sem krafist var menntunar til að sinna yfirsetukvennastarfinu.⁷⁹ Veigamesta rannsókn á sögu yfirsetukvenna til þessa er bókin *Ljósmæður á Íslandi* sem kom út árið 1984. Í fyrri bindi bókarinnar er getið 1626 einstaklinga, þar af níu karlanna sem sinntu yfirsetukvennastörfum hér á landi rétt eftir miðja 18. öld og fram til loka 19. aldar.⁸⁰ Þá er vert að nefna rannsókn Önnu Sigurðardóttur, „Barnsfæðingar til forna“. Konur gegna þar stóru hlutverki þar sem þær sinntu yfirsetukvennastörfum. Einn kafli í rannsókn Önnu ber heitið „Íslenskir ljósfeður“ þar sem hún segir að myndast hafi þjóðsögur um afreksverk yfirsetukvenna og stundum ekki síður um sníld yfirsetumanna eða ljósfeðra. Í rannsókn sinni telur Anna upp 23 yfirsetumenn og rekur sögu eins þeirra í stuttu máli, en sá leitaði jafnréttis eftir að hafa starfað sem yfirsetumaður í 46 ár með því að fara fram á eftirlaun frá hinu opinbera. Honum var synjað þar sem ekki var heimild til að veita peningum úr sýslusjóði í þessu skyni.⁸¹ *Íslenzkar ljósmæður* í þremur bindum, sem gefin var út á árunum 1962–1964, fjallar um endurminningar og æviferil 88 kvenna sem störfuðu sem yfirsetukonur hér á landi á 19. öld og fram á þá tuttugustu. Sumar þeirra voru lærðar yfirsetukonur og aðrar

⁷⁸ Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the Child: Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770–1920*, bls. 41, 45–46, 63, 80, 155.

⁷⁹ Sigurjón Jónsson, *Ágrip af sögu ljósmæðrafræðslu og ljósmæðrastéttar á Íslandi*, bls. 5–71.

⁸⁰ *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 70, 79, 348–349, 354–355, 582, 622–623.

⁸¹ Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 230–234.

ólærðar.⁸² Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson telja upp fimm yfirsetumenn í *Læknar á Íslandi* og láta þess getið að þeir hafi að öllum líkindum komið í stað læknis við erfiðar fæðingar þannig að þeir hafi verið kallaðir til þegar yfirsetukonur fengu ekki að staðið.⁸³

Þórunn Guðmundsdóttir sagnfræðingur rekur þróun menntunar yfirsetukvenna og starfsemi í Rangárvallasýslu á 18. öld í M.A. –ritgerð sinni. Hún kemst að þeirri niðurstöðu að á Íslandi hafi ríkt algjör stöðnun í menntun yfirsetukvenna á 18. öld og var um að kenna ósamkomulagi embættismanna um leiðir og skort á peningum.⁸⁴ Ólöf Ásta Ólafsdóttir ljósmóðir fjallar um þróun ljósmæðramenntunar á Íslandi í grein sinni „Söguleg þróun ljósmæðramenntunar á Íslandi“. Hún bendir jafnframt á að ljósmóðurfræði sé stundum ranglega kölluð fæðingarfræði og af þeim sökum hafi hún verið talin hluti af læknisfræði. Vegna þessa hefur þótt eðlilegt að sá sem veitti ljósmóðurfræði forstöðu væri læknir.⁸⁵ Í bókinni *Íslensk þjóðmenning* rekur Jón Steffensen sögu fæðingarhjálpur og telur að frá ómuna tíð hafi aðstoð við fæðandi konur komið frá kynsysturum þeirra. Hann setur fæðingarhjálp undir flokk alþýðulækninga og greinir hana út frá þremur tímabilum, þ.e. í heiðni, á kaþólskum tíma og lúterskum. Hjá honum kemur fram að í þjóðveldislögunum sé hvorki getið lækna né kvenna sem hjálpi konum í barnsnauð og hann gerir ráð fyrir að þær konur heimilisins og nágrannakonur sem mesta reynslu höfðu af fæðingum hafi hjálpað konum í sínum fæðingum. Jón telur að vegna blygðunarsjónarmiða kaþólsku kirkjunnar hafi ekki þótt hæfa að karlar, og síst prestlærðir, hjálpuðu konum í fæðingum. Við lögleiðslu hins lúterska siðar var kveðið á í kirkjuskipan Kristjáns III. Danakonungs að prestar skyldu kenna yfirsetukonu um starf hennar.⁸⁶

Æviferill og saga einstaka karla sem sinntu yfirsetukvennastörfum hér á landi á 19. öld hefur verið skráður og fjöldi þeirra barna sem þeir tóku á móti, en ekki hefur verið gerð tilraun til að svara þeirri spurningu af hverju þeir hófu að sinna fæðingarhjálp í sveitum sínum.⁸⁷ Það eina sem hægt er að benda á um þátttöku lækna frá 1760 með tilliti til mótnar sérgreinastéttar fæðingarlækna er aðkoma Bjarna Pálssonar landlæknis að fæðingarhjálp, eins og fram kemur í ævisögu hans sem rituð var af tengdasyni hans, Sveini Pálssyni lækni. Jaðrar sú frásögn við kraftaverk.⁸⁸ Vilmundur Jónsson læknir rekur í bók sinni, *Lækningar og saga* frá árinu 1969, fyrsta keisaraskurð á Íslandi sem var framkvæmdur af Jóni Hjaltalín landlækni 24. júní 1865. Sú aðgerð er jafnframt hin allra

⁸² *Íslenzkar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar* I., II. og III. bindi.

⁸³ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* II. bindi, bls. 80–81, 84, 86, 91, 94.

⁸⁴ Þórunn Guðmundsdóttir, *Sumar hjálpuðu meira en aðrar: Menntun ljósmæðra og starfsemi í Rangárvallasýslu á 18. öld*, bls. 104.

⁸⁵ Ólöf Ásta Ólafsdóttir, „Söguleg þróun ljósmæðramenntunar á Íslandi“, bls. 24.

⁸⁶ Jón Steffensen, „Alþýðulækningar“, bls. 136, 142, 150–151.

⁸⁷ Sjá Hallgrím Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, sem kom út árið 2014.

⁸⁸ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 95.

fyrsta þar sem beitt var svæfingu í sambandi við barnsfæðingu eins og Vilmundur kemst að orði.⁸⁹ Þá nefnir Vilmundur tvær aðrar fæðingar á Íslandi sem áttu sér stað, önnur árið 1852 og hin 1857. Þeir lækna sem nefndir eru og aðstoðuðu konurnar höfðu báðir verið læknastrúdentar í Kaupmannahöfn og kynnst notkun svæfingarlyfs í fæðingum en þar var farið að nota svæfingar til að léttu konum fæðingar rétt um miðja 19. öld. Hvorugur nefndra lækna notaðist við svæfingarlyf þegar þeir aðstoðuðu konurnar í erfiðum fæðingum þar sem þurfti að beita tögum. Fyrsta svæfingartilraun á konu sem vanda þurfti barni í móðurkviði vegna rangrar fósturstöðu var framkvæmd á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn 30. janúar 1848. Á árunum 1848–1856 voru á fæðingarstofnuninni framkvæmdar 53 vendingar í klóróformsvæfingu.⁹⁰ Hér skal nefnt að Sigurður S. Magnússon fæðingarlæknir rekur sögu yfirsetukvenna og fæðingarlækna hér á landi í sænskri grein, „Den Isländska obstetrikens historia“. Þar greinir hann frá því að árið 1936 hafi fyrsti íslenski læknirinn hlotið sérfræðileysi í fæðingar- og kvensjúkdómum. Hann titlar fyrstu fæðingarlækna sem gengu inn í fæðingarhjálpurheiminn hér á landi sem „new boys“ og segir að þeir hafi fengið góðar móttökur yfirsetukvennanna.⁹¹

Þó að doktorsritgerð Ólafar Ástu Ólafsdóttur lektors í ljósmóðurfræði frá árinu 2006 sé ekki innan tímaramma þessarar rannsóknar er vert að nefna hana. Ritgerðin, sem er fyrsta doktorsritgerð íslenskrar ljósmóður, ber heitið *An Icelandic midwifery saga – coming to light – "With woman" and collective ways of knowing* fjallar um fæðingarsögur 20 íslenskra ljósmæðra og tengslamyndun ljósmæðra við hinar fæðandi konu. Ólöf Ásta tekur einnig fyrir þekkingarþróun í ljósmóðurfræði og þær breytingar í fæðingarþjónustu hér á landi frá seinni hluta 20. aldar.⁹²

Loks ber að nefna nokkrar erlendar rannsóknir sem hafa verið innblástur í þessari rannsókn og opnað leiðir að viðfangsefninu. Doktorsritgerð danska sagnfræðingsins, Anne Løkke, *Døden i barndommen: Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920* ber þar hæst. Rannsókn Løkke fjallar um ungbarnadauða í Danmörku á árunum 1800 til 1920 í tengslum við nútímavæðingu sem átti sér stað á sama tíma. Í niðurstöðum rannsóknarinnar telur hún að fagvæðing tveggja heilbrigðisstétta, þ.e. yfirsetukvennastéttar og læknastrúttar, hafi átt stóran þátt í lækkandi ungbarnadauða í Danmörku þegar líða tók á 19. öld. Þegar fyrsti yfirsetukvennaskólinn, *Jordmoderskolen*, var stofnaður við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn árið 1787 var ein af hugmyndunum með stofnun hans að draga úr andvana fæðingum og/eða ungbarnadauða eftir fæðinguna

⁸⁹ Vilmundur Jónsson, *Lækningar og saga: Tíu ritgerðir*, bls. 173–174, 180.

⁹⁰ Vilmundur Jónsson, *Lækningar og saga*, bls. 142–143, 153–154.

⁹¹ Sigurður S. Magnússon, „Den Isländska obstetrikens historia“, bls. 310, 314.

⁹² Ólöf Ásta Ólafsdóttir, *An Icelandic midwifery saga – coming to light – "With woman" and collective ways of knowing*.

sem rakinn var til vankunnáttu ólærðra yfirsetukvenna.⁹³ Nálganir annarra sagnfræðinga hafa einnig nýst vel, þar á meðal rannsókn sænska sagnfræðingsins Lisu Öberg um það þegar læknar tóku völdin yfir fæðingarhjálp í Svíþjóð á árabílinu 1870–1920.⁹⁴ Þá skal einnig nefnd rannsókn Christinu Romlid á mótun sænskrar yfirsetukvennastéttar í Svíþjóð árin 1663–1908.⁹⁵ Önnur sænsk rannsókn sem hefur verið innblástur er eftir Lenu Sommestad þar sem hún rannsakaði hugmyndir um karlmennsku í sænskum mjólkuriðnaði á 19. öld. Framleiðsla mjólkur var kvennastarf í landbúnaðarsamfélaginu og þótti skömm fyrir karla að starfa við slíkt. Með tilkomu iðnvæðingarinnar í mjólkurframleiðsluna tóku karlar að sýna starfinu áhuga og konum var skipt út. Starfið varð starf fyrir karlmenn þrátt fyrir að það væri líkamlegra léttara.⁹⁶

⁹³ Anne Løkke, *Døden i barndommen: Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*, bls. 71, 464.

⁹⁴ Lisa Öberg, *Barnmorskan och läkaren: Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870–1920*.

⁹⁵ Christina Romlid, *Makt, motstånd och förändring: Vårdens historia speglad genom det svenska barnmorskeväsendet 1663–1908*.

⁹⁶ Lena Sommestad, *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*.

Annar kafli

Aukin aðkoma lækna að fæðingum í Danmörku og á Englandi

Í þessum kafla er fjallað um aðkomu karla að fæðingarhjálp í Danmörku og á Englandi á 18. öld. Ástæðan fyrir því að þessi tvö lönd urðu fyrir valinu er að hugmyndir um fæðingarhjálp karla bárust þaðan hingað til lands. Ísland var hluti af Danmörku á tímabili rannsóknarinnar 1760–1880 og þaðan komu bæði læknismenntaðir íslenskir og danskir karlar með nýja þekkingu í fæðingarhjálp. Það sem skilur Danmörku og England að í fæðingarhjálp er að læknismenntaðir karlar í Danmörku sinntu erfiðum fæðingartilfellum en eftirlétu yfirsetukonum eðlilegar fæðingar. Á Englandi hófu lækna að fást við eðlilegar fæðingar jafnframt því að sinna erfiðum fæðingum. Fjallað verður um þá þróun í þessum kafla.

1 Uppgötvanir í læknisfræði náðu einnig til líffæra kvenna

Á endurreisnartímanum, frá 14. öld og fram til seinni hluta 16. aldar, tók þekking í líffærafræði miklum framförum með aukinni vitneskju um mannlíkamann.⁹⁷ Fyrsta krufningarhús Evrópu var reist á Ítalíu á 16. öld, og mátti heita að líkin væru krufin fyrir opnum dyrum.⁹⁸ En það var ekki eingöngu skemmtanagildið sem líffærafræðin færði fólkinu heldur skilaði hún því að lækna fóru að rannsaka byggingu mannlíkamans sem leiddi í ljós að „gangverk mannskepnunnar var annað en fræðibækur sögðu“, eins og Jón Ólafur Ísberg sagnfræðingur orðar það.⁹⁹ Við háskólann í Kaupmannahöfn hóf Anders Christensen (1551–1606) verklega kennslu í líffærafræði, með krufningum fyrir verðandi lækna. Þær fóru fram í kapelli Frúarkirkju í Kaupmannahöfn.¹⁰⁰ Árið 1603 fyrirskipaði Kristján IV. Danakonungur að ár hvert skyldu eitt til tvö mannlík krufin opinberlega í samræmi við það sem gerðist í öðrum löndum.¹⁰¹ Líkskurðarhús, *Domus anatomica*, var sett á stofn í Kaupmannahöfn árið 1645 og þar fengu lækna þjálfun í að kryfja mannlík

⁹⁷ Örnólfur Thorlacius, „Þróun lífsins og þróun líffræðinnar“, bls. 164–165; Torben Wolff, „Zoologi“, bls. 2.

⁹⁸ Árni Friðriksson, „Anatómísk leikhús“, bls. 37.

⁹⁹ Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar: Íslensk heilbrigðissaga*, bls. 25.

¹⁰⁰ Torben Wolff, „Zoologi“, bls. 2; Albert Gjedde og Vilh. Møller–Christensen, „Det medicinske Fakultet 1479–1842“, bls. 20–21.

¹⁰¹ V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800* I. bindi, bls. 239.

og skoða líffæri. Í miðju hússins var aðgerðarborð og umhverfis það voru girðingar og bekkir þar sem lærðir og leikir gátu setið eða staðið og fylgst með krufningunum.¹⁰²

Á 17. öld voru gerðar uppgötvanir sem snertu kvensjúkdóma, meðgöngu og fæðingar. Enskur læknir, William Harvey (1578–1657), uppgötvaði árið 1651 mismunandi stig í þroskaferli fósturs og setti fram kenningu um *epigenesis* eða formaukningu. Hún gengur út á það að frjóvgað egg þroskist í fóstur og síðan fullmótaðan einstakling. Frekari uppgötvanir fylgdu þegar ítalskur læknir, Marcello Malpighi (1628–1694), rannsakaði legslímhúð (endometrium), vöðvahjúp legsins (myometrium), eggjastokka (ovary) og blöðrueggsmýndun í vefjum fylgjunnar árið 1665. Johann van Horne (1621–1678) frá Leiden skýrði frá uppbyggingu eggjastokka. Regnier de Graaf (1641–1673) gat með hjálp smásjárinnar lýst árið 1668 uppbyggingu eistna (testis) og eggjastokka með eggjum (follicles). Franski læknirinn François Mauriceau (1637–1709) rannsakaði þá miklu orku sem fæðingin útheimtir og kom með þá kenningu árið 1668 að mjaðmagrindin gliðni í fæðingu. Hendrik van Deventer (1651–1727) skrifaði um erfiðar fæðingar og vansköpun í mjaðmagrind kvenna. Annar hollenskur læknir, Hendrik van Roonhuyze (1622–1672), uppgötvaði um miðja 17. öld að fistill gat myndast milli þvagblöðru og legs (vesico-vaginal fistula) og hann mælti með keisaraskurði í erfiðum fæðingum. Danski læknirinn Caspar Bartholin uppgötvaði það sem kallað er mynniskirtlaðra, en það er vökvafyllt blaðra sem getur myndast inni í leggöngum. Skoskur læknir, William Smellie (1697–1763), taldi árið 1752 að beinkröm á mjaðmagrind hefði áhrif á göngu fæðingarinnar og rannsakaði mjúkan vef mjaðmagrindarinnar. Svokallaður *symphysiotomy* eða klyftartengslaskurður sem fólst í klippingu á spöng var fyrst framkvæmdur á konu í París árið 1777. Konan fæddi andvana barn og fékk sjálf blöðru- og legfistil, þ.e. fistil sem myndast á milli þvagblöðru og leggangs.¹⁰³

Aukin þekking á innri líffærum kvenna jók skilning og færni þeirra er komu að fæðingarhjálp. Meðal þeirra aðferða sem farið var að beita var að breyta legu fósturs í móðurkviði. Vending eða *versio* eins og aðferðin kallast á latínu er framkvæmd í hjálparskyni til að breyta legu fósturs. Sú aðferð er rakin til hins forngríska læknis Hippókratesar sem uppi var um 407–377 fyrir Krist. Vending var þó lítt tíðkuð fyrir en á miðöldum. Það mun hafa verið franski læknirinn Ambroise Paré (1510–1590) sem kom svokallaðri fótavendingu, eða *podalic version*, á sem fæðingarhjálp um miðja 16. öld, en fyrir þann tíma var fæðingarhjálpin einkum fólgin í því að lima sundur fóstur ef konunni tókst ekki að fæða barnið. Talið er að Paré hafi fyrstur lækna notast við hugtakið *accouchement forcé* sem skilgreint er sem kröftug fæðingarhjálp sem felst í vendingu og limun.¹⁰⁴ Fótavending fólst í því að hendi var smeygt inn í leg konunnar og tekið utan um

¹⁰² Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 58.

¹⁰³ Michael J. O'Dowd, Elliot E. Philipp, *The history of obstetrics and gynaecology*, bls. 11–17.

¹⁰⁴ Janet Isaacs Ashford, „A history of Accouchement Forcé: 1550–1985“, bls. 241–249; Wallace B. Hamby, *Ambroise Paré*, bls. 54.

annan eða báða fæturna og þeir togaðir niður á við. Var legu barnsins þannig breytt að fæturna bar fyrst að í fæðingu. Fótavending var notuð þegar barn lá þversum í leginu.¹⁰⁵ Með tilkomu fótavendingarinnar var ekki jafn erfitt að takast á við skálegu og sitjandi fæðingar og áður.¹⁰⁶ Með aukinni þekkingu á innri líffærum kvenna og notkun nýrra læknaáhalda sem hægt var að beita í erfiðum fæðingartilfellum jókst áhugi lækna á fæðingarferlinu umfram það sem áður hafði verið. Fæðing hafði í augum flestra verið ferli náttúrunnar en með aukinni tækni varð ljóst að við ýmsar aðstæður var þörf á menntun lækna og þeir gátu svo sannarlega látið gott af sér leiða.¹⁰⁷

Hér hafa verið raktar helstu nýjungar sem áttu sér stað í læknisfræði og snertu kvensjúkdóma, meðgöngu og fæðingar. Allt voru það uppgötvanir sem gerðar voru af körlum. Þær áttu sinn þátt í því að karlar hófu að sýna fæðingarhjálp áhuga.

2 Læknar í Danmörku hefja að kenna yfirsetukonum

Heather A. Cahill fullyrðir að á sama tíma og þekking í líffærafræði varð almennari í Evrópu hafi áhugi stjórnvalda á námi yfirsetukvenna aukist.¹⁰⁸ Mary Lindemann hefur fært fyrir því rök að vegna áhrifa frá ríkjandi hagfræðistefnu, merkantilisma eða kaupauðgisstefnu frá 16. til 18. aldar, þar sem litið var á fólksfjölda sem eina helstu auðlind hvers ríkis, og vegna skrifa lækna um vankunnáttu yfirsetukvenna, hafi stjórnvöld víða í Evrópu á 17. öld komið á námskeiðum og sérstökum prófum fyrir verðandi yfirsetukonur. Þeir sem áttu að sinna kennslu yfirsetukvenna voru læknar sem allir voru karlar, því konum var ekki leyft að stunda læknánám fyrir en seint á 19. öld.¹⁰⁹

Um miðja 17. öld hafði Simon Paulli (1603–1680), prófessor í líffærafræði og grasafæði við Hafnarháskóla, miklar áhyggjur af kunnáttuleysi yfirsetukvenna í líffærafræði og þá einkum á þeim innri og ytri líffærum sem tengdust fæðingunni. Hann taldi vanþekkingu vera ástæðuna fyrir þeim mörgu erfiðu fæðingum sem ollu mæðrum og börnum þeirra dauða. Þá lét hann hafa það eftir sér að starfsheitið *jordemødre* hefðu yfirsetukonur fengið því þær væru svo snöggar að „lægge mødrene og deres børn i jorden, altså graven.“¹¹⁰

¹⁰⁵ Ed. Caps. Jac. v. Siebold, *Lærebog i Fødselshjelpen, til Brug ved academiske Forelæsninger og til Selvstudium*, bls. 270–276; Janet Isaacs Ashford, „A history of Accouchement Forcé: 1550–1985“, bls. 241.

¹⁰⁶ Janet Isaacs Ashford, „A history of Accouchement Forcé: 1550–1985“, bls. 241.

¹⁰⁷ Audrey Eccles, *Obstetrics and Gynaecology in Tudor and Stuart England*, bls. 124; Mary Phillips, „Midwives versus medics: A 17th-century professional turf war“, bls. 30; S. de la Ronde, „The man–midwife: oxymoron or first obstetrician?“, bls. 299–300.

¹⁰⁸ Heather A. Cahill, „Male appropriation and medicalization of childbirth: an historical analysis“, bls. 337.

¹⁰⁹ Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, bls. 116. Það var ekki fyrr en árið 1875 sem konum var leyft að hefja nám við háskólann í Kaupmannahöfn. Fyrst kvenna til að ljúka læknánámi við háskólann í Kaupmannahöfn var Nielsine Nielsen (1850–1916) árið 1885. Sjá: Niels Petersen, „Københavns Universitet 1848–1902“, bls. 386, 394.

¹¹⁰ Gerda Bonderup, *Det Medicinske Polit: Sundhedspolitikken i Danmark 1750–1860*, bls. 24.

Starfsbróðir hans, Thomas Bartholin (1616–1680), prófessor við læknadeild Hafnarháskóla, kvartaði sáran yfir vankunnáttu danskra yfirsetukvenna og ódugnaði þeirra. Hann lagði mikla áherslu á að hafa prófaðar yfirsetukonur við störf.¹¹¹ Í bókinni *De Insolitis Partus Humani Viis Dissertatio Nova*, frá 1664, fullyrti Bartholin að yfirsetukonur gerðu sig sekar um mörg alvarleg mistök í fæðingarhjálp. Hann fjallaði um þær skyldur sem yfirsetukonur yrðu að geta sinnt. Þær þurftu að hafa þekkingu til að greina hvort kona var með barni, koma þeim til hjálpar sem ættu í erfiðleikum með að fæða, gefa lyf til að draga úr sársauka í fæðingu, ná „fosteret frem“ og ef fæðing var fyrir tímenn átti yfirsetukonan að geta stöðvað fæðinguna með því að þrýsta barninu aftur inn í móðurlífið. Þá taldi Bartholin að yfirsetukonur ættu að geta klippt á naflastrenginn, bundið um naflann, þvegið barninu og reifað að því loknu.¹¹²

Þann 4. desember 1672 gekk í Danmörku í gildi tilskipun um lærða lækna og lyfsala. Læknum var falið það hlutverk að kenna verðandi yfirsetukonum og láta þær gangast undir próf til að meta kunnáttu þeirra.¹¹³ Læknar skyldu sýna umhyggjusemi og sjá til að í borgum störfuðu „gode og forfarne jordemodere“.¹¹⁴ Engin fyrirmæli voru um þá eiginleika sem verðandi yfirsetukonur urðu að hafa til að geta lært og gengist undir próf hjá læknum, en á öðrum stöðum í ríkjum Danakonungs átti kennslan og próftaka yfirsetukvenna að vera framkvæmd af læknum en tólfum körlum sem samþykktir voru af borgar- og bæjaryfirvöldum.¹¹⁵

Í tilskipuninni var einkum fjallað um lærða lækna og lyfsala. Til þess að fá viðurkenningu sem læknir varð viðkomandi að hafa lokið doktorsprófi frá læknadeild Hafnarháskóla. Lyfsalar urðu einnig að hafa lokið prófi frá deildinni, fengið starfsleyfi og svarið eið. Samkvæmt 19. lið tilskipunarinnar var sú ábyrgð lögð á lyfsala að þeir hefðu apótek sín opin dag sem nótt og hefðu lyf tilbúin, einkum ef vitað var að kona væri í barnsnaud. Þeir báru því einnig ábyrgð og höfðu hlutverk í tengslum við fæðingar.¹¹⁶

Tilskipunin gildi fyrir Danmörku og Noreg og önnur lönd Danakonungs, þar á meðal Ísland.¹¹⁷ Þar sem enginn læknir með doktorspróf frá Hafnarháskóla starfaði hér á þessum tíma var ekki hægt að framfylgja þessari tilskipun né heldur þeirri skyldu lækna að kenna yfirsetukonum. Reyndar hafði Snæbjörn Björnsson (1648–1706) hlotið „kunnáttuvottorð“ í lækningum frá læknadeild Hafnarháskóla, rúmum þremur mánuðum eftir að tilskipunin

¹¹¹ A. Stadfeldt, „Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt 1787–1887“, bls. 6.

¹¹² V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste Tider indtil Aar 1800* I. bindi, bls. 559–560.

¹¹³ *Lovsamling for Island* I. bindi (1096–1720), bls. 340–350.

¹¹⁴ *Lovsamling for Island* I. bindi (1096–1720), bls. 342.

¹¹⁵ *Lovsamling for Island* I. bindi (1096–1720), bls. 342.

¹¹⁶ *Lovsamling for Island* I. bindi (1096–1720), bls. 340–343, 346.

¹¹⁷ Tilskipun um lækna og lyfsala var lesin upp á Alþingi á Þingvöllum 20. júlí árið 1773. Sjá um tilskipunina í *Alþingisbækur Íslands* XV. bindi (1766–1780), bls. 357–367.

gekk í gildi. Hinn 13. mars 1673 fékk hann kunnáttuvottorð í lækningum undirritað af Ole Borch (1626–1690), prófessor í fornfræði, efnafræði og læknisfræði við Hafnarháskóla.¹¹⁸ Ekki er vitað til þess að Snæbjörn hafi komið að fæðingarhjálp eftir að hann kom aftur til Íslands þá um vorið og séra Jón Halldórsson í Hítardal segir einungis að hann hafi lagt „fyrir sig bartskerahandverk“.¹¹⁹

Fyrsta námskeið og próf sem lækna héldu í Danmörku til að meta kunnáttu yfirsetukvenna var haldið í líkskurðarhúsinu í Kaupmannahöfn í september 1673. Þá lagði Thomas Bartholin próf fyrir 15 danskar yfirsetukonur í viðurvist fimm lækna og tveggja reyndustu yfirsetukvenna í Kaupmannahöfn, þeirra Christine Trønner og Elisabeht Hansdatter.¹²⁰ Allar konurnar höfðu mikla reynslu af fæðingum, því ein þeirra hafði fætt 17 börn, þrettán þeirra 12 börn og sú síðasta níu börn.¹²¹ Eftir prófið fengu yfirsetukonurnar fyrirmæli um að fylgjast með krufningu í líkskurðarhúsinu. Niels Stensen prófessor í líffærafræði lét þau boð út ganga að þær ættu að tilkynna um lát fátækra ófrískra kvenna og þegar konur létust af barnsförum, því þær vildi hann kryfja og „gratis vise dem, hvad der kunde vedrøre deres kunst.“¹²² Hann vildi að þær lærðu um innri líffæri kvennanna sem tengdust fæðingunni á meðan hann krufði konur sem látist höfðu af barnsburði.

Áður en lækna hófu að kenna yfirsetukonum fæðingarhjálp árið 1673 hafði það verið hlutverk presta að kenna hana.¹²³ Þegar lútersk–evangelísk kirkjuskipan var lögleidd í Danmörku til samræmis við kenningar Marteins Lúthers um kirkjusiði og trúrækni lét Kristján III. setja saman kirkjuskipan eða kirkjuordinanzíu sem kom út á latínu 2. september 1537. Hún var send á latínu til Íslands sumarið 1538. Á dönsku kom kirkjuordinanzían út árið 1539.¹²⁴ Hún er til í íslenskri þýðingu Gissurar Einarssonar biskups í Skálholti. Gissur lagði hana fram á Alþingi á Þingvöllum árið 1541 og fékk hana samþykkt af prestum Skálholtsbiskupsdæmis. Fyrir Hólabiskupsdæmi var hún samþykkt eftir dauða Jóns

¹¹⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Lækna á Íslandi I*. bindi, bls. 717; Jón Halldórsson, *Skólameistarar í Skálholti*, bls. 136; Egill Snorrason, „Íslandske medicinske studier ved Københavns universitet i det 16.–19. århundrede“, bls. 152–153. Um Ole Borch sjá Má Jónsson, *Árni Magnússon: Ævisaga*, bls. 25, 104; V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste tider indtil år 1800 I*. bindi, bls. 492–499.

¹¹⁹ Jón Halldórsson, *Skólameistarar í Skálholti*, bls. 136.

¹²⁰ Gordon Norrie, „Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark“, bls. 34–35; V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil år 1800 II*. bindi, bls. 96–97. Sjá um Thomas Bartholin lækni: V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil år 1800 I*. bindi, bls. 474–482.

¹²¹ Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 25.

¹²² V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800 II*. bindi, bls. 97.

¹²³ Sjá um yfirsetukonur í kirkjuordinanzíu Kristjáns III. í íslenskri þýðingu frá 1541: *Íslenskt fornbréfasafn X*. bindi (1169–1542), bls. 153.

¹²⁴ Vilborg Auður Ísleifsdóttir, „Nokkrar umþenkingar um kirkjuordinanzíu Kristjáns III.“, bls. 523; Einar Sigurbjörnsson, „Grundvöllur lagður að helgihaldi“, bls. 64.

Arasonar biskups 1551.¹²⁵ Kirkjuskipanin „varð grundvöllur að nýrri verkaskiptingu kirkju og ríkis“ svo notað séu orð Más Jónssonar.¹²⁶ Hún skiptist í tvo hluta, þann guðlega, sem ekki mátti breyta, og annan þar sem kveðið var á um skipulag kirkjunnar út á við.¹²⁷ Í síðari hluta kirkjuskipaninnar, sem er um seremóníur og breytni í kirkjusöfnuðinum, koma konur fyrst til skjalanna. Þessar konur voru þær sem sinntu fæðingarhjálp og áttu þær að taka tilsoðn presta.¹²⁸ Þeir áttu að kenna yfirsetukonum „þegar þær eru þar til útvaldar, hvernig þær skuli sér þá hegða bæði við óléttar konurnar og þær sem barnsburðinn eru nær komnar og þær kunni þær að hugga og til þakkargjörðar að áminna fyrir þá guðlega blessan að hann gefur þeim ávöxt þeirra kviðar, hvað allar konur fá ekki.“¹²⁹

Ekki er vitað af hverju lúterska kirkjan hóf að hafa afskipti af yfirsetukonum og menntun þeirra en sá þáttur sem vóg þyngst í þessu efni var skírmin, einkum skemmri skírni. Í kristni var skírni merki hreinsunar því börn voru talin fæðast með byrði erfðasýndarinnar. Af þeim sökum var það kristileg skylda að láta skíra barnið svo fljótt sem kostur var og var það helgað guði og naut verndar hans. Eftir að kirkjuskipanin gekk í gildi eftir siðaskiptin bar prestum að kenna yfirsetukonum skemmri skírni eða neyðarskírni. Þær áttu að geta skírt dauðvona barn skemmri skírni þannig að það dæi ekki óskírt.¹³⁰

3 Stofnun tveggja danskra yfirsetukvennanefnda

Danski sagnfræðingurinn Gerda Bonderup bendir á að í lok 17. aldar hafi yfirvöld í Kaupmannahöfn fregnað þá óhugnanlegu staðreynd að nýfædd börn væru borin út og skilin eftir á götum borgarinnar. Þessi börn fengu viðurnefnið *soldaterhoreunger*. Tilvist þeirra er rakin til konunglegrar tilskipunar frá 29. desember 1696. Með gildistöku hennar leyfði konungur ókvæntum hermönnum sínum, undirforingjum og óbreyttum hermönnum að geta eitt barn í lausaleik án þess að greiða sekt eins og aðrir. Ætlaði konungur þannig að umbuna sínum mönnum.¹³¹ Hjá Bonderup kemur fram að ákvörðun konungs hafi valdið mikilli óreiðu í skipulagi fæðingarhjálpur í Kaupmannahöfn. Dæmi eru um að konur sem

¹²⁵ *Íslenzkt fornbréfasafn* X. bindi (1169–1542), bls. 117.

¹²⁶ Mór Jónsson, *Blóðskömm á Íslandi 1270–1870*, bls. 90.

¹²⁷ Vilborg Auður Ísleifsdóttir, „Nokkrar umþenkingar um kirkjuordinansíu Kristjáns III.“, bls. 524.

¹²⁸ *Íslenzkt fornbréfasafn* X. bindi (1169–1542), bls. 127, 152–155; Vilborg Auður Ísleifsdóttir, „Nokkrar umþenkingar um kirkjuordinansíu Kristjáns III.“, bls. 528; Vilborg Auður Ísleifsdóttir, *Siðbreytingin á Íslandi 1537–1565: Bylting að ofan*, bls. 171, 173; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 176–177.

¹²⁹ *Íslenzkt fornbréfasafn* X. bindi (1169–1542), bls. 153; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 176; Grethe Jacobsen, *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400–1600: Lovfaste mænd og ærlige kvinder*, bls. 236. Kirkjuskipan Kristjáns III. hélst sem lagagrunnur kirkjumála dansk–norska ríkisins fram undir lok 17. aldar þegar dönsku lög Kristjáns V. gengu í gildi í Danmörku árið 1683 og kirkjuritúalið fyrir Danmörku og Noreg árið 1685. Sjá: Loftur Guttormsson, „Siðaskipti – siðbreyting í skammtíma“, bls. 46.

¹³⁰ Guðný Hallgrímsdóttir, „Móðurást á 18. öld“, bls. 63; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 154.

¹³¹ Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 26; Sjá tilskipun um „Militaries Leiermål“ 29. desember 1696 í *Schous forordninger*. Vef: Háskólinn í Osló: <<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/schou/sider/k732.html>>. Skoðað 13. október 2014.

hermenn börnuðu hafi borið börn sín út.¹³² Danakonungur virðist ekki hafa gert sér grein fyrir því að lausaleiksbörn hermanna yrðu að vandamáli sem myndi snerta yfirsetukonur í borginni. Árið 1701 þótti lögreglustjóra Kaupmannahafnar, Claus Rasch (1639–1705), ástæða til að ganga á fund Friðriks IV. Danakonungs og tilkynna honum að algjör glundroði ríkti í yfirsetukvennamálum borgarinnar. Ástæðan var að yfirsetukonur af einhverjum ástæðum tilkynntu ekki sóknarprestum óskilgetnar fæðingar og barnsmorð, eins og þeim bar skylda til samkvæmt fyrsta yfirsetukvennaeidd á dönsku sem hafði verið settur á árið 1685.¹³³ Þá gat lögreglustjóri bent konungi á að einungis þrjár yfirsetukonur væru í Kaupmannahöfn sem hefðu lokið yfirsetukvennaprófi og væru eiðsvarnar. Samkvæmt tilskipun um lækna og lyfsala frá 4. desember 1672 bar læknum að koma því til leiðar að fæðingarhjálp sinntu lærðar yfirsetukonur, sem þeir áttu að kenna og láta gangast undir próf.¹³⁴ Í kirkjurítúalinu fyrir Danmörku og Noreg frá 1685 áttu borgaryfirvöld og amtmenn á landsbyggðinni að sjá til þess að við störf væru heiðarlegar og guðhræddar yfirsetukonur. Þær áttu að hafa vottorð frá sóknarpresti um að þær lifðu kristnilegu líferni. Áður en þær fengu embætti skyldu þær hafa gengist undir próf hjá lækni, (medicis) eða skurðlækni (chirurgis) og ef þær næðu prófi skyldu þær fá löglegt skírteini með stimpli borgaryfirvalda eða amtmanna um að þær mættu sinna fæðandi konum. Nefnd eru 11 atriði sem sóknarprestur átti að lesa upp fyrir yfirsetukonur varðandi þær skyldur sem komu fyrir í starfi þeirra.¹³⁵ Engar upplýsingar finnast um hversu margar konur sinntu fæðingarhjálp á þessum tíma í höfuðborg danska ríkisins, Kaupmannahöfn.¹³⁶ Árið 1703 gekk Rasch lögreglustjóri aftur á fund konungs, því fundist hafði nýfæddur yfirgefinn drengur á götum Kaupmannahafnar. Í vöggu hans fannst miði með nafni og aldri. Til að finna foreldra barnsins var farið í kirkjubækur til að sjá hvort barnið hefði verið skírt. Nafnið fannst í kirkjubók en það barn sem bar nafnið bjó hjá foreldrum sínum. Barnið sem fannst var óskírt og það litu yfirvöld alvarlegum augum. Í framhaldi var gefin út tilskipun þess efnis að sett yrði á stofn yfirsetukvennanefnd (d. Jordemoderkommission). Í nefndinni voru borgarlæknir Kaupmannahafnar, Philip Hacquart, Johannes de Buchwald (1658–1738) líflæknir Friðriks IV. Danakonungs og Johan Philip Precheur skurðlæknir Louise Danadrottningar. Hlutverk þeirra var að koma með tillögur til að bæta ástandið í málum yfirsetukvenna. Aldrei heyrðist neitt frá þessari nefnd og það var ekki fyrr en árið 1713 að nýr borgarlæknir, Johan Eichell, beitti sér fyrir því að koma málefnum yfirsetukvenna í Kaupmannahöfn í betra horf. Í lok þessa árs var sett á laggimar önnur yfirsetukvennanefnd (seinni yfirsetukvennanefndin). Hlutverk hennar var að kenna yfirsetukonum í borginni og meta kunnáttu þeirra eftir námið. Í þeirri nefnd sátu þrjár læknar, þeir Eichell borgarlæknir, Christian Wilhelm Harcquart (1668–1715) og

¹³² Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 26.

¹³³ *Lovsamling for Island I. bindi (1096–1720)*, bls. 448.

¹³⁴ *Lovsamling for Island I. bindi (1096–1720)*, bls. 342.

¹³⁵ *Lovsamling for Island I. bindi (1096–1720)*, bls. 444–448.

¹³⁶ Samkvæmt *Gyldendal og Politikens Danmarks Historie* bjuggu 30.000 einstaklingar í Kaupmannahöfn um miðja sautjándu öld. *Gyldendal og Politikens Danmarks Historie 1600–1700 VIII. bindi*, bls. 229.

Buchwald. Þeir komu því til leiðar að 30. nóvember 1714 var gefin út konungleg tilskipun í 15 liðum sem gildi fyrir yfirsetukonur um alla Danmörku og átti hún eftir að gilda næstu 200 árin eða til ársins 1914.¹³⁷

Samkvæmt þessari tilskipun áttu konur sem höfðu áhuga á að læra yfirsetukvennafræði og ætluðu að starfa í Kaupmannahöfn að hefja nám hjá yfirsetukvennanefndinni. Að námi loknu skyldu þær gangast undir próf.¹³⁸ Eftir að tilskipunin gekk í gildi árið 1714 var refsivert að sinna fæðingarhjálp án menntunar og leyfis.¹³⁹ Þrjátíu lærðar yfirsetukonur þótti hæfilegur fjöldi til að sinna fæðingarhjálp í Kaupmannahöfn.¹⁴⁰ Þær urðu að setja skilti við hús sín þar sem stóð að þær væru eiðsvarnar og viðurkenndar yfirsetukonur. Þær höfðu skyldum að gegna við allar konur sem þurftu á aðstoð þeirra að halda og máttu ekki yfirgefa fátækar fæðandi konur til að sinna öðrum sem meira máttu sín og gátu greitt fyrir þjónustuna. Þær yfirsetukonur sem höfðu gengist undir próf áður en umrædd tilskipun gekk í gildi, en þuggu ekki yfir þeirri þekkingu eða reynslu sem tilskipunin gerði ráð fyrir, voru skyldugar að ganga fyrir yfirsetukvennanefnd og fá frekari kennslu.¹⁴¹

Þar sem líffærafræðin var hluti af yfirsetukvennafræði áttu konurnar að sækja líkskurðarhúsið til að auka þekkingu sína. Einnig skyldu þær fylgja reyndari yfirsetukonu og læra af henni. Annars staðar í Danmörku áttu yfirsetukonur að fá kennslu hjá lækni eða hjá borgarlækni. Ef upp komu aðstæður í fæðingum sem yfirsetukonan réði ekki við átti hún að láta sækja lækinn til að heyra hans ráðleggingar. Tekið var fram að hún mætti hvorki gefa lyf, drykk, duft eða nokkuð annað sem gat valdið skaða á föstri í móðurkviði. Yfirsetukonu var stranglega bannað að meðhöndla barnshafandi konur eða ungbörn nema í brýnustu nauðsyn ef enginn læknir gat mætt á staðinn. Í slíkum neyðartilfellum mátti yfirsetukonan gefa „simpelt“ lyf sem skyldi sótt í apótekið.¹⁴²

¹³⁷ *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 319; Gordon Norrie, *Danmarks Jordemødre*, bls. 30–34; Gordon Norrie, „Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark“, bls. 59–63; Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 26–27.

¹³⁸ *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 319.

¹³⁹ Árið 1744 var Lisbeth Thomsen dæmd til að starfa þrjá mánuði við barnahúsið (børnehuset) í Kaupmannahöfn fyrir að hafa veitt þremur konum fæðingarhjálp í borginni án þess að hafa til þess menntun og leyfi í yfirsetukvennastörfum. Barnahúsið var fyrir munaðarlaus börn en þar voru einnig fullorðnir fangar vistaðir. Sjá: A. Stadfeldt, „Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt 1787–1887“, bls. 11.

¹⁴⁰ Með tilskipun 3. maí 1743 var fjöldi eiðsvarinna og viðurkenndra yfirsetukvenna í Kaupmannahöfn aukinn í 60 talsins. Sjá E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtíð*, bls. 5.

¹⁴¹ *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 319.

¹⁴² *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 319, 321. Simpelt lyf er lyf sem búið er til úr einni jurtt. Ekki var tilgreint í tilskipuninni hvaða „simpelt“ lyf yfirsetukonur máttu taka ákvörðun um að gefa í neyð. Sennilega var um að ræða „vunddrik“ og „decocta“. Síðara lyfið er vökvi fenginn með jurttasíun þar sem ein jurtt er sett í pott og síðan er helt yfir hana sjóðandi vatni. Hún er látin standa í einhvern tíma og síðan drukkin. Bæði vunddrik og decocta voru einu lyfin sem skurðlæknar (kírúrgar) máttu nota til að gefa sjúklingum innvortis eins og fram kom í tilskipun um lækna og lyfsala í danska ríkinu frá 1672. Sjá: *Lovsamling for Island* I. bindi, bls. 349.

Með tilskipun um yfirsetukonur í Danmörku árið 1714 var fæðingarhjálpin flokkuð sem nauðsynleg „konst og videnskab“.¹⁴³ Á þessum tíma voru vísindin, *scientia* á latínu eða *videnskab* á dönsku, skilgreind sem uppsöfnuð þekking eða víska.¹⁴⁴ Hin nýja þekking í fæðingarhjálp flokkaðist sem slík. Um vísindi yfirsetukvennafræðinnar má vísa til Matthias Saxtorph, *Plan til forelæsningerne over jordemodervidenskaben* sem kom út í Kaupmannahöfn árið 1772, en þar segir: „Jordemoderkunsten er den videnskab, som afhandler fødslerens beskaffenheder, og viser måden at komme de fødende til hjælp i deres uheldige fødsler.“¹⁴⁵ Samkvæmt skilgreiningu Saxtorph fólust vísindi yfirsetukvennafræðinnar í því að skilja drifkraft fæðingarinnar og kunna þær aðferðir sem beita átti ef um erfiðar fæðingar var að ræða. Með þessari skilgreiningu krafðist fæðingarhjálp sérþekkingar bæði á fæðingunni og þeim aðferðum sem lærðar yfirsetukonur og læknar beittu í erfiðum fæðingum.

4 Karlar í fæðingarhjálp í Danmörku

Í kirkjuskipan Kristjáns III. frá 1537 er ekkert fjallað um að karlmenn ættu að koma að fæðingarhjálp, ef frá er talin skylda presta að kenna verðandi yfirsetukonum bænir sem þær áttu að fara með þegar konan fæddi. Engin fyrirmæli voru um að yfirsetukona skyldi sækja sér aðstoð prests eða bartskera þótt fæðing væri svo erfið að líf móður og barns væri í bráðri hættu.¹⁴⁶ Bartskeri, sem var sambland af hárskerum og skurðlæknum, var gömul starfstétt í Danmörku og annars staðar í Evrópu.¹⁴⁷ Þegar kirkjurítúal fyrir Danmörku og Noreg gekk í gildi árið 1685 var tekið fram að þegar um var að ræða neyðartilfalli eða „nød er på færde“ átti yfirsetukona að láta sækja lækni eða bartskera. Ef fóstrið reyndist dáíð í móðurkviði átti yfirsetukonan að reyna að bjarga lífi móðurinnar.¹⁴⁸

Bartskeri var ekki tilgreindur í tilskipuninni um yfirsetukonur í Danmörku frá 1714, hugsanlega vegna þess að lærðum læknum hafði þá fjölgað í Danmörku. Í tilskipuninni voru fyrirmæli um það í 9. lið að ef „noget tungt eller farligt forekommer“ í fæðingunni átti yfirsetukona að sækja ráð til annarrar reyndrar yfirsetukonu eða láta sækja lækni og ráðfæra sig við hann.¹⁴⁹ Nám hjá bartskerum var einnig að taka breytingum á þessum tíma. Þegar *Theatrum anatomico-chirurgicum* eða skurðlæknaskóli var settur á stofn í Kaupmannahöfn árið 1736 fengu bartskerar kennslu í líffærafræði og skurðlækningum og

¹⁴³ *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 319.

¹⁴⁴ Sjá skilgreiningu á hugtakinu vísindi á 17. öld: Andri Steindór Björnsson, *Vísindabyltingin og rætur hennar í fornöld og á miðöldum*, bls. 20–21.

¹⁴⁵ Matthias Saxtorph, *Plan til forelæsningerne over jordemodervidenskaben* I. bindi, bls. 9.

¹⁴⁶ *Íslenzkt fornbréfasafn* X. bindi (1169–1542), bls. 153.

¹⁴⁷ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 19–24, 63; Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 48–50; V[aldimar] St[effensen], „Hárskurðartíska í þúsundir ára og rakaraiðn í Reykjavík“, bls. 7; Inge Reimann, Jørgen Koch, „Kirurgi i København“, bls. 15–16.

¹⁴⁸ *Lovsamling for Island* I. bindi (1096–1720), bls. 447.

¹⁴⁹ *Chronologisk register over de kongelige forordninger* II. bindi, bls. 320.

próf í *examen chirurgicum* var gert að skilyrði fyrir lækningaleyfi þeirra. Eftir það fengu bartskerar starfstítilinn kírúrgar, þ.e. skurðlæknar eða handlæknar.¹⁵⁰

Christina Romlid hefur bent á að karlmenn í fæðingarhjálp hafi verið titlaðir *accoucheurs* og/eða *sage-femmes en culottes*. *Culottes*, þ.e. karlar í buxum sem sinntu fæðingarhjálp, komu fyrst fram á sjónarsviðið í Frakklandi rétt eftir miðja 17. öld. Ekki er vitað af hverju karlar hófu að sýna fæðingum áhuga, en Romlid bendir einkum á tvo þætti. Annars vegar var kírúrgiska kollegiet í Frakklandi, *Collège de Saint Cosme* með mikilli grósku í líffærafræði og krufningum, og hins vegar fæðingardeildin við Hôtel Dieu í París.¹⁵¹ Í byrjun 17. aldar var útbúin fæðingardeild þar og hjá forstöðukonu stofnunarinnar, sem titluð var *maîtresse sage-femme*, fengu verðandi yfirsetukonur kennslu. Þetta var þriggja mánaða námskeið og kennt það sem vitað var um fæðingarhjálp á þeim tíma.¹⁵²

Þegar líða tekur á 18. öld fara læknar í Danmörku að titla sig sem *accoucheur*. Fyrstur til að hljóta starfstítilinn *akkoucheur* eins og hann hljóðaði upp á danska vísu var Christian Johann Berger (1723–1789).¹⁵³ Ósagt skal látið hvort þessir *accoucheurer* hafi tekið franska lækninn og *accoucheurinn* François Mauriceau til fyrirmyndar, en í bókinni *Traité des maladies des femmes grosses*, sem kom út í Frakklandi árið 1740, hvatti hann lækna sem störfuðu við fæðingarhjálp til að ganga í hreinum fötum þegar þeir sinntu fæðandi konum þannig að þeir yllu ekki viðbjóði og hræðslu meðal kvennanna. Þá væri æskilegt að þeir sem sinntu fæðingarhjálp væru með litlar sterklegar hendur með löngum fingrum og með stuttclipptar neglur, sérstaklega á vísifingri, þannig að þeir gætu þreifað inn í leggöng án þess að meiða konuna. Einnig lét hann þess getið, meira í gamni en alvöru, að þeir ættu að láta sér vaxa ljótt sitt skegg þannig að eiginmenn yrðu ekki afbrýðisamir.¹⁵⁴ Þessi ábending Mauriceau bendir til að karlar hafi þá verið að styrkja stöðu sína í kvennaheimi fæðingarhjálparrinnar.

Þann 25. maí 1759 skipaði Friðrik V. Christian Johann Berger sem *stads-akkoucheur* Kaupmannahafnar. Samkvæmt erindisbréfi 25. maí 1760 átti Berger að sinna erfiðum fæðingum. Hann átti að aðstoða við slíkar fæðingar, aðstoða við fæðingarhjálp í neyðartilfellum og veita yfirsetukonum ráðgjöf. Einnig bar honum skylda til að virða þagnarskyldu embættisins um það sem þegja átti yfir og haga gerðum sínum þannig og breyta á þann veg sem hæfir og sæmir sómakærum *akkoucheur* samkvæmt þeim eiði sem

¹⁵⁰ Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 57.

¹⁵¹ Christina Romlid, *Makt, motstånd och förändring*, bls. 48; Sjá einnig: Hans Peter Duerr, *Intimitet: Myten om civilisationsprocessen*, bls. 48.

¹⁵² Fyrsti vísir að fæðingardeild eða fæðingarsal var settur á stofn í París á 13. öld þegar útbúin var sérstök deild, *salle des accouchées* í kjallara sjúkrahússins Hôtel Dieu í París. Sjá: Pétur H. J. Jónsson, „Hlutverk kvensjúkdómaspítala“, bls. 21.

¹⁵³ Sjá um Christian Johann Berger: V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste Tider indtil år 1800* II. bindi, bls. 399–402; Jul. Petersen, „Om Lægen Christian Johann Berger“, bls. 339–432.

¹⁵⁴ Walter Radcliffe, *Milestones in Midwifery*, bls. 28.

hann hafði svarið.¹⁵⁵ Það var engin tilviljun að Berger var ráðinn Kaupmannahafnar *accoucheur* fyrstur lækna í Danmörku. Hann hafði í maí 1759 hlotið doktorsnafnbót frá læknadeild Hafnarháskóla fyrir ritgerð um fæðingu barna í eðlilegum fæðingum, þ.e.a.s. fæðingu barns í höfuðstöðu (d. den normale issestilling).¹⁵⁶ Árið 1743 hafði Berger numið líffærafræði, skurðlækningar og fæðingarhjálp á fæðingarstofnunni í Strassborg í Austurríki hjá Johann Jacob Fried yfirlækni deildarinnar en við þessa fæðingarstofnun gátu læknar fengið þjálfun í fæðingum.¹⁵⁷

Litlar upplýsingar finnast um þá hjálp sem Berger veitti yfirsetukonum í Kaupmannahöfn við erfiðar fæðingar, en eins og segir hér að ofan átti hann samkvæmt erindisbréfi eingöngu að sinna slíkum tilfellum. Í fundargerðabók dönsku yfirsetukvennanefndarinnar er sagt frá einu tilviki þar sem Berger á að hafa komið við sögu, en málið snerti Ellen Nielsdatter yfirsetukonu í Lavendelstræde í Kaupmannahöfn. Hún var kölluð fyrir yfirsetukvennanefnd 21. nóvember 1760 vegna konu sem lést hálfri klukkustund eftir fæðingu. Ellen hafði ráðfært sig við Berger og hann tilkynnt henni að hann gæti ekki komið til aðstoðar heldur skipaði henni að gefa konunni lyf sem átti að draga úr verkjum og auka hríðir.¹⁵⁸ Hvorki Ellen yfirsetukona né Berger *akkoucheur* voru látin sæta ábyrgð vegna dauða konunnar og málið látið falla niður hjá yfirsetukvennanefnd með þessum orðum: „reserveret ad privatum discursum“ sem þýðir „afgreitt í einkasamtali.“¹⁵⁹

Þegar Berger var ráðinn *stad-akkoucheur* Kaupmannahafnar hafði fæðingarstofnun verið starfrækt í borginni í um tíu ár. Þann 1. júlí 1750 hafði lítil fæðingarstofnun verið opnuð á heimili dönsku eiðsvörnu og vottuðu (d. edsvorne og approberede) yfirsetukonunnar Inger Petersen að Gothersgade 117. Stofnunin fékk heitið *Det kongelige Frie Jordemoderhus*.¹⁶⁰ Álíka stofnunum hafði verið komið á fót í öðrum Evrópulöndum.¹⁶¹

Eins og áður hefur komið fram var fæðingarstofnun sett á laggimar í París í byrjun 17. aldar. Árið 1728 var opnuð fæðingarstofnun í Strassborg í Austurríki og var Johann Jacob

¹⁵⁵ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 404.

¹⁵⁶ Morgens Olser, *Fødselshjælpenes historie*, bls. 52. Berger var ekki fyrsti maðurinn í Danmörku til að skrifa doktorsritgerð í læknisfræði um eðlilegar fæðingar. Fyrstur til þess var Henning Arnisæus. Hann nam við læknadeild Hafnarháskóla og lauk við ritgerð um fæðingar árið 1641. V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste tider indtil år 1800 I*. bindi, bls. 299.

¹⁵⁷ Pétur H. J. Jakobsson, „Hlutverk kvensjúkdómaspítala“, bls. 22; V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste tider indtil år 1800 II*. bindi, bls. 400.

¹⁵⁸ DRA. 2183 B. Danmarks Jordmoderskole, København. Protokol, Jordmoderuddannelsens historie, „Jordmoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 98–99.

¹⁵⁹ DRA. 2183 B. Danmarks Jordmoderskole, København. Protokol, Jordmoderuddannelsens historie, „Jordmoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 99.

¹⁶⁰ Randi Iversen, „Fødselsstiftelse og jordemodervæsen“, bls. 43; Inge Christiansen, „Baronesse, Borgerkoner eller ugift Fruentimmer“, bls. 16, 24.

¹⁶¹ Arleen Marcia Tuchman, „The True Assistant to the Obstetrician: State Regulation and the Legal Protection of Midwives in Nineteenth-Century Prussia“, bls. 28.

Fried skipaður yfirlæknir við deildina. Tókst honum að fá stjórnvöld þar til að leyfa læknanemum að fá verklega þjálfun í fæðingarhjálp sem var nýlunda, en fyrir þann tíma hafði læknanemum verið bannað að koma inn fyrir dyr fæðingarstofnana.¹⁶² Fæðingarstofnanir voru opnaðar í fleiri löndum Evrópu á 18. öld og til dæmis í Lundúnum árið 1739, í Dublin á Írlandi 1745, Berlín og Göttingen í Þýskalandi árið 1751 og í Vínarborg 1752.¹⁶³

Engir læknar komu að fæðingum við *Det kongelige Frie Jordemoderhus* í Kaupmannahöfn á meðan sú stofnun var við lýði árin 1750–1759. Tilgangur með stofnuninni var að koma í veg fyrir fæðingar á laun sem enduðu oftast þannig að börnin voru myrt eða skilin eftir á víðavangi.¹⁶⁴ Ríkjandi hugmyndastefna á þessum tíma var hinn svonefndi kameralismi, en hann átti að örva fólksfjölgun og efla velmegun. Yfirvöld óskuðu aukinnar mannfjölgunar til hagsbóta fyrir þjóðfélagið í heild. Hvað varðar siðferðisleg rök, hljóta þau einnig að hafa legið að baki, því stefnan var að draga úr dauðsföllum af völdum fæðinga.¹⁶⁵ Yfirsetukonur áttu að gegna lykilhlutverki við að tryggja eðlilegar fæðingar og umönnun barna fyrstu vikunnar. Því þótti mikilvægt að uppfæða þær. Í rannsókn Gerdu Bonderup kemur fram að um miðja 18. öld var upplýsingastefnan ásamt kameralisma, þ.e. hagspeki upplýstra einveldisríkja, þar sem megináhersla var lögð á öflug ríkisafskipti af efnahagslífinu, forsenda þess hvernig tekið var á vandamálum óskilgetinna barna.¹⁶⁶

Þegar Inger Petersen yfirsetukona á *Det kongelige Frie Jordemoderhus* lést árið 1759 hafði 2841 barn fæðst á stofnun hennar.¹⁶⁷ Í októbermánuði sama ár flutti fæðingarstofnunin í nýlegt sjúkrahús í borginni, *Det kongelige Frederiks Hospital* á Amaliegade í Kaupmannahöfn.¹⁶⁸ Fæðingarstofnunin hlaut nafnið *Det kongelige Accouchement-huset*. Fyrir stofnunina voru gefnar út sérstakar reglur. Markmið með rekstrinum og reglum þessum voru þau sömu og sett höfðu verið með tilskipun 13. maí 1750, þ.e. að fyrirbyggja barnsfæðingar á laun (dulsmál) og að koma í veg fyrir fósturlát af mannavöldum.¹⁶⁹ Reglurnar voru fyrir „privilegerede jordemoder“ eða viðurkenndar og eiðsvarnar yfirsetukonur og þjónustufólk sem þar átti að starfa og fyrir konur sem þangað leituðu til að fæða börn sín. Þær konur einar höfðu leyfi til að leita í *Accouchement-huset*

¹⁶² Pétur H. J. Jakobsson, „Hlutverk kvensjúkdómaspítala“, bls. 22; Mogens Olser, *Fødselshjælpens historie*, bls. 59.

¹⁶³ Mogens Olser, *Fødselshjælpens historie*, bls. 59.

¹⁶⁴ Randi Iversen, „Fødselsstiftelse og jordemodervæsen“, bls. 43; *Betænkning afgivet af det af indenrigsministeriet nedsatte udvalg vedrørende fødselshjælp m.v. nr. 160*, bls. 14.

¹⁶⁵ Harald Gustafsson, „Stjórnsýsla“, bls. 44; Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 30.

¹⁶⁶ Gerda Bonderup, *Det Medicinske Politi*, bls. 30.

¹⁶⁷ Randi Iversen, „Fødselsstiftelse og jordemodervæsen“, bls. 43.

¹⁶⁸ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 13. Sjúkrahúsið tók til starfa árið 1757. Sjá: Anne Løkke, *Patienternes Rigshospital 1757–2007*, bls. 9.

¹⁶⁹ DRA. 259. Fødsels- og Plejestiftelsen. Dokumenter vedr. Accouchementshuset. 1750–1781. Diverse dokumenter vedrørende Accouchementshuset 1750–1781; *Reglement, hvorefter saavel den ved Accouchement-Huuset antagne privilegerede Jordemoder med de øvrige Betientere og andre Vedkommende, som ogsaa alle de til denne milde Stiftelse trængende Qvindes Personer dig aldeles nøje have sig at rette i alle Maade, Kbh. den 15. Oct. 1759*, ótölusett.

sem voru ógiftar og barnshafandi. Þær máttu ekki leita þangað fyrir en hálfum mánuði fyrir væntanlega fæðingu og áttu að njóta ókeypis fæðingarþjónustu viðurkenndrar yfirsetukonu. Yfirsetukonum sem störfuðu á fæðingarstofnuninni bar að aðstoða allar fæðandi konur á stofnuninni eða í það minnsta að vera viðstaddir hverja einustu fæðingu. Sérstaklega var tekið fram að það væri á hendi yfirsetukonunnar að gefa fæðandi konum þau lyf sem lækningin fyrirskipaði.¹⁷⁰

5 Læknanemar fá aðgang að *Accouchement*-huset

Snemma árs 1761 barst danska læknaáráðinu bréf frá Friðriki V. konungi. Þar var reifufð hugmynd sem Buchwald prófessor við læknadeild Hafnarháskóla hafði sent konungi. Hann óskaði eftir því að veita ákveðnum læknanemum aðgang að fæðingarstofnuninni. Þar skyldu þeir fá kennslu og verklega þjálfun í „jordmodervidenskab“. Var hér einkum höfðað til læknanema sem höfðu í hyggju að sækja um landlæknis- eða borgarlæknaembætti (d. land- eða stadsphysicus) og skurðlækna (d. chirurgus) í löndum Danakonungs.¹⁷¹ Nú þótti nauðsynlegt að þeir karlar sem ætluðu að sækja um þessi læknaembætti hefðu þekkingu og skilning á fæðingarhjálp.

Buchwald tók fram að læknanemar mættu ekki vera viðstaddir fæðingar á fæðingarstofnuninni nema að fengnu leyfi kvennanna sem voru að fæða. Ekki máttu þeir vera viðstaddir fæðingar hjá konum sem greiddu fyrir fæðingarþjónustuna.¹⁷² Gefur það til kynna að koma karlanna inn á fæðingarstofnunina hafi ekki þótt sjálfsögð og jafnvel verið þyrnir í augum sumra. Næstu reglur birtust í tilskipun 15. maí 1761 til stjórnar fátækra stofnunarinnar í Danmörku, en sú stofnun stjórnaði fæðingarstofnuninni. Þar sagði að skóli í fæðingarhjálp yrði settur á stofn við læknadeild Hafnarháskóla og skyldi hann vera staðsettur á fæðingarstofnuninni í *Det kongelige Frederiks Hospital*, undir eftirliti Christian Berger *stad-akkoucheur* Kaupmannahafnar. Við skólann átti að þjálfa handtök karla og auka þeim öryggi og getu í að taka á móti börnum á sem fljótastan og öruggastan máta. Áttu þeir að þjálfa upp þá færni og leikni sem konur er stunduðu yfirsetukvennanám við stofnunina sýndu í störfum sínum.¹⁷³ Gera má ráð fyrir því að fyrsti vísir að fæðingarhjálp lækna í Danmörku hafi verið stofnun þessa skóla. Er það í samræmi við þá niðurstöðu Datha

¹⁷⁰ *Reglement, hvorefter saavel den ved Accouchement-Huuset antagne privilegerede Jordmoder med de øvrige Betientere og andre Vedkommende*, ótölusett.

¹⁷¹ DRA. 259. Dokumenter vedr. stiftelsen og personalet. Forskellige dokumenter vedrørende fødsels- og plejestiftelsen samt personalet 1750–1867. Bréf dagsett 2. janúar 1761.

¹⁷² DRA. 259. Dokumenter vedr. stiftelsen og personalet. Forskellige dokumenter vedrørende fødsels- og plejestiftelsen samt personalet 1750–1867. Bréf dagsett 2. janúar 1761.

¹⁷³ DRA. 259. Dokumenter vedr. stiftelsen og personalet. Forskellige dokumenter vedrørende fødsels- og plejestiftelsen samt personalet 1750–1867. Dagsett 15. maí 1761.

Clapper Brack um að fagvæðing (e. professionalization) læknastéttar á 18. öld hafi brotið upp þá hefð að konur einar sinntu yfirsetukvennastörfum.¹⁷⁴

Christian Berger mun hafa átt hugmyndina að stofnun skólans í fæðingarhjálp fyrir lækna. Áleit hann að skólinn yrði til „meget større nytte“ fyrir lækna, eins og kom fram í tilkynningu frá Johann Ludvig Holstein greifa í leyndarráði konungs þegar skólinn var settur á stofn árið 1761. Einnig var þá reifuð sú hugmynd að setja á laggirnar prófessorsstöðu í *artis obstetricia* að fyrirmynd annarra læknadeilda en árið 1743 var sett á prófessorsstaða við læknadeild háskólans í Dublin á Írlandi.¹⁷⁵ Athygli vekur að í tilskipuninni um stofnun skóla í fæðingarhjálp er hugtakið *artis obstetricia* notað í stað *jordemodervidenskaben* eða yfirsetukvennafræði. Tungumál læknávisinda var latína en tungumál yfirsetukvennafræða var danska. Hugtök sem tengdust kvenlíffærum, fæðingum og fæðingarhjálp voru á latínu hjá læknum en á dönsku hjá yfirsetukonum.¹⁷⁶ Berger hafði farið fram á að hann yrði útnefndur í stöðu prófessors í yfirsetukvennafræði við læknadeild Hafnarháskóla. Hinn 15. maí 1761 gekk það eftir og þar með var fæðingarstofnunin í *Det kongelige Frederiks Hospital* sett undir læknadeild Hafnarháskólans með eigin prófessor í yfirsetukvennafræði.¹⁷⁷

Í apríl 1761 höfðu nefndarmenn í yfirsetukvennanefnd valið tvo fyrstu lækna sem hefja skyldu nám við verklega skólann við fæðingarstofnunina. Þetta voru Christian Levin Wernecke (1727–1775) og Joris White (1731–1765) og sóttu þeir fyrirlestra hjá Berger en áttu jafnframt að fá verklega þjálfun við fæðingarstofnunina.¹⁷⁸ Wernecke og White höfðu lokið doktorsprófi í læknisfræði frá læknadeild Hafnarháskóla árið 1760. Þeir voru því fullgildir lækna þegar þeir hófu nám við fæðingarstofnunina og hafa haft í hyggju að sækja um embætti landlæknis eða borgarlæknis. Árið 1762 var Wernecke skipaður landlæknir á suður Sjálandi og White varð „bergmedicus“ í Kongsberg í Noregi.¹⁷⁹ Þeir eru fyrstu lækna sem luku námi frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn, en eins og kom fram í tilskipuninni 15. maí 1761 áttu læknarnemar þar að taka próf annað hvort frá læknadeild eða hjá yfirsetukvennanefndinni. Að því loknu áttu þeir að fá sérstakt vottorð um að þeir hefðu þekkingu á „jordemodervidenskab“.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Datha Clapper Brack, „Displaced–The Midwife by the Male Physician“, bls. 83.

¹⁷⁵ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 405; Pétur H. J. Jakobsson, „Hlutverk kvensjúkdómaspítala“, bls. 22.

¹⁷⁶ Latneska orðið *obstetrician* þýðir að standa hjá. Sjá: Datha Clapper Brack, „Displaced–The Midwife by the Male Physician“, bls. 86.

¹⁷⁷ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 405–406.

¹⁷⁸ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 22–23.

¹⁷⁹ E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 17; V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste tider indtil år 1800* II. bindi, bls. 432, 442.

¹⁸⁰ *DRA*. 259. Dokumenter vedr. stiftelsen og personalet. Forskellige dokumenter vedrørende fødsels- og plejestiftelsen samt personalet 1750–1867. Bréf dagsett 2. janúar 1761 og 15. maí 1761.

6 Karlar í fæðingarhjálp á Englandi

A-man-mid-wife: eða nýlega uppgötvað dýr, ekki þekkt á tíma Buffon; til að afla allra upplýsinga um þessa sköpnu, sjá, hugvitsamlega ritaða bók, sem nýlega var gefin út [...] með titlinum, *Man-Midwifery dissected*, inniheldur bókin fjölbreytt sönn tilfelli af grimmd og ósiðum þessara dýra, seld af útgefanda í þessu prenti, sem hefur afhent höfundu teikningu á titilsíðu bókarinnar. 13. júní 1793, Isaac Cruikshank.¹⁸¹



Mynd 1 Teikning af *A man-mid-wife*

Þannig hljóðaði texti undir skopmynd eftir skoska teiknarann, Isaac Cruikshank (1764–1811), á forsíðu bókarinnar, *A-man-mid-wife* eftir John Blunt sem kom út í Lundúnum árið 1793, af mannveru klæddri að hálfu í síðjakka og hnébuxur, vopnaðri fæðingartöng. Á veggjum fyrir aftan hanga ógnvekjandi tangir og krókar. Hinn helmingur mannverunnar var kona í líki yfirsetukonu. Hún er klædd fallegum kjól, stendur á mjúkri mottu í vel búnu herbergi þar sem logar eldur í ofni. Á myndinni er gert lítið úr hinni nýju starfsstétt í Englandi, læknum sem titlaðir voru *men-midwives* og voru að taka við hlutverki yfirsetukvenna.

¹⁸¹ Á ensku hljóðar textinn svona: „A Man-Mid-Wife: or a newly discover'd animal, not known in Buffon's time; for a more full description of this Monster, see an ingenious book, lately published [...] entitled, 'Man-Midwifery dissected', containing a variety of well authenticated cases elucidating this animal's propensities to cruelty & indecency, sold by the publisher of this Print, who has presented the Author with the Above for a Frontispiece to his Book by Isaac Cruikshank 13 June 1793.“ John Blunt, *Man-midwifery Dissected; or, the Obstetric Family Instructor: For the use of married couples, and single adults of both sexes*. Buffon's tími: Hér var vísað til franska náttúrufræðingsins Georges Louis-Leclerc greifa af Buffon (1707–1788) sem setti fram kenningar um breytingar á tegundum lífvera á 18. öld. Sjá um greifann af Buffon: Örnólfur Thorlacius, „Þróun tegundanna. Tilraunir til samantektar á hugmyndum manna fyrr og nú“, bls. 184.

Var John Blunt einn þeirra sem hóf baráttu gegn því að karlar gengu inn á verksvið yfirsetukvenna, en körlum sem titluðu sig *men-midwives* hafði fjölgað mikið á stuttum tíma og var svo komið árið 1793 að hlutfall þeirra var 99 á móti einni yfirsetukonu.¹⁸² Aðferð John Blunt og Isaac Cruikshank, teiknarans að *man-midwife*, eru dæmi um útilokun á grundvelli kyns með því að hæðast af *men-midwives* og gera lítið úr þekkingu þeirra. Anne Witz lýsir þessu ferli sem lóðrétttri og lárétttri útilokun. Sem dæmi var lóðréttum útilokunum beitt á konur þegar þeim var meinaður aðgangur að menntun og störfum vegna kynferðis og forsendur til starfs eða náms algjörlega sniðnar að körlum þannig að ekki var möguleiki fyrir konur að uppfylla skilyrði fyrir inngöngu. Lárétt útilokun felst í því þegar kvennahópum er afmarkaður bás í verkaskiptingu starfsgreinanna. Dæmi um það er að læknum tókst að sölsa fæðingarhjálp undir læknavísindin og einoka óeðlilegar fæðingar.¹⁸³ Dæmið sem rakið hefur verið hér að framan, þegar Blunt og Cruikshank hæðast af *men-midwives*, má túlka sem lóðréttu útilokun sem beitt er á karlana *men-midwives* þegar þeim er meinaður aðgangur að störfum yfirsetukvenna á grundvelli kynferðis.

Í byrjun 18. aldar komu lækna á Englandi ekki að fæðingarhjálp nema til að aðstoða konur í erfiðum fæðingum. Í rannsókn enska sagnfræðingsins Adrian Wilson kemur fram að læknisfræðin á þessum tíma hafi hvorki átt hugtök yfir fæðingarkraftinn (e. the mechanism of birth) né líffærafræði legsins eða starfsemi fylgjunnar. Þegar leið á 18. öld áttu sér stað breytingar í fæðingarhjálp meðal lækna á Englandi þegar ný stétt kom fram á sjónarsviðið sem titluð var *man-midwife*. Munurinn á hinum franska og danska *accoucheur* og hinum enska *man-midwife* var nokkur. Fyrri hópurinn sinnti eingöngu erfiðum fæðingum en *men-midwives* tóku að sinna eðlilegum fæðingum. Aðkoma þeirra byggðist á þekkingu sem kölluð hefur verið „revolution in obstetrics“ eða bylting í þekkingu á fæðingum.¹⁸⁴ Nefnir Wilson nokkur atriði því til staðfestingar sem hafi opnað nýja sýn á að skilgreina nákvæmlega ferli fæðingarinnar. Það eru einkum þrír breskir karlar og verk þeirra sem nefna ber í því sambandi. Uppgötvanir þeirra urðu til þess að karlar fóru að sýna fæðingarhjálp áhuga og gengu inn á verksvið yfirsetukvenna. Árið 1742 kom út í Lundúnum bókin *A Treatise of Midwifery* eftir Fielding Ould (1710–1789), *man-midwife* eins og hann titlaði sig á titilsíðu bókarinnar. Árið 1752 kom út önnur bók í Lundúnum eftir skoskan lækni, William Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* og árið 1774 kom út enn ein bók in í Lundúnum, einnig eftir skoskan lækni, William Hunter (1718–1783), *Anatomia uteri humani gravid* eða *The anatomy of the gravid uterus*. Sú bók byggir á teikningum af legi barnshafandi konu sem var næstum fullgengin, en lést skyndilega í Lundúnum árið 1751. Var líkið fært Hunter sem krufði konuna og skoðaði æxlunarfæri hennar og

¹⁸² Irvine Loudon, „Deaths in childbed from the eighteenth century to 1935“, bls. 8.

¹⁸³ Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 44–45; 109–110; Þorgerður Einarsdóttir, „Sérfræðihópar og fagþróun í ljósi kynferðis“, bls. 137–138.

¹⁸⁴ Adrian Wilson, *The Making of Man-midwifery, 1660–1770*, bls. 1.

ófædda barnið sem lá í legi hennar. Hann fékk hollenskan listmálara, Jan van Riemsdyk (d. 1790), til að teikna líffæri konunnar og barnið.¹⁸⁵

Tveir þessara karla, Fielding Ould og William Smellie höfðu kynnt sér fæðingarhjálp við fyrstu kennslustofnunina, skóla fyrir verðandi fæðingarlækna (obstetrical clinic) sem J. F. A. Grégoire *accoucheur* hafði sett á stofn við fæðingarstofnun Hôtel Dieu í París árið 1720.¹⁸⁶ Ould lauk bartskeranámi hjá meistara í Dublin á fjórða áratug 18. aldar og árið 1735 ferðaðist hann til Parísar og hóf nám við þennan skóla fyrir verðandi fæðingarlækna. Kennari hans var sjálfur stofnandi skólans, Grégoire *accoucheur*. Árið 1737 hélt Ould aftur til Dublinar og þrátt fyrir það að Ould væri ekki fullgildur læknir taldi hann sig hafa þekkingu á fæðingum og fæðingarhjálp, eins og fram kemur í bók hans *A Treatise of Midwifery* frá 1742. Hann sagðist leggja stund á þessa grein, fæðingarhjálp. Hún byggðist á líffærafræði því hann taldi að þekking á líffærafræði væri grundvöllur þess sem koma skyldi. Ekki nægði að þekkja einstök líffæri kvenna sem hafa með getnað, meðgöngu og fæðingu að gera heldur þyrftu fleiri þættir sem sneru að störfum yfirsetukvenna að koma til. Til að mynda taldi hann nauðsynlegt að kunna skil á hringrásarkerfi blóðsins til að skilja og geta komið í veg fyrir fósturlát.¹⁸⁷ Ould var á þeirri skoðun að fæðingarhjálp væri hluti af lækningum og álit hans var að:

Yfirsetukvennafræði, sem þó er sú undirgrein lækninga sem við getum hvað síst án verið, hefur þó ávallt verið sú grein sem minnst er hugað að, þrátt fyrir að öllum beri saman um að það sé skylda hvers þess sem leggur stund á lækningar að greina frá öllu því sem hann telur að sé í þágu almannahags. Ekki eru þessi fræði þó í neinum skilningi lítilvæg. Öðru er nær. Á herðum þeirra hvílir ekki aðeins viðhald okkar sem tegundar, heldur einnig ýmsar leiðir til að lina þjáningar og pínu kvalinna kvenna og hlífa þeim við ótal kvillum eða dauða, sem leitt getur af rangri meðhöndlun, illa gerðum búnaði og jafnvel ógætilegri beitingu handa.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Adrian Wilson, *The Making of Man—midwifery*, bls. 1–2; Lyle Massey, „Pregnancy and Pathology: Picturing Childbirth in Eighteenth–Century Obstetric Atlases“, bls. 78; John L. Thornton, „William Hunter (1718–1783) and his contributions to obstetrics“, bls. 791; Peter M. Dunn, „Dr William Hunter (1718–83) and the gravid uterus“, bls. F76.

¹⁸⁶ James V. Ricci, *The Development of Gynaecological Surgery and Instruments: A Comprehensive Review of the Evolution of Surgery and Surgical Instruments for the Treatment of Female Diseases from the Hippocratic Age to the Antiseptic Period*, bls. 183.

¹⁸⁷ Peter M. Dunn, „Bartholomew Mosse (1712–59), Sir Fielding Ould (1710–89), and the Rotunda Hospital, Dublin“, bls. F75; Fielding Ould, *A Treatise of Midwifery: In three parts*, bls. 5.

¹⁸⁸ Enski textinn hljóðar svona: „Yet the art of midwifery, which is one of its most considerable branches, and that which, by the common principles of humanity, we are indispensably bound to illustrate, by our most diligent inquiries, and nicest observations; is, and I think always has been, the least taken notice of; altho' it by universally acknowledged to be the duty of every one who is conversant in any branch of the art of healing, to communicate whatever occurs to him, that he thinks may be of service to the public. Nor is this art, in any respect the meanest province in the medicinal common-wealth, but much on the contrary; as on it depends, not only the preservation of the species, but the various methods of relieving distressed women, from extraordinary pain and torture, innumerable disorders and death, the consequence of bad practice; from misapply'd and ill contrived instruments; and even from the injudicious management of the hands.“ Sjá: Fielding Ould, *A Treatise of Midwifery*, bls. 2.

William Smellie þakkar framfarir í fæðingarhjálp fæðingarstofnun við Hôtel Dieu í París.¹⁸⁹ Þar gafst skurðlæknum tækifæri til að auka þekkingu sína í yfirsetukvennafræði og tileinka sér betri aðferðir við fæðingarhjálpa. Sagði hann skurðlækningar hvergi lengra komnar en í París, en á fæðingarstofnunina á Hôtel Dieu máttu fátækar, barnshafandi konur leita.¹⁹⁰ Sjálfur dvaldi Smellie við nám við skóla fyrir verðandi fæðingarlækna við Hôtel Dieu í París árið 1739. Áður en hann hélt til Parísar hafði hann numið læknisfræði við háskólann í Glasgow frá árinu 1722 án þess að ljúka læknaprófi en því prófi lauk hann frá háskólanum árið 1745. Fæðingarhjálp vakti áhuga hans.¹⁹¹ Hann kynntist áhöldum sem var beitt í erfiðum fæðingum og svo nýju kennslugagni sem notað var við kennslu í fæðingarhjálp. Það var *phantom* sem var líkan af æxlunarfærum kvenna og í því var brúða eins og fóstur í legi og með þessu líkani var hægt að sýna fóstur í mismunandi stellingum.¹⁹² Árið 1740 var Smellie kominn til Lundúna og farinn að starfa þar sem *man-midwife*. Tveimur árum síðar hóf hann að halda námskeið í fæðingarhjálp bæði fyrir konur og karla. Hann kenndi konum á morgnanna og körlum á kvöldin. Karlarnir voru læknar, bartskerar og lyfsalar. Kennsla Smellie var bæði bókleg og verkleg og hann átti það til að halda með nemendum sína til fátækra, fæðandi kvenna sem hann sinnti endurgjaldslaust. Með þessu móti gat Smellie kennt nemum sínum réttu handtökin. Þá notaðist hann einnig við mjaðmagrindarlíkan sem hann hannaði sjálfur en hann hafði kynnst slíkum líkönunum á námsárum sínum í París.¹⁹³ Á tíu ára tímabili segist Smellie hafa kennt um 900 körlum yfirsetukvennafræði á 280 námskeiðum.¹⁹⁴ Hann tiltekur ekki hversu mörgum konum hann kenndi. Á þessum námskeiðum aðstoðaði hann 1150 fátækar konur í heimahúsum í Lundúnum við eðlilegar fæðingar og þegar yfirsetukonur kölluðu á hann til aðstoðar í erfiðum fæðingum.¹⁹⁵ Þegar Smellie hélt með nemendum sína heim til fæðandi kvenna voru starfræktar fjórar fæðingarstofnanir í Lundúnum. Á árunum 1739–1752 voru settar á stofn fjórar slíkar stofnanir þar sem konur gátu komið og fætt börn sín. Íbúafjöldi í borginni í byrjun 18. aldar var um 550 þúsund.¹⁹⁶

Fyrsta fæðingarstofnun sem sett var á stofn í Englandi var *Charitable Infirmary* í Lundúnum fyrir fátækar giftar konur. Stofnandi var Richard Manningham (1690–1759)

¹⁸⁹ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. liv; Sjá um William Smellie: J. Drife, „The start of life: A history of obstetrics“, bls. 312; Robert Woods, „Dr Smellie's Prescriptions for Pregnant Women“, bls. 257.

¹⁹⁰ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. lv.

¹⁹¹ Gavin Boyd, „William Smellie“, bls. 31; Robert Woods, „Dr Smellie's Prescriptions for Pregnant Women“, bls. 257.

¹⁹² Gavin Boyd, „William Smellie“, bls. 30; Ghislaine Lawrence, „Tools of the trade: An obstetric phantom“, bls. 1916.

¹⁹³ Gavin Boyd, „William Smellie“, bls. 30.

¹⁹⁴ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. v; Sjá einnig: Adrian Wilson, *The Making of Man-Midwifery*, bls. 124.

¹⁹⁵ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. v.

¹⁹⁶ R. A. Houston, „The population history of Britain and Ireland 1500–1750“, bls. 122–123.

man-midwife og opnaði hann stofnunina árið 1739.¹⁹⁷ Árið 1747 var önnur fæðingarstofnun sett á stofn í borginni, *The Lying-In Hospital*, fyrir giftar fæðandi konur. Forseti stofnunarinnar varð William Bentinck (1709–1762), hertogi af Portland. Að þessari stofnun stóð hópur yfirstéttarkvenna í borginni. Þar voru rúm fyrir 20 konur og þar unnu fjórir læknar og ein yfirsetukona. Þar hóf William Hunter störf sem skurðlæknir árið 1749. Árið 1752 fengu konur að læra þar yfirsetukvennafræði. Nafni stofnunarinnar var breytt árið 1756 í *British Lying-In Hospital* til að forðast rugling við aðra fæðingarstofnun sem hafði verið sett á stofn í borginni árið 1750 og bar nafnið, *The City of London Lying-In Hospital*. Sú stofnun var sjúkrahús fyrir fæðandi konur og fatlaða sjúklinga. Önnur fæðingarstofnun var sett á stofn í borginni, *The General Lying-In Hospital*, af Felix Macdonogh *man-midwife* árið 1752.¹⁹⁸

Í bók Smellie frá 1752 er sérstök umfjöllun um karlmenn sem höfðu í hyggju að sinna fæðingarhjálp. Smellie titlar þá *accoucheur* upp á franska vísu og segir að þeir ættu fyrst og fremst að kynna sér líffærafræði og öðlast fullnægjandi þekkingu í handlækningum og læknisfræði vegna tengingar þeirra fræða við fæðingarfræðina eða *obstetric art*.¹⁹⁹ Þá taldi Smellie að *accoucheur* ætti að vera vel menntaður og fá kennslu hjá meistara áður en hann tækist á við yfirsetukvennastarfið. Hann átti að læra að venda fóstri í móðurkviði og læra að nýta fæðingartöng og krók til að takast á við erfiðar fæðingar. Einnig kom fram hjá Smellie að hann ætti að geta hjálpað konum í eðlilegum fæðingum. Karlarnir áttu að vera gæddir náttúrulegri skarpskyggni, einbeittni, skynsemi, hegða sér vel og tala af nærgætni við konurnar. Þá áttu þeir að sinna bæði fátækum konum og svo þeim sem væru efnameiri. Hann taldi einnig mikilvægt að þeir misnotuðu aldrei það traust sem þeim væri falið gagnvart hinni fæðandi konu. Karlmaður sem sinnir fæðingarhjálp, segir Smellie, verður að gæta reglusemi í hvívetna og ástunda bindindi því hann getur aldrei vitað hvenær kallið kemur, en þegar það kemur verður hann að vera í góðu líkamlegu og andlegu jafnvægi. Hann má því aldrei vera undir áhrifum sterks áfengis því auk mannorðs hans stofnar það lífi móður og barns í hættu.²⁰⁰ Smellie hafði einnig ákveðnar hugmyndir um þær konur sem hann titlar *midwives*. Hann var ekki að gagnrýna störf þeirra né vildi losna við þær úr fæðingarhjálpinni. Smellie taldi að þær ættu að vera

¹⁹⁷ James Wyatt Cook, Barbara Collier Cook, *Man-Midwife, Male Feminist: The life and times of George Macaulay*, bls. 103; Adrian Wilson, *The Making of Man-midwifery*, bls. 114.

¹⁹⁸ Lisa Forman Cody, „Living and Dying in Georgian London's Lying-In Hospitals“, bls. 309; Roy Porter, „William Hunter: a surgeon and a gentleman“, bls. 21; John Dewhurst, „Felix Macdonogh, man-midwife. Paragon or charlatan?“, bls. 99; Bronwyn Croxson, „The foundation and evolution of the Middlesex Hospital's lying-in service, 1745–86“, bls. 27–28.

¹⁹⁹ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 426; Árið 1724 kom skoskur læknar, John Maubray (1700–1783), með þá tillögu í bók sinni *The Female Physician*, að nefna þá karla sem komu að fæðingarhjálp „andro-boethogynist“ eða „man-helper to women“ en þeir titlar urðu aldrei notaðir. Sjá: Barbara Brandon Schnorrenberg, „Is Childbirth Any Place for a Woman? The Decline of Midwifery in Eighteenth-Century England“, bls. 92.

²⁰⁰ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 426–427.

heiðvirtar og skynsamur konur á miðjum aldri, geta þolað þreytu og vera þaulkunnugar beinum mjaðmagrindarinnar og öllum hlutum hennar og einkum þeim líffærum sem hafa með æxlun að gera. Yfirsetukonan átti að hans mati að geta verið útlærð í fæðingarhjálp þannig að hún gæti þreifað á vanfærum konum og vita hvernig móðurlífið teygist og hvar öll innri líffærin liggja. Þá átti hún að geta rannsakað fæðandi konu, þekka allar gerðir mismunandi tegunda fæðinga, jafnt eðlilegra sem erfiðra, og kunna skil á aðferðum við að taka á móti fylgjuni. Þá taldi Smellie mikilvægt að yfirsetukona lifði í sátt við starfssystur sínar og í samneyti sínu við þær skyldi hún í hvívetna sýna af sér visku, reglusemi, kostgæfni og þolinmæði. Smellie kom að athyglisverðum punkti þegar hann hóf að fjalla um samskipti yfirsetukvenna við karla, þá sem hann kallar „men practitioners“ og átti við þá karla sem tóku að sér fæðingarhjálp.²⁰¹ Gefur það til kynna að togstreitu hafi gætt hjá yfirsetukonum í garð þessara karla. Hjá Smellie kom þetta fram:

Hún [yfirsetukonan] skal forðast að fella dóma um karla í fæðingarhjálp og hika ekki við að leita aðstoðar þeirra lendi hún í vandræðum. Einnig ætti karlmaðurinn að hvetja til þessa trúnaðarsambands og, þegar hann er kallaður til, forðast að fordæma aðferðir hennar (þótt þær séu rangar), heldur taka tillit til takmarkana veikara kynsins og leiðrétt það sem betur má fara án þess að opinbera mistök hennar.²⁰²

Hér beitir Smellie þeirri útilokunarorðræðu (e. discursive strategies) sem Anne Witz hefur lagt kenningasviðinu til umfjöllunar.²⁰³ Sú orðræða gengur út á kynjaða orðræðu sem á sér stað þegar karlastétt reynir að koma á verkaskiptingu við kvennastétt eða „öllu heldur undirskipun þeirra, með kynjaðri orðræðu um mismunandi hæfni og eiginleika karla og kvenna.“²⁰⁴ Það er Smellie að gera með því að koma á innbyrðis verkaskiptingu við þær konur sem unnu við fæðingarhjálp. Hann kvenkennir fæðingarhjálpinu en karlkennir það sem snerti erfiðar fæðingar.

Þrátt fyrir þessa visku Smellie í garð karlanna og kvennanna átti hann sjálfur eftir að verða fyrir árás frá Elisabeth Nihell (1723–1772), yfirsetukonu í Lundúnum. Nihell skrifaði bókina *Treatise on the Art of Midwifery* sem kom út árið 1760. Þar var hún mjög harðorð í garð *men–midwives* og taldi þá bera ábyrgð á dauða margra barna með sínum krókum, þ.e. *tire–tête*, og fæðingartöngum. Þá taldi hún að þegar þeir hefðu

²⁰¹ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 448.

²⁰² Á ensku hljóðar textinn svona: „She ought to void all reflections upon men practitioners, and when she finds herself diffculted, candidly have recourse to their affistance: on the other hand, this confidence ought to be encouraged by the man, who, when called, instead of openly condemning her method of practice, (even though it should be erroneous) ought to make allowance for the weakness of the sex, and rectify what is amiss, without exposing her mistakes.“ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 448–449.

²⁰³ Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 189; Þorgerður Einarsdóttir, „Sérfræðihópar og fagþróun í ljósi kynferðis“, bls. 138.

²⁰⁴ Þorgerður Einarsdóttir, „Sérfræðihópar og fagþróun í ljósi kynferðis“, bls. 138.

drepið börnin með þessum verkfærum næðu þeir að meiða og skemma fyrir lífstíð æxlunarfæri kvennanna.²⁰⁵ Hún réðst einnig harkalega að Smellie sjálfum:

Ég þekki það af eigin raun, konur með verki, jafnvel áður en fæðingarverkirnir hefjast, finnst eða ímynda sér að verkirnir linist með mjúkri snertingu handa yfirsetukonunnar sem strýkur og sefar; þá sefjun tel ég að þær myndu skammast sín fyrir að beiðast þótt þær væru nógu veikburða að vænta slíks frá [Smellie] með sínum fínlega hnefa hins mikla guðsmóðurgæðings, hversu sem hann kann að hafa mýkst upp í sínum pokalega náttkjól úr blómamynstraðri bómull, eða með húfu ásettum bleikum og silfrudum slaufum.²⁰⁶

Enska yfirsetukonan Elisabeth Nihell beitir sömu lóðréttu útilokunartilburðum á *men-midwives* og þeir Blunt og Cruikshank beittu í þeim tilgangi að hamla körlunum aðgang að fæðingarhjálpi á grundvelli kynferðis.²⁰⁷

Hjá Adrian Wilson kemur fram að það hafi nánast verið tískufyrirbæri meðal yfirstéttarkvenna að velja frekar *man-midwife* í fæðingarhjálpi en yfirsetukonu.²⁰⁸ Hvað sem því líður varð fæðingarhjálpi hluti að læknisfræði. Þrátt fyrir það þótti læknafélaginu í Lundúnum, *The Royal College of Physicians of London*, ástæða árið 1771 til að banna læknum sem sinntu fæðingarhjálpi aðgang að félaginu á þeim forsendum að þeir þættu ekki standa jafnfætis öðrum læknum. Það var ekki aðeins að karlarnir, þ.e. *men-midwives*, væru útilokaðir úr fæðingarhjálpi heldur beittu karlar sína eigin starfsfélaga útilokun, með því að hafna þeim inngöngu í læknafélagið.²⁰⁹ Árið 1783 breytti læknafélagið í Lundúnum afstöðu sinni til *men-midwives* því eftir því var tekið að virtir og vel menntaðir læknar störfuðu við fæðingarhjálpi. Það ár veitti félagið þeim inngöngu og sérstakt „licentiate in midwifery“ þ.e. sérstaka vottun um hæfni í yfirsetukvennafræði.²¹⁰

Heimild er fyrir því að einn Íslendingur, Grímur Jónsson Thorkelín (1752–1829), aðstoðarmaður í leyndarskjalasafni konungs í Kaupmannahöfn, hafi komist í kynni við enska lækinn George Combe (1743–1817) árið 1786 þegar hann dvaldi í Lundúnum.

²⁰⁵ Elizabeth Nihell, *A Treatise on the Art of Midwifery*, bls. 36–37, 54.

²⁰⁶ Enski textinn hljóðar svona: „I have myself known women in pain, and even before their labor-pains came on, find, or imagine they found, a mitigation of their complaints, by the simple application of the midwife's hand; gently chasing or stroking them: a mitigation which, I presume, they would have been ashamed to ask, if they had been weak, enough to expect it, from the delicate fist of a great-horse-godmother of a he-midwife, however softened his figure might be by his pocket-night-grown being of flowered callico, or his cap of office tied with pink and silver ribbons.“ Elizabeth Nihell, *A Treatise on the Art of Midwifery*, bls. 324–325.

²⁰⁷ Sjá Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 44–45.

²⁰⁸ Adrian Wilson, *The Making of Man-midwifery*, bls. 3.

²⁰⁹ Sjá kenningar Anne Witz um útilokunartilburði á grundvelli kynferðis: Anne Witz, *Professions and patriarchy*, bls. 44–45.

²¹⁰ George Clark, *A History of The Royal College of Physicians of London II*. bindi, bls. 588; Kenneth R. Hunter, „Dr John Clarke: licentiate in midwifery of the Royal College of Physicians of London“, bls. 153; Irvine Loudon, „Obstetrics and the general practitioner: the historical connection“, bls. 474.

Combe hafði lokið læknaprófi frá háskólanum í Glasgow árið 1783 ásamt því að kynna sér fæðingarhjálp. Eftir læknapróf hóf hann að starfa við fæðingarhjálp í Lundúnum. Þann 5. apríl 1784 hlaut hann vottun um hæfni í yfirsetukvennafræði þ.e. „licentiate in midwifery“ frá læknafélaginu í Lundúnum.²¹¹ Í bréfi sem Grímur skrifaði Jóni Eiríkssyni (1728–1787) frá Lundúnum 18. desember 1786 segist hann hafa kynnst „en lærd læge D^r Combe.“ Skrifar Grímur: „For denne mand skulle jeg underdanigst bede om underretning angående jordemoder kunsten i Danmark, hvor meget derom er skrevet.“ Einnig upplýsir Grímur Jón um að fæðingarhjálp „indehaves næsten af mænd.“²¹² Á Grímur við að í Lundúnum sjái næstum einvörðungu karlar um fæðingarhjálp. Í öðru bréfi til Jóns 12. febrúar 1787 fer Grímur fram á upplýsingar, að öllum líkindum fyrir Combe um *Accouchement-huset* í Kaupmannahöfn, hversu margar konur hafi fætt þar eða dáið og hvort aðeins ógiftar fæðandi konur megi koma þar inn. Þá upplýsir Grímur Jón um fæðingarstofnunina *British Lying-In Hospital* sem stofnuð var árið 1747 og að þar hefðu 19 þúsund fæðingar átt sér stað frá upphafi og fram til 1. janúar 1787 en segir svo: „Men dette er kun et af mange i London, og underholdes alleene af privat velgjörenhed“ og aðeins fyrir giftar fátækar fæðandi konur.²¹³ Ekki kemur fram hvers vegna Combe óskaði eftir upplýsingum um málefni yfirsetukvenna í Danmörku. Hvort Jón upplýsti Grím um stöðu yfirsetukvenna í Danmörku og fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn liggur ekki fyrir en Jón lést 29. mars árið 1787.²¹⁴ Combe læknir fékk stöðu sem *man-midwife* við *British Lying-In Hospital* árið 1789.

7 Fæðingartangir, hluti af viðleitni lækna til að taka yfir fæðingar

Á síðari hluta 16. aldar var fundin upp fæðingartöng (e. forceps obstetricia) af frönskum bartsкера, William Chamberlen (1560–1631), sem átti eftir að verða fyrirrennari þeirra gerða tanga sem áttu eftir að koma síðar. Töngin sem hann hannaði var úr járni með tveimur aðskildum blöðum til að krækja um höfuð barnsins, draga það í gegnum fæðingarveginn og ná því lifandi út.²¹⁵ Chamberlen og fjölskylda hans gættu hönnunar tangarinnar vandlega og þegar farið var með töngina til kvenna í barnsnauð báru tveir einstaklingar þungan kassa á milli sín og inn í húsið. Þar var tjaldað í kringum konuna og barnið dregið út með tönginni án þess að hún sæi til.

²¹¹ George Clark, *A History of The Royal College of Physicians of London* II. bindi, bls. 589. Sjá um dvöl Gríms Thorkelín í Englandi og Skotlandi á árunum 1786–1791: Aðalgeir Kristjánsson, *Bókabylting 18. aldar: Fræðistörf og bókaútgáfa upplýsingarmanna*, bls. 78.

²¹² *Lbs.–Hbs.* JS 98 fol. Bréfasafn Jóns Eiríkssonar konferenzráðs. Bréf dagsett 18. desember 1786.

²¹³ *Lbs.–Hbs.* JS 98 fol. Bréfasafn Jóns Eiríkssonar konferenzráðs. Bréf dagsett 12. febrúar 1787.

²¹⁴ Aðalgeir Kristjánsson, *Bókabylting 18. aldar*, bls. 90.

²¹⁵ Celeste Catherine Chamberland, *With a Lady's Hand and a Lion's Heart: Gender, Honor and the Occupational Identity of Surgeons in London, 1580–1650*, bls. 138–139; Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium: Historical Obstetric Instruments and Their Inventors*, bls. 14–15, 25.

Fæðingartöngin var gerð opinber snemma á 18. öld. Upp frá því fór fæðingartöng að verða sameign lækna og alls konar tangir komu á markaðinn. Árið 1733 kynnti enskur læknir, Edmund Chapman, töng er hann hafði hannað eftir Chamberlens fæðingartöng. Tveir franskir læknar sem ráku skóla fyrir fæðingarlækna í París unnu að því að útbreiða þekkingu karla á meðferð fæðingartanga. Meðal nemanda þeirra var Johan Gotfreid Erichsen sem fyrstur notaði fæðingartöng í Noregi árið 1748. Annar var Jens Bing (1681–1751), sem fyrstur notaði fæðingartöng í Kaupmannahöfn rétt eftir miðja 18. öld. Hann útbjóg sína eigin töng sem getið er í ritgerð frá 1750 eftir J. G. Ranck, prófessor í Leipzig.²¹⁶

Fæðingartöngin var í upphafi eingöngu notuð í erfiðum fæðingum en eftir því sem leið á 18. öld fóru læknar að beita henni í eðlilegum fæðingum. Fræðimenn eins og Adrian Wilson, Datha Clapper Brack og fleiri telja að á 18. öld hafi hið hefðbundna yfisetukvennastarf runnið úr greipum kvenna í hendur karla og þá vegna tangarinnar.²¹⁷ Þegar á átjándu öld voru til margar ólíkar gerðir af fæðingartöngum og unnu margir læknar að því endurbæta og fullkomna þær. Einn þeirra sem gerði endurbætur á töng á átjándu öld var William Smellie *man–midwife*. Áhugi á hönnun fæðingartangar vaknaði hjá honum þegar hann sjálfur notaði slíkt áhald fyrst árið 1737, en sú töng hafði verið hönnuð af skoskum lækni, Alexander Butter.²¹⁸ Í bókinni *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* frá 1752 segir Smellie að sér hafi þótt sú töng löng og illa formuð þannig að hann átti í erfiðleikum með að stjórna henni af öryggi til að ná góðu taki á höfði barnsins. Rekur Smellie frásögn af því þegar hann fór að starfa sem *man–midwife* og var staðráðinn í að fylgja fordæmi annarra *men–midwives* en eftir að hafa sjálfur misst nokkur börn og mæður í fæðingu hóf hann að beita eigin hyggjuviti. Ef ekki var hægt að venda barninu í fæðingu var venjan sú að losa um höfuð þess og draga það út með krók. Sagði hann að það veki ugg meðal fæðandi kvenna, sem tekið höfðu eftir því að þegar leitað var á náðir *man–midwife* væri úti um móður, barn eða bæði. Af þeim sökum segist Smellie hafa farið að hugleiða að betrumbæta fæðingartöngina.²¹⁹

Smellie taldi reynsluna hafa sýnt að margt barnið ætti tönginni líf sitt að launa. Svo var töngin að hans mati hentugra verkfæri og auðveldari í notkun en þau áhöld sem höfðu verið notuð fram að því. Hér á hann að öllum líkindum við skæri, haka eða og *tire–tête*. Það var krókur sem borað var í höfuðkúpu barns þegar móðir gat ekki

²¹⁶ Mogens Osler, *Fødselshjælpens historie*, bls. 104; Gordon Norrie, „Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark“, bls. 142; Robert E. Kravetz, „Obstetrical Forceps“, ótölusett; „Fæðingartöngin – leyndardómur einnar ættar í meira en heila öld“, bls. 187–189.

²¹⁷ Datha Clapper Brack, „Displaced–The Midwife by the Male Physician“, bls. 88; Adrian Wilson, *The Making of Man–midwifery*, bls. 3; Lyle Massey, „Pregnancy and Pathology: Picturing Childbirth in Eighteenth–Century Obstetric Atlases“, bls. 73; Jane B. Donegan, *Women & Men Midwives: Medicine, Morality, and Misogyny in Early America*, bls. 4.

²¹⁸ Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium*, bls. 33.

²¹⁹ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 249.

fætt til að minnka rúmmál höfuðsins og *accoucheurinn*, François Mauriceau hannaði rétt eftir miðja 17. öld í París.²²⁰ Segist Smellie hafa komist að raun um að með því að fylgja leiðbeiningum sem kenndar voru við beitingu fæðingartangar á meðan hann var við nám við skóla fyrir verðandi fæðingarlækna við Hótel Dieu í París, hefði það komið fyrir að hann gat ekki togað út höfuð barnsins í fæðingu með tónginni án þess að merja það og rífa konuna að innan. Leiðbeinendur hans höfðu mælt svo fyrir að töngunum skyldi beitt þar sem þær kæmst auðveldlegast að og gripið skyldi hvar sem var um höfuðið og það togað út með því afli sem þurfti, eftir því hver fyrirstaðan var. Það var til þess að hann hóf að skoða aflfræðina og íhuga hvernig lögmálin um hluti sem færast í gagnstæðar áttir eiga við um fæðingu barns. Í kjölfarið gerði hann nákvæmar mælingar á ummáli og lögun mjaðmagrindarinnar, lögunina á höfði barnsins og því hvernig eðlilegar fæðingar gengju fyrir sig. Með þessa vitneskju í farteskinu varð ekki aðeins hægara og öruggara að taka á móti börnum, heldur var hægt að varpa skýrara ljósi á efnið við kennslu í greininni. Einkum segist hann hafa gefið ákveðnari og skýrari leiðbeiningar um notkun á töngunum.²²¹ Fyrsta fæðingartöngin sem Smellie hannaði hafði stutt blöð og var gerð úr tré, en reyndist óþjál í notkun.²²² Hann hóf að hanna aðra fæðingartöng og árið 1748 var farið að nota hana. Hann lýsir þessari nýju töng í bók sinni árið 1752. Fæðingartöngin sem Smellie hannaði var gerð úr járni og með lás sem kallaður var „English lock“. Töngin var klædd leðri og smurð með svínafeiti. Tangarblöðin tvö höfðu kúpta lögun þannig að auðvelt var að grípa um höfuð barnsins. Töngin hafði tvö stutt handföng.²²³

Ekki er vitað hvenær Smellie fæðingartöng barst til Danmerkur en hún var flutt hingað til lands frá Kaupmannahöfn árið 1784. Skráði Jón Sveinsson (1752–1803) landlæknir í bréfabók sína að embættið ætti eina „Smellies tang til barselkoner“ og að hún hefði kostað 5 ríkisdali.²²⁴ Árið 1804 keypti þáverandi landlæknir á Íslandi, Tómas Klog (1768–1824) höfuðbor *Smellies* sem kostaði 4 ríkisdali og tvíbuga fæðingarkrók *Smellies* sem kostaði 2 ríkisdali. Bæði áhöldin voru ætluð til að ná dónu fóstri úr fæðingarvegi konu.²²⁵

²²⁰ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. lv–lvi

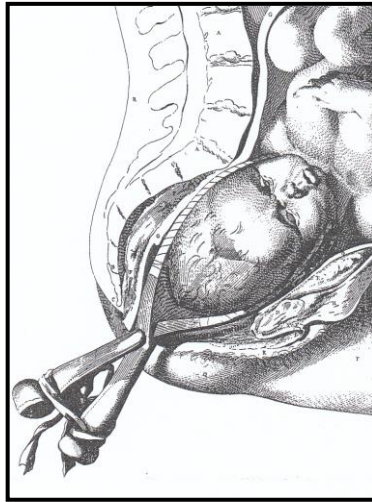
²²¹ W. Smellie, *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi, bls. 252.

²²² Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium*, bls. 34; Melissa Campbell, „William Smellie's obstetrical forceps“, bls. 184.

²²³ Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium*, bls. 34, 36; Melissa Campbell, „William Smellie's obstetrical forceps“, bls. 184.

²²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók landlæknis 1780–1793, bls. 23.

²²⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók landlæknis 1804–1819, bls. 10; Kristinn Magnússon, „Lækningaminjar. Lækningar frá elstu tímum til 19. aldar“, bls. 94.



Mynd 2

Fæðingartöng Smellie úr járn.
Þessi hönnun hefur að öllum líkindum borist til Íslands árið 1784

Samantekt

Í þessum kafla hefur verið fjallað um vaxandi þekkingu læknastéttar í líffærafræði og um mikilvægi réttra aðferða í fæðingarhjálp sem tryggðu betur öryggi móður og barns. Umræddar framfarir fólust í aukinni þekkingu á kvenlíffærum, legu fósturs í móðurkviði og því að takast betur á við frávik frá eðlilegri fæðingu. Á þessum tíma var læknastétt eingöngu skipuð körlum. Með bættri menntun og vaxandi skilningi á virkni kvenlíkamans meðan á meðgöngu stendur fara læknar að gera sig meira gildandi í kvennaheimi fæðingarhjálp með þekkingu og læknaáhöld að vopni. Kunnátta í líffærafræði og bættum aðferðum í fæðingarhjálp barst til Danmerkur frá Englandi og Frakklandi og átti eftir að hafa áhrif á Íslandi. Hinn verklegi þáttur fæðingarhjálp skipti gríðarlega miklu máli. Sett var á stofn fæðingarstofnun í Kaupmannahöfn þar sem verðandi læknar og yfirsetukonur fengu þjálfun í faginu. Þar fengu læknar að beita ýmsum fæðingaráhöldum en konum var meinað að nota umrædd áhöld. Um 1760 voru þeir læknar í Kaupmannahöfn sem fengið höfðu þjálfun á fæðingarstofnunum í Kaupmannahöfn, Englandi eða Frakklandi, farnir að titla sig *accouheur*, en *accoucher* þýðir læknir sem hefur sérþekkingu í fæðingarhjálp. Í byrjun 19. aldar er dæmi um að læknir á Íslandi hafi sett titilinn *accouheur* aftan við nafn sitt. Það gefur til kynna að hann hafi litið á sig sem sérfræðing í fæðingarhjálp. Engin dæmi eru um að karlmenn hér á landi hafi titlað sig *men-midwives*, en það voru þeir karlar á Englandi titlaðir er stunduðu yfirsetukvennastörf. Fyrsti og eini karlmaðurinn lauk yfirsetukvennaprófi hér á landi árið 1776. Verður fjallað um það síðar í þessari rannsókn.

Þriðji kafli

Gegn lögum og venjum: Landlæknir og ljósfaðir í fæðingarhjálp

Umfjöllunarefni þessa kafla eru tvær heimafæðingar á Íslandi og er tímalengdin á milli þeirra 90 ár. Önnur fæðingin átti sér stað í Hlíðarhúsum á Seltjarnarnesi árið 1768 en hin á Stóru-Hámundarstöðum í Eyjafjarðarsýslu árið 1858. Það sem var óvenjulegt við fæðingarnar var að í báðum tilfellum voru það karlmenn sem komu að fæðingunum. Á umræddu tímabili voru yfirsetukvennastörf nær eingöngu í höndum kvenna en heimildir sýna að fæðingarhjálp var einnig á verksviði karla. Vissulega var oftast leitað til kvenna en til karla var einnig leitað til slíkra verka. Annar karlinn sem segir frá var lærður læknir og kom hann að fæðingunni árið 1768. Karlinn sem tók á móti barni árið 1858 var ólærður í fæðingarhjálp en titlaður ljósfaðir í prestspjónustubók. Er því full ástæða til að gefa því gaum að hér á landi var fæðingarhjálp einnig sinnt af körlum og er gerð grein fyrir því í kaflanum.



Mynd 3

Tvær fæðingar – önnur tvíburafæðing og hin þar sem handleggur kemur fyrst

1 Fæðingin í Hlíðarhúsum á Seltjarnarnesi árið 1768

Guðrún Eiríksdóttir húsfreyja í Hlíðarhúsum á Seltjarnarnesi var barnshafandi í ágústmánuði árið 1768 og þegar hún fann fyrir þrýstingsþörf var ákveðið að sækja Bjarna Pálsson hinn 49 ára landlækni. Ekki var um langan veg fyrir landlækni að fara því bærinn Hlíðarhús lá í nágrenni við heimili hans Nes við Seltjörn. Frásögn af aðkomu Bjarna að fæðingunni er skráð í skýrslu hans til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn sama ár og er hún varðveitt í bréfabók hans. Þar er að finna lýsingu á því þegar hann kom til Guðrúnar Eiríksdóttur, sem fæddi tvíbura eftir 28 vikna meðgöngu. Bjarni hóf skýrsluna sína 15. ágúst á eftirfarandi sjúkdómsgreiningu:

Den 15. hujus, blev jeg kaldet til en brav bondekone, ved navn Gudrun Erechtadatter paa Hluderhus her i naboelavet, som da var alt stadt i barselsnød: Bugen var skrækkelig tyk og høy; aabningen af modermunden var den gang saare liden, dog ikke aldeles tillukt. Smerterne over heele legemet var store, dog ingen naturlige fødsels væer.²²⁶

Þegar Bjarni kom til Guðrúnar sá hann hversu hástæður og gríðarstór kvíður hennar var. Hún gat sagt honum að hún ætti ekki von á sér strax þrátt fyrir að hún engdist af fæðingarhríðum.²²⁷ Svo virðist sem Bjarni hafi framkvæmt legskoðun á Guðrúnu því hann sá og skráði að „modermunden“, legopið, væri örlítið opið.²²⁸ Ekki kemur fram hvort hann hafi notast við verkfæri til að framkvæma þessa skoðun en samkvæmt áhaldalistum frá árinu 1760 og 1765 átti hann eina „sölv moderskeer“ eða fæðingarskeið úr silfri.²²⁹

Þar sem Guðrún hafi mikla verki um sig alla í fæðingunni og Bjarni mat ástand hennar þannig að fæðingin myndi ekki ganga eðlilega fyrir sig gaf hann henni *anodyno–stimulantia* eða verkjastillandi lyf.²³⁰ Samkvæmt lyfjalista um þau verkjalyf sem hann hafði til ráðstöfunar á þessum tíma voru *chamomill vulgar* og *chamomill*

²²⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v. Danska heilbrigðisráðið eða *Collegii medici regii stiftelse* eins og það var kallað var stofnað í Kaupmannahöfn 9. apríl 1740. Hlutverk þess var að hafa eftirlit með læknum og fleiru sem viðkom læknaembættum. Sjá Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 61.

²²⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v.

²²⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v.

²²⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 28r, 107r. Vel má vera að þessi „moderskeer“ hafi verið Palfyn „födeskeer“. Skeiðarnar voru tvær. Þær voru bundnar saman um höfuð barns í fæðingu þannig að hægt var að ná því út ef það sat fast í fæðingarvegi. Palfyn skeiðarnar voru undanfari fæðingartangar. Það var danskur læknir, Johannes Palfyn (1650–1730), sem fann upp þessar skeiðar árið 1721. Heimild er fyrir því að árið 1760 hafi þessar skeiðar verið til í skurðlæknaskólanum, *Theatrum anatomico–chirurgicum* í Kaupmannahöfn en á þeim tíma hafði Bjarni Pálsson nýlokið læknanámi við læknaeild Hafnarháskóla. Sjá um fæðingarskeiðarnar: Jørgen Koch, „Det kongelige kirurgiske Akademi som selvstændig kirurgisk læreanstalt 1787–1841“, bls. 24, 27.

²³⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v.

roman og opium Thebaic.²³¹ Chamomill eða kamilla og ópíum var gefið í dropatali til að draga úr verkjum.²³²

Bjarni lét þess getið í skýrslu sinni að hann hefði beðið nærstadda í Hlíðarhúsum að láta sækja „vor fromme og velbevandrede danske jordemoder“ Margrete Katrine Magnus (1718–1805), því hann taldi hana næst guði geta aðstoðað Guðrúnu í Hlíðarhúsum, ef mögulegt væri.²³³ Hann virðist hafa gert sér grein fyrir að hann gæti ekki tekist á við þessa erfiðu fæðingu einn. Það var nefnilega Margrete Katrine sem átti í erfiðum fæðingartilfellum að hjálpa konum í barnsnaud, eins og kom fram í tilkynningu sem Bjarni hafði látið lesa upp í kirkjum á Seltjarnarnesi í nóvember árið 1761. Þar sagði:

Að nær nokkur kona í Arnarhólsþingsókn leggst á gólf eða kemur í barnsnaud, skuli vitja áður nefndrar Madame Benedikts, þá hún og kemur. Og skal henni þá gjörast frí fararbeiði fram og til baka af þeim sem hennar láta vitja. Þó verður slíkt að temprast eftir veðurs og annarra hentugleika kringumstæðum.²³⁴

Maddama Benedikts, sem kennd var við íslenskan eiginmann sinn Benedikt Magnússon (1711–1763), átti að sinna fæðandi konum er hjuggu í Reykjavík og nágrenni. Það var ekki aðeins hún sem átti að koma að barnsfæðingum því samkvæmt skilaboðum frá Friðriki V. Danakonungi sem lesin voru upp í kirkjum á Íslandi haustið 1761 áttu konur að hjálpa öðrum konum í fæðingum. Þar kom þetta fram:

Með því það er hans kongel. Maj^{ts} allarnáðugasti vilji, að hér á landi sem allstaðar annarstaðar í ríkjunum brúkast fyrir yfirsetukonur, vitugar frómar dándis kvinnur, sem í barnsnaud, eftir þeirra embætti skyldu ganga með ráð og dáð til handa og hjálpar þeim kvinnum er leysast skulu fyrir barnsfæðingu frá fósturunum.²³⁵

Margrete Katrine Magnus, eins og hún hét fullu nafni, var lærð yfirsetukona. Ekki er vitað af hverju Margrete Katrine, sem bjó á heimili landlæknis í Nesi, var ekki kölluð strax til Guðrúnar í Hlíðarhúsum. Í hennar stað var það Bjarni landlæknir sem sinnti hinni fæðandi konu, Guðrúnu, í upphafi fæðingarinnar þrátt fyrir að Margrete Katrine væri ráðin til þess verks. Vel getur verið að tveir þættir hafi átt þar hlut að máli. Þar sem Guðrún í Hlíðarhúsum átti ekki von á sér á þeim tíma þegar hún fékk þrýstingsþörfina getur vel verið að þörfin hafi verið talin tengjast öðrum veikindum, en landlækni bar samkvæmt erindisbréfi að annast alla sjúklinga sem leituðu til hans með góðum ráðum, meðulum eða annarri læknameðferð.²³⁶ Einnig er hugsanlegt að

²³¹ Lyfjalistinn var fyrir árið 1768. Sjá: *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 134v–135r.

²³² Sjá um notkun kamillu í *Urtagarður í Nesi. Plöntuvísir*, ótölusett. Um notkun ópíums, sjá *Pharmacopoea Danica 1772*, bls. 89.

²³³ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v.

²³⁴ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30r; Arnarhóll var bær í Reykjavíkursókn. Sjá *Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt*, bls. 388.

²³⁵ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30r.

²³⁶ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 409.

kringumstæður í lífi Margrete Katrine hafi átt sinn þátt í því að hún var ekki kölluð strax til Guðrúnar Eiríksdóttur í Hlíðarhúsum. Tæpum einum og hálfum mánuði áður en fyrirburafæðingin átti sér stað hjá Guðrúnu hafði Margrete Katrine misst unga dóttur sína, Anne Margrete 19 ára, sem hafði búið hjá móður sinni í Nesi.²³⁷

Margrete Katrine kom til Guðrúnar síðdegis 15. ágúst og þegar hún var komin þurfti Bjarni að yfirgefa konurnar því hann hafði öðrum störfum að gegna. Þegar hann kom aftur í Hlíðarhús um kvöldið missti Guðrún legvatnið.²³⁸ Ekki hefur hún vitað þá að hún gengi með tvíbura, enda voru engin tæki til á þessum tíma sem gátu metið hvort kona gengi með eitt eða fleiri börn. Bjarni skráði þetta:

Ved lav kl. 10 om aftenen, gik brystningen med så meget vand, at hverken jordemoder eller jeg ved exempel til at både forcen og qvantiteten har været af slig beskaffenhed thi det ligesom hældede ud af et kar; her på, og i det samme kunde hun [Margrete Katrine] dog, ved fødderne søge og tage det ene barn, som var et pgebarn. Strax der på gik den anden brystning dog ikke med så stærk en force som den første, hvor på jordemoderen fik det andet barn ret ved hovedet. Her på fölgte temmelig stærk blodstyrtning, som dog om en föje tid ophörte.²³⁹

Svo mikil var vatnsgusan sem gekk niður af Guðrúnu að það var eins og hellt hefði verið úr kerri. Í sama mund fæddist stúlka sem Margrete Katrine yfirsetukona tók við. Því næst flæddi önnur gusa af vatni úr fæðingarvegi Guðrúnar en sú gusa var ekki eins kraftmikil og sú fyrri. Strax á eftir fæddist annað stúlkubarn og eftir það virðist sem krampi eða „et slags spasmus“ hafi orðið í legopinunni og síðan fóru blóðlifrar að ganga niður úr fæðingarveginum. Þegar líða tók á nóttina fór Guðrúnu að blæða meira og þegar nýr dagur rann tók henni að hraka mikið og lést hún í kjölfarið, fyrir hádegi þann 16. ágúst.²⁴⁰

Systurnar voru báðar með lífi við fæðinguna, fullskapaðar og höfðu neglur á fingrum og tám en voru nánast hárlausar á höfði. Þær voru átta tommur á lengd og höfuð þeirra á stærð við gæsaregg. Augun gátu þær ekki opnað vegna „Elevatoribus palpebrarum“, að öllum líkindum vegna lömunar á efri augnlokum.²⁴¹ Þær voru skírðar skemmri skírni, önnur Anna en hin Guðrún. Anna lést strax eftir skírninguna en Guðrún, sem hafði fengið tvær teskeiðar af nýmjólk að drekka úr kú á bænum, lést klukkan 10 fyrir hádegi 17. ágúst.²⁴²

Þannig urðu lyktir tvíburafæðingarinnar að Hlíðarhúsum. Hér var um vandasama fyrirburafæðingu að ræða og að henni komu lærður læknir og lærð yfirsetukona. Þau réðu

²³⁷ Anne Margrete var jörðuð við hlið föður síns, í Bessastaðakirkjugarði 27. júní 1768. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Garðar á Alftanesi BA 1. Prestsþjónustubók 1747–1782, bls. 99.

²³⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 162v–163r.

²³⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r.

²⁴⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r.

²⁴¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r. Sérstakar þakkir fær Magnús Lyngdal Stefánsson barnalæknir fyrir aðstoð við að greina „Elevatoribus palpebrarum“ sem kallast á íslensku, lömun í efri augnlokum.

²⁴² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r.

engan veginn við fæðinguna því hér var um að ræða fyrirliggjandi fylgju eða það sem kallast einnig fyrirsæt fylgja.²⁴³ Þekking á gangi erfiðra fæðinga var ekki á sama stigi og átti síðar eftir að verða. Alvarlegustu aukaverkanir fyrirsættrar fylgju eru miklar blæðingar og verða keisarafæðingar þeim mæðrum og börnum til bjargar nú til dags.

2 Fæðingin á Stóru–Hámundarstöðum við Eyjafjörð árið 1858

Jón Jónsson (1792–1861), 66 ára kvæntur bóndi á Ytra–Kálfskinni í Stærra–Árskógssókn í Eyjafjarðarsýslu, var nýkominn úr fjósínu 8. mars 1858 þegar hann fékk boð um að hraða sér að Stóru–Hámundarstöðum. Fæðing var hafin hjá nágrannakonu hans, Kristínu Jónsdóttur (1820–1858), 38 ára húsfreyju. Hún var að fæða sitt ellefta barn. Úti var stórhrið. Áður en Jón lagði af stað fékk hann sér sopa af brennivíni því hann taldi sig „ekki mundi hafa getað haldið út að ferðast út að Hámundarstöðum þá í stórhrið, ef hann hefði ekki tekið sér hressingu áður.“²⁴⁴ Hefð var fyrir því að karlmenn sinntu fæðingarhjálp í sókninni. Tengdafaðir Kristínar, Hallgrímur Þorláksson (1779–1863) fyrrum hreppstjóri og bóndi að Stóru–Hámundarstöðum, hafði fjórum sinnum tekið á móti börnum hennar og sonar síns, Hallgríms (1809–1889). Í fyrsta skiptið hafði sá hinn eldri verið titlaður „afi og ljósfaðir“ í prestsþjónustubók Stærra–Árskógs þegar sonardóttir hans var skírð Gunnhildur 9. febrúar 1847. Hann var einnig sagður ljósfaðir þegar sonarsonur hans Þorlákur var skírður 4. júní 1848, Þorsteinn 15. mars 1850 og Sophia 8. nóvember 1854.²⁴⁵

Þann 7. mars 1858 hófst fæðing hjá Kristínu og virðist Hallgrímur tengdafaðir hennar ekki hafa komið að fæðingunni, enda orðinn 79 ára. Fyrrum hreppstjóri Stefán Baldvinsson (1807–1866), sem bjó á Stóru–Hámundarstöðum á þessum tíma, bauðst til að sitja yfir Kristínu og aðstoða hana við að fæða.²⁴⁶ Engar upplýsingar hafa fundist um það hvort umræddur Stefán hafi komið að fæðingarhjálp áður og ekki er vitað af hverju Jón Jónsson bóndi á Ytra–Kálfskinni var ekki sóttur til Kristínar í upphafi fæðingarinnar, því hann hafði áður aðstoðað Kristínu þegar hún fæddi stúlku 16. mars 1857.²⁴⁷ Fyrri fæðingar hjá Kristínu á sautján ára tímabili höfðu gengið eðlilega fyrir sig og hafði hún fætt níu lifandi börn og eitt andvana piltbarn 20. desember 1843.²⁴⁸ Öll

²⁴³ Fyrirsæt fylgja lýsir sér í því að fylgjan hylur legop að hluta til eða að öllu leyti. Talað er um fullkomna fyrirsæta fylgju þegar fylgjan hylur legopið algjörlega, að hluta til fyrirsæt fylgja (partial placenta previa) ef aðeins hluti af legopinu er hulinn og lágsæt fylgja (marginal placenta previa) ef hún rétt tyllir í legopinu.

²⁴⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 5, 12.

²⁴⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 11, 16, 22, 37.

²⁴⁶ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁴⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 43.

²⁴⁸ Sjá um skírnir barna og um andvana fætt barn Kristínar Jónsdóttur og eiginmanns hennar, Hallgríms Hallgrímssonar, á árunum 1839–1857: ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1846, bls. 71, 40, 170, 176. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 11, 16, 22, 27, 37, 43.

börnin hafði hún fætt á heimili sínu. Fæðingar hjá Kristínu höfðu gengið eðlilega fyrir sig, eins og séra Hákon Jónsson Espólín (1801–1885) bendir á í prestsþjónustubók eftir skírni Sophiu árið 1854: „Fæðingin gekk mjög auðveldlega sem jafnan er vant fyrir þessari konu – heyrðist tvisvar hljóð til hennar.“²⁴⁹

Engin lærð yfirsetukona bjó í Stærra–Árskógssókn í mars 1858 en í sókninni bjuggu 72 konur á aldrinum 20–82 ára og hefðu konur átt að sinna yfirsetukvennastörfum gátu þær allar komið til greina í að sinna Kristínu.²⁵⁰ Þegar fæðingin fór af stað að morgni 7. mars fann Stefán sem sat yfir Kristínu að „barnið bar skakkt að, nefnilega að olnbogann bar fyrst að“.²⁵¹ Það hann þá viðstadda um að láta strax sækja Jón Finsen (1826–1885) héraðslækni á Akureyri því hann gerði sér grein fyrir að hann réði ekki við fæðinguna.²⁵² Stefán gerði það sem honum bar, því í erindisbréfi héraðslækna frá 25. september 1824 átti yfirsetukona „at lade en læge i tide kalde til hjælp, hvor vanskelige fødseler indtræffe.“²⁵³ Í þessu tilviki gekk það ekki eftir því stórhrið setti strik í reikninginn. Tók þá heimilislólkið á bænum á það ráð að láta sækja Jón Jónsson bónda á Ytra–Kálfskinni.²⁵⁴

Klukkustund leið þar til Jón bar að garði að Stóru–Hámundarstöðum en þar voru ásamt Stefáni Baldvinssyni, Hallgrímur eiginmaður Kristínar og faðir hans, Hallgrímur. Kristín lá í rúmi í baðstofuhúsi og sat Stefán hjá henni. Annar handleggur barnsins var fæddur og á Jón að hafa fundið „að því við Stefán að hann hefði lofað honum að fæðast.“²⁵⁵ Tók þá Jón til við fæðingarhjálpinu og fór að reyna að snúa barninu eftir að hann hafði ýtt handleggnum upp í móðurlífið aftur.²⁵⁶ Það tók um eina klukkustund. Hann lét Kristínu fyrst liggja í rúminu endilagt og síðan þversum að ráði Stefáns. Ætlaði Jón þá að ná í höfuð barnsins í móðurkviði og venda því en tókst það ekki. Voru þá tveir vinnumenn á bænum sendir af stað til að sækja héraðslækni á Akureyri, en þeir komust ekki nema hálfa leiðina sökum veðurofsans. Lá þá Kristín hríðarlaus til næsta morguns. Þá hófust hríðir aftur og þjáðist Kristín mikið. Vildi Stefán þá reyna að lima barnið í sundur þar sem hann þóttist sannfærður um að barnið

²⁴⁹ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 37.

²⁵⁰ Samkvæmt húsvitjun séra Hákons Espólíns í mars 1858 bjuggu 256 einstaklingar í sókninni á 27 bæjum. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BC 3. Sóknarmannatal 1853–1861, bls. 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144. Sjá einnig: ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 9. Þar kemur fram að engin útlærð yfirsetukona var í Stærra–Árskógssókn en tvær ólærðar konur „sem brúkaðar hafa verið við nærkonustörf og tekist hafi vel. Þar á móti hafi Jón setið hér yfir í mörg ár og aldrei mislukkast“.

²⁵¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁵² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁵³ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 522.

²⁵⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 9; Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁵⁵ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁵⁶ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 23.

væri dáið og var það „hið einasta ráð þegar svo var komið langt í fæðingunni“.²⁵⁷ Á meðan hann var að búa sig undir það togaði Jón í handlegg barnsins þangað til það fæddist andvana og var handleggur þess mjög bólginn og „harður sem tré og sprunga á öxlinni“.²⁵⁸ Þannig lauk þessum erfiða og þjáningarfulla barnsburði Kristínar að morgni 8. mars. Fylgjan fæddist með eðlilegum hætti strax á eftir og þá sagði Kristín við eiginmann sinn Hallgrím að „þó hún lifði mundi hún alltaf búa að Jóns höndum.“²⁵⁹ Hún hefur vitað að hún væri dauðvona eftir þessa fæðingu og ef hún lifði myndi hún ávallt búa við annað hvort sársauka eða örkuhl.²⁶⁰

Þó að vinnumenn á Stóru–Hámundarstöðum hafi orðið að snúa við sökum stórhriðar tókst að koma boðum til Jóns Finsens héraðslæknis og hann kom að Stóru–Hámundarstöðum 9. mars. Þá var Kristín látin og hann skoðaði lík hennar og barnsins. Í skýrslu hans kom þetta fram:

Kviður konunnar var mjög útþaninn af lofti eins og títt er á þeim er dáið hafa úr lifrabólgu, að öðru leyti sást ekkert frábrugðið utan á líki konunnar, en hina innri parta líksins gat ég ekki rannsakað sökum þess að ég var ekki undir það búinn hvað verkfæri snerti. Síðan skoðaði ég lík barnsins; það var fullburða. Á brjósti þess sást djúpt sár er náði innan vefjum, þannig að viðbeinið var brotið hér um bil um miðju þess. Sár þetta gekk frá brjóstinu um handarkrikann og aftur með herðabláðinu og nokkuð með aftari rönd þess, þannig að handleggurinn var fastur við líkamann einungis að ofan; sárið náði allstaðar inn að rifjum og vöðvum þeim er liggja á brjóstinu. Rendur sársins voru ójafnar og lýstu því berlega að sárið var rífið en ekki skorið. Að öðru leyti sáust ekki önnur missmíði á líki barnsins, en handleggirnir voru frosnir við líkamann og varð því ekki skoðað nákvæmar.²⁶¹

Kom einnig fram í skýrslu Jóns að hann taldi að miklu afli hefði verið beitt í fæðingunni. Jón Finsen taldi alla meðferð Jóns í fæðingunni hjá Kristínu hafa orsakað dauða hennar.²⁶² Af þeim sökum taldi hann það skyldu sína að kæra atvikið samkvæmt 21. grein erindisbréfs fyrir héraðslækna 25. febrúar 1824, þar sem kom fram að „skulde han befinde, að nogen udöver denne kunst på en skjödesløs og skadelig måde“, þ.e. ef einhver ylli fæðandi konu og barni meiðslum í fæðingu átti að tilkynna það amtmanni.²⁶³ Því tilkynnti hann Péttri Havsteen (1812–1875), amtmanni í Norður– og Austuramti, að Jón hefði „ekki notað sér þá þekkingu er nauðsynleg er, fyrir þá er fást við fæðingarhjálp, og hefir hann einkum beitt því ofurefli til þess að ná

²⁵⁷ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 24.

²⁵⁸ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 24.

²⁵⁹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 10.

²⁶⁰ Þann 17. mars 1858 voru Kristín og andvana fætt barn hennar jörðuð saman. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Stærra–Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 163.

²⁶¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1858–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁶² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858, bls. 10; Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁶³ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 522.

barninu, sem er öldungis óleyfileg“; væri hann af þeim sökum óhæfur til að fást við yfirsetukvennastörf eftirleiðis.²⁶⁴ Sú aðferð sem Jón hafði beitt í fæðingarhjálpinni var ekki lengur í gildi á þessum tíma. Hann notaðist við aðferð sem er lýst í kennslubókinni *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá 1749. Þar segir í kaflanum um það „þegar barnið býður handlegginn, eður olnbogann“ fyrst í fæðingunni: „Hér verður að leitast við, að koma handlegg barnsins aftur á bak inn í móðurlífið, og smeygja svo hendinni inn“.²⁶⁵ Þetta gefur til kynna að Jón hafi vitað að þannig skyldi meðhöndla umrædd fæðingartilvik. Árið 1846 hafði verið gefin út ný kennslubók handa yfirsetukonum og þá bók hefur Jón að öllum líkindum ekki verið búinn að kynna sér. Þar var mælt fyrir um allt aðrar aðferðir ef annar handleggur barnsins fæddist fyrst:

Þess ber að geta, að eigi kemur að neinu haldi að reyna til að ýta handleggnum upp í legið þá er fæðingin verður með þessum hætti, og á hinn bóginn má það hljóttast af slíku, að legið skaddist eða rifni. Fyrir þá sök er allajafnan ráðlegast að snúa burðinum við þegar er legopið þolir teygjuna, og hægt er að víkka það út með hendinni. Snúa skal burðinum við, þegar þannig er ástátt [...] og fara upp með lófahliðinni á handlegg burðarins með höndina í legið.²⁶⁶

Þá kom einnig fram að best væri að smeygja kappmellu (tvöfaldri rennilykkju) utan um þá hönd barnsins sem komin var niður í leggöng, því þá yrði auðveldara „að ná bolnum og handleggjunum á burðinum í ljós.“²⁶⁷ Þessi fæðingarsaga sýnir að þekking í yfirsetukvænnafræði hafði aukist mikið frá því að fyrsta kennslubók fyrir yfirsetukonur kom út árið 1749 og þar til næsta slík bók var gefin út árið 1846. Þessa nýju þekkingu nýtti Jón Jónsson bóndi sér ekki, heldur 97 ára gamla fæðingartilsögn úr bókinni *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*. Árið 1749 átti að troða fædda handlegg barnsins aftur upp í leg en árið 1846 þótti slíkt varhugavert þar sem það gæti skaðað leg konunnar.

Hákon Espólin, sóknarprestur Stærra-Árskógssóknar, færði til bókar að andvana stúlkubarn hefði fæðst 8. mars 1858 og að fæðingin hefði gengið erfiðlega, en til læknis hefði ekki náðst vegna illviðris. Ennfremur skráði hann í athugasemdarálk bókarinnar: „Yfir konunni sat Jón bóndi Jónsson á Ytra-Kálfskinni sem með ofbeldi og ólempni leitaðist við að ná fóstrinu – var nú í júní fyrirboðið af amtinu að sitja frammar yfir sökum sinnar hroðalegu aðferðar í slíkum tilfellum.“²⁶⁸ Þann 28. júní tilkynnti Pétur Havsteen amtmaður Sigfúsi Bjarnasyni (1796–1862) hreppstjóra að hann teldi sig knúinn til að mælast svo fyrir, þótt hann að svo stöddu teldi ekki ástæðu til að fara fram á lagasókn gegn Jóni, að hreppstjóri skyldi banna honum stranglega „að eiga nokkuð við yfirsetukvennastörf eftirleiðis“ og bað hann um að bannið yrði

²⁶⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

²⁶⁵ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 106.

²⁶⁶ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 273.

²⁶⁷ Með orðinu „kappmella“ er átt við tvöfalda rennilykkja brugðna á bandalykkju. Sjá: *Íslensk orðabók*, bls. 503.

²⁶⁸ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 47.

auglýst í ytri hluta Arnarneshrepps, en til þess hluta hreppsins heyrði Stærra-Árskógssókn.²⁶⁹ Í bréfi Péturs kom þetta einnig fram:

Jón bóndi Jónsson á Kálfskinni, eftir því sem vottað er í bréfi læknis Finsens til amtsins, [...] hefir við barnsfæðingu konunnar Kristínar Jónsdóttir frá Stóru-Hámundarstöðum í fyrri hluta marsmánaðar þ.á. sýnt skort á þeirri þekkingu sem nauðsynleg er fyrir þá er fást við fæðingarhjálp og brúkað hroðalega og öldungis óleyfilega aðferð til að ná barni téðrar konu, sem andaðist einum degi eftir að hún hafði alið barnið andvana.²⁷⁰

Ekki eru finnanlegar upplýsingar um það í hve mörgum tilfellum Jón veitti konum hjálp í fæðingum. Þó er til vitnisburður Stefáns Jónssonar (1802–1890) alþingismanns og verjanda Jóns eftir að hann í október 1858 var kærður fyrir að óhlýðnast banni amtsins um að sinna yfirsetukvennastörfum. Í bréfi Stefáns 17. mars 1859 segir að Jón hafi reynt „vel við barnsfæðingar þau 27 ár“ sem Stefán bjó í Arnarneshreppi. Stefán var hreppstjóri í Arnarneshreppi á árunum 1840–1855.²⁷¹ Þá nefndi Stefán að Jón hefði tekið á móti 60–70 börnum „og það oft undir vanskillegum kringumstæðum, og munu þó fleiri börn ótalin“.²⁷² Dæmi voru um að Jón hefði verið vitjað til fæðandi kvenna úr Svarfaðardal og Þingeyjarsýslu.²⁷³ Í prestsþjónustubók Stærra-Árskógs var Jón titlaður „ljósfaðir“ við skírni 93 barna á árabílinu frá 1839–1858.²⁷⁴ Samkvæmt vitnisburði Stefáns hlýtur fæðingarhjálp Jóns bæði að hafa verið kunnug fólki á Norðurlandi og hann framkvæmt hana bæði af þekkingu og þolinmæði. Nánar verður fjallað um þetta mál síðar í ritgerðinni (sjá hér á bls. 93–94, 98–101).

²⁶⁹ Sjá um Sigfús Bjarnason hreppstjóra Arnarneshrepps: Hannes Davíðsson, „Bændur og búhagir í Arnarneshreppi 1824–1960“, bls. 71.

²⁷⁰ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Orðrétta texta Pétus Havsteen amtmanns til Sigfúsar Bjarnasonar hreppstjóra Arnarneshrepps er að finna í bréfi Péturs amtmanns til Eggerts Briem sýslumanns dagsett 29. október 1858.

²⁷¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 17. mars 1859.

²⁷² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 14. mars 1859.

²⁷³ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 17. mars 1859.

²⁷⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1846, bls. 34–40, 170–172, 174, 176–178; Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 3, 10–11, 13–14, 16–19, 21–22, 24–27, 29, 30–31, 32–36, 38, 40, 42–43, 45–47, 163, 176–177. Fyrsta barnið þar sem Jón Jónsson á Ytra-Kálfskinni var titlaður ljósfaðir var þegar Bjarni Bjartmarsson frá Birnunesi var skírður 30. júní 1839. Bjarni fæddist 25. júní sama ár. Jón var titlaður í síðasta skipti sem ljósfaðir tveggja barna. Annað var þegar Rósa Guðrún frá Ytra-Kálfskinni var skírð 16. október árið 1858 og hitt var Páll frá Litlaskógi sem skírður var daginn eftir. Bæði fæddust börnin 12. október sama ár. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1846, bls. 34; Kirknasafn Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 177–178.

Samantekt

Eftir að embætti landlæknis var stofnað hér á landi árið 1760 kom Bjarni Pálsson, nýskipaður landlæknir, með þau boð frá Danakonungi að hér á landi sem og annars staðar í ríkjum konungs ættu lærðar konur að starfa við fæðingarhjálp. Í kaflanum hafa verið raktar tvær fæðingarsögur sem eru á skjön við þau boð. Framkvæmd lagaboðana var ekki einföld. Ýmsar aðstæður ollu því að karlar sinntu konum í barnsnauð þegar til þeirra var leitað.

Fjórði kafli

Yfirsetumenn/ljósfeður á Íslandi

Í þessum kafla verður fjallað um hóp af körlum sem sinntu fæðingarhjálp á Íslandi. Með einni undantekningu voru þeir ólærðir í yfirsetukvennafræði. Fæðingaraðstoð þessara karla átti sér enga hliðstæðu í Danmörku eða þeim löndum sem stóðu Íslandi næst. Leitast verður við að svara þeirri spurningu hvað gerði það að verkum að hér sinntu ómenntaðir karlar í yfirsetukvennafræði fæðingarhjálp. Voru þeir litnir hornauga af lærðum læknum? Hvaða augum leit almenningur á aðstoð þeirra þegar kom að fæðandi konum? Þurftu þessir karlar að taka á sig kvenlega eiginleika til að geta sinnt fæðingarhjálpinni?



Eyjólfur Runólfsson



Eymundur Jónsson



Jónas Jónsson



Niels Jónsson



Sveinn Magnússon



Þorsteinn Þorleifsson

Mynd 4 Yfirsetumenn/ljósfeður á Íslandi

1 Gleymdir karlar í störfum yfirsetukvenna

Í byrjun 19. aldar skrifaði Jón Jónsson (1769–1843), 36 ára bóndi á Mýri í Bárðardal í Suður–Þingeyjarsýslu, skýrslu um andvana fæðingu sem hann kom að, en slíka skýrslu bar að skrifa samkvæmt bréfi frá kansallínu 24. desember 1802 um börn sem fæddust andvana eða dóu eftir sjöunda mánuð meðgöngutímans. Yfirsetukonur urðu að tilkynna sóknarprestum um andvana fæðingar, hvort barnið hefði fæðst eðlilega, í vendingu eða með aðstoð áhalda. Þá átti yfirsetukonan að upplýsa hvort hún hefði notað handafl eða lyf til að fá líf í hið andvana fædda barn. Þegar skýrslan var tilbúin skyldi presturinn lesa hana upp fyrir móður barnsins.²⁷⁵ Bóthildur Þorkelsdóttir, 40 ára húsfreyja á Halldórsstöðum í Lundarbrekkusókn, hafði fætt andvana barn á heimili sínu 27. desember 1804 og 11. janúar 1805 skráði Jón þetta um aðkomu sína að fæðingunni:

Foreldrar þess næstl. 27^{da} Decembr. á Halldórsstöðum í Bárðardal dauðfædda barns eru samastaðar búandi hjón Sigurður Jónsson og Bóthildur Þorkelsdóttir. Barnið fullaldra lá þversum á fæðingarstaðnum, höfuðið og önnur höndin lá inn og ofan með síðunni, sem fjær var fæðingarstaðnum, fóturinn sem var nær fæðingarstaðnum, krepptur upp með lífinu, hinn lá upp í móðurlífið. Móðirin sóttlaus og önnur höndin fædd, þá ég kom, hverri ég reyndi að koma inn aftur, tókst mér það um síðir. Beið svo lítið, ef ske kynni eitthvað lagfærðist um legumáta barnsins, þar ég fann mig svo lítt færan til allra tvísýnra atburða, en merkti barnið þá með lífsmarki. Nú reyndi ég til að fara með konunni, kom þá höndin fram á höndurnar á mér og sóttina herði, náði fætinum sem krepptur var upp á líf barnsins, hér þá vildi fæðast ásamt höndinni, virtist mér sem fóstrið andað; konunni var hagrætt á ýmsa vegu, og fór ég svo allt í kringum barnið að leita að hinum fætinum, hvern ég loks fann uppi móðurlífinu og náði út. Kom þá hinni höndinni inn, gat svo fært ytra hlut barnsins upp í móðurlífið, og þannig að lokum dregið það út. Hélt ég það fyrir nokkru andað, lét lengi liggja áður en skildi á milli. Strauk það, og gat ei nokkurs æðasláttar eður lífs anda var orðið. Líka hygg ég það nokkru áður andað þess vegna, að það stirnaði lítið.²⁷⁶

Án þessarar skýrslu hefði verið ógjörningur að vita að karlmaður hefði sinnt fæðingarhjálp í Bárðardal í byrjun 19. aldar. Þannig var um fleiri karlmenn sem hjálpuðu fæðandi konum án þess að hafa til þess menntun á Íslandi á 18. öld og í byrjun 19. alda. Þeir skildu ekki eftir sig skráðar heimildir um þessa vinnu sína. Það er ekki fyrir en síðar á 19. öld sem finna má frásagnir af ómenntuðum körlum sem sinntu fæðingarhjálp. Hugsanlega þarf þó að túlka þær frásagnir með fyrirvara, því margar þeirra eru skráðar að mönnum látnum. Sérstaklega er ástæða til að taka þær sögur með fyrirvara sem greina frá gríðarlegum afrekum karla í fæðingaradstoð. Þó skal bent á minningarorð um Einar Jónsson (1788–1860) bónda að Hlöðunesi á Vatnsleysuströnd í Gullbringusýslu eftir Gunnlaug Jónsson bónda í Krosskoti í Lundarreykjadal. Birtust eftirmælin í *Þjóðólfi* 9. febrúar 1861. Segir

²⁷⁵ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/67. Innkomin bréf 1806, ör 15. Skýrsla Jóns Jónssonar bónda í Bárðardal dagsett 11. janúar 1805; *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 592–594.

²⁷⁶ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/67. Innkomin bréf 1806, ör 15. Skýrsla Jóns Jónssonar bónda í Bárðardal dagsett 11. janúar 1805.

þar að þegar Einar var kominn á efri ár og fann sig ekki færan lengur til stritverka tók hann að sér að sitja yfir fæðandi konum. Hann var talinn hafa tekið á móti „nærfellt 300 börnum.“²⁷⁷ Í erfiljóði eftir Hjálmar Jónsson (Bólu–Hjálmar) um góðvin sinn, Árna Sigurðsson (1791–1871) bónda frá Stokkhólma í Skagafjarðarsýslu, kemur fram að Árni hafi tekið á móti 200 börnum.²⁷⁸ Í frásögn Guðmundar Árnasonar bónda á Gilsársteck í Breiðdal í Suður–Múlasýslu um Jón Finnbogason (1791–1847) bónda, sem lést árið 1873, segir að hann hafi tekið á móti 101 barni.²⁷⁹ Metin eiga þó þrír bændur í Skagafirði, þeir Egill Gottskálksson á Skarðsá, Sveinn Sveinsson (1799–1877) á Hólum og Jónas Jónsson í Hróarsdal sem sagðir eru hafa tekið á móti 500–600 börnum, eins og fram kemur í *Skagfirzku æviskrám*.²⁸⁰ Þá er því haldið fram í bréfabók sýslumanns í Skagafjarðarsýslu að „öldungurinn Sveinn Sveinsson á Hólum í Hjaltadal“ hafi tekið á móti yfir 600 börnum.²⁸¹

Í prestspjónustubókum má á stöku stað sjá skráningu þess efnis að karlar séu ljósfeður eða yfirsetumenn, og þess þá yfirleitt getið að þeir séu guðfeður barna sem þeir tóku á móti. Einstaka héraðslæknar geta yfirsetumanna í heilbrigðisskýrslum en nafngreina þá ekki. Í sóknalýsingum Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn frá árinu 1839 nefna prestar stundum sjálfa sig og einstaka aðra karla sem sinntu fæðingarhjálpi í sóknum á Íslandi. Þá eru einnig til dómsskjöl þar sem yfirsetumenn voru kærðir fyrir ógætilega meðferð á fæðandi konum og verður getið um allt þetta síðar í þessari rannsókn. Enginn af körlunum lét eftir sig dagbækur. Jón Finnbogason í Breiðdal á að hafa skrifað dagbækur mikinn hluta af ævi sinni og lét raða þeim í kistuna í kringum sig að honum látum.²⁸² Jóakim Björnsson (1807–1887) bóndi á Kussungsstöðum í Þönglabakkasókn í Suður–Þingeyjarsýslu hélt reyndar skrá um þann fjölda barna sem hann hjálpaði í heiminn á um 40 ára tímabili, árin 1841–1881. Í skránni eru bærjarheiti og til hliðar við þau skráði Jóakim hversu oft hann sat yfir fæðandi konum á umræddum bæjum. Samkvæmt skránni sat hann yfir konum á öllum þeim 11 bæjum sem voru í Þönglabakkasókn. Eitt sinn fór hann „utansveitar“, eins og hann orðaði það, en þá sat hann yfir konu sem fæddi barn á Bárðartjörn í Grýtubakkasókn. Oftast var hann kallaður að bænum Tindriðastöðum í Þönglabakkasókn eða 15 sinnum, en 11 sinnum tók hann á móti börnum á heimili sínu og einnig á Þverá. Tíu sinnum var hann kallaður að bænum Þönglabakka, níu sinnum að Brekku, sjö sinnum að Kaðalstöðum og Gili, sex sinnum á Hól, fimm sinnum í Keflavík, þrisvar sinnum á Arnareyri (Eyri) og einu sinni að Botni. Þá greinir hann frá tveimur fæðingum án þess að nefna bæina.²⁸³

²⁷⁷ „Mannalát og slysfarir“, bls. 45. Í bók Guðmundar A. Finnbogasonar, *Í bak og fyrir: Frásagnir af Suðurnesjum*, segir að Gunnlaugur Jónsson bóndi í Krossnesi hafi skrifað minningar um Einar Jónsson í *Þjóðólfi* 9. febrúar 1861, bls. 129.

²⁷⁸ Hjálmar Jónsson, *Ljóðmæli* II. bindi, bls. 61.

²⁷⁹ Guðmundur Árnason, „Jón Finnbogason“, bls. 310.

²⁸⁰ *Skagfirzkar æviskrár* I. bindi, bls. 49, 185.

²⁸¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 15.

²⁸² Ragnar Ásgeirsson, „Tveir snillingar“, bls. 33.

²⁸³ HH. Sýslunefndarskjöl Suður–Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Skráin er fylgiskjal með bréfi Jóakims Björnssonar á Kussungsstöðum dagsett 14. nóvember 1881.

Sveinn Magnússon (1849–1929) á Lambavatni á Rauðasandi í Vestur–Barðastrandarsýslu, sem oft var fenginn til yfirsetukvennaverka, skildi eftir sig lyfjaskrín og bréf um samskipti við sjúklinga og lyfjagjafir sem hann veitti fólki á Rauðasandi, en enga frásögn af fæðingaradstoð hans er þar að finna.²⁸⁴ Tveir járnsmiðir, þeir Eymundur Jónsson Meyvant (1840–1927) í Dilksnesi í Austur–Skaftafellssýslu og Þorsteinn Þorleifsson (1824–1882) í Kjörvogi í Strandarsýslu, eru sagðir hafa smíðað sínar eigin fæðingartangir á 19. öld, en þær hafa ekki varðveist.²⁸⁵ Eitt áhald, reisla úr kopar með sívölu lóði til að vigta nýfædd börn, hefur þó varðveist frá karli sem sinnti fæðingarhjálp á 19. öld, en það er reisla Eyjólfssonar (1847–1930) bónda í Saurbæ á Kjalarnesi í Kjósarsýslu sem lést árið 1930.²⁸⁶

Þessi rannsókn hefur leitt í ljós frumheimildir og seinni tíma heimildir um 56 karlmenn sem liðsinntu fæðandi konum hér á landi á árunum 1760–1880. Umræddir karlar, ef frá er talinn einn, höfðu hvorki hlotið menntun né lokið yfirsetukvennaprófi. Þeir störfuðu í öllum sýslum nema Borgarfjarðarsýslu, Mýrasýslu, Dalasýslu, Vestur–Ísafjarðarsýslu, Norður–Þingeyjarsýslu, Vestur–Skaftafellssýslu og Vestmannaeyjum. Engin skýring hefur fengist á því af hverju karlar störfuðu ekki í þessum sýslum. Flestir karlanna voru bændur eða 38 talsins og voru tíu þeirra hreppstjórar, en prestarnir voru sex og tveir járnsmiðir. Elstur þeirra manna er rannsóknin fjallar um var fæddur árið 1733, séra Bjarni Jónsson á Mælifelli í Skagafirði. Sá yngsti var Guðmundur Guðmundsson fæddur árið 1869, bóndi að Dalbæ í Hrepphólasókn í Árnassýslu (sjá viðauka 1). Einn þeirra starfaði fram á 20. öld. Það var Borgar Jónsson hreppstjóri, fæddur 1840, í Þverdal í Aðalvíkursókn í Norður–Ísafjarðarsýslu, sem sinnti yfirsetukvennastörfum til ársins 1912.²⁸⁷ Mjög ólíklegt er að karlar, ólærðir í fæðingarhjálp, hafi starfað eftir að ljósmæðralög voru sett 19. júní árið 1933. Eftir það mátti engin stunda yfirsetukvennastörf hér á landi nema að loknu námi í Ljósmæðraskóla Íslands í Reykjavík eða jafngildu námi annars staðar í yfirsetukvennafræði.²⁸⁸ Enginn karlmaður á Íslandi hefur lokið prófi frá Ljósmæðraskóla Íslands.

Fæstir yfirsetumennirnir störfuðu í Gullbringu– og Kjósarsýslu en þar voru þeir aðeins tveir í sitt hvorri sýslunni. Á vestanverðu landinu störfuðu tveir í Snæfellsnessýslu, fjórir í Austur–Barðastrandarsýslu, einn í Vestur–Barðastrandarsýslu, fjórir í Norður–Ísafjarðarsýslu og tveir í Strandarsýslu. Á Norðurlandi störfuðu þeir flestir. Í

²⁸⁴ Bréf Sveins Magnússonar eru varðveitt á handritadeild Landsbókasafns. Sjá: *Lbs.–Hbs. Aðföng* 22.03.2013. Bréf Sveins Magnússonar á Lambavatni á Rauðasandi; María Óskarsdóttir, „Lyfjaskrínin hans Sveins á Lambavatni“, bls. 206.

²⁸⁵ Ragnar Ásgeirsson, *Skrúdda: Sögur, sagnir og kveðskapur* II. bindi, bls. 206; Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, bls. 48.

²⁸⁶ Vef. Sarpur – munaskrá Þjóðminjasafns Íslands: <www.sarpur.is>

²⁸⁷ *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 70.

²⁸⁸ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1933* A–deild, bls. 26–27.

Skagafjarðarsýslu voru þeir átta talsins, en sjö í Eyjafjarðarsýslu og Suður-Þingeyjarsýslu. Í Vestur-Húnavatnssýslu störfuðu þrír og í Austur-Húnavatnssýslu voru þeir fjórir talsins. Á austurhellingi landsins störfuðu tveir í Norður-Múlasýslu, þrír í Suður-Múlasýslu og tveir í Austur-Skaftafellssýslu. Við suðurströnd Íslands starfaði einn yfirsetumaður í Rangárvallasýslu og þrír í Árnassýslu. Ekki er ljóst af hverju yfirsetumennirnir/ljósfeðurnir voru flestir á Norðurlandi, en líklegt að þar hafi skapast hefð fyrir því að karlar sinntu fæðingarhjálp. Dæmi eru um að tveir til þrír yfirsetumenn hafi búið í sömu sókn, stundum á sama tíma. Flestir bjuggu þeir þrír saman í Aðalvíkursókn í Norður-Ísafjarðarsýslu. Í einu tilviki, í Reykhólasókn í Austur-Barðastrandarsýslu var um að ræða bónda og tengdason hans, en báðir bjuggu þeir á Reykhólum í Reykhólasókn (sjá viðauka 1).

2 Karlmaður lýkur yfirsetukvennaprófi á Íslandi árið 1776

Hér með gjörir undirskrifaður vitanlegt, að Jón Halldórsson frá Arndísarstöðum innan Þingeyjarsýslu og Eyjadalsársóknar hefur af mér í yfirsetukvennakúnstinni examíneraður verið þann 26. mars sama árs, og ei óverðugur fundinn þá sökum að æfa og iðka framvegis öllum þurfandi sem hann tilfær mögulegrar hjálpar, hvar til og ég óska honum guðlegs fulltingis.²⁸⁹

Þannig orðar Jón Pétursson (1731–1801), fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi, vitnisburð sinn í bréfi dagsettu 27. mars 1776. Vitnisburðurinn varðar hinn væntanlega yfirsetumann Þingeyjarsýslu, Jón Halldórsson, 38 ára bónda. Prófið hafði farið fram á holdsveikraspítalanum að Möðrufelli í Eyjafirði daginn áður og gera má ráð fyrir að spítalinn hafi orðið fyrir valinu því hann var helsta hjúkrunarstofnun Norður- og Austurlands.²⁹⁰

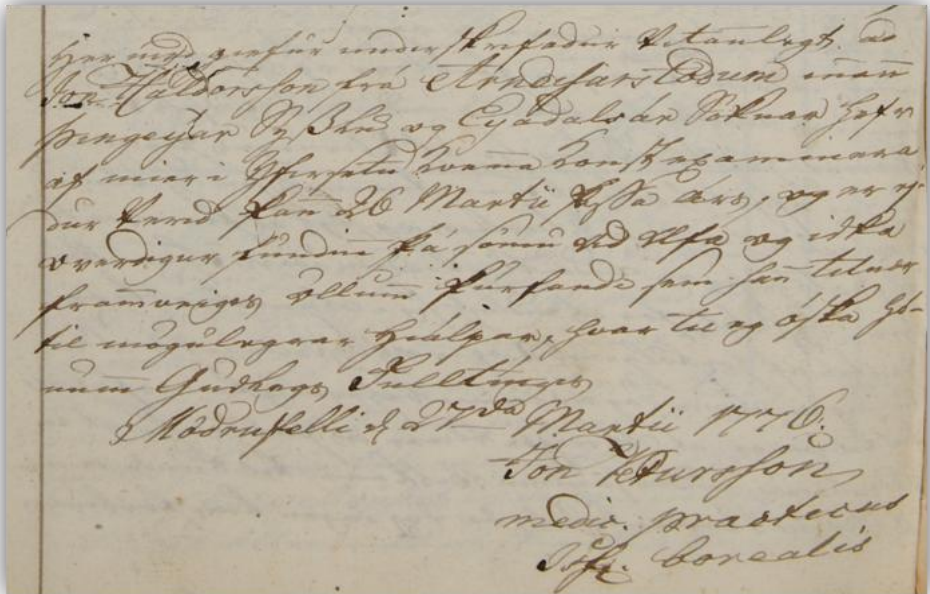
Ekki er vitað hver forsaga þess var að Jón Pétursson prófaði karlmann til þess að sinna fæðingarhjálp. Vel kemur til greina að erfitt hafi verið að fá konur til að sinna yfirsetukvennastörfum, allavega hafði Bjarni Pálsson landlæknir verulegar áhyggjur af því að fá ekki konur í yfirsetukvennastörf hér á landi og lét þess getið í bréfi 13. október 1762 að Ísland væri „plaget af savn for duelige jordemödre“.²⁹¹ Til að mynda var engin lærð yfirsetukona í Þingeyjarsýslu þar sem Jón Halldórsson bjó. Ekki verður séð hvort Bjarni hafi samþykkt yfirsetukvennapróf Jóns en hann átti við erfið veikindi að stríða á þessum tíma. Í ævisögu Bjarna kemur fram að árið 1776 hafi hann verið „æ lasnari, reið þó til Lögþingis (eins og þángað til hvört sumar) í seinasta sinni, og komst með harmkvælum heim aftur, lá svo að mestu eftir var árs.“²⁹²

²⁸⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 172.

²⁹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 172.

²⁹¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 22r.

²⁹² Sveinn Pálsson, *Æfisaða Bjarna Pálssonar*, bls. 73.



Mynd 5 Vitnisburður um yfirsetukvennapróf Jóns Halldórssonar bónda

Engar upplýsingar finnast um það hvaðan Jón Pétursson hafði þá hugmynd að láta karlmann gangast undir yfirsetukvennapróf hér á landi, en vel má vera að afspurn af körlum sem titluðu sig sem *men-midwives* á Englandi hafi átt þar hlut að máli (sjá um þá á bls. 47–54). Eins og áður hefur verið getið hóf William Smellie árið 1742 að kenna körlum í Lundúnum fæðingarhjálp. Þessi karlar voru menntaðir læknar, bartskerar og lyfsalar. Á tíu ára tímabili kenndi Smellie um 900 körlum yfirsetukvennafræði. Varð það til þess að karlar sem höfðu lært hjá Smellie hófu að ganga inn í störf yfirsetukvenna í Lundúnum. Þeir sinntu ekki aðeins vandasömum fæðingum heldur einnig þeim eðlilegu en slíkar fæðingar höfðu áður verið í höndum kvenna. Jón Pétursson hafði starfað sem herlæknir í flota Danakonungs á árunum 1770–1771. Hann sigldi til Spánar, Alsír og Egyptalands en á þeim árum héldu Danir úti flotadeild á þeim slóðum. Í *Lækningabók fyrir almúga*, sem Jón skrifaði, vísar hann að ferð sinni um Miðjarðarhafið þegar hann ræðir um áhrif sjóbaða á líkama manna. Segist hann hafa heimsótt *Sankti Philippi Hospital* í borginni Mahon á eyjunni Minorca árið 1770. Sá spítali þjónaði breska flotanum í Miðjarðarhafi.²⁹³ Má leiða líkum að því að Jón hafi fengið þar fregnir af því að körlum á Englandi væri heimilt að læra fæðingarhjálp.

²⁹³ Örn Bjarnason, „Jón Pétursson læknir og ritverk hans I“, bls. 247; *Lbs.-Hbs.* ÍB 303 4to. *Lækningabók chirurugus sál. Jóns Péturssonar.* Lækningarit ca. 1800, bls. 101.

Vel getur hugsast að Jón Halldórsson yfirsetumaður hafi verið bartskeri, þ.e. sinnt lækningum, og af þeirri ástæðu hafi Jón Pétursson látið hann gangast undir yfirsetukvennapróf. Ekki er vitað hvort Jón Halldórsson hafði bartskeraleyfi. Bjarni Pálsson landlæknir veitti Bjarna Jónssyni (1709–1791) bónda slíkt leyfi 16. mars 1762. Leyfið fékk Bjarni til að „öve bartskiarkunsten“, þ.e. sinna bartskerastörfum, eins og hann kallaði það, í Barðastrandar- og Ísafjarðarsýslum. Áður hafði Bjarni Jónsson gengist undir próf hjá landlækni og í vitnisburði um hann kom fram að hann hefði sýnt kunnáttu í blóðtökum og „chirurgiske operationer“ eða skurðaðgerðum.²⁹⁴ Ekki er vitað hvort Bjarni Jónsson kom að fæðingarhjálp í þessum sýslum og engar upplýsingar finnast um það hvort Jón Halldórsson hafi haft sams konar lækningaleyfi og Bjarni.

Að kenna körlum yfirsetukvennafræði hlaut ekki hljómgrunn hér á landi, því Jón Halldórsson bóndi er eini karlmaðurinn sem vitað er til að hafi lært þau.²⁹⁵ Þegar Bjarni Pálsson kom til landsins sumarið 1760 var búið að ákveða af dönskum stjórnvöldum að fæðingarhjálp hér skyldi vera fyrir konur einar eins og annars staðar í ríkjum Danakonungs. Því til staðfestingar eru nokkur atriði. Fyrir það fyrsta er fjallað um konu sem yfirsetukonuna í þeirri einu kennslubók sem til var hér á landi á þessum tíma, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá árinu 1749.²⁹⁶ Í annan stað er vert að benda á erindisbréf Bjarna frá 19. maí 1760, en samkvæmt 13. lið bar honum að hafa eftirlit með því að þegnar á Íslandi hefðu aðgang að góðum og vel menntuðum yfirsetukonum og myndi það koma mörgum mannlífum til bjargar.²⁹⁷ Þá hafði Bjarni komið með boð frá konungi sem lesin voru upp í kirkjum á Seltjarnarnesi haustið 1761, nefnilega að það væri „hans kongelig Maj^{ts}“ allranáðugasti vilji, að hér á landi, sem allsstaðar annars staðar í ríkjunum brúkast fyrir yfirsetukonur, vitugar frómar dándiskvinnur“.²⁹⁸

Nafn Jóns Halldórssonar er ekki að finna á lista yfir lærðar yfirsetukonur sem fengu greidd laun úr jarðabókarsjóði fyrir árið 1776. Sá listi var undirritaður af Bjarna Pálssyni í

²⁹⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 67v; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 152.

²⁹⁵ Það leið 191 ár frá því Jón Halldórsson lauk yfirsetukvennaprófi á Íslandi 26. mars 1776 þar til fyrsti karlmaðurinn tók yfirsetukvennapróf í Svíþjóð. Árið 1967 gekk fyrsti karlmaðurinn, Alf Norin, undir ljósmæðrapróf í Svíþjóð og í mars árið 1980 lauk fyrsti karlinn, Tomas Pedersen, ljósmæðraprófi í Danmörku. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók landlæknis 1780–1793, bls. 172; J[óhanna] Jóh[annsdóttir], „Ljósfaðir eða ljósi“, bls. 35; *DRA*. 2183 B. Danmarks Jordemoderskole, København. Protokoll, Jordemoderuddannelsens historie, „Jordemoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 727; Henrik, Eriksson, *Den diplomatiska punkten: Maskulinitet som kroppsligt identitetsskapande projekt i svensk sjuksköterskeutbildning*, bls. 88.

²⁹⁶ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 17.

²⁹⁷ Erindisbréf Bjarna Pálssonar landlæknis var lesið upp á Alþingi 18. júlí 1760. Sjá erindisbréfið, 13. lið frá 19. maí 1760 í *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 415; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 24r–27r.

²⁹⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 19v. Dándiskona er heiðurskona. Sjá: *Íslensk orðabók*, bls. 142.

Viðey 9. júlí 1776 og samþykktur á Alþingi 17. júlí sama ár.²⁹⁹ Það gefur til kynna að Jón hafi ekki fengið laun úr jarðabókarsjóði eins og aðrar lærðar yfirsetukonur, en til þessa launasjóðs fyrir lærðar yfirsetukonur á Ísland var stofnað af Danakonungi 20. júní 1766.³⁰⁰ Á listanum er að finna nöfn tveggja kvenna sem gengust undir próf hjá Jóni Péturssyni um svipað leyti og Jón Halldórsson (sjá um þær á bls. 145).³⁰¹

Heimildum ber ekki saman um fæðingarár Jóns Halldórssonar, sem fæddist á Kálfaströnd í Mývatnssveit í Suður–Þingeyjarsýslu. Halldór faðir hans var bóndi þar en ókunnugt er um móður hans. Í bókinni *Ættir Þingeyinga* eftir Indriða Indriðason er Jón sagður fæddur 1730. Sömu upplýsingar er að finna í *Ljósmaður á Íslandi*. Í prestsþjónustubók Mývatnspings er lát Jóns ekkjumanns að Kálfaströnd í Mývatnssveit í Suður–Þingeyjarsýslu skráð þann 12. september 1793 og hann sagður 55 ára. Samkvæmt því fæddist hann árið 1738 en ekki 1730.³⁰² Árið 1762 var hann á Arndísarstöðum í Eyjardalsársókn í Ljósavatnshreppi sem bóndi á móti föður sínum. Þá var Jón kvæntur og átti þrjú börn, tvo syni, sex og fjögurra ára, og dóttur eina, fimm ára.³⁰³ Eyjardalsársókn var lítil kirkjusókn með fimm bæjum. Þar var 41 íbúi árið 1769.³⁰⁴ Gera má ráð fyrir að Jón hafi sinnt fæðandi konum í þessari sókn en engar heimildir hafa fundist um það. Ekki er vitað hvenær Jón flutti sig um set að Kálfaströnd í Skútustaðasókn í Mývatnssveit, en samkvæmt húsvitjun séra Einars Hjaltasonar veturinn 1785 býr Jón þar. Þá eru liðin tæp 10 ár frá því hann lauk yfirsetukvennaprófi, en prestur skráir hann sem „niðursetning“ ófæran um að sjá sér farboða.³⁰⁵ Aftur kemur séra Einar í húsvitjun veturinn 1786 og Jón Halldórsson var á sama bæ og áfram niðursetningur. Þá er hann sagður „lesandi“, en í hegðun skráir séra Einar „dyggur og trúr“ og í kunnáttu „sæmilega skýr.“³⁰⁶ Kunnáttu Jóns fer þó batnandi samkvæmt mati séra Einars því presturinn skráir eftir húsvitjun veturinn 1789 að Jón sé vel að sér og veturinn 1791 er hann sagður vel lesandi og „ráðvandar.“³⁰⁷

Stefán Þórarinnsson (1754–1823), amtmaður í Norður– og Austuramti, skrifaði Birni Tómassyni sýslumanni í Þingeyjarsýslu bréf 8. febrúar 1792 þess efnis að það væri

²⁹⁹ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1775–1776, örk 1.

³⁰⁰ Sjá um stofnun launasjóðs úr jarðabókarsjóði handa lærðum yfirsetukonum á Íslandi: *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 548–549.

³⁰¹ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1775–1776, örk 1.

³⁰² Indriði Indriðason, *Ættir Þingeyinga* IV. bindi, bls. 137; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 349; ÞÍ. Kirknasafn. Mývatnsping BA 1. Prestsþjónustubók 1785–1816, ótölusett.

³⁰³ Vef. Tölvuskeyti frá Ármanni Þorgrímssyni á Akureyri 28. nóvember 2013. Samkvæmt upplýsingum frá Ármanni segir að kona Jóns hafi heitið Guðrún Þorsteinsdóttir (f. um 1729) og þau átt fimm börn: Margréti (f. um 1752), Ólöfu (f. um 1754), Jón (f. um 1760), Halldór (f. um 1763) og Ágústínus (f. um 1762). Ennfremur átti Jón Ragnheiði (f. um 1754).

³⁰⁴ Sjá *Mamntal á Íslandi 1801. Norður– og Austuramt*, bls. 313–314. Sjá fjölda einstaklinga sem bjuggu í Eyjardalsársókn árið 1769 í *Hagskinnu*, bls. 72.

³⁰⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Mývatnsping BC 1. Sóknarmannatal 1785–1809, 1812 og 1815, bls. 7.

³⁰⁶ ÞÍ. Kirknasafn. Mývatnsping BC 1. Sóknarmannatal 1785–1809, 1812 og 1815, bls. 19.

³⁰⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Mývatnsping BC 1. Sóknarmannatal 1785–1809, 1812 og 1815, bls. 61–62, 83–84.

landlæknis að ákveða hvaða lærðar yfirsetukonur fengju greidd laun úr jarðabókarsjóði. Segist hann ekki geta annað en að áframsent beiðni frá Jóni Halldórssyni um „dehtagelse i jordemoderpengene“ og hann ætli sér heils hugar að mæla með beiðninni.³⁰⁸ Skýringu á bréfi Stefáns er að finna í öðru bréfi sem hann sendi daginn eftir til Jóns Sveinssonar landlæknis. Í upphafi bréfsins segist Stefán bera fram bón frá „en mand ved navn John Halldorsen, nu á Kálfaströnd ved Myvatn“, sem hafði farið fram á laun „af hans majestæts til jordemodervæsenet her i landet allernådigste skjænkede penge.“³⁰⁹ Hér er Jón Halldórsson að fara fram á að fá greidd laun úr jarðabókarsjóði eins og lærðar yfirsetukonur og honum bar einnig réttur á að fá. Kom einnig fram hjá Stefáni amtmanni til landlæknis að Jón væri prófaður hjá Jóni Péturssyni og hann hefði metið hann hæfan „til at udøve jordemoderhåndværket“ þ.e. starfa við yfirsetukvennastörf.³¹⁰ Stefán lét þess getið í lok bréfsins að þar sem Þingeyjarsýsla væri eina sýslan í Norðramti og Hólastifti sem ekki hefði „ordentlig og fast jordemoder“ gæti hann ekki annað en mælt með því að Jóni yrðu veitt laun eða í það minnsta einhvern hluta þess fjár sem ætlaður var yfirsetukonum.³¹¹

Það var hlutverk landlæknis að útbúa lista árlega með nöfnum þeirra lærðu yfirsetukvenna sem skyldu fá laun úr jarðabókarsjóði og átti landlæknir að senda hann til landfógeta.³¹² Með bréfi Stefáns barst Jóni landlækni vitnisburður frá séra Einari Hjaltasyni, sóknarpresti Jóns Halldórssonar, sem og frá Birni Tómassyni sýslumanni Þingeyjarsýslu, séra Sigfúsi Jónssyni prófasti Suður-Þingeyjarsýslu og tveimur hreppstjórnarmönnum, þeim Halldóri Jónssyni og Ara Ólafssyni. Bar þeim saman um að Jón hefði sinnt fæðingarhjálp, hefði gert mikið gagn í því starfi, væri ráðinn sem slíkur og af þeim sökum verðugur þess að fá laun úr jarðabókarsjóði. Vitnisburður séra Einars er dagsettur í Vogum 28. september 1791 og vitnisburður sýslumanns í Garði 30. janúar 1792. Hreppstjórnarmennirnir dagsettu vitnisburð sinn 7. janúar 1792.³¹³ Dagsetning séra Sigfúsar Jónssonar prófests í Suður-Þingeyjarsýslu veur sérstaka athygli, því vitnisburður hans var dagsettur 30. apríl 1777 eða rúmu ári eftir að Jón bóndi gekkst undir yfirsetukvennaprófið. Getur verið að Jón Halldórsson hafi það ár verið að biðja um greiðslu úr jarðabókarsjóði fyrir fæðingarhjálp eins og aðrar lærðar yfirsetukonur fengu?

Jón Sveinsson landlæknir skrifaði bréf í Nesi við Seltjörn 29. júlí 1792 vegna launabónar Jóns Halldórssonar til Ólafs Stefánssonar stiftamtmanns og biskupanna beggja,

³⁰⁸ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Þing. B/165. Amtsmannsbréf 1783–1792, örk 2. Bréf dagsett 8. febrúar 1792.

³⁰⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 170.

³¹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 170–171.

³¹¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 171.

³¹² *Lovsamling for Island IV*. bindi (1773–1783), bls. 159–160. Frá 7. júní árið 1775 átti landfógeti að fá til sín lista frá landlækni með nöfnum lærðra yfirsetukvenna sem áttu að fá greidd laun úr jarðabókarsjóði.

³¹³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 172–173.

Hannesar Finnssonar í Skálholti og Sigurðar Stefánssonar á Hólum, og tilkynnti þeim að þingeygur karl hefði sótt um laun úr jarðabókarsjóði og segist landlæknir vilja koma þessari bón áleiðis. Með vitnisburði frá tveimur hreppsnefndarmönunum, þeim Halldóri og Ara, um að Jón hefði þurft fé vegna „alderdom, skröbelighed, fattighed så vidt at han må tigge af sveiten.“³¹⁴ Hér er Jón að vísa til þess að vegna elli, hrörleika og fátæktar þurfi Jón að þiggja framfærslu af sveit og tekur fram: „Samt at det ikke er praxis i rigerne at betroe slikt embede til andre en fruentimmer, og legítimos physicos & chirugos.“³¹⁵ Þarna hittir Jón landlæknir naglann á höfuðið því hér var hann að útskýra að í ríkjum Danakonungs átti fæðingarhjálp eingöngu að vera í höndum kvenna og lögmaetra lækna. Jón beitti útilokun á grundvelli kynferðis eins og kenning Anne Witz gengur út á með því að benda á að starfið sé ekki fyrir karlmenn og af þeim sökum eigi Jón ekki að sinna þessu starfi.³¹⁶ Þrátt fyrir það ákvað Jón í sama bréfi að Jóni Halldórssyni yrðu greiddir 10 ríkisdalir í laun „en gang for alle“ eins og hann orðaði það.³¹⁷

Á lista með nöfnum yfirsetukvenna sem fengu greidd laun úr jarðabókarsjóði sumarið 1792 voru nöfn 17 lærðra yfirsetukvenna og áttu þær að fá greidda fimm ríkisdali hver fyrir þetta ár.³¹⁸ Jón Halldórsson er ekki á þessum lista og má telja víst að greiðslan til hans hafi átt að vera alger undantekning þar sem hann var karlmaður. Jón var þó ekki fyrstur til að fá greidd laun í eitt skipti úr jarðabókarsjóði fyrir yfirsetukonur, því allt frá því að farið var að greiða úr sjóðnum árið 1767 höfðu fjórar konur fengið eina greiðslu úr sjóðnum fyrir fæðingarhjálp og til þeirra bárust ekki aðrar greiðslur. Til dæmis fengu Þrjár lærðar yfirsetukonur í Gullbringusýslu og Kjósarsýslu, þær Guðrún Rögnvaldsdóttir og Þuríður Sigurðardóttir í Gullbringusýslu og Gunnhildur Jónsdóttir í Kjósarsýslu, laun úr jarðabókarsjóði „en gang for alle“ árið 1769, 10 ríkisdali hver.³¹⁹ Sama ár fékk „en gammel veløvet“ yfirsetukona, Þuríður Sigurðardóttir úr Skaftafellssýslu, fimm ríkisdali í eitt skipti fyrir öll.³²⁰ Gera má ráð fyrir því að launin hafi verið einhvers konar heiðurslaun eða viðurkenning fyrir vel unnin störf.

Nafn Jóns Halldórssonar er að finna á bréfsnepli sem Stefán Þórarinnsson amtmaður skráði á Alþingi 21. júlí 1792. Hafði Ólafur Stefánsson stiftamtmaður rétt Jóni 10 ríkisdali úr jarðabókarsjóði sem ætlaður var yfirsetukonum. Titlar hann Jón bónda í Þingeyjarsýslu og launin honum greidd fyrir „hjelpsomhed i jordemoderkunsten, ved adskillige endog

³¹⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 194.

³¹⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 194.

³¹⁶ Anne Witz, *Professions and Patriarchy*, bls. 44–45, 83.

³¹⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 194.

³¹⁸ Umræddur listi er á tveimur stöðum. ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 207–208; ÞÍ. Skjalasafn rentukammersins. F/137. Reikningar og fylgiskjöl þeirra 1791–1792, örk 1.

³¹⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 173v.

³²⁰ Bjarni Pálsson kallar það að greiða yfirsetukonu í eitt skipti „pro honore et distinctione“. Sjá ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 179r. Nafn Þuríðar er ekki í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi og að öllum líkindum hefur hún verið ólærð en haft mikla reynslu af fæðingarhjálp.

besværlige födsler i Nordersyssel“.³²¹ Það sama gerði Ólafur stiftamtmaður í bréfi sem hann sendi Jóni Sveinssyni landlækni 4. október. Þar stendur að hann hafi tekið 10 ríkisdali úr jarðabókarsjóði handa Jóni Halldórssyni fyrir aðstoð hans í „jordmoderkunsten ved adskillige, ved og besværlige fødseler“.³²² Tvennt vekur athygli. Fyrir það fyrsta er að Stefán amtmaður titlar Jón ekki yfirsetumann heldur bónda á bréfsneplinum og hið síðara er að bæði amtmaðurinn og stiftamtmaður greiða Jóni einkum fyrir aðkomu hans að erfiðum fæðingum. Það er eins og verið sé að karlgera og upphefja hlut Jóns í fæðingarhjálpinni, því við erfiðar fæðingar þurfti stundum að draga fóstur út með krafti, hvort heldur það var dáíð eða lifandi og það var ekki einnar yfirsetukonu að framkvæma slíkt. Til þess þurfti sterkan karlmann og ef til vill sérstök verkfæri. Var yfirsetukonu í slíkum tilfellum ráðlagt að leita til læknis sem átti áhöld til þessa verks eins og fram kemur í *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá 1749.³²³ Ekki er vitað hvort Jón Halldórsson átti verkfæri til að takast á við erfiðar fæðingar né heldur hvort hann var sterkbyggður. Viðbrögð Jóns Sveinssonar landlæknis, eins og þeim hefur verið lýst hér að framan, gáfu til kynna að fæðingarhjálp Jóns bónda hafi verið á skjön við það sem tíðkaðist í ríkjum Danakonungs.

Jón Halldórsson lést 12. september 1793 á Kálfaströnd, þá ekkjumaður 55 ára, eins og fram kemur í prestsþjónustubók.³²⁴ Væntanlega hefur hann þá verið búinn að fá sína umbun fyrir fæðingarhjálpinu sem hann virðist hafa sinnt í sátt og samlyndi við sveitunga sína eins og vitnisburðir votta.

3 Fæðingarhjalparar

Á ýmsum að þessu sinni ónefndum stöðum hef ég þess vís orðið að ekki einasta kjörnar yfirsetukonur, heldur og þeir sem sig gáfu út fyrir fæðingarhjalpara, bæði karlar og konur, ekki víla fyrir sér, máskje löngu áður enn náttúrlegur og réttur fæðingartími er kominn, annað hvert af heimskufullri hræðslu um ómögulega fæðingu ellegar til að gjöra sér nafn, að myrða fóstrið með fullu fjöri í móðurlífi annaðhvert með eigin höndum eða og verkfærum til að geta dregið það þess léttar út, og sem þeir meina, bjargað lífi móðurinnar, með svo blóðugum handa tiltektum, að hverja lifandi tungu hryllir við að tala þar um.³²⁵

Þessi orð lét Sveinn Pálsson héraðslæknir falla í bréfi 16. maí 1802 til prófasta í læknaumdæmi sínu, austurhéraði Suðurstofnsins. Var Sveinn mjög harðorður í garð þessara fæðingarhjalpara og telur þá morðingja sem taka fram fyrir hendur á guði og náttúrunni. Taldi hann þetta fólk illa fávíst til að svara þeirri þyngstu spurningu í því

³²¹ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 104. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1760–1794. Bréf dagsett 21. júlí 1792.

³²² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók landlæknis 1780–1793, bls. 202–203.

³²³ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 115.

³²⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Mývatnsping BA 1. Prestsþjónustubók 1785–1816, ótölusett.

³²⁵ Nanna Ólafsdóttir, „Úr bréfum Sveins læknis Pálssonar“, bls. 23.

sem hann kallaði „yfirsetukvennafræði“, hvort væri meira virði „líf fóstursins eða móðurinnar“. Hann vildi láta refsa þessu fólki og banna því „að hræra jafnvel við skynlausum skepnum í barnsneyð.“³²⁶ Biður hann prófastana um að koma í veg fyrir þetta sem hann kallar guðleysi fæðingarhjálparanna og hvetur til þess að vel æfðar og yfirheyrðar yfirsetukonur starfi í hverri kirkjusókn.³²⁷

Ekki tilgreinir Sveinn hvaða fólk þetta var en það vekur athygli að hann nefnir karlmenn jafnt sem konur, og á við ólært fólk í yfirsetukvennafræði sem taki að sér að sinna konum í fæðingum. Það gefur til kynna að karlmenn án prófs í yfirsetukvennafræði hafi sinnt fæðingarhjálpi í læknaumdæmi hans. Einn þeirra ólærðu karlmanna í yfirsetukvennafræði sem sinnti fæðingarhjálpi í byrjun 19. aldar, þó ekki í læknaumdæmi Sveins, var Magnús Þórðarson (1766–1830) hreppstjóri á Brandagili í Staðarsókn í Vestur–Húnavatnssýslu. Þær upplýsingar koma fram í vitnisburði séra Þorkels Guðnasonar á Stað í Hrutafirði í Húnavatnssýslu þar sem þetta kom fram:

Honum [Magnúsi] hefir og mikið lukkulega tekist að hjálpa konum nokkrum til hverra hann hefir verið sóttur í barnsfæðingarneyð, einkum við eftirburð og hefir hans verið leitað til þess þegar ekki hefur gengið allt að óskum.³²⁸

Hreppstjórinn Magnús á Brandagili hafði ákveðnum skyldum að gegna þegar kom að lærðum yfirsetukonum því samkvæmt erindisbréfi fyrir hreppstjóra á Íslandi frá 24. nóvember 1809 átti hann ásamt prestinum að velja „heilsugóða, gáfaða og ráðvanda yfirsetukonu“ sem yrði send til læknis til yfirsetukvennaprófs og að því loknu tekin í eið.³²⁹ Þrátt fyrir það sinnti Magnús sjálfur fæðingarhjálpi í Staðarhreppi og hann sótti um að fá að starfa sem yfirsetukona í hreppnum. Því til staðfestingar er bréf frá honum til Odds Hjaltalíns (1782–1840) landlæknis dagsett 24. febrúar 1817. Þar tilkynnir hann Oddi að það eigi að liggja fyrirspurn frá sér til fyrrum landlæknis, Tómasar Klog, þar sem hann fer fram á að vera ráðinn „som gjordemoder eller accoucheur“.³³⁰ Hér fer Magnús fram á að fá að starfa sem yfirsetukona eða fæðingarlæknir en Klog hafði aldrei svarað fyrirspurn hans. Ennfremur kemur fram í bréfi Magnúsar að ef Oddur landlæknir samþykki ekki þessa bón hans vilji hann vekja athygli á því að samkvæmt 9. grein erindisbréfs landlæknis frá 21. september 1787 beri landlækni að sjá til þess að í þær sýslur þar sem vanti lærðar yfirsetukonur skuli veita konum þar kennslu í yfirsetukvennafræði. Getur verið að Magnús sé að hæðast að landlækni með þessari bón sinni með því að fara sjálfur fram á að vera ráðinn í stað lærðrar yfirsetukonu Húnavatnssýslu? Fer hann fram á að það mál verði leyst hið fyrsta.³³¹

³²⁶ Nanna Ólafsdóttir, „Úr bréfum Sveins læknis Pálssonar“, bls. 23.

³²⁷ Nanna Ólafsdóttir, „Úr bréfum Sveins læknis Pálssonar“, bls. 23.

³²⁸ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B18/14. Bréf 1823, örk 30. Vitnisburður séra Þorkels Guðnasonar dagsettur 3. desember árið 1823.

³²⁹ *Lovsamling for Island* VII. bindi (1806–1818), bls. 326.

³³⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 257–258.

³³¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 258.

Magnús á Brandagili sótti ekki aðeins um að verða ráðinn í yfirsetukvennastörf heldur sóttu hreppsnefnd Staðarhrepps og átta bændur í Staðarsókn í Húnavatnssýslu 12. febrúar 1817 til landlæknis um að Magnúsi yrði veitt „veniam til at årelade og læge under forekommende sygdommer“.³³² Ástæður fyrir þessu voru sagðar erfiðar samgöngur sem gerðu að verkum að erfitt var að ná til Ara Arasonar héraðslæknis Norðlendingafjórðungs. Ari bjó í Skagafjarðarsýslu og það gat tekið hann marga daga að ferðast á hesti í Húnavatnssýslu.³³³ Hér er farið fram á að Magnúsi yrði veitt takmarkað lækningaleyfi til að taka mönnum blóð og lækna sjúka. Samkvæmt 6. grein um refsingar við skottulækningum frá 5. september 1794 sem giltu fyrir danska ríkið gátu þeir sem töldu sig kunna til lækninga, eða hefðu sýnt fram á að þeir væru lagnir við veika fengið takmarkað leyfi til lækninga. Var það leyfi nefnt *veniam practicandi*. Áður en viðkomandi fékk leyfið varð hann að gangast undir próf hjá lækni þar sem hæfni hans var metin en Oddur brást við bréfi Magnúsar og hreppsnefnda á þann hátt að skrifa Ara héraðslækni 13. maí 1817 þar sem kom fram að hann hefði ekki leyfi til að veita Magnúsi hreppstjóra lækningaleyfi nema að undangegnu prófi þar sem hæfni Magnúsar yrði metin og það yrði að vera í samráði við Ara.³³⁴

Þegar Magnús ítrekaði fyrirspurn sína um að fá að sinna yfirsetukvennastörfum í Staðarhreppi árið 1817 hafði engin lærd yfirsetukona starfað í Húnavatnssýslu og það í 12 ár! Það leið þó ekki á löngu þar til Oddur Hjaltalín landlæknir kom því til leiðar að skipuð var lærd yfirsetukona í Húnavatnssýslu. Var það Gróa Ólafsdóttir (1769–1830), eiginkona Ólafs Björnssonar hreppstjóra á Beinakeldu í Þingeyrasókn, síðar Stórugilá í sömu sókn. Hún var á lista yfir lærðar yfirsetukonur sem fengu úthlutað launum úr jarðabókarsjóði 10. júlí 1817. Reyndar eru tveir launalistar með nöfnum lærðra yfirsetukvenna sem áttu að fá greidd laun árið 1817. Á lista 8. júlí 1817 er nafn Gróu ekki að finna, en það er á seinni lista 10. júlí 1817. Fyrir framan nafn hennar stendur NB.³³⁵ Hvað á Oddur við með að setja þessa tvo stafi fyrir framan nafn Gróu? Hér er hann að gefa til kynna að athuga skuli vel, *nota bene*. Ekki er vitað hvenær Gróa lauk yfirsetukvennaprófi. Fyrirspurn Magnúsar var aldrei svarað og Oddur var fljótur að koma konu í embætti yfirsetukonu Húnavatnssýslu. Gróa Ólafsdóttir fékk laun úr jarðabókarsjóði til ársins 1829 en árið 1830 er hún sögð dáin.³³⁶

Þetta sýnir að karlar eins og Magnús á Brandagili áttu ekki að koma að fæðingarhjálp, sem er einkennilegt í ljósi þess að þegar Oddur Hjaltalín var héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins á árunum 1807–1816 hafði hann veitt karlmanni leyfi „til at

³³² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 258.

³³³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 258.

³³⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 258. Sjá um tilskipun um refsingar fyrir skottulækningar í *Lovsamling for Island VI*. bindi (1792–1805), bls. 192; Sigríður Svana Pétursdóttir, *Sjúklingum er sama hvaðan bati kemur*, bls. 14.

³³⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 271, 305.

³³⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 6. Bréfabók 1825–1832, ótölusett. Listi dagsettur 10. júní 1830.

accouchere“, eins og fram kemur í heilbrigðisskýrslu Georgs Victors Koefod (1812–1880), héraðslæknis í suðurhéraði Vesturamtsins, til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn árið 1840.³³⁷ Ekki er vitað hvenær hann veitti þetta leyfi, en hér er átt við Konráð Konráðsson (1789–1859) bónda í Bjarnarhafnarkoti við Bjarnarhöfn í Snæfellsnessýslu sem setið hafði yfir fæðandi konu á Setbergi í Narfeyrarsókn í sömu sýslu og tekið konunni blóð án þess að hafa leyfi læknis. Konan lést án þess að fæðing ætti sér stað og í skýrslunni útskýrir Koefod nákvæmlega komu sína til hennar, en hann taldi hana hafa dáið 24–36 klukkustundum áður. Þrátt fyrir það framkvæmdi hann vendingu og dró út úr fæðingarvegi hennar fullburða andvana barn. Hann sá í efsta hluta legopsins töluvert af storknu blóði sem hékk utan á fylgjunni. Taldi Koefod að konan hefði dáið af völdum blæðinga, þar sem stór hluti fylgjunnar var blóðlaus og einnig þar sem hún var mjög fól á hörund. Því taldi Koefod rétt að kæra þátt Konráðs í fæðingunni og gerði hann það í krafti erindisbréfs héraðslækna frá 25. febrúar 1824. Samkvæmt 21. grein bréfsins bar héraðslækni að kæra til amtmanns þann sem meðhöndlaði konu í fæðingu á gáleysislegan og hættulegan hátt.³³⁸ Málinu lyktaði á þann hátt að amtmaður leyfði Konráði að greiða fyrir heimildalaus blóðtöku 20 skilinga eða verða lögsóttur, eins og fram kemur í minnisbók Þorvaldar Sigurðssonar bónda í Hrapsey 15. febrúar 1841.³³⁹

4 Skortur á lærðum yfirsetukonum veldur prestum áhyggjum

Þegar nýfædd stúlka var skírð á Grindum í Hofssókn í Skagafjarðarsýslu daginn sem hún fæddist 7. mars 1824 skráði séra Páll Erlendsson í prestsþjónustubók: „Séra Páll Erlendsson í ljósmóður stað“.³⁴⁰ Guðfeðgin stúlkunnar, sem skírð var Margrét, voru Guðný Eiríksdóttir á Grindum, sem hélt stúlkunni undir skírn, Sigurður Andrésson á Nýlendu hreppstjóri og Þorsteinn Tómasson vinnumaður á Grindum.³⁴¹ Að skrá sig í ljósmóðurstað gefur til kynna að séra Páll hafi aðstoðað móðurina, Guðrúnu Eiríksdóttur, þegar Margrét fæddist. Það er engu líkara en að séra Páll vilji sýna sérstaklega að hann hafi sinnt yfirsetukvennastörfum og hefði hann ekki gert það

³³⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1840. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1840. Þetta leyfi hefur ekki fundist í skjölum Odds en hann lét af störfum héraðslæknis 21. september árið 1839 og lést 25. maí 1840. Sjá um Odd Hjaltalín: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 574.

³³⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1840. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1840.

³³⁹ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 602 4to. Minnisbók Þorvalds Sigurðssonar í Hrapsey frá 1821–1860, bls. 49–50.

³⁴⁰ Fæðing Margrétar Stefánsdóttur þann 7. mars 1824 er fyrsta skráða skírn þar sem séra Páll Erlendsson skráir sig í „ljósmóðurs stað“. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Hofsping BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851, ótölusett. Sjá um séra Pál: Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár* IV. bindi, bls. 114–115.

³⁴¹ ÞÍ. Kirknasafn. Hofsping BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851, ótölusett.

hefði saga hans sem yfirsetumanns glatast, því engin önnur heimild en prestsþjónustubókin er til um aðkomu hans að fæðingarhjálp á 19. öld.

En af hverju þótti séra Páli Erlendssyni ástæða til þess að sinna störfum yfirsetukvenna? Ef til vill er hægt að lesa það úr svári hans árið 1839 þegar deild Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn fór fram á við presta á Íslandi að svara því til m.a. hvort yfirheyðar yfirsetukonur eða aðrar sem leyfi höfðu til þeirra starfa störfuðu í prestaköllum þá svaraði hann því til að í Miklabæjar- og Hofssóknum „hjálpur hver, sem getur, þegar svo stendur á.“³⁴² Ekki þótti honum þó ástæða til að upplýsa að hann sjálfur hefði sinnt fæðingarhjálp í Hofssókn, en það gerði séra Þorvarður Jónsson á Hofi á Skagaströnd í samskonar skýrslu þann 10. febrúar 1840. Í svári hans kom fram að engar lærðar yfirsetukonur starfi í Hofsprestakalli en skráir síðan þetta: „Þegar eitthvað í þessum efnunum venju fremur þykir á bjáta, er vitjað prestsins hérna og læknisins, þegar ei verður verkfæralaust af komizt.“³⁴³ Hér á séra Þorvarður við að hann sinni fæðingarhjálp þegar upp komi vandamál, en kallað sé á Jósef Skaftason (1802–1875) héraðslækni þegar fæðingin stefni í það að nota þurfi verkfæri til að ná barninu.

En hvað gerði það að verkum að prestarnir tveir töldu sig þurfa að fara inn á verksvið yfirsetukvenna? Samkvæmt séra Þorvarði sinnti hann eingöngu erfiðum fæðingum en séra Páll sinnti eðlilegum fæðingum vegna skorts á lærðum yfirsetukonum. Hann hafði útskrifast úr Hólavallaskóla í Reykjavík árið 1802 og eftir það sótti hann um að ferðast til Kaupmannahafnar til að læra skurðlækningar. Skal á það bent að Páll var systursonur Jóns Sveinssonar landlæknis. Páll Hjálmarsson (1752–1830), fyrrum rektor á Hólum, skrifaði 9. júlí 1803 bréf til skurðlæknaakademiunnar í Kaupmannahöfn þar sem hann sótti um inngöngu fyrir Pál.³⁴⁴ Páli var veitt innganga í skurðlæknaakademiuna á þeim forsendum að hann hefði „gode anlæg til medicinen og chirurgien“.³⁴⁵ Má af því ráða að Páll hafi haft áhuga á læknisfræði. Hann fór hins vegar aldrei utan, heldur til föður síns, Erlendar Hjálmarssonar (1750–1835) klausturhaldara að Munkaþverá. Páll kvæntist árið 1804, Elínu Halldórsdóttur Vídalín á Reynistað.³⁴⁶

Vel má vera að aðstæður í barnæsku séra Páls Erlendssonar hafi markað þau spor í huga hans að hann hafi viljað hjálpa fæðandi konum. Þegar hann var sjö ára dó móðir hans, Karitas Sveinsdóttir (1751–1788), 37 ára í baðstofunni á Munkaþverá í Eyjafirði eftir að hafa fætt andvana stúlku 25. nóvember 1788. Á Munkaþverá bjó Páll þá ásamt móður sinni, föður sínum Erlendi Hjálmarssyni klausturhaldara og tveimur

³⁴² Páll Erlendsson, „Miklabæjar- og Hofssóknir, 1839“, bls. 141.

³⁴³ Þorvarður Jónsson, „Hofsprestakall, 1840“, bls. 173.

³⁴⁴ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örsk. 39. Bréfið dagsett í Kaupmannahöfn 9. júlí 1803 en Páll Hjálmarsson var þá staddur í Kaupmannahöfn.

³⁴⁵ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örsk. 39. Bréf dagsett 9. júlí 1803. Þar er bréf frá danska kansellíinu til hertogans af Augustenborg, Friderich Christian verndara Hafnarháskólans, dagsett 20. ágúst 1803 um að danska kansellíið hefði veitt Páli stuðning „fríe for næringssorg“ á meðan hann dvaldi við nám við skurðlæknaakademiuna.

³⁴⁶ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV. bindi, bls. 114.

yngri systkinum. Karitas lést af völdum „gulúsóttar og barnsburðar“ tveimur dögum eftir fæðinguna.³⁴⁷ Mæðgurnar voru jarðaðar saman og hlýtur móðurmissir að hafa markað líf Páls og hann hugsanlega þess vegna ákveðið að sinna fæðandi konum eftir að hann varð prestur í Hofssókn.

Árið 1824 var séra Páll 43 ára, kvæntur, mikilsmetinn og hefur notið trausts í sókn sinni, Hofssókn, en bæirnir þar voru 41 talsins og höndlunarstaðurinn Hofsóss taldist til sóknarinnar.³⁴⁸ Séra Páll kom að 23 fæðingum árin 1824–1833 samkvæmt prestsþjónustubók, sem hann skráði sjálfur í. Á þessum árum voru fæðingar í sókninni á bilinu níu til tuttugu á ári. Séra Páll virðist eingöngu hafi sinnt fæðingarhjálp í Hofssókn. Í einu tilviki fór hann út á Hofsóss og aðstoðaði konu. Hann titlar sig í „ljósmóður stað“ til ársins 1830. Þann 26. janúar það ár fæddi Guðbjörg Jónsdóttir á Ljótsstöðum andvana sveinbarn og skráir presturinn sig „ljósmóðir séra Páll Erlendsson á Brúarlandi“.³⁴⁹ Eftir það skráir hann sig sem „ljósmóður“. Það gefur til kynna að séra Páll hafi fundið sig færan um að sinna yfirsetukvennastöðum þegar hann tók á móti andvana barni Guðbjargar. Síðasta fæðing sem séra Páll kom að sem „ljósmóðir“ var 9. mars 1833 þegar Arnbjörg Jónsdóttir, húsfreyja á Grindum, fæddi drenginn Ólaf Þorvald.³⁵⁰

Í þeim tilvikum sem séra Páll titlaði sig sem „ljósmóður“ skráði hann einnig konur sem „ljósmóður“. Í einu tilviki skráði hann föður barns í „ljósmóðurstað“. Það var þegar Sigríður Skúladóttir húsfreyja á Grindum fæddi stúlku 25. febrúar 1830. Það gefur til kynna að Sveinn Sveinsson bóndi hafi aðstoðað eiginkonu sína í fæðingunni. Séra Páll sinnti einn konu fjórum sinnum árin 1824, 1825, 1832 og 1833. Hann aðstoðaði fimm konur tvívegis.³⁵¹ Ekki er ljóst af hverju Páll hætti að sinna fæðingarhjálp árið 1833. Tímaskortur er ein hugsanleg ástæða. Þann 16. ágúst 1832 fékk hann Hofspjng, þannig að fleiri skylduverk lágu á herðum hans.³⁵² Ekkert gefur til kynna að séra Páll hafi sinnt lækningum en í rannsókn sænska sagnfræðingsins Christina Romlid kemur fram að löng hefð var fyrir því að prestar í Svíþjóð sinntu lækningum á 19. öld. Romlid nefnir þó ekki að prestar hafi sinnt fæðingarhjálp en það var vel þekkt í Svíþjóð að senda eftir presti þegar fólk veiktist.³⁵³

Prestar höfðu ákveðnu hlutverki að gegna þegar kom að yfirsetukonum hér á landi á 19. öld, eins og fram kemur í erindisbréfi fyrir hreppstjóra á Íslandi frá 24. nóvember 1809. Þeir áttu ásamt hreppstjóra að velja heilsugóða, gáfaða og ráðvanda yfirsetukonu.³⁵⁴ Þetta erindisbréf var í gildi árið 1824 þegar séra Páll skráði sig „í ljósmóður stað“. Af hverju valdi séra Páll þá ekki gáfaða og ráðvanda konu til að

³⁴⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Munkaþverá í Eyjafirði BA 1. Prestsþjónustubók 1785–1796, bls. 12, 22.

³⁴⁸ *Hagskinna*, bls. 70.

³⁴⁹ ÞÍ. Kirknasafn. Hofspjng BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851, ótölusett.

³⁵⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Hofspjng BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851, ótölusett.

³⁵¹ ÞÍ. Kirknasafn. Hofspjng BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851, ótölusett.

³⁵² Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV. bindi, bls. 114.

³⁵³ Christina Romlid, *Makt, motstånd och förändring*, bls. 134–135.

³⁵⁴ *Lovsamling for Island* VII. bindi (1806–1818), bls. 326.

sinna fæðingarhjálp í Hofssókn? Engin svör eru til við þessari spurningu og ef til vill hefur reynst erfitt að fá konur til að sinna fæðandi konum í sókninni. Þó eru tvær konur sem séra Páll skráir „ljósmæður“ við skírn tveggja barna í Hofssókn árið 1824. Það gefur til kynna að konurnar hafi tekið á móti börnum og eru þær jafnframt guðmæður þeirra. Þegar Jóhannes frá Hornbrekku er skírður 18. apríl 1824 er Margrét Óbeðsdóttir skráð ljósmóðir hans og þegar Friðrik frá Svínavallakoti er skírður 7. nóvember sama ár er Valgerður Jónsdóttir á bænum Á skráð ljósmóðir.³⁵⁵

Í allri Skagafjarðarsýslu störfuðu árið 1824 aðeins tvær lærðar yfirsetukonur, þær Sigurlaug Tómasdóttir og Guðbjörg Semingsdóttir. Báðar höfðu lokið yfirsetukvennaprófi hjá Ara Arasyni héraðslækni í Norðlendingafjórðungi, Sigurlaug árið 1806 og Guðbjörg árið 1819. Sigurlaug bjó í Syðra–Vallholti í Víðimýrarsókn og Guðbjörg á Uppsölum í Silfrastaðasókn, báðar í mikilli fjarlægð frá Hofssókn þar sem séra Páll bjó. Þegar Sigurlaug lést árið 1825 varð Guðbjörg Semingsdóttir eina lærða yfirsetukona Skagafjarðarsýslu fram til 1847 eða þar til hún lést.³⁵⁶

En hver var fjöldi lærðra yfirsetukvenna í öðrum sóknum á 19. öld? Til að svara því er vert að kanna svör við þeim spurningum sem deild Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn sendi prestum 30. apríl 1839. Spurningarnar voru 70 talsins og tilgangurinn að fá sem „nákvæmasta skýrslu á öllu, spurðu sem óspurðu, smáu sem stóru“ um Ísland.³⁵⁷ Spurningar númer 63 og 64 fjölluðu um heilbrigðismál. Fyrri spurningin var um það hvort í sókninni eða prestakallinu væru „læknar settir af konungi eður aðrir, og þá hverjir, sem leyfi hafa til lækninga?“³⁵⁸ Síðari spurningin var um það hvort í sóknum eða prestaköllum störfuðu „yfirheyðar yfirsetukonur eða aðrar, sem leyfi hafa til þeirrar iðnar?“³⁵⁹

Árið 1839 voru prestaköll á Íslandi 184 talsins. Á árunum 1839–1875 bárust svör frá prestum úr 177 prestaköllum þannig að heimtur voru góðar. Ekki verður séð hvenær þrjú svaranna komust til skila en flest svörin eða 71 talsins bárust árið 1840. Árið 1839 skiluðu sér svör úr 42 prestaköllum og á árunum 1841–1845 bárust 42 til viðbótar. Ekkert svar barst árið 1846 en á árunum 1847–1860 komu 19 svör og eftir 1860 fimm til viðbótar. Aðeins eitt svar barst árið 1875. Engin svör voru send úr fjórum prestaköllum, þ.e. úr Reykjavík, Kjalarnesþingum í Kjósarsýslu, Gilsbakka í Mýrasýslu og Kirkjubólþingum í Norður–Ísafjarðarsýslu. Þó skal þess getið að prestar í 43 prestaköllum svöruðu ekki spurningunni um yfirsetukonur eða sögðu að spurningin ætti ekki við fyrir prestaköll

³⁵⁵ Þf. Kirknasafn. Hofþing BA 1. Prestsþjónustubók Hofa 1816–1851, ótölusett.

³⁵⁶ Þf. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 53, 372–374; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 128, 586–587.

³⁵⁷ Sjá ljósmynd af dreifibréfinu, greinargerðinni og spurningum í Rangárvallasýslu í *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*, bls. xiii–xx.

³⁵⁸ Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 163.

³⁵⁹ Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 172.

þeirra. Má draga þá ályktun að í þeim prestaköllum hafi engin lærð yfirsetukona starfað.³⁶⁰ Svör við spurningunni um fjölda starfandi yfirsetukvenna voru sláandi, því aðeins var 31 lærð yfirsetukona í landinu í eftirfarandi prestaköllum:

Í Gullbringusýslu:

Útskálaprestakall (sóknir: Útskálar, Kirkjuvogur og Hvalsnes): 1,
Garðaprestakall (sóknir: Garðar á Álftanesi og Bessastaðir): 1.

Í Borgarfjarðarsýslu:

Saurbæjarprestakall (sókn: Saurbær á Hvalfjarðarströnd): 1,
Garðaprestakall (sókn: Garðar á Akranesi): 1,
Lundarprestakall (sóknir: Lundur og Fitjar): 1,
Reykholtsprestakall (sóknir: Reykholt og Stóriás): 1.

Í Mýrasýslu:

Borgarþing (sóknir: Borg og Álftanes): 1,
Staðarhraunsprestakall (sóknir: Staðarhraun og Álftártunga): 1.

Í Snæfellsnessýslu:

Nesþing (sóknir: Ingjaldshóll og Fróðá): 2.

Í Dalasýslu:

Hvammsprestakall (sóknir: Hvammur í Hvammssveit, Ásgarður, Sælingsdalstunga og Staðarfell): 1.

Í Strandasýslu:

Tröllatunguprestakall (sóknir: Tröllatunga og Fell í Kollafirði): 1.

Í Húnavatnssýslu:

Breiðabólsstaðarprestakall (sóknir: Breiðabólsstaður í Vesturhópi og Víðidalstunga): 1,
Auðkúluprestakall (sóknir: Auðkúla og Svínavatn): 2.

Í Skagafjarðarsýslu:

Miklabæjarprestakall (sóknir: Miklibær í Blönduhlíð og Silfrastaðir): 1.

³⁶⁰ Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, bls. 161, 172–173.

Í Eyjafjarðarsýslu:

Möðruvallaprestakall (sókn: Möðruvallaklaustur): 1,
Hrafnagilsprestakall (sóknir: Hrafnagil, Kaupangur og Munkaþverá): 1.

Í Þingeyjarsýslu:

Svalbarðsprestakall (sókn: Svalbarð í Þistilfirði): 1.

Í Skaftafellssýslu:

Kirkjubæjarklaustur (sókn: Kirkjubæjarklaustur): 1,
Þykkvabæjarklaustur (sókn: Þykkvabæjarklaustur): 1,
Reynisþing (sóknir: Höfðabrekka og Reynir): 1,
Sólheimaþing (sóknir: Dyrhólar og Sólheimar): 1.

Í Rangárvallasýslu:

Eyvindarhólaprestakall (sóknir: Eyvindarhólar, Skógar/Ytriskógar og Steinar): 1,
Fljótshlíðarþing (sóknir: Innhlíðarsóknir, þ.e. Eyvindarmúli og Teigur): 1,
Landeyjaþing (sóknir: Kross og Voðmúlastaðir): 1,
Landþing (sóknir: Stóruvellir, Skarð og Klofi): 1.

Í Arnessýslu:

Gaulverjabæjarprestakall (sóknir: Gaulverjabær og Stokkseyri): 1,
Arnarbælisprestakall (sóknir: Arnarbæli, Reykir og Hjalli): 1.

Í Vestmannaeyjum:

Vestmannaeyjaprestakall: Ofanleitissókn: 2.³⁶¹

³⁶¹ Amgrímur Halldórsson, „Saurbæjarsókn 1839“, bls. 202; Ámi Helgason, „Garðaprestakall [1842]“, bls. 135; Benedikt Eggertsson, „Lunds- og Fitjasóknir 1840“, bls. 274; Björn Hjálmarsson, „Lýsing Tröllatungu- og Fellssókna“, bls. 272; Guðlaugur Sveinbjörnsson, „Staðarhrauns- og Álftártungusóknir 1840“, bls. 132; Hallgrímur Thorlacius, „Skýrsla yfir Hrafnagilsprestakall“, bls. 173; Hannes Stephensen, „Garðasókn 1839“, bls. 217; Jón Austmann, „Útskýringartilraunir yfir Vestmannaeyjar“, bls. 76; Jón Jónsson, „Lýsing Möðruvallaklausturskirkjusóknar í Eyjafjarðarsýslu“, bls. 119; Jón Matthíasson, „Arnarbælis-, Hjalla- og Reykjasóknir“, bls. 207; Jón Torfason, „Landþing“, bls. 172; Jakob Árnason, „Gaulverjabæjarsókn“, bls. 61; Jón Gíslason og Þorleifur Jónsson, „Hvamsprestakall“, bls. 89; Jón Jónsson, „Miklabæjarprestakall“, bls. 101; Jón Sigurðarson, „Reynis- og Höfðabrekkusóknir“, bls. 251; Jón Þorvarðsson, „Breiðabólstaðar- og Víðidalstungusóknir, 1839“, bls. 63; Jón Þórðarson, „Lýsing Auðkúluprestakalls 1873“, bls. 99; Magnús Torfason, „Eyvindarhóla-, Steina- og Skógasóknir“, bls. 24; Páll Pálsson, „Kirkjubæjarklausturssókn“, bls. 194; Páll Guðmundsson, „Borgar- og Álftanessóknir 1840“, bls. 97; Sigurður B. Sívertsen, „Útskála- og Kirkjuvogssóknir 1839“, bls. 92; Stefán Hansson, „Innhlíðarsóknir“, bls. 88; Stefán Stefánsson, „Sólheimar- og Dyrhólasóknir“, bls. 267; Sveinbjörn Guðmundsson, „Landeyjaprestakall“, bls. 256; Sveinn Benediktsson, „Þykkvabæjarklausturssókn“, bls. 223; Valdimar Ásmundsson, „Svalbarðssókn“, bls. 270; Þorgrímur Thorgrímson, „Nesþing“, bls. 143.

Í svörum margra presta má greina viss vonbrigði vegna skorts á lærðum yfirsetukonum í prestaköllum þeirra. Þannig nefnir séra Jón Guðmundsson á Helgafelli í Snæfellsnessýslu 22. febrúar 1842 að engin yfirheyrd yfirsetukona sé í sveitinni „og sakna menn þess mjög, enda þó lækniurinn sé við hendina“.³⁶² Hér átti hann við að héraðslæknirinn væri ekki langt frá sóknunum Helgafelli og Bjarnarhöfn, það er í Stykkishólmi. Þá nefnir séra Sigurður Gíslason á Stað í Steingrímsfirði 15. júní 1840 að engin sé yfirheyrd yfirsetukonan í sóknunum hans og sé „sorglegt til að vita“.³⁶³ Séra Ögmundur Sigurðsson á Tjörn lét þess getið 28. janúar 1840 að engar yfirheyrdar yfirsetukonur störfuðu í Tjarnarsókn og bætti við: „því miður“.³⁶⁴ Séra Þórarinn Kristjánsson á Stað í Hrutafirði taldi 13. september 1848 mikið „mein að því, að þær vantar“.³⁶⁵ Séra Stefán Þorvaldsson prófastur í Knappsstaðaprestakalli í Skagafjarðarsýslu taldi í skýrslu sinni 12. janúar 1840 að allt of lítið væri skeytt um það meðal almennings „svo sem hún þó er mikils áriðandi“, en í sókninni var engin lærð yfirsetukona „né heldur nein, sem leyfi hefur til þeirrar iðnar“.³⁶⁶ Í svari séra Sigurðar Gíslasonar Thorarensen í Stórólshvols- og Sigluvíkursóknunum í Rangárvallasýslu 29. september árið 1839 sagði: „Öngvar yfirsetukonur eru hér yfirheyrdar, en ýmsar hafast við það verk af handahófi.“³⁶⁷ Ekki nefnir séra Sigurður að hann hafi sinnt fæðingarhjálp í þessum sóknunum, en áður hafði hann verið prestur í Hraungerðissókn í Árnessýslu á árunum 1817–1832. Þá sá hann um að sitja yfir fæðandi konum í sókninni eins og fram kemur í upphafi prestsþjónustubókar hans:

Vorið 1817 hafði ég með leyfi stiftsyfirvaldanna brauðaskipti við séra Jón Austmann og flutti búferlum að Stórólshvoli í Rangárvallasýslu, tók ég nú að gefa mig töluvert við lækningum, og að sitja yfir konum bæði vegna þess að lækniurinn var uppgjafa maður, heilsulinur og svo fjarlægur, að ekki var hægt að ná til hans þegar mest lá við, og bráðast bar að, enda fann ég og jafnan, að þessi mennt lét mér hvað best, og var mér hugleiknast, hélt ég þessu áfram þangað til læknir kom í Rangárvallasýslu 1834, þótti mér mín þá ekki lengur við þurfa.³⁶⁸

Séra Sigurður varð stúdent frá Bessastaðaskóla árið 1811 og vígðist árið eftir sem aðstoðarprestur að Görðum á Álftanesi.³⁶⁹ Árið 1817 fékk hann Stórólshvol og þá var Sveinn Pálsson héraðslæknir í austurhéraði Suðurlands. Sveinn fékk lausn frá embætti 20. nóvember 1833 og var Skúli Thorarensen (1805–1872) skipaður 4. maí 1834 í hans stað.³⁷⁰ Hinn nýi héraðslæknir settist að á Móeiðarholmi í Oddasókn í Rangárvallasýslu og

³⁶² Jón Guðmundsson, „Helgafells- og Bjarnarhafnarsóknir“, bls. 204.

³⁶³ Sigurður Gíslason, „Lýsing Kaldranessóknar“, bls. 252.

³⁶⁴ Ögmundur Sigurðsson, „Tjarnarsókn á Vatnsnesi, 1840“, bls. 39.

³⁶⁵ Þórarinn Kristjánsson, „Staðarsókn í Hrutafirði“, bls. 22.

³⁶⁶ Stefán Þorvaldsson, „Knappstaðasókn, 1840“, bls. 185.

³⁶⁷ Sigurður G. Thorarensen, „Stórólshvols- og Sigluvíkursóknir“, bls. 126.

³⁶⁸ ÞÍ. Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 5–6.

³⁶⁹ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV. bindi, bls. 271.

³⁷⁰ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/135. Innkomin bréf 1834, örsk. 3. Skipunarbréf Skúla Thorarensen dagsett 4. maí 1834.

var þannig ekki langt á milli Skúla og séra Sigurðar.³⁷¹ Sigurður hætti að sinna lækningum þegar Skúli var skipaður héraðslæknir árið 1834, en þá hefur hann ekki talið sig lengur þurfa þess því ungur nýútskrifaður læknir var kominn í læknaumdæmið.³⁷²

Í Stórólfsvolssókn bjuggu 141 einstaklingar í byrjun 19. aldar.³⁷³ Ekki nefnir séra Sigurður að skortur hafi verið á yfirsetukonum og þegar hann tók að sinna fæðingarhjálp starfaði aðeins ein lærð yfirsetukona, Ragnhildur Sigurðardóttir (1759–1834), í Rangárvallasýslu. Hún fékk laun úr jarðabókarsjóði árið 1818. Ekki er vitað um yfirsetukvennapróf Ragnhildar en hún bjó á Sámstöðum í Breiðabólstaðarsókn í Fljótshlíð og lá sú kirkjusókn í nokkurri fjarlægð frá Stórólfsvolssókn.³⁷⁴ Árið 1825 fékk Rangárvallasýsla aðra lærða yfirsetukonu, Ingibjörgu Ólafsdóttur á Flagveltu í Stóruvallasókn. Hún hafði lokið prófi hjá Jóni Thorstensen landlækni 14. júní 1824 og ári síðar var hún skipuð af stiftamtmani til að gegna yfirsetustörfum í sýslunni.³⁷⁵

Séra Sigurður sinnti einnig starfi „kúabólusetjara“, en frá árinu 1821 var læknum uppálagt, með konunglegum úrskurði að kenna prestum eða „andre hæderlige mænd af bondestanden“ að bólusetja fólk. Framvegis var óheimilt að vígja þann til prestsþjónustu sem ekki kynni skil á bólusetningu. Með þessum úrskurði fengu prestar og bændur að stíga skref inn fyrir þröskuld lækniþjónustunnar og það vegna skorts á læknum.³⁷⁶ Árið 1822 var séra Sigurður settur með amtsbréfi til að ferðast um Rangárvallasýslu til að „kenna prestum, eða öðrum hæfum mönnum bólusetningar“. ³⁷⁷ Jón Ólafur Ísberg bendir á að prestar hér á landi haft oft gegnt því hlutverki að framkvæma bólusetningar.³⁷⁸ Þeir voru ekki endilega einnig í lækningum og fæðingarhjálp eins og Sigurður.

Í prestsþjónustubók Stórólfsvolssóknar á árunum 1817–1840 skráði séra Sigurður ekki við skírnir barna að hann hefði aðstoðað mæður í fæðingum. Árið 1840 flutti hann búferlum að Hraungerði í Árnessýslu.³⁷⁹ Fjórum árum síðar missti hann eiginkonu sína, Guðrúnu Vigfúsdóttur (1796–1844), 48 ára að aldri. Hann kvæntist aftur árið 1845, Sigríði Pálsdóttur (1809–1871), mun yngri konu, ekkju eftir séra Þorstein Helgason.³⁸⁰ Sigríður var 36 ára þegar hún giftist séra Sigurði, sem var orðinn 56 ára.

³⁷¹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 737, 707.

³⁷² ÞÍ. Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 6.

³⁷³ *Hagskinna*, bls. 64; *Mannatal á Íslandi 1801. Suðuramt*, bls. 134–138.

³⁷⁴ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 506.

³⁷⁵ Sjá um Ingibjörgu Ólafsdóttur í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 317–318.

³⁷⁶ *Lovsamlng for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 267; Loftur Guttormsson, *Uppeldi á upplýsingaröld: Um hugmyndir lærdómsmanna og háterni alþýðu*, bls. 31–32.

³⁷⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 6.

³⁷⁸ Bólusetning gegn bólusótt var lögskipuð á Íslandi árið 1810. Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 74–75.

³⁷⁹ Séra Sigurður Thorarensen fékk Hraungerði 2. október 1839 og flutti frá Stórólfsholi að Hraungerði árið 1840. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 6; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV. bindi, bls. 271.

³⁸⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 6.

Í bréfi sem Sigríður skrifaði bróður sínum Páli Pálssyni stúdent í Reykjavík 21. júní 1847 lýsir hún fæðingu fyrsta barns þeirra hjóna:

[Á] miðvikudagsmorgun um dagmálabil eignaðist ég fallega og efnilega dóttur, ég er nokkuð vegin orðin frísk og heilsaðist strax venju betur, og þakkaði ég það að nokkru leyti yfirsetukonu minni sem var maðurinn minn.³⁸¹

Barnið fæddist í Hraungerði 2. júní 1847 og var skírt 10. júní. Guðrún litla fékk Pál Melsted sýslumann, eiginkonu hans Ingileif og séra Jón Hjörleifsson á Krossi sem guðfeðgin.³⁸² Ekki gefur séra Sigurður upp að hann hafi komið að fæðingarhjálp eiginkonu sinnar þegar hann skráði skírningina í prestsþjónustubók. Séra Sigurður tók sem sagt á móti dóttur þeirra í júní 1847 og sagði heldur ekki skilið við fæðingarhjálp í Hraungerðissókn. Því til staðfestingar er bréf sem hann skrifaði til mágs síns Páls 14. mars 1855. Í upphafi bréfsins segir Sigurður: „Þó ég nú vansvefta haldi valla penna af þreytutilfinningu, eftir að ég frá kl. 6 í gærkveldi til kl. 9 í morgun hafi verið að stríða við það að bjarga konu hér í sókn í barnsnauð, hvað þó loks tókst verkfæralaust.“³⁸³ Þennan dag fæddist drengur í Hjálmholti í sókninni. Hann var ausinn vatni heima sama dag af séra Sigurði og skírður í höfuðið á honum. Foreldrar hans voru Guðrún Jónsdóttir og Ólafur Þormóðsson. Guðfeðgin voru Þormóður Bergsteinnsson bóndi í Hjálmholti, Hreinn Þorkelsson vinnumaður og Guðrún Þorsteinsdóttir. Ekki nefnir séra Sigurður í prestsþjónustubók að fæðing drengsins hafi verið erfið né heldur að hann hafi komið að henni. Sigurður tiltekur í bréfinu að hann hafi náð að aðstoða Guðrúnu án verkfæra sem gefur til kynna að hann hafi átt verkfæri til að takast á við erfiðar fæðingar. Vel má vera að hann hafi átt krók og skæri en varla fæðingartöng því aðeins læknar notuðu þau verkfæri.³⁸⁴ Séra Sigurður sinnti fæðingarhjálp á árunum 1817–1855 eða í 38 ár. Hann lét af prestskap árið 1860 og lést 16. október 1865.³⁸⁵

5 Misjafnar umsagnir presta og héraðslækna um þá bændur er stunduðu fæðingarhjálp

Það voru ekki aðeins prestar sem sinntu fæðingarhjálp á 19. öld heldur einnig bændur. Ekki er vitað hversu margir bændurnir voru en þeir sem fundist hafa í þessari rannsókn voru 38 eins og sést á meðfylgjandi viðauka 1. Þrátt fyrir fjöldann er ekki hægt að setja samasemmerki milli þekkingar þeirra á að hjálpa ám í sauðburði og hryssum sem gátu ekki kastað og fæðingarhjálp. Þótt fjöldi karla líknaði fæðandi konum var það alls ekki á allra færi. Til dæmis sótti Halldór Jónasson bóndi á Litlaskógi í Stærra-Árskóggssókn í

³⁸¹ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 2413 4to. II. Páll Pálsson stúdent. Bréfasafn. Bréf dagsett í Hraungerði 21. júní 1847.

³⁸² *ÞÍ.* Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 4. Prestsþjónustubók 1816–1854, bls. 267.

³⁸³ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 2412 b 4to. Páll Pálsson stúdent. Bréfasafn. Bréf dagsett í Hraungerði 14. mars 1855.

³⁸⁴ *ÞÍ.* Kirknasafn. Hraungerði í Flóa BA 5. Prestsþjónustubók 1855–1915, bls. ótölusett.

³⁸⁵ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV.bindi, bls. 270–271.

Eyjafjarðarsýslu Jón Jónsson bónda á Ytra-Kálfskinni í sömu sókn að kvöldi 11. október 1858 og bað hann að veita konu sinni hjálp í barnsnauð.³⁸⁶ Hver var ástæða þess að Halldór tók ekki sjálfur á móti barni sínu? Hugsanlegt er að þrátt fyrir að hann hafi sinnt skepnum við burð eins og þurfti hafi hann ekki treyst sér til að hjálpa konu sinni. Á því geta verið ýmsar skýringar. Líklegt er að það hafi haft með karlmennsku að gera. En hvað felst í hugtakinu karlmennska/karlmennskur? Karlmennska er vítt, samfélagslegt hugtak eins og fram kemur hjá Raewyn Connell sem leggur áherslu á að erfitt sé að skilgreina það því það sé breytilegt í tíma.³⁸⁷ Sá karlmenskuskilningur sem var í gildi á þessum tíma er ólíkur nútímatúlkun orðsins. Dugnaður og hugrekki er ein mynd karlmennsku og þeim eiginleikum hefur Jón Jónsson bóndi á Ytra-Kálfskinni trúlega verið búinn. Hann hafði bæði hugrekki og áráðni til að takast á við fæðingarhjálp og ganga inn á verksvið kvenna. Gera má ráð fyrir að hann hafi búið yfir þeirri gerð karlmennsku sem flokka má sem hlutdeildarkarlmennsku eða hinni svokölluðu *complicit masculinity* þ.e. karlmennsku sem nýtur góðs af þeim hugmyndum og valdi sem yfirráðakarlmennska (e. hegemonic masculinity) felur í sér samkvæmt skilgreiningu Connell.³⁸⁸ Ráðandi karlmennska gengur út á það að innan hvers samfélags sé við lýði kerfi sem kallast „skipulag kyngervis“, eins og Erla Hulda Halldórsdóttir sagnfræðingur orðar það í rannsókn sinni.³⁸⁹ Innan þessa kerfis ríki svo stígveldi þar sem finnast nokkrar eftirsóttar tegundir karlmennsku og efst í þessu stígveldi trónir hin svokallaða ráðandi karlmennska. Sú karlmennska snýst um völd, líkamlega hæfileika, áhrif og gagnkynhneigð.³⁹⁰ Jón á Ytra-Kálfskinni hefur ekki verið gæddur þessari tegund karlmennsku en naut góðs af þeim hugmyndum sem hún felur í sér. Gert er ráð fyrir að lækna hafi verið gæddir ráðandi karlmennsku. Jón var ólærður en kom fram í líki læknis. Hann tók konum blóð í fæðingum eins og fram kom í umsögn Helgu Guðmundsdóttur húsfreyju á Syðra-Kálfskinni árið 1858 sem sagði að Jón hafi beitt blóðtöku hjá sér þegar hún fæddi og taldi hún það ómissandi í fæðingunni.³⁹¹

Einstaka prestar nefna aðkomu bænda að fæðingarhjálp í skýrslum til deildar Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn frá árinu 1839. Þar er ekki að merkja að tilvist bænda í fæðingarhjálp hafi verið á skjön við hið hefðbundna. Séra Brynjólfur Bjarnason í Miklaholti í Hnappadalssýslu nefnir í ódagsettri skýrslu að engar lærðar yfirsetukonur starfi í Miklaholts- og Ytri-Rauðamelssóknum, en „ýmsar greindar og guðhræddar konur“ aðstoði konur í fæðingum og einnig refaskyttu sem með „greind og

³⁸⁶ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1860, ör. 1. Bréf dagsett 14. mars 1859.

³⁸⁷ R.W. Connell, *Masculinities*, bls. 71.

³⁸⁸ R.W. Connell, *Masculinities*, bls. 79–80.

³⁸⁹ Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur: Menntun kvenna og mótun kyngervis á Íslandi 1850–1903*, bls. 186.

³⁹⁰ Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur*, bls. 186; R.W. Connell, *Masculinities*, bls. 77, 79–80.

³⁹¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, ör. 1. Vitnisburður dagsettur 17. desember 1858.

heppni hefur tekizt að liðsinna konum í barnsneyð³⁹². Ekki nafngreinir séra Brynjólfur karlinn. Séra Jón Ásgeirsson í Álftamýrarsókn í Vestur-Ísafjarðarsýslu nefnir í ódagsettri skýrslu að þar séu margar konur og „máske líka karlmenn [...] sem heppnast það verk vel.“³⁹³ Séra Eggert Ólafsson Briem í Höskuldsstaðasókn í Húnavatnssýslu segir í svari sínu að engin lærð yfirsetukona starfi í sókninni en ýmsir „bændur fáist við að vera hjá konum með nokkurri heppni.“³⁹⁴

Fjórir héraðslæknar tilkynntu heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn á tímabilinu 1822–1881 um bændur í fæðingarhjálp og voru ummæli þeirra bæði jákvæð og neikvæð. Fyrsti héraðslæknirinn sem greindi frá bændum í fæðingarhjálp var Jörgen Wichmann Hoffmann (1774–1836), danskur héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi árið 1822. Þar tilgreinir hann fjóra karlmenn sem sinntu fæðingarhjálp og er ekki hægt að greina neikvæð viðhorf í garð þessara karla eða að honum sé misboðið. Upplýsingarnar fékk hann frá sóknarprestum. Samkvæmt upplýsingum sem Hoffmann fékk frá séra Halldóri Ámundasyni (1773–1843) á Melstað í Vestur-Húnavatnssýslu sagði presturinn að hvorki lærð né ólærð yfirsetukona starfaði í sókninni þannig að hann sjálfur „i sin tienstetid“ aðstoðaði fæðandi konur í sókninni, án þess að fá aðra umbun fyrir það en guðs velþóknun og náunga kærleik.³⁹⁵ Bændurnir sem Hoffmann nafngreindi í skýrslu sinni voru skráðir eftir upplýsingum frá séra Gamalíel Þorleifssyni á Myrká í Hörgárdal í Eyjafjarðarsýslu. Það voru tveir kvæntir bændur í sókn hans, þeir Guðmundur Þorsteinsson (1786–1853) 36 ára í Langahlíð og Erlendur Þórðarson (1778–1826) 44 ára á Öxnahóli. Þeir komu að erfiðum fæðingum og hafði farnast vel að „betjene barselkoner i farlige tilstand.“³⁹⁶ Lét Hoffmann þess getið að hann vissi ekki hversu lengi þeir hefðu starfað sem slíkir.

Í sömu ársskýrslu nafngreindi Hoffmann héraðslæknir Þorlák Hallgrímsson (1754–1846), 68 ára bónda á Skriðu í Bægisársókn í Eyjafjarðarsýslu, og Jónatan Þorfinnsson (1783–1864), 39 ára hreppstjóra á Neðstalandi í sömu sókn. Upplýsingarnar fékk hann frá séra Sigurði Sigurðssyni á Bægisá. Segir um Þorlák að hann hafi starfað við fæðingarhjálp í meira en 30 ár og um Jónatan að hann hafi í um 10 ár „practiseret med held som fødselshjelper.“³⁹⁷

³⁹² Brynjólfur Bjarnason, „Miklaholts- og Rauðamelssóknir“, bls. 62. Skýrslu sína hefur séra Brynjólfur skrifað á árunum 1839–1850 en það ár lést hann.

³⁹³ Jón Ásgeirsson, „Lýsing Álftamýrarsóknar í Arnarfirði“, bls. 46. Skýrsla séra Jóns er skrifuð á árunum 1839–1862 en það ár varð hann prestur á Hrafnseyri.

³⁹⁴ Eggert Ólafsson Briem, „Höskuldsstaðasókn, 1873“, bls. 163.

³⁹⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmann Hoffmann dagsett 9. febrúar 1823. Sjá um Halldór Ámundason: Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* II. bindi, bls. 240–241.

³⁹⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmann Hoffmann dagsett 9. febrúar 1823.

³⁹⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmann Hoffmann dagsett 9. febrúar 1823.

Eggert Johnsen (1798–1855), eftirmaður Jörgens Wichmann Hoffmanns í embætti héraðslæknis, skráir í ársskýrslur sínar 1837–1845 að í læknaumdæmi hans sinni einstaka karlar fæðingarhjálp. Hann nafngreindir þá ekki og fer misfögurum orðum um störf þeirra, titlar þá ekki yfirsetumenn heldur segir að það séu „nogle mandspersoner“ eða „nogle bönder hist og her“ sem sinni fæðingarhjálp. Hann getur þess að aldrei hafi hann orðið vitni að því að þeir hafi meitt nokkra konu og þeir láti sækja lækni þegar fæðing dregst á langinn. Segist hann oft á tíðum hafa þurft að taka á sig ónaudsynlegar ferðir því fyrir komi að karlarnir geti ekki metið hvort konan muni fæða á eðlilegan hátt eða ekki.³⁹⁸ Þessi tilkynning Eggerts á sér bæði jákvæðar og neikvæðar skýringar í garð þessara karla. Hann réttlætir þá í starfi yfirsetukvenna með því að tilkynna að þeir hafi ekki meitt neina konu í fæðingu en um leið gætir gagnrýni því hann þurfi sjálfur oft að taka á sig ferðir til kvenna í fæðingu því karlarnir kunni ekki að meta getu kvenna til að fæða.

Afstaða þriggja lækna var allt önnur og neikvæð. Þeir voru Jón Finsen (1826–1885) héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi, Ólafur Thorarensen (1794–1870) á Hofi og Árni Jónsson (1851–1897) héraðslæknir í 9. læknishéraði, en til þessa umdæmis heyrðu Húnavatnssýsla fyrir austan Blöndu og Skagafjarðarsýsla, að frátöldum Fells-, Barðs- og Knappstaðaprestaköllum.³⁹⁹ Það sem tengir þessa karla er einkum læknanám þeirra, en tveir fyrrnefndu höfðu lokið embættisprófi frá læknaeild Hafnarháskóla og Árni lauk læknaprófi frá Læknaskólanum í Reykjavík árið 1878. Jón Hjaltalín landlæknir og lærifaðir Árna réðist harkalega gegn mönnum sem fengust við smáskammtalækningar rétt um miðja 19. öldina, en margir bændur sem sinntu fæðingarhjálp fengust einnig við slíkar lækningar eins og viðauki 1 sýnir. Það var sannfæring Jóns Hjaltalíns að sú aðferð ætti ekki við rök að styðjast og það væri verið að blekkja fólk og telja því trú um lækningamátt lyfleysu.⁴⁰⁰

Jón Finsen kom því til leiðar árið 1858 að Jóni Jónssyni á Ytra-Kálfskinni yrði stranglega bannað að sinna fæðingarhjálp í læknaumdæmi sínu (sjá nánar hér á bls. 63–67).⁴⁰¹ Varð það til þess að í júní 1858 var Jóni stranglega bannað af amtinu að sitja

³⁹⁸ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 47; Skjalasafn landlæknis D, 3. Ársskýrslur lækna 1831–1839. Ársskýrslur lækna 1836. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 20. janúar 1837. Ársskýrslur lækna 1837. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 16. janúar 1838. Ársskýrslur lækna 1838. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 18. janúar 1839. Ársskýrslur lækna 1839. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 16. janúar 1840; D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1840. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 14. janúar 1841; Ársskýrslur lækna 1841. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 13. janúar 1842; Ársskýrslur lækna 1843. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 12. janúar 1844; Ársskýrslur lækna 1844. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 11. janúar 1845; Ársskýrslur lækna 1845. Skýrsla dagsett 9. janúar 1846.

³⁹⁹ Sjá læknaumdæmin árið 1876 í *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 76.

⁴⁰⁰ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 124, 421–422, 620–621; Halldór Kr. Friðriksson, „Jón Hjaltalín“, bls. 90.

⁴⁰¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D/6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1859. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 31. janúar 1860.

framar yfir fæðandi konum.⁴⁰² En fæðingarhjálp Jóns Jónssonar bónda tók þó ekki endi eftir að honum hafði verið bannað að sinna fæðingarhjálp, því 26. október 1858 tilkynnti Jón Finsen Péttri Havsteen amtmanni að Jón Jónsson hefði 12. október setið yfir tveimur konum, þrátt fyrir að honum hefði verið stranglega bannað að gera slíkt.⁴⁰³

Ólafur Thorarensen læknir á Hofi í Eyjafjarðarsýslu hafði ákveðnar skoðanir á ólærðum körlum í fæðingarhjálp, eins og fram kemur í skýrslu hans til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1867. Segir hann að 14. janúar hafi séra Páll Jónsson á Völlum í Vallasókn farið þess á leit við sig að Jón Halldórsson (1821–1906) bóndi að Hofsa í Vallasókn í Eyjafjarðarsýslu, sem séra Páll titlar „födselshjelper“, fengi lánaða fæðingartöng. Lætur Ólafur þess getið í skýrslunni að Jón hafi sinnt fæðingarhjálp í mörg ár og tekur sérstaklega fram „til ingen nytte“.⁴⁰⁴ Undirstrikar Ólafur þar með að Jón bóndi hafi ekkert gagn gert í fæðingarhjálpinni, eins og hann segist hafa orðið vitni að þegar hann var sjálfur sóttur til konu sem hafði haft fæðingarhríðir í tvo daga en Jón ekki treyst sér til að framkvæma vendingu á barninu í móðurkviði. Ólafur taldi það vera ólöglegt að setja fæðingartöng í hendur Jóns, sem mundi nota hana „til experimental afbenyttelse.“⁴⁰⁵ Slíkt gæti valdið konum alvarlegum skaða og jafnvel dauða. Af þeim sökum sá hann þann eina kost í stöðunni, þó að hann væri mjög veikburða og úti 15 gráðu frost, að fara á hestbaki til konunnar. Á leiðinni fékk hann þau skilaboð að konan hefði fætt barnið á eðlilegan hátt.

Stuttu eftir það skrifaði Ólafur séra Páli þar sem hann aftók að leggja fæðingartöng í hendur Jóns Halldórssonar. Í lok bréfsins skrifaði Ólafur: „ne sutor ultra crepidam“ sem útleggst: „Ekki dæma um það sem er handan kunnáttu þinnar.“⁴⁰⁶ Skilaboð hans voru þau að hvorki prestur né Jón ættu að skipta sér af hlutum sem væru fyrir utan kunnáttu þeirra. Ólafur var með þessu að undirstrika yfirburði sína í krafti læknamenntunar með því að útiloka Jón sem ómenntaðan bónda frá því að beita fæðingartöng. Það voru ekki til neinar reglugerðir eða lög á þessum tíma sem bönnuðu öðrum en læknum að beita fæðingartöng, en hefð hafði skapað þeim rétt til að beita töng í fæðingu. Það var ekki fyrir en í lögum um aðra skipun læknishéraða á Íslandi 1. janúar árið 1876 að einungis læknar máttu taka greiðslu fyrir „að ná barni með töngum.“⁴⁰⁷

⁴⁰² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Skýrsla dagsett 15. júní 1858.

⁴⁰³ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 26. október 1858.

⁴⁰⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1866. Skýrsla Ólafs Thorarensen dagsett 23. febrúar 1867.

⁴⁰⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1866. Skýrsla Ólafs Thorarensen dagsett 23. febrúar 1867.

⁴⁰⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1866. Skýrsla Ólafs Thorarensen dagsett 23. febrúar 1867.

⁴⁰⁷ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 80.

Árið 1879 tilkynnti Árni Jónsson héraðslæknir í 9. læknishéraði heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn að skottulæknar gegndu stóru hlutverki sem *accoucheur*. Hann gerir einnig grein fyrir málefnum yfirsetukvenna og segir þau mjög svo erfið viðfangs. Hann segir að fólk virðist ekki hafa tiltrú á lærdum yfirsetukonum og skottulæknar leiki gríðarlega stór hlutverk sem fæðingarhjálpaparar. Hann nefnir engin nöfn en hneykslunartónn leynir sér ekki í skrifum hans.⁴⁰⁸ Nýlega hafi átt sér stað þrífurafæðing þar sem hvorki lærd yfirsetukona né hann voru kölluð til og öll börnin dóu. Árni álítur skottulækna ekki í standi til að greina óeðlilega fósturstöðu, hvað þá að skilja tilgang þess að leggja þvaglegg hjá fæðandi konu. Í læknaumdæmi Árna lést Kristín Briem Claessen (1849–1881) á Sauðárkróki eftir að hafa fætt dreng 3. desember 1881. Eftir sjö daga „var hún kölluð burt til ósejjanlegs harms fyrir mann hennar, og börn, ástvini og alla vini nær og fjær“, svo mikil var sorgin þegar hún lést, eins og fram kemur í skrifum Elínar systur hennar.⁴⁰⁹ Árni tilkynnti heilbrigðisráðinu um tilfelli barnsfararsóttar í umdæmi sínu fyrir árið 1881 og að ein kona hefði látist af völdum sóttarinnar í desember. Hann nafngreindi konuna ekki en átti við Kristínu og greindi sérstaklega frá því að eftir fæðingu drengsins hafi yfirsetukonan ekki náð fylgjunni og þá hafi „qvaksalver“, eins og hann titlar þann sem hann kallar skottulækni, verið sóttur og hafi hann náð fylgjunni „ud af uterus lige efter födselen.“⁴¹⁰ Þótt hann segi það ekki berum orðum er hann að gefa í skyn að skottulæknirinn hafi valdið andláti Kristínar. Engar upplýsingar hafa fundist um það hvort skottulæknirinn hafi verið dreginn til ábyrgðar, sem er ólíklegt.

Frásagnir lækna frá lokum 19. aldar og fram á þá 20. gefa margar ekki góða mynd af bændum í fæðingarhjálp. Oddur Jónsson (1859–1920) læknir að Smáhömrum í Strandasýslu skrifaði Jónasi Jónassen (1840–1910) landlækni 27. desember 1895 að Magnús Magnússon (1842–1925) bóndi á Hrófbergi sinni öllum fæðandi konum í Hrófbergshreppi, þótt þar væri lærd yfirsetukona. Oddur lét þess getið að Magnús hefði enga þekkingu á yfirsetukvennafræði og viðhefði hroðalega aðferð við erfiðar fæðingar. Fólst hún í því sem kallað var að hanska höfuðleður barna við fæðingar, með því að þræða snæri í gegnum höfuðleðrið á barninu með stórri nál til þess að toga það út þegar fæðing gekk ekki sem skyldi og erfitt var að ná til læknis. Jónas skrifaði Júlíusi Havsteen amtmanni 23. maí 1896 og fór fram á að gerð verði opinber rannsókn á þessu athæfi Magnúsar bónda. Ekki hafa fundist heimildir um það hvort rannsóknin hófst, en þar sem torvelt reyndist að fá þennan orðróm sannaðan var málið látið niður falla.⁴¹¹

⁴⁰⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. D, 8. Ársskýrslur lækna 1874–1883. Ársskýrsla lækna 1879. Skýrsla Árna Jónssonar dagsett 5. janúar 1880.

⁴⁰⁹ Elín Briem Jónsson, „Helstu æfiatriði Kristínar Claessen f. Briem“, bls. 28.

⁴¹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 8. Ársskýrslur lækna 1874–1883. Ársskýrslur lækna 1880. Skýrsla Árna Jónssonar dagsett 2. janúar 1882.

⁴¹¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 19. Bréfabók 1894–1903, ótölusett.

Heimildir eru fyrir því að tveir járnsmiðir hér á landi hafi smíðað sínar eigin fæðingartangir á 19. öld. Jafnframt því að vera járnsmiðir voru þeir bændur. Annar þeirra var Þorsteinn Þorleifsson (1824–1882) bóndi og járnsmiður á Kjörvogi í Árnassókn í Strandasýslu. Þorsteinn hafði lokið sveinsprófi í járnsmíði hjá járnsmíðameistara í Kaupmannahöfn árið 1851.⁴¹² Í nýlegri bók sem Hallgrímur Gíslason skrifaði um Þorstein, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, kemur fram að Þorsteinn smíðaði sjálfur fæðingartangir og „sendi þær út til Kaupmannahafnar til að fá þær samþykktar.“⁴¹³ Þessar upplýsingar hefur Hallgrímur úr bókinni *Þjóðhættir og ævisögur frá 19. öld* eftir samtímamann Þorsteins, Finns Jónssonar (1842–1924) bónda á Kjörseyri í Prestbakkasókn í Strandasýslu.⁴¹⁴ Engar upplýsingar finnast þó um það til hverra í Kaupmannahöfn Þorsteinn sendi tangirnar né heldur hver það var sem samþykkti þær. Þorsteinn á að hafa fengið leyfi „til að nota tangirnar ef þörf gjörðist með því skilyrði að þær yrðu sendar út að honum látnum.“⁴¹⁵ Ekki er vitað hvað varð um fæðingartangir Þorsteins.

Vilmundur Jónsson (1889–1972), landlæknir á árunum 1932–1959, nefnir ekki tangarsmíði Þorsteins í umfjöllun sinni um fæðingartangasmíði Eymundar Jónssonar járnsmíðs að Dilksnesi í Austur–Skaftafellssýslu á síðari hluta 19. aldar. Vilmundur hneykslast á tangarsmíði Eymundar og kallar töng hans „hjákatlega fæðingartöng“. Hann taldi að „læknar mundu meta slíkt tæki algerlega einskis nýtt til fæðingarhjálpur og fæðingaradgerðina vita–þýðingarlaust kák eða verra en það.“⁴¹⁶ Vilmundur sagði ennfremur þetta:

Ekkert áhald á heiti fæðingartangar skilið, nema það sé í einhverri líkingu við hinar alkunnu fæðingartangir lækna, sem til þess eru gerðar að fara með þær inn um fæðingarveg barnsfæðandi kvenna, grípa með þeim traustu taki utan um höfuð barnsins og draga það fram.⁴¹⁷

Með þessum orðum er Vilmundur að skilgreina yfirburði læknisfræðinnar og þeirrar þekkingar sem henni fylgdi. Mjög ólíklegt er að Vilmundur hafi séð hina heimatilbúnu fæðingartöng Eymundar. Töngin mun hafa komið við sögu í fæðingu Þorbergs Þorleifssonar (1890–1939), en fæðing hans „dróst allengi“ hjá móðurinni Sigurborgu Sigurðardóttir 24 ára húsfreyju á Hólum í Nesjum í Bjarnarnessókn árið 1890. Tók Guðrún Einarsdóttir húsfreyja í Árnanesi á Nesjum, sem enn var yfirsetukonan þótt

⁴¹² Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, bls. 20.

⁴¹³ Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, bls. 47.

⁴¹⁴ Finnur Jónsson, *Þjóðhættir og ævisögur frá 19. öld: Minnisblöð Finns á Kjörvogi*, bls. 433.

⁴¹⁵ Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, bls. 47; Finnur Jónsson, *Þjóðhættir og ævisögur frá 19. öld*, bls. 433.

⁴¹⁶ Vilmundur Jónsson, „Viðsjárverð sagnaritun“, bls. 40. Eymundur Jónsson í Dilksnesi í Nesjum var laginn við smíðar. Hann smíðaði sérstakt lagvopn til að deyða hvali sen rak inn um Hornafjarðarós. Þá var hann einnig kunnur bátasmíður. Sjá: Arnþór Gunnarsson, *Saga Hafnar í Hornafirði: Aðdragandi búsetu og frumbýlisár* I. bindi, bls. 59, 233.

⁴¹⁷ Vilmundur Jónsson, „Viðsjárverð sagnaritun“, bls. 39.

öldruð væri, þá ákvörðun að senda eftir Eymundi í Dilksnesi, þar sem Þorgrímur Þórðarson (1859–1933) héraðslæknir var staddur á Alþingi þegar Sigurborg fékk sóttina 18. júní 1890. Eymundur var oft sóttur til kvenna í barnsnað og þótti heppnast vel.⁴¹⁸ Í grein um Eymund eftir Ragnar Ásgeirsson er sagt frá því að hann hafi smíðað umrædda fæðingartöng og notað hana þegar hann aðstoðaði Sigurborgu í fæðingunni. Hann náði að þræða töngina upp í leggöng Sigurborgar og krækja um höfuð drengsins. Þar kemur fram að Þorbergur hafi verið síðasta barnið sem tekið var með þessum fæðingartöngum.⁴¹⁹

6 Bændum var einnig gefið að vera lagnir ljósfeður/yfirsetumenn

Þrátt fyrir misjafnar skoðanir lækna á aðkomu ólærðra karla að fæðingarhjálp sinntu þeir þessum störfum í sátt og samlyndi við almenning og þá einkum meðal kvennanna sem þáðu aðstoð frá þeim. Bóndi í Þönglabakkasókn í Suður–Þingeyjarsýslu var skráður sem „ljósa“ í prestsþjónustubók þegar Dýrleif Jóhannesdóttir húsfreyja í Keflavík fæddi stúlkubarn 20. júní 1852. Farið var með stúlkuna til skírnar daginn eftir. Guðfeðgin skráði séra Einar B. Sívertsen þá Rafn Ólafsson vinnumann á Látrum og Jóakim Björnsson bónda „sem ljósa líka“, sem gefur til kynna að Jóakim hafi aðstoðað Dýrleifu í fæðingunni.⁴²⁰ Jóakim bjó á Kussungsstöðum ásamt eiginkonu sinni, Sigríði Benjamínsdóttur húsfreyju og fimm börnum þeirra. Sóknin var meðalstór með 11 bæi og þar bjuggu 98 einstaklingar árið 1840.⁴²¹ Þegar prestsfrúin sjálf, maddama Guðrún Pálsdóttir (1819–1884), eiginkona séra Einars, lagðist á sæng í lok september 1852 var Jóakim sóttur. Guðrún sem var 33 ára fæddi stúlku 30. september. Var stúlkun vatni ausin daginn eftir af föður sínum og skírð Jórunn. Guðfeðgin voru Björn Magnússon bóndi í Botni og Jóakim, sem séra Einar skráði „sem ljósa um leið.“⁴²² Jóakim kom að fleiri fæðingum sama ár, því þegar stúlkun Anna Soffía var skírð í Keflavík 2. desember 1854 skráði séra Einar Jóakim sem eitt af guðfeðginum stúlkunnar og „sem ljósa undir eins.“⁴²³ Hér á séra Einar að öllum líkindum við að fæðingu stúlkunnar hafi borið brátt að og Jóakim tekist að hjálpa móður hennar, Dýrleifu Jóhannesdóttur.⁴²⁴

Samkvæmt prestsþjónustubók Þönglabakkasóknar veitti Jóakim sjö konum í sókninni fæðingarhjálp á árunum 1852–1856.⁴²⁵ Vel getur verið að hann hafi sinnt fæðingarhjálp fyrir þann tíma, en þegar séra Einar B. Sívertsen sóknarprestur Þönglabakkasóknar fékk

⁴¹⁸ Þorleifur Jónsson, *Ævisaga*, bls. 54, 224.

⁴¹⁹ Ragnar Ásgeirsson, *Skrudda II*. bindi, bls. 206.

⁴²⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 26.

⁴²¹ *Mannatal á Íslandi 1845. Norður- og Austuramt*, bls. 328–329; *Hagskinna*, bls. 72.

⁴²² ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 26.

⁴²³ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 28.

⁴²⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 28.

⁴²⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 26, 28–30, 33.

Gufudal í Barðastrandarsýslu og flutti úr sókninni árið 1857 hætti skráning um Jóakim „sem ljósu“.⁴²⁶ Síðasta skráning er finnst um Jóakim sem „ljósa líka“ var þegar séra Einar skírði dreng Þorleif á Þverá 24. ágúst 1856. Þorleifur fæddist þann dag og Jóakim aðstoðaði móður hans Kristínu Benediktsdóttur í fæðingunni.⁴²⁷ Að eigin sögn sinni Jóakim fæðingarhjálp fram til ársins 1882 og hafði þá tekið á móti 88 börnum. Samkvæmt bréfi sem hann sendi sýslunefnd Suður–Þingeyjarsýslu 14. nóvember 1881 segist hann „vera orðinn svo hrumur og farinn að hug og dug“ að hann geti ekki lengur gegnt þessu vandasama starfi.⁴²⁸ Hjónin á Kaðalstöðum, Guðlaugur Jónsson og Anna Guðmundsdóttir í næsta nágrenni við Jóakim gáfu honum þann vitnisburð 7. september 1881 að hann hafi verið til staðar á heimili þeirra í vandasömum kringumstæðum og „reynst þá bæði nákvæmur, heppinn og vanur yfirsetumaður, og hefir mjög góða þekkingu á öllu sem þar að lítur.“⁴²⁹ Hallgrímur Hallgrímsson bóndi á Hóli veitti Jóakim þann vitnisburð 5. september 1881 að Jóakim hefði þrisvar gegnt yfirsetustörfum hjá sér á Hóli og „reynst heppinn, nákvæmur og vanur yfirsetumaður.“⁴³⁰ Kom einnig fram hjá Hallgrími að hann taldi Jóakim hafa gott vit á öllu sem að fæðingum laut.

Árið 1886 var fyrsta lærða konan skipuð í yfirsetukvennaumdæmið Þönglabakka-prestakall að Heiðarhúsum og Grímslandi í Laufássókn í Suður–Þingeyjarsýslu meðtöldum. Var það barnabarn Jóakims, Sigurbjörg Tómasdóttir (1865–1907), 21 árs ógift bóndadóttir, og hafði lokið yfirsetukvennaprófi hjá Þorgrími Johnsen (1838–1917) héraðslækni á Akureyri 10. janúar 1886.⁴³¹ Jóakim lést árið 1886.

Þegar Jóni Jónssyni bónda á Ytra–Kálfskinni var bannað að sinna fæðingarhjálp í júní 1858 tók Snjólaug Baldvinsdóttir húsfreyja á Krossum að sér yfirsetukvennastörf við nokkrar fæðingar, því „ekki hafi verið kostur á reglulegri yfirsetukonu“.⁴³² Um háttatíma 11. október 1858 gerðist það að Halldór Jónasson bóndi á Litlaskógi kom að Ytra–Kálfskinni. Niðamyrkur var úti og mikil ófærð vegna snjóá, þannig að ekki varð komist á milli bæja nema á skíðum. Bað Halldór nú Jón „innilega að veita konu sinni hjálp við barnsfæðingu“ þar sem Snjólaug á Krossum hefði neitað honum um hjálp því hún treysti sér ekki til ferðar vegna ófærðar.⁴³³ Jón færðist í fyrstu undan bón Halldórs

⁴²⁶ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 136.

⁴²⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 33.

⁴²⁸ HH. Sýslunefndarskjöl Suður–Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Bréf dagsett 14. nóvember 1881.

⁴²⁹ HH. Sýslunefndarskjöl Suður–Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Vitnisburður hjónanna Guðlaugs Jónssonar og Önnu Guðmundsdóttur á Kaðalstöðum dagsettur 7. september 1881.

⁴³⁰ HH. Sýslunefndarskjöl Suður–Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Vitnisburður Hallgríms Hallgrímssonar á Hóli dagsettur 5. september 1881.

⁴³¹ Björn Ingólfsson, *Brot úr byggðarsögu: Mannlíf í Grýtubakkahreppi í 150 ár*, bls. 237–238; Sjá um Sigurbjörgu Tómasdóttur í *Ljósmæður á Íslandi I* bindi, bls. 578–579.

⁴³² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GA/9. Dóma- og þingbók 1858–1860, bls. 68–69.

⁴³³ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 14. mars 1859; Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GA/9. Dóma- og þingbók 1858–1860, bls. 69.

og „segir að hann ekki megi það fyrir banni yfirvaldsins, það geti skeð hann verði sektaður ef hann gjörir þetta.“⁴³⁴ Halldór bauðst til að borga sektina ef til þess kæmi. Þessari atburðarás er lýst í bréfi 14. mars 1859 sem lagt var fyrir aukarétt Eyjafjarðarsýslu. Bréfitarinn var Stefán Jónsson alþingismaður og verjandi Jóns á Ytra-Kálfskinni. Þar kom ennfremur fram að Jón hugleiddi í framhaldi að ef yfirvaldið væri nú við hönd mundi það ekki einungis leyfa sér heldur miklu fremur skipa sér að fara og bjarga lífi konunnar og barnsins ef auðið væri. Með þá hugsun hafi hann ákveðið að brjóta gegn yfirvaldsbanni „því þar stóð tveggja manna líf í hættu“ og halda af stað á skíðum að Litlaskógi til að hjálpa Ingibjörgu sem fæddi barnið með aðstoð hans klukkan tvö sömu nótt. Þegar svo Jón var að búast til heimferðar kom Hannes Hallgrímsson vinnumaður hans og bað hann um að aðstoða konu sína Gunnhildi í hennar „barnsfæðingarnauð“. Á Jón þá að hafa sagt Stefáni Jónssyni verjanda sínum að hann hafi ávallt veitt hjúum sínum „alla þá hjálp og aðhjúkrun sem honum var unnt“ og gat því ekki neitað um fæðingarhjálpinu þegar ekki var komist til að ná í aðra. Jón aðstoðaði því Gunnhildi við fæðinguna og báðar þessar fæðingar heppnuðust farsælega „eins og ætíð endra nær þegar ákærði hefur veitt fæðingarhjálp, að því eina tilfelli undanskyldu sem prófið verður um“, skráði Stefán og átti við fæðinguna á Stóru-Hámundarstöðum 8. mars 1858. Bað Stefán sýslumann um að Jón yrði algjörlega frír fundinn fyrir ákærum um að hafa óhlýðnast yfirboðinu og lét þess getið að stundum væri það svo að „strangur réttur getur verið óréttur“.⁴³⁵ Og Stefán hélt áfram:

[M]örg lagaboð og skipanir hljóta við ýmsar kringumstæður að hafa undantekningar, því það er oft ómögulegt, að fyrirsjá þau tilfelli á mannlegu lífi sem gjöra það að verkum að ekki má æfinlega beinlínis fylgja bókstafnum, og því er líklega það orðtæki til orðið að „Nauðsyn brýtur lög“.⁴³⁶

Svo óréttlát þótti Stefáni kæra á hendur Jóni fyrir atferli hans við yfirsetukvennastörf og óhlýðni hans við fyrirskipanir amtsins að hann skrifaði bréf, sem lagt var fyrir rétt 17. mars 1859. Hjá Stefáni kom fram að ótal dæmi væru til um að konur hafi dáíð eftir barnsburð og sagðist Stefán vita um „eina konu, sem deyði strax að kalla eftir að lækni var búinn að ná barni hennar, sem bar að eins og barnið hennar Kristínar Hallgrímsdóttur í fæðingunni (sjá bls. 63–67). Og Stefán bætti við: „og hefir engum komið til hugar, að kenna það mannavöldum.“⁴³⁷ Getur verið að kæra á hendur Jóni Jónssyni bónda fyrir að sinna fæðingarhjálp hafi komið til vegna andúðar Jóns Finsens héraðslæknis gagnvart

⁴³⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 14. mars 1859.

⁴³⁵ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 14. mars 1859.

⁴³⁶ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 14. mars 1859.

⁴³⁷ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Bréf dagsett 17. mars 1859.

körlum sem sinntu fæðingarhjálp án menntunar og hann hafi viljað útiloka þátttöku karlanna í yfirsetukvennastörfum? Áður en dómur var kveðinn upp í máli Jóns hafði hann sjálfur haldið af stað til kvenna í Stærra-Árskógssókn sem hann hafði veitt fæðingarhjálp. Tókst honum að safna 24 vitnisburðum frá konum og körlum úr Stærra-Árskógssókn sem lagðir voru fram í rétti í mars 1859. Vitnisburðirnir eru dagsettir frá 25. nóvember 1858 til 28. febrúar 1859. Allir bera þeir með sér að Jón bóndi hafi verið „hin besta og nákvæmasta yfirsetukona“, eins hjónin Jón Jónson bóndi og Rósa Þorvaldsdóttir húsfreyja á Litlu-Hámundarstöðum vitnuðu 12. desember 1858.⁴³⁸ Halldór Jónasson á Litlaskógi sagði í sínum vitnisburði að hann hefði verið ráðalaus þegar Snjólaug Baldvinsdóttir hefði verið ófáanleg til að sinna yfirsetukvennastörfum og af þeim sökum hefði hann ekki séð annan kost en að vitja Jóns. Lét Halldór þess getið að Jón hefði tekið dauft í það en hafi látið tilleiðast og sat yfir konu hans sem „lukkaðist allvel.“⁴³⁹ Hjónin Jóhann Friðrik Sigurðsson og Guðrún Jónsdóttir á Selá sögðu um Jón í sínum vitnisburði að hann hefði 11 sinnum verið viðstaddur fæðingar hjá Guðrúnu og tekið á móti börnunum. Hefði honum tekist það vel „bæði með hjúkrun og blóðtöku og öllum notalegheitum sem nokkur yfirsetukona getur veitt bæði börnunum og barnsmæðrum“. Fóru hjónin fram á við yfirvöld að gefa þeim leyfi til að vitja hans í næstu fæðingu.⁴⁴⁰ Helga Guðmundsdóttir húsfreyja á Syðra-Kálfskinni sagði Jón bestan af ólærðum yfirsetukonum því hann tæki blóð sem er ómissandi í þessum sökum.⁴⁴¹ Jón hafði tekið á móti átta börnum hjónanna, þar af tveimur í erfðum fæðingum. Tókst Jóni að endurlífga annað barnið og „rankaði það við“ eins og þau orðuðu það. Báðu þau yfirvöld um að fá að vitja Jóns þegar Helga ætti aftur von á sér.⁴⁴² Páll Pálsson bóndi á Selárbakka veitti Jóni vitnisburð fyrir hönd eiginkonu sinnar, Helgu Ásgrímsdóttur. Hjá Páli kom þetta fram: „ég lét sækja hann til yfirsetu, þá fórst honum af þryði og bjargaði bæði konu minni og börnum, næst guði.“⁴⁴³ Þrátt fyrir góða vitnisburði var kveðinn upp dómur í máli Jóns fyrir að óhlýðnast banni amtsins um að sinna yfirsetukvennastörfum eftir að búið var að banna honum slíkt í júní sama ár. Dómur var kveðinn upp 11. júlí 1859 og hann dæmdur til að greiða tvo ríkisdali í sekt til fátækra sjóðs Arnarneshrepps, auk þess að greiða kostnað af málinu og þrjá ríkisdali til

⁴³⁸ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður dagsettur 17. desember 1858.

⁴³⁹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður ódagsettur í febrúar 1859.

⁴⁴⁰ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður dagsettur 16. desember 1858.

⁴⁴¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður dagsettur 17. desember 1858.

⁴⁴² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður dagsettur 17. desember 1858.

⁴⁴³ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, örk 1. Vitnisburður dagsettur 16. desember 1858.

Stefáns Jónssonar alþingismanns, verjanda síns.⁴⁴⁴ Jón kom aldrei að fæðingarhjálp eftir þetta svo vitað sé, en hann lést 19. júlí 1861, þá 70 ára að aldri.⁴⁴⁵

Annar bóndi sem sinni fæðingarhjálp á 19. öld var Jónas Jónsson að Hróarsdal í Hegranesi í Skagafjarðarsýslu. Andlát eiginkonu hans, Sigurbjargar Sveinsdóttur (1842–1864) 22 ára þann 6. júní 1864, var ástæða fyrir því að Jónas hóf að sinna fæðingarhjálp í Rípursockn, eins og kemur fram í viðtali við Þórarinn son hans mörgum árum síðar. Hjá Þórarni kom einnig fram að með fyrstu eiginkonu sinni hafi Jónas ekki átt börn, en hún lést af barnsförum og varð það til þess að hann hóf að kynna sér fæðingarhjálp í von um að geta lagt sitt af mörkum til að slíkt kæmi ekki fyrir aftur.⁴⁴⁶ Þegar Sigurbjörg var jörðuð í kirkjugarðinum að Ríp 17. júní 1864 skráði séra Jakob Guðmundsson í prestsþjónustubók: „dái gift kona í Hróarsdal“.⁴⁴⁷ Sigurbjörg og Jónas höfðu verið gift í sjö mánuði þegar hún lést.⁴⁴⁸ Ekki er vitað til að nein lærd yfirsetukona hafi búið í Rípursockn þegar Sigurbjörg lést, en í prestsþjónustubók 4. janúar 1864 er Sigurlaug Gunnarsdóttir í Ási titluð yfirsetukona.⁴⁴⁹ Í svari séra Jóns Reykjálín 11. febrúar 1840 til deildar Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn lét hann þess getið að ein ólærð yfirsetukona sinni fæðingum í Rípursockn, Þórunn Ólafsdóttir, einnig í Ási.⁴⁵⁰ Sigurlaug hefur verið ein af þeim konum, eins og Þórunn, sem tóku að sér að aðstoða aðrar konur í fæðingum án þess að hafa gengist undir próf í yfirsetukvennafræði.

Jónas var ólærður í yfirsetukvennastörfum, eins og þeir Jóakim Björnsson á Kussungsstöðum og Jón Jónsson á Ytra-Kálfskinni. Talið er að Jónas hafi tekið á móti 600 börnum í nágrenni við heimili sitt. Var þess getið í *Óðni* árið 1923 í grein um Jónas, sem þá var 83 ára að aldri, að oft var hans vitjað til fæðandi kvenna og „að hann hafi verið yfirsetumaður með afburðum.“⁴⁵¹ Hans er getið í *Ljósmaður á Íslandi*. Jónas kvæntist þrisvar og eignaðist 30 börn með sex konum.⁴⁵²

Ásamt því að vera bóndi í Hróarsdal var Jónas meðhjálpari í Rípurkirkju. Prestsþjónustubók Rípursocknar veitir engar upplýsingar um aðkomu Jónasar að fæðingarhjálp, en árið 1878 var hann skráður guðfaðir við tvær skírnir. Árið eftir voru fimm fæðingar í sókninni og var Jónas guðfaðir í einu tilviki.⁴⁵³ Algengt var að meðhjálparar væru guðfeður, eins og fram kemur í rannsókn Gísla Ágústssonar og Lofta Guttormssonar um hjónavígslu- og skírnarvotta á fyrri hluta 19. aldar. Jónas tók

⁴⁴⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861, ör 1. Bréf dagsett 14. mars 1859; Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GA/9. Dóma- og þingbók 1858–1869, ör 3, bls. 76–77.

⁴⁴⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 170.

⁴⁴⁶ Gísli Sigurgeirsson, „Stundum finnst mér Hróarsdalsættin ekki nógu stór“ – Litið inn hjá Þórarni Jónassyni bónda og oddvita í Hróarsdal í Hegranesi“, bls. 7.

⁴⁴⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Ríp í Hegranesi BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, ótölusett.

⁴⁴⁸ Samkvæmt prestsþjónustubók fyrir Rípursockn höfðu Sigurbjörg Sveinsdóttir og Jónas Jónsson gift sig 10. nóvember 1863. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Ríp í Hegranesi BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, ótölusett.

⁴⁴⁹ ÞÍ. Kirknasafn. Ríp í Hegranesi BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867, ótölusett.

⁴⁵⁰ Jón Reykjálín, „Nokkuð um Hegranesið í Skagafirði eða Rípur– (Ríps) sókn, 1840“, bls. 121.

⁴⁵¹ Jóh. Örn Jónsson, „Jónas í Hróarsdal“, bls. 55.

⁴⁵² *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 354–355.

⁴⁵³ ÞÍ. Kirknasafn. Ríp í Hegranesi BA 5. Prestsþjónustubók 1868–1909, bls. 12–13.

ekki eingöngu á móti börnum heldur sinnti hann einnig lækningum. Hann mun hafa haft góða þekkingu í læknisfræði og las lækningabækur á sænsku, dönsku, ensku og þýsku. Þá var hann manna grasafróðastur og notaði íslenskar jurtir til lækninga.⁴⁵⁴

7 Ólærðir karlar fá leyfi stjórnvalda til að starfa við fæðingarhjálp

Hinn 1. ágúst 1876 gengu í gildi yfirsetukvennalög, samþykkt 17. desember árinu áður. Samkvæmt 1. grein var sérhverri sýslu skipt upp í yfirsetukvennaumdæmi og skyldu amtsráð ákveða hversu mörg þau áttu að vera, eftir tillögum sýslunefndar.⁴⁵⁵ Samkvæmt auglýsingum um yfirsetukvennaumdæmi í Norður- og Austurömtum 15. nóvember 1876 og frá Suður- og Vesturömtum 3. júlí 1877 urðu yfirsetukvennaumdæmin 158 talsins. Eftirfarandi tafla 1 sýnir fjölda yfirsetukvennaumdæma á Íslandi árið 1876.

Tafla 1 Fjöldi yfirsetukvennaumdæma eftir sýslum á Íslandi árið 1876

Sýslur	Fjöldi yfirsetukvenna- umdæma	Sýslur	Fjöldi yfirsetukvenna- umdæma
Gullbringu- og Kjósarsýsla	11	Skagafjarðarsýsla	9
Borgarfjarðarsýsla	6	Eyjafjarðarsýsla	11
Mýrasýsla	5	Þingeyjarsýsla	14
Snæfellsnes- og Hnappadalssýsla	9	Norður-Múlasýsla	10
Dalásýsla	4	Suður-Múlasýsla	10
Barðastrandasýsla	7	Skaftafellssýsla	11
Ísafjarðarsýsla	11	Rangárvallasýsla	11
Strandasýsla	4	Vestmannaeyjar	1
Húnavatnssýsla	9	Árnessýsla	15
Samtals			158

Heimildir: *Stjórntíðindi fyrir Ísland árið 1877* B-deild, bls. 101–105; „Yfirsetukvennaumdæmin í Norður- og Austuramntinu“, bls. 110–111.

Þar sem yfirvöld gerðu sér grein fyrir því að ekki yrði hægt að ráða lærðar yfirsetukonur í öll þessi 158 umdæmi, til að byrja með, brugðust þau við með því að ráða til bráðabirgða ólærða konu í yfirsetukvennastarf ef hún reyndist líkleg til að valda því.⁴⁵⁶ Sem dæmi voru 65 lærðar yfirsetukonur við störf hér á landi árið 1872, þannig að þegar yfirsetukvennalögin gengu í gildi árið 1876 var vitað að það vantaði 93 lærðar yfirsetukonur.⁴⁵⁷ Einnig eru dæmi um að ólærðir karlar hafi verið settir í yfirsetukvennaumdæmi til bráðabirgða. Þó skal þess getið að nokkur breyting varð með tilskipun 4. maí 1872, því þá var skipun yfirsetukvenna

⁴⁵⁴ Jóh. Örn Jónsson, „Jónas í Hróarsdal“, bls. 54–55; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 354.

⁴⁵⁵ *Stjórntíðindi fyrir Ísland árið 1875* B-deild, bls. 122.

⁴⁵⁶ *Stjórntíðindi fyrir Ísland árið 1875* B-deild, bls. 124.

⁴⁵⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók 1869–1877, bls. 152–155.

lögð undir eftirlit sýslunefndar hveirrar sýslu fyrir sig.⁴⁵⁸ Nú voru það ekki lengur prestar eða hreppstjórar sem sáu um að velja yfirsetukonur heldur sýslunefndir. Tveir karlar voru settir sem yfirsetumenn í Skagafirði í krafti laganna frá 1876 og fengu laun. Báðir voru bændur. Annar þeirra var Egill Gottskálksson bóndi á Skarðsá í Glaumbæjarsókn. Egill var hreppstjóri Seiluhrepps árin 1850–1859 og sýslunefndarmaður Staðarhrepps árin 1874–1886. Hann var kvæntur Helgu Gísladóttur (1827–1910) og eignuðust þau 11 börn. Var Agli lýst sem víðkunnum og heppnum yfirsetumanni sem tók á móti um 600 börnum.⁴⁵⁹ Viðar Hreinsson telur að þegar Guðbjörg Hannesdóttir (1830–1911) fæddi frumburð sinn, Stefán G. Stephansson, 3. eða 4. október 1853, hafi Egill tekið á móti drengnum. Drengurinn fæddist í „silfurkuflí, umluktur órifnum líknarbelg“.⁴⁶⁰ Hér er sett fram frekar hæpin tilgáta, því engin vitneskja er til um það hvort Egill hafi verið farinn að sinna yfirsetukvennastörfum á þessum tíma. Stefán var skírður 9. október 1853 á heimili sínu, Kirkjuhóli.⁴⁶¹ Ekki var nafn Egils Gottskálkssonar að finna sem eitt af guðfeðginum hans.

Í bréfabók Skagafjarðarsýslu 1875–1877 er ódagsettur viðauki þar sem vakin er athygli á því að það hafi verið borið upp á Seilupingi um vorið 1877 að Egill Gottskálksson á Skarðsá „er hefur verið eins og besta ljósmóðir í þessu byggðarlagi“, yrði settur til að gegna þeim störfum í Seilu- og Staðarhreppum. Var tekið fram að það yrði aðeins til bráðabirgða eða þangað til skipuð yrði lærd yfirsetukona. Vísað var í 9. grein yfirsetukvennalaga frá 1. ágúst 1876.⁴⁶² Bað Eggert Briem sýslumaður um að hreppsnefnd Seiluhrepps gerði grein fyrir álitu sínu áður en hann bæri það undir sýslunefnd á fundi 23. apríl 1877.⁴⁶³ Hreppsnefndin skrifaði sýslumanni 20. mars og tilkynnti að Egill hefði verið ráðinn til að sinna yfirsetukvennastörfum til bráðabirgða. Var það álit hreppsnefndar að „hann með sinni langvinnu raun, sem hann hefur gefið í dugnaði, og heppni sinni í þeim störfum, sé af öllum í þessum tveimur hreppum best kjörnum til þess“.⁴⁶⁴ Kom einnig fram í bréfinu að Egill fengi sín „í lögum ákveðnu laun“.⁴⁶⁵ Eggert samþykkti álit hreppsnefndar og var Egill settur sem yfirsetumaður í hreppnum. Þá tilkynnti Eggert Boga Péturssyni héraðslækni að bændur hefðu samþykkt að Egill yrði settur yfirsetumaður. Egill fékk greidd laun árin 1877 og 1878 og þau voru 20 krónur árlega, á meðan lærd yfirsetukona fékk 40 krónur. Hann var titlaður sem „yfirsetukona“ Staðar- og Seiluhrepps.⁴⁶⁶

⁴⁵⁸ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* III. bindi (1870–1875), bls. 407–408.

⁴⁵⁹ *Skagfirzkar æviskrár* I. bindi, bls. 48–49; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 79.

⁴⁶⁰ Viðar Hreinsson, *Landneminn mikli. Ævisaga Stephans G. Stephanssonar* I. bindi, bls. 13.

⁴⁶¹ Viðar Hreinsson, *Landneminn mikli. Ævisaga Stephans G. Stephanssonar* I. bindi, bls. 21.

⁴⁶² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 508.

⁴⁶³ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 508.

⁴⁶⁴ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. B/22. Bréf 1877, örk 20. Bréf dagsett 20. mars 1877. Sjá yfirsetukvennalög, 9. grein sem frá 17. desember 1875: *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 124.

⁴⁶⁵ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. B/22. Bréf 1877, örk 20. Bréf dagsett 20. mars 1877.

⁴⁶⁶ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 549–550; Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1877–1878, bls. 96.

Hinn karlinn, sem var settur yfirsetumaður Skagafjarðarsýslu 6. september 1877, var Sigurður Víglundsson hreppstjóri á Selnesi í Hvammssókn. Hann var settur í umdæmið sem ólærður í yfirsetukvennafræðum í krafti 9. greinar yfirsetukvennalaganna. Í bréfabók skráði sýslumaður að Sigurður hefði „reynst vel í því að hjálpa sængurkonum“ og yrði settur til að „gegna störfum yfirsetukonu“ í Skefilsstaðahreppi til bráðabirgða „þangað til þar yrði skipuð lærð yfirsetukona“.⁴⁶⁷ Á fundi sýslunefndar 23. apríl 1877 óskaði Eggert eftir því að hreppsnefnd léti í ljós álit sitt á þessu máli.⁴⁶⁸ Hreppsnefnd hafði skrifað sýslunefnd 16. apríl og útskýrt að Sigurður hefði „reynst vel í því að þjóna sængurkonum“ og farið fram á að hann yrði settur hér „fyrst um sinn til að gegna þeim starfa, með sömu réttindum og lærð yfirsetukona, þar til hreppsþúar gætu fengið sér lærða yfirsetukonu.“⁴⁶⁹ Áður en ráðning hans gekk í gildi var héraðslækni sent bréf um að bændur í Skefilsstaðapingi hefðu samþykkt að Sigurður yrði settur yfirsetumaður í Skefilsstaðahreppsumdæmi. Sigurður fékk greidd laun árin 1877 og 1878. Hann var titlaður sem „yfirsetukona“ í Skefilsstaðahreppi og fékk 20 krónur á meðan Hólmsfríður Jónatansdóttir í Gröf, yfirsetukona í Fellshreppi, fékk 40 krónur, enda var hún lærð.⁴⁷⁰ Lítið er til af upplýsingum um Sigurð Víglundsson þegar kemur að fæðingarhjálp, en samkvæmt prestsþjónustubók fyrir Hvammssókn var hann einn af guðfeðginum Kristínar sem fæddist 3. mars 1878 og var skírð daginn eftir. Vel getur verið að Sigurður hafi komið að fæðingunni.⁴⁷¹ Hann var kvæntur Sigríði Ólafsdóttur og eignuðust þau þrjú börn.⁴⁷²

Egill Gottskálksson á Skarðsá var settur yfirsetumaður í Staðar- og Seyluhreppi frá árinu 1877 til 28. janúar 1884 og fékk greidd laun sem yfirsetumaður yfirsetukvenna-umdæmisins. Þann 16. júlí 1883 var ráðin lærð yfirsetukona í Staðarhrepp. Var það Ingibjörg Jónsdóttir (1862–1931) á Kjartansstöðum. Hún hafði lokið yfirsetukvennaprófi hjá landlækni í Reykjavík 26. júní 1883. Þá varð Egill að víkja sem yfirsetumaður Staðarhrepps. Þann 28. janúar 1884 var Ingibjörg einnig skipuð lærð yfirsetukona Seyluhrepps en þá varð Egill að víkja úr embætti yfirsetumanns þess umdæmis einnig.⁴⁷³ Sigurður Víglundsson var yfirsetumaður Skefilsstaðaumdæmis til dauðadags 8. nóvember 1879. Hann drukknaði 48 ára að aldri.⁴⁷⁴ Eftir það var ólærð kona í yfirsetukvennafræði sett í Skefilsstaðayfirsetukvennaumdæmið. Var það Guðrún Guðmundsdóttir (1825–1890) á Efra-Nesi í Skefilsstaðahreppi. Þegar fyrsta lærða yfirsetukona Skefilsstaðahreppsumdæmis, Elín Pálmadóttir (1851–1914), var skipuð þann 1. mars 1881 var Guðrún látin víkja.⁴⁷⁵

⁴⁶⁷ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 508.

⁴⁶⁸ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 508.

⁴⁶⁹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. B/22. Bréf 1877, örk 20. Bréf dagsett 16. apríl 1877.

⁴⁷⁰ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877, bls. 549–550; Sýsluskjalasafn. Skag. C/5. Bréfabók 1877–1878, bls. 96.

⁴⁷¹ ÞÍ. Kirknasafn. Hvammur í Laxárdal BA 5. Prestsþjónustubók 1852–1890, bls. 43.

⁴⁷² *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 582.

⁴⁷³ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 79, 313; *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi, bls. 402.

⁴⁷⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Hvammur í Laxárdal BA 5. Prestsþjónustubók 1852–1890, bls. 179.

⁴⁷⁵ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 84, 184, 582; *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi, bls. 402.

Þá eru dæmi um að karli hafi verið synjað um skipun sem yfirsetumanns af amtmanni, eins og í tilfalli Borgars Jónssonar (1840–1929). Borgar hafði stundað fæðandi konur í Sléttuhreppsumdæmi í Ísafjarðarsýslu frá 1870. Hann var bóndi og hreppstjóri á árunum 1870 til 1898. Þann 15. maí 1883 var samþykkt á fundi sýslunefndar Ísafjarðarsýslu að leggja til við Magnús Stephensen amtmann að skipa Borgar sem yfirsetumann yfirsetukvennaumdæmisins. Umdæminu var skipt í I og II. Sléttuhreppsumdæmi I náði yfir Sléttuhrepp, norður að Hvestu og Kjaransvíkurskarði og Sléttuhreppsumdæmi II náði yfir Sléttuhrepp norðan Hvestu að Horni. Magnús Stephensen synjaði beiðninni á grundvelli kynferðis, enda var það ekki leyfilegt samkvæmt yfirsetukvennalögunum frá 1876. Aðeins mátti skipa konu í yfirsetukvennaumdæmi að undangengnu yfirsetukvennaprófi og eins og áður hefur komið fram mátti þó setja próflausa konu til bráðabirgða ef hún reyndist af dugnaði hæg í embættið. Amtmaður lagði það í vald sýslunefndar Ísafjarðarsýslu hver sett yrði í yfirsetukvennaumdæmið til bráðabirgða þar til lærð yfirsetukona fengist. Í bókinni *Ljósmaður á Íslandi* segir að Borgar hafi sinnt fæðandi konum í Sléttuhreppsumdæmi árin 1883 til 1887.⁴⁷⁶ Séra Páll Sívertsen í Staðarsókn í Aðalvík skráði Borgar Jónsson fyrst sem yfirsetumann við skírn drengsins Guðmundar Hallgríms Lúters Guðmundssonar þann 4. október 1884. Drengurinn fæddist á heimili sínu, Stað í Aðalvík, þann 27. september 1884 og hafði Borgar hjálpað móður hans, Ástríði Einarsdóttur 33 ára, að fæða drenginn. Borgar var skráður yfirsetumaður við skírnir 16 barna í sókninni á árunum 1884–1907. Hann skírði tvo börn skemmri skírn árið 1904, fyrra barnið 18. desember og hitt á aðfangadag jóla. Bæði börnin fæddust í Þverdal þar sem Borgar bjó og voru börn hjónanna á bænum. Börnin dóu strax eftir skírnina.⁴⁷⁷ Eftir skipun Margrétar Þorsteinsdóttur (1862–1889) frá Efri–Miðvík sem lærðrar yfirsetukonu umdæmisins 28. apríl 1887 er ekki lengur að finna skráningu Borgars sem yfirsetumanns í prestsþjónustubók. Margrét bjó í sömu sókn og Borgar, í Efri–Viðvík. Hún hafði lokið yfirsetukvennaprófi hjá Þorvaldi Jónssyni lækni á Ísafirði 28. febrúar 1887. Margrét dó skyndilega af blóðlátum skömmu eftir að hún hafði fætt andvana barn á heimili sínu Efri–Miðvík 7. júlí 1889. Hún var 27 ára og var að fæða sitt fjórða barn.⁴⁷⁸ Eftir lát hennar hóf séra Páll Sívertsen aftur að skrá Borgar sem yfirsetumann við skírnir barna í sókninni. Það gefur til kynna að þegar lærð yfirsetukona var ráðin í umdæmið hafi Borgar hætt afskiptum af fæðingarhjálp í sókninni. Rúmum mánuði eftir lát Margrétar var Borgar aftur kominn í fæðingarhjálpina. Hann var skráður yfirsetumaður þegar Sigurður Hermann Kristjánsson í Neðri–Viðvík var skírður 25. ágúst 1889. Hann fæddist tíu dögum áður og aðstoðaði Borgar móður hans Kristínu Sigurðardóttur, við fæðinguna.⁴⁷⁹ Borgar var einnig

⁴⁷⁶ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 70.

⁴⁷⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 2. Prestsþjónustubók 1853–1903, bls. 54, 59, 62, 65–66, 75–76, 83–84, 96–97; Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 3. Prestsþjónustubók 1904–1952, bls. 14, 16–17, 23, 26.

⁴⁷⁸ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 449; *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi, bls. 393; ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 2. Prestsþjónustubók 1853–1903, bls. 339.

⁴⁷⁹ ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 2. Prestsþjónustubók 1853–1903, bls. 62.

skráður sem yfirsetumaður við skírn Halldóru Elínar Árnadóttur í Skáladal 26. desember 1889. Hún var skírð á heimili Borgars í Þverdal 5. janúar 1890.⁴⁸⁰ Síðasta skráning Borgars sem yfirsetumanns í prestsþjónustubók Aðalvíkursóknar var við fæðingu drengsins Friðriks Vernharðs 29. desember 1907. Hafði Borgar hjálpað þessum dóttursyni sínum í heiminn þegar Veronika dóttir hans fæddi barnið á heimili þeirra feðgina.⁴⁸¹

Í *Þjóðviljanum* 6. maí 1901 birtist frétt undir fyrirsögninni „Verðlaunaður yfirsetumaður“ og þar segir að Borgar hafi sótt um laun sem yfirsetumaður Sléttuhreppsumdæmis. Það gefur til kynna að Borgar hafi ekki fengið greitt úr sýslusjóði handa yfirsetukonum eins og Egill Gottskálfsson og Sigurður Víglundsson, sem fjallað hefur verið um hér að framan. Sýslunefnd ákvað í kjölfarið að veita Borgari 40 króna þóknun úr sýslusjóði „í viðurkenningarskygni, í eitt skipti fyrir öll“ árið 1901 eftir 18 ára þjónustu við fæðandi konur í umdæminu, en tók fram að sýslusjóður sæi sér eigi fært að veita honum laun sem yfirsetumanni þar sem hann fullnægði ekki skilyrðum laganna.⁴⁸² Hér var átt við yfirsetukvennalögin og þar sem Borgar hefði ekki yfirsetukvennapróf gat sýslusjóður ekki greitt honum nema í þetta eina skipti sem virðingavott fyrir störf hans í þágu fæðandi kvenna. Einnig var tekið fram í fréttinni að búið væri að skipa lærða yfirsetukonu í umdæmið, en Sigríður Jónsdóttir (1863–1910) hafði verið skipuð yfirsetukona Sléttuhreppsumdæmis 21. febrúar 1898. Sigríður hafði lokið yfirsetukvennaprófi hjá landlækni í Reykjavík 19. janúar.⁴⁸³

Steinn Sigurðsson (1826–1895) bóndi í Brúnavík í Desjamýrarsókn í Norður–Múlasýslu hjálpaði einnig konum í fæðingum og hafði gert svo frá árinu 1863.⁴⁸⁴ Þann 25. apríl 1883 samþykkti sýslunefnd Norður–Múlasýslu að veita honum 40 krónur „sem þóknun fyrir ljósmóðurstörf“ í Borgarfjarðarhreppsumdæmi, þar sem hann hefði hæfileika til að gegna yfirsetukvennastörfum.⁴⁸⁵ Steinn var yfirsetumaður í Borgarfjarðarhreppsumdæmi þar til hann lést 4. nóvember 1895. Tveimur árum síðar fékk Borgarfjarðarhreppsumdæmi sína fyrstu lærðu yfirsetukonu, Gyðríði Guðnadóttur (1873–1954). Hún var nýútskrifuð sem yfirsetukona og hafði lokið prófi hjá landlækni í Reykjavík 20. janúar 1897.⁴⁸⁶

Sveinn Magnússon bóndi á Lambavatni í Vestur–Barðastrandarsýslu sinni fæðandi konum í Rauðasandsumdæmi og 26. júní árið 1888 ákvað sýslunefnd með samþykki Eggerts Theodórs Jónassens amtmanns að veita honum þóknun fyrir fæðingarhjálp.⁴⁸⁷

⁴⁸⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 2. Prestsþjónustubók 1853–1903, bls. 97.

⁴⁸¹ ÞÍ. Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 3. Prestsþjónustubók 1904–1952, bls. 26.

⁴⁸² „Sýslufundur Norður–Ísafjarðarsýslu“, 83.

⁴⁸³ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 551; *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi, bls. 393.

⁴⁸⁴ Í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi á bls. 609 segir að Steinn hafi líklega verið fæddur 27. júlí árið 1830. Hið rétta er að hann fæddist 27. júlí árið 1826. Sjá: Sigurður Óskar Pálsson, „Lítið eitt um Stein Sigurðsson ljósföður“, bls. 31.

⁴⁸⁵ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. N–Múlas. LI/1. Höfuðbók Norður–Múlasýslu 1873–1892. Aðalreikningabók árið 1883, ör 3.

⁴⁸⁶ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 231, 609; *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi, bls. 352.

⁴⁸⁷ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 622.

Ekki er vitað hve há launin voru. Vel má vera að sýslunefnd hefði ákveðið að veita Sveini þóknunina árið 1888 sem einskona starfslokasamning því í umdæmið hafði verið ráðin lærð yfirsetukona. Það var Guðbjörg Össurardóttir sem sett var, að loknu prófi í Stykkis-hólmi, í umdæmið 10. febrúar 1887 og skipuð í það þann 3. september 1888.⁴⁸⁸

Jóakim Björnsson á Kussungsstöðum í Grýtubakkasókn, sem þegar er getið, sótti 14. nóvember 1881 til sýslunefndar Suður-Þingeyjarsýslu um þóknun og opinbera viðurkenningu sem svaraði árskaupi einnar lærðar yfirsetukonu. Í umsókn hans kom meðal annars fram:

Jeg hef nú þegar meir en 40 ár haft það ábyrgðarmikla starf á hendi, að sitja yfir konum, er þurfti hafa við ljósmóðurhjálp hér í Fjörðum, og mestalla þessa tíð gegnt þessu starfi einsamall og enginn annar í þessu byggðarlagi, með því sem hér hefur ekki á þessum tímabili verið til heimilis nein nokkuð kunnandi yfirsetukona.⁴⁸⁹

Sagðist Jóakim hafa tekið á móti 88 börnum á yfir 40 ára tímabili og hafi allar konurnar haldið lífi og heilsu. Þegar hann ritaði bréfið var hann kominn hátt á áttræðis aldur, orðinn hrumur og nú „sem barn í anað sinn.“ Tilkynnir hann jafnframt að hann sé nú skilinn við yfirsetukvennastarfið sem hann hóf fyrir þrúbænar sveitunga sinna og vegna þess að enga hjálp hafði verið mögulegt að fá. Hann hafi oft þurft að leggja á sig töluvert erfiði í sveitinni vegna ófærðar og illviðra til að komast til fæðandi kvenna og sjaldan hafi sveitungar hans greitt honum fyrir ómakið. Segist hann hafa orðið fyrir vinnutjóni sem bóndi, en þó ekki farið fram á neitt kaup frá sveitungum sínum sem flestir væru fátækir.⁴⁹⁰ Þessi vitnisburður Jóakims gefur til kynna að með aðkomu hans að fæðingarhjálp hafi kyn þess sem kom að slíkri aðstoð ekki skipt máli í hugum sveitunga hans. Fólkið fór fram á það við hann að hann sinni starfinu af því enginn annar treysti sér til þess. Jóakim hafði í sér bæði þor og þrek til að takast á við starfið. Málinu lyktaði á þann hátt að sýslunefnd Suður-Þingeyjarsýslu greiddi honum 50 krónur úr sýslusjóði árið 1882.⁴⁹¹ Jóakim lést árið 1887.

Fjórir yfirsetumenn fengu einnig greidd laun fyrir störf sín, einn í viðurkenningarskyni fyrir yfirsetukvennastörf. Annar fékk ákveðin lítilsháttar laun úr sýslusjóði fyrir aðstoð við fæðandi konur, sá þriðji lítinn árlegan styrk úr landssjóði fyrir að hafa í 46 ár fengist við yfirsetukvennastörf í Skagafirði og hjá þeim fjórða söfnuðu sveitungar hans peningum og færðu ekkju hans, Hallvöru Björnsdóttur í þakklætis- og viður-

⁴⁸⁸ *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 132; *Ljósmæður á Íslandi* II. bindi, bls. 386.

⁴⁸⁹ HH. Sýslunefndarskjöl Suður-Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Bréf dagsett 14. nóvember 1881.

⁴⁹⁰ HH. Sýslunefndarskjöl Suður-Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Bréf dagsett 14. nóvember 1881.

⁴⁹¹ HH. Sýslunefndarskjöl Suður-Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888. Fundargerð sýslunefndar Suður-Þingeyjarsýslu dagsett 9. mars 1882.

kenningarskyni. Var það eftir andlát Einars Jónssonar (1789–1860) bónda og yfirsetumanns á Vatnsleysuströnd í Gullbringusýslu.⁴⁹² Sveinn Sveinsson bóndi á Hólum í Hjaltadal sótti árið 1874 um árlegan styrk úr landssjóði fyrir að hafa stundað yfirsetukvennastörf í 46 ár. Í svari Hannesar Finsen landshöfðingja 19. janúar 1875 kemur fram að Kristján Kristjánsson amtmaður í Norður- og Austuramti verði að sjá til þess að Sveini verði veittur styrkur úr sýslusjóði Skagafjarðarsýslu. Sýslunefnd Skagafjarðarsýslu greiddi Sveini 30 krónur fyrir 46 ára starf í þágu fæðandi kvenna. Sveinn lést árið 1877.⁴⁹³

Eftir samþykki Magnúsar Stephensen amtmanns í Suður- og Vesturamtinu fékk Eyjólfur Jónsson (1822–1896) lítilsháttar eftirlaun úr sýslusjóði Barðastrandarsýslu þann 24. júlí 1883. Eyjólfur var bóndi í Bjarneyjum í Austur-Barðastrandarsýslu og starfaði þar einnig sem yfirsetumaður árin 1860–1896. Hann fékk engin laun úr jarðabókarsjóði enda hafði hann ekki gengist undir próf í yfirsetukvennafræði.⁴⁹⁴ Eyjólfur Runólfsson bóndi í Saurbæ á Kjalarnesi hlaut heiðurslaun úr sýslusjóði Kjósarsýslu fyrir yfirsetukvennastörf eftir að hann hóf að aðstoða fæðandi konur í sýslunni. Eyjólfur hóf að sitja yfir fæðandi konum eftir að móðir hans, Halldóra Ólafsdóttir lærð yfirsetukona í Kjalarness- og Reynivallasóknum, lést árið 1875.⁴⁹⁵

8 Karlmenska, kvenleikinn og yfirsetukvennastörf

Ljosi minn var séra Sigfús Jónsson á Undirfelli, mjög nærfærinn maður. Hjálpaði líka upp á sakirnar, svo lítið varð úr, þegar ég tveggja ára gömul, stakk handleggnum ofan í heitmjólkur pott.⁴⁹⁶

Þannig minntist Halldóra Bjarnadóttir (1873–1981) sóknarprests síns séra Sigfúsar Jónssonar á Undirfelli. Hann aðstoðaði móður Halldóru, Björgu Jónsdóttur, þegar hún fæddi hana 15. október 1873. Stúlkan var skírd 26. október.⁴⁹⁷ Séra Sigfús sinni bæði fæðingarhjálp og lækningum í Undirfellssókn frá 1873. Þegar Halldóra fæddist hafði hann búið í sókninni í nokkra mánuði. Sigurlaug Guðmundsdóttir segir að frá árinu 1860 hafi Margrét Gísladóttir á Eyjólfstöðum sinnt yfirsetukvennastörfum í sókninni en um það leyti er séra Sigfús flutti í sóknina hafi hún hætt. Hann hóf að gegna yfirsetukvennastörfum og þótti „mikill mannskaði að honum, bæði sem yfirsetumanni og presti“ þegar hann lést af völdum lungnabólgu 9. mars 1876.⁴⁹⁸ Í *Ísafold* 9. september

⁴⁹² *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 79.

⁴⁹³ Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 234.

⁴⁹⁴ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 106.

⁴⁹⁵ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 107, 248.

⁴⁹⁶ Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir: Ævisaga*, bls. 25.

⁴⁹⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Undirfell í Vatnsdal BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1875, bls. 215.

⁴⁹⁸ Sigurlaug Guðmundsdóttir, „Ljósmaður um 100 ára bil í Vatnsdalnum í Austur-Húnavatnssýslu“, bls. 148; Séra Sigfús Jónsson lést 61 árs 9. mars 1876 úr lungnabólgu á bænum Haukagili í Grímstungusókn í Austur-Húnavatnssýslu; sjá ÞÍ. Kirknasafn. Undirfell í Vatnsdal BA 4. Prestsþjónustubók 1875–1922, bls. 246.

birtust minningarorð um séra Sigfús. Sá sem ritaði minningarorðin skráði sig sem S. N. og segir hann að séra Sigfús hafi borið skyn á lækningar og „var orðlagður að nákvæmni og heppni í ljósmóðurstörfum.“⁴⁹⁹ Þá má einnig lesa þetta um séra Sigfús: „[Hann] var friður sýnum, vel í vexti og karlmannlegur; kurteis í viðmóti og gættinn; vel gáfaður og vel að sér í mörgu.“⁵⁰⁰ Séra Sigfús var ekki talinn búmaður en hann tók á móti börnum.⁵⁰¹ Ekki er vitað hversu mörgum börnum séra Sigfús tók á móti en ekki fannst honum þurfa að skrá í prestsþjónustubækur sínar þegar börnin sáu „ljósið“ hans, séu notuð orð Önnu Sigurðardóttur.⁵⁰²

Engar heimildir finnast um það að yfirsetukvennastarfið hér á landi hafi þótt körlum ósæmandi eða gert þá ókarlmannlega, eins og til dæmis karlmenn við mjaltir í Svíþjóð. Í rannsókn Ann–Catrin Östmann um bændur á Norðurlöndum á 19. öld kemur fram að karlar hafi ekki mjólkað kúr því það þótti skömm fyrir þá. Östmann heldur því fram að í Svíþjóð hafi vinna í fjósi falið í sér niðurlægingu fyrir karlmennskuna, þ.e. „sexuellt laddad – plats för en man.“⁵⁰³ Í nútímanum tengist barnsfæðing kynferði kvenna. Samfarir tengjast getnaði og meðgöngu, meðganga breytir hormónaflæði konunnar og ungbarnið nærast á móðurmjólk sem kemur úr brjóstum konunnar. Konubrjóst hafa gríðarlega mikla kynferðislega þýðingu í vestrænni menningu. Í fæðingu eru kynfæri kvenna berskjölduð; þau eru snert á meðgöngu og í fæðingu af ljósmóður og fæðingarlækni. Samkvæmt rannsókn Mead og Newton frá árinu 1979 geta kynferðislegar tilfinningar blossað upp í fæðingu bæði hjá þeim sem aðstoðar fæðandi konu og einnig hjá maka sem viðstaddur er fæðinguna.⁵⁰⁴ Í bandarískri rannsókn frá árinu 1999 kom fram að karlkyns hjúkrunarfræðingar sem hjúkruðu sængurkonum voru í flestum tilvikum frekar vel liðnir af konunum ef þeir voru kvæntir og áttu börn. Slík viðhorf sængurkvennanna til karlkyns hjúkrunarfræðinga gáfu til kynna að þær töldu sig þá kynferðislega öruggari gagnvart þeim.⁵⁰⁵ Í niðurstöðum rannsóknarinnar kemur fram að sennilegasta skýringin á þessu viðhorfi sé að eiginmenn litu á maka sinn sem eign. Þeirri eign höfðu þeir einir umráðarétt yfir og enginn annar karlmaður mátti snerta, allra síst kynfæri hennar.⁵⁰⁶

Aðeins ein heimild greinir frá kvensemni karlmanns sem sinni fæðingarhjálp hér á landi á 19. öld. Það var Guðmundur Þorsteinsson bóndi í Lönguhlíð í Myrkársókn í

⁴⁹⁹ S. N. „Séra Sigfús Jónsson“, bls. 87.

⁵⁰⁰ S. N. „Séra Sigfús Jónsson“, bls. 87.

⁵⁰¹ Guðrún Björnsdóttir, *Íslenskar kvenhetjur*, bls. 117–118.

⁵⁰² Hjá Önnu Sigurðardóttur segir þetta um ljósmóðurheitið: „Ljósmóðurheitið stendur án efa í sambandi við ljósið sem lítil mannvera sér í fyrsta sinn“; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnburður“, bls. 221.

⁵⁰³ Ann–Catrin Östman, „Bonden“, bls. 105.

⁵⁰⁴ Datha Clapper Brack, „Displaced–The Midwife by the Male Physician“, bls. 86.

⁵⁰⁵ Joan A. Evans, „Cautious caregivers: gender stereotypes and the sexualization of men nurse's touch“, bls. 446.

⁵⁰⁶ Karen H., Morin, Barbara J. Patterson, Barbara Kurtz, Barbara Brzowski, „Mothers' Responses to Care Given by Male Nursing Students during and after Birth“, bls. 84–86.

Eyjafjarðarsýslu sem sat oft yfir sængurkonum og „var talinn færari þar til hjálpar ef útaf bar en nokkur yfirsetukona.“⁵⁰⁷ Umsögn þessa má finna í bókinni *Búskaparsaga í Skriðuhreppi forna* og hann þar sagður kvensamur með ódæmum. Ekki er vitað hvaðan sú saga er upp runninn, en konur hændust að honum „miklu meira en öðrum mönnum, og sóttust eftir ástum hans.“⁵⁰⁸ Guðmundur var kvæntur Guðrínu Matthíasdóttur sem lést árið 1826. Hann kvæntist þá Guðmundu Rósu Sveinsdóttur sem varð „geðveik og albrjáluð að lokum.“⁵⁰⁹ Annar karlmaður sem sinnti fæðingarhjálp á 19. öld, séra Þorvarður Jónsson, var talinn vel gefinn en drykkfelldur og kvenhollur. Þorvarður var tvíkvæntur. Fyrri kona hans var Anna Skúladóttir og seinni konan hans Sigríður Pálsdóttir.⁵¹⁰

Vert er að kanna hvort þeir karlmenn sem gengu í störf yfirsetukvenna á 19. öld hafi þurft að taka á sig kvenlega eiginleika eða annars konar karlmennsku til að geta sinnt starfinu, eins og í tilfalli séra Sigfúsar Jónssonar, sem var sagður nærfærinn. Samfélag hvers tíma hefur dregið upp mynd af því hvernig konum og körlum beri að hegða sér, hvert sé eðli þeirra og hlutverk. Því er vert að kanna hvort á Íslandi hafi þótt ókarlmannlegt að sinna fæðingarhjálp og karlar sem sinntu starfinu hafi þurft að ýkja karlmennsku sína til að vege upp á móti þeim kvenlegu hliðum á eigin sjálfi sem þeim voru tileinkuð er sinntu starfinu? Til að skýra þetta viðhorf má nota skilgreiningar að fyrirmynd Raewyn Connell sem telur karlmennsku margbreytilegt fyrirbæri.

Yfirráðakarlmennska eða hin svokallaða *hegemonic masculinity* hverfist um völd og áhrif, líkamlegt atgervi og gagnkynhneigð. Slíkir karlar sæki ekki í kvennastörf. Þessi gerð karlmennskunnar á ekki við um þá karla sem sinntu yfirsetukvennastörfum á 19. öld. Þá karlmennskuhugmynd sem nýtur góðs af yfirráðakarlmennsku kallar Connell *complicit masculinity*, sem þýtt hefur verið sem hlutdeildar karlmennska. Þriðja birtingarmynd karlmennskunnar nefnir Connell *subordination masculinity*, þ.e. undirskipaða karlmennsku, og er þar að finna hugmyndir um karlmennsku samkynhneigðar. Þar gætir karla sem bera kvenlega eiginleika.⁵¹¹ Svar við spurningunni um það hvort yfirsetumenn/ljósfeður hafi á 19. öld þurft að taka á sig kvenlega eiginleika til að fá að sinna starfinu má finna í heimildum sem skráðar hafa verið af samtímamönnum þeirra eða í æviminningum að þeim látnum. Kemur fram að flestir þeirra höfðu það sem Connell nefnir *complicit masculinity*, þ.e. þeir höfðu til að bera eiginleika er flokka má sem karlmennsku er nýtur góðs af yfirráðakarlmennsku. Slá má föstu að þeir karlar sem voru læknar á 19. öld hafi búið yfir þeim karlmenskueiginleikum sem Connell flokkar sem yfirráðakarlmennsku. Sumir yfirsetumennir/ljósfeðurnir höfðu þó til að bera kvenlega eiginleika eins og umhyggjusemi, nærgætni, mannúð og iðni en til að vege upp á móti þessum kvenlegu

⁵⁰⁷ Eiður Guðmundsson, *Búskaparsaga í Skriðuhreppi forna* I. bindi, bls. 131.

⁵⁰⁸ Eiður Guðmundsson, *Búskaparsaga í Skriðuhreppi forna* I. bindi, bls. 131.

⁵⁰⁹ Eiður Guðmundsson, *Búskaparsaga í Skriðuhreppi forna* I. bindi, bls. 132.

⁵¹⁰ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* V. bindi, bls. 253–254.

⁵¹¹ R. W. Connell, *Masculinities*, bls. 77–81; Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur*, bls. 186.

eiginleikum höfðu þeir einnig karlmannlega getu sem gefur til kynna að þeir hafi borið þá karlmennskueiginleika sem tíðarandinn krafðist. Allir voru þeir kvæntir og áttu börn. Vel má vera að þeir hafi verið samþykktir af samfélaginu vegna þess.

Séra Sigfúsi Jónssyni presti á Undirfelli var lýst sem glaðværum og stilltum karli og einnig sem þreklegum og áráðnum.⁵¹² Séra Bjarni Jónsson á Mælifelli var sagður gáfumaður, vel að sér en nokkuð svakafenginn við öl. Hann var talinn nákvæmur maður í fæðingarhjálp en sjálfur hafði Bjarni misst konu sína Guðrúnu Þorkelsdóttur, árið 1760 af barnsförum.⁵¹³ Einari Jónssyni bónda að Hlöðunesi á Vatnsleysuströnd í Gullbringusýslu var lýst sem stórvirkum líknara og ljósfeður. Hann var einnig sagður hafa lagt fyrir sig lækningatilaunir.⁵¹⁴ Það voru hans karlmennskueiginleikar sem vógu upp á móti kvenleikanum. Eyjólfur Runólfsson bóndi og yfirsetumaður að Saurbæ á Kjalarnesi í Kjörsarsýslu hafði bæði eiginleika karlmennskunnar og kvenleikans. Hann á að hafa verið óvenju handstór sem eru eiginleikar karlmennskunnar. Honum var lýst sem mesta karlmenni og var þekktur fyrir mikið kuldapól. Þá á hann að hafa haft mikla líknarlund og löngun til að hjálpa öðrum og meðfædda lipurð. Hann hafði góðan mannkærleika. Þá á hann að hafa þrjónað sem var kvenmannsverk.⁵¹⁵ Sveinn Magnússon bóndi og yfirsetumaður á Lambavatni í Rauðasandshreppi í Vestur–Barðastrandarsýslu var lítill maður vexti og glaður í viðmóti, en þeir eiginleikar eru gjarnan eignaðir konum. Honum var einnig lýst sem fjölhæfum manni sem las mörg tungumál. Sveinn var sagður svo frábær í lækningum að í mörgum tilfellum tæki hann fram lærðum læknum.⁵¹⁶

Niels Jónsson bóndi hóf að sitja yfir fæðandi konum á 19. öld þegar hann tók að eldast. Honum var lýst sem þrekvöxnum og vöðvamiklum karlmanni.⁵¹⁷ Í erfiljóði um Niels skálda, eins og hann var kallaður, eftir Símon Dalaskáld, sagði þetta um yfirsetu-kvennahæfileika hans: „Sængurkonum kærastur, knappinn listaharður, og var líka einstakur yfirsetumaður.“⁵¹⁸ Jón Finnbogason bóndi og yfirsetumaður á Ásunnarstöðum í Suður–Múlasýslu var gæddur karlmannlegum eiginleikum, en hann hafði jafnframt liprar gáfur, skildi latínu betur en líklegt mundi þykja, var fróður, hafði gott minni, mikla eftirtekt og ígrundun, var einbeittur og heppinn læknir. Hann þótti í engu standa konu sinni að baki í þeim efnum, en hún var lærð yfirsetukona.⁵¹⁹ Benedikt Einarsson

⁵¹² „Sigfús Jónsson“, bls. 174–175; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV. bindi, bls. 194. Sjá um kvenleika: Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur*, bls. 202.

⁵¹³ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* I. bindi, bls. 178.

⁵¹⁴ Guðmundur Finnbogason, *Í bak og fyrir: Frásagnir af Suðurnesjum*, bls. 128.

⁵¹⁵ Halldór Jónsson, *Ljósmyndir: Húsvitjun* I. bindi, bls. 109; Halldór Jónsson, „Eyjólfur í Saurbæ“, bls. 28. Sjá um þrjónaskap kvenna: Jónas Jónasson, *Íslenzkir þjóðhættir*, bls. 122–123.

⁵¹⁶ Sigurður Árnason, *Með straumnum: Nokkrar æviminningar*, bls. 76; María Óskarsdóttir, „Lýfjaskrinið hans Sveins á Lambavatni“, bls. 206–208.

⁵¹⁷ Gísli Konráðsson, *Saga Skagstrendinga og Skagamanna*, bls. 116; Ólafur Sigurðsson „Úr þáttum um Niels skálda“, bls. 17.

⁵¹⁸ Símon Bjarnason, „Erfiljód um Niels skálda“, bls. 171–172.

⁵¹⁹ Hjörleifur Guttormsson, *Austfirðir frá Álfafirði til Fáskrúðsfjarðar: Árbók 2002*, bls. 30; Þorbjörg R. Pálsdóttir, „Guðlaug Jónsdóttir, ljósmóðir“, bls. 30.

bóndi í Hnausakoti í Húnavatnssýslu sat einnig yfir fæðandi konum og var honum lýst sem gáfuðum karlmanni sem skildi latínu. Hann var víðlesinn og fróður maður. Hann var einnig djarfur og þrekmikill.⁵²⁰ Jónas Jónsson bóndi í Hróarsdal var sagður yfirsetumaður með afburðum, hár að vexti, þrekin og karlmannlegur. Þá á hann að hafa verið hraustmenni til burða og íþróttamaður. Hann var sagður ráðhollur í málum manna, málsnjall og rökfastur.⁵²¹ Þorsteinn Þorleifsson járnsmiður í Kjörvogi er sagður hafa hjálpað konu með verkfærum eftir að lærður læknir gafst upp án þess að finna út hvað til bragðs skyldi taka.⁵²² Hér er gefið í skyn að Þorsteinn hafi staðið fremri lærðum læknum. Í eftirmælum er Bólu–Hjálmar orti eftir andlát Árna Sigurðssonar 9. júlí 1871 komu fram þessir yfirsetukvennaeiginleikar hans: „Ljósómóðurstörfum hann lipurt gegndi með stakri heill og heppni, tvö hundruð barna, sem talin verða, fæddust hans í hendur.“⁵²³ Þar sagði einnig að Árni hefði verið afreksmaður með sálarþrek og þor, hreinlyndur, hygginn og hógvær.⁵²⁴

Eymundur Jónsson bóndi og járnsmiður í Dilksnesi í Nesjum í Hornafirði var heppinn við lækningar og talinn gæddur skyggisgáfu.⁵²⁵ Egill Gottskálksson bóndi á Skarðsá var talinn heppinn yfirsetumaður, virtur og naut trausts manna.⁵²⁶

Þrátt fyrir að sumir þessara karla hefðu kvenlega eiginleika höfðu þeir einnig karlmenskueiginleika. Sumir þeirra fengust einnig við lækningar án þess að hafa læknaþróf eða leyfi yfirvalda, en það gerði þá vinsæla meðal alþýðunnar á Íslandi.

Samantekt

Í þessum kafla hefur verið fjallað um karlmenn sem hjálpuðu konum í barnsfæðingum á 18. og 19. öld. Þeir höfðu enga formlega menntun í yfirsetukvennafræði en gengu inn í störf yfirsetukvenna. Fæðingaraðstoð þeirra átti sér ekki hliðstæður á hinum Norðurlöndunum, svo vitað sé. Mjög líklegt er að skortur á lærðum yfirsetukonum hafi gert það að verkum að bæði konur og karlar fundu þörf hjá sér að hjálpa konum í barnsnauð. Þá skipti kyn þess sem aðstoðaði ekki neinu máli. Þó urðu þeir karlar sem sinnu konum í barnsfæðingum að taka á sig kvenlega eiginleika, eins og dæmin sem rakin eru í kaflanum sýna. Aðeins er vitað um einn íslenskan karl sem lauk yfirsetukvennaþrófi á 18. öld. Líklegt er að hugmynd um að láta karlmann gangast undir yfirsetukvennaþróf hafi borist frá Englandi. Á 18. öld sóttu lækningar, apótekarar eða bartskerar námskeið í fæðingarhjálp sem boðið var upp á hjá læknum í Lundúnum. Þeir gengu síðan inn á verksvið yfirsetukvenna og tóku yfir eðlilegar fæðingar. Að kenna körlum yfirsetukvennafræði virðist ekki hafa hlotið hljómgrunn

⁵²⁰ G. Guðmundsson, „Benedikt Einarsson“, bls. 8.

⁵²¹ *Skagfirzkar æviskrár* I. bindi, bls. 185–186; Jóh. Örn Jónsson, „Jónas í Hróarsdal“, bls. 55.

⁵²² Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn á Kjörvogi Þorsteinn Þorleifsson*, bls. 47.

⁵²³ Hjálmar Jónsson, *Ljóðmæli* II. bindi, bls. 61.

⁵²⁴ Hjálmar Jónsson, *Ljóðmæli* II. bindi, bls. 61–62.

⁵²⁵ Ragnar Ásgeirsson, *Skrudda* II. bindi, bls. 203, 205.

⁵²⁶ *Skagfirzkar æviskrár* I. bindi, bls. 49.

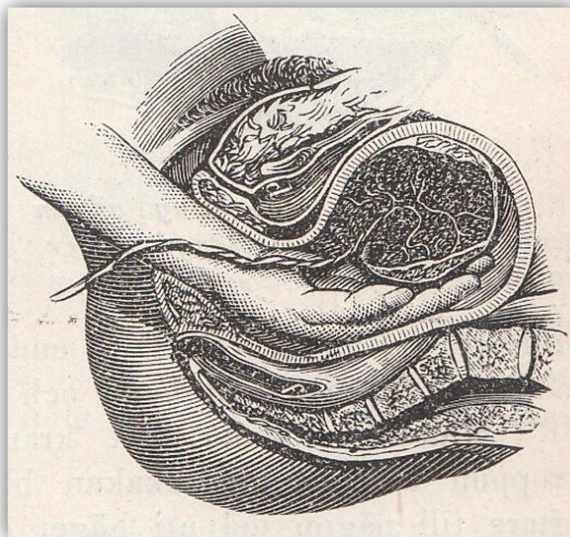
hér á landi því aðeins þessi eini karl lauk yfirsetukvennaprófi. Líklegt er að þau rök sem notuð voru af landlækni hér árið 1792 hafi átt þar hlut að máli því hann taldi að Ísland ætti að fylgja hefðinni því að fæðingarhjálp í danska ríkinu var eingöngu í höndum kvenna og lögmætra lækna.

Á 19. öld vissu læknar um karla sem sinntu fæðingarhjálp í sveitum landsins. Þeir höfðu skiptar skoðanir á þeim og eru dæmi þess að læknar hafi sakað þessa karla um að valda fæðandi konum skaða og jafnvel dauða vegna kunnáttuleysis. Þegar yfirsetukvennalög gengu í gildi 1. ágúst árið 1876 var Íslandi skipt upp í 158 yfirsetukvennaumdæmi. Stjórnvöld gerðu sér grein fyrir því að það vantaði um 100 lærðar yfirsetukonur í umdæmin þegar lögin gengu í gildi, þannig að til að fylla upp í lausar stöður var sett í lögin grein þess efnis að með læknisráði mætti setja til bráðabirgða yfirsetukonu þótt hún væri ólærð ef hún reyndist hæf. Í krafti þessarar greinar eru dæmi um að ólærðir karlar hafi verið settir til að starfa við fæðingarhjálp til bráðabirgða eða þar til lærð yfirsetukona fengist í umdæmið. Áttu þeir að sjá um fæðingar í umdæminu eins og yfirsetukonur í öðrum umdæmum. Þeir fengu laun eins og þær. Þörf var á fólki sem hafði getu, hæfileika, þor og þolinmæði til að sinna konum í barnsnauð hvort sem viðkomandi var kona eða karl.

Fimmti kafli

Hugmyndir nýskipaðs landlæknis um fæðingarhjálp

Í þessum kafla verður fjallað um annan hóp karla sem kom að barnsfæðingum. Hópurinn samanstóð af fyrsta landlækni á Íslandi og læknanemum hans og þeim hlutverkum sem þeir höfðu að gegna þegar kom að fæðingum og kennslu í yfirsetukvennafræði. Landlæknir hafði það hlutverk, meðal annars, að leggja grunn að tveimur nýjum starfstéttum á Íslandi. Önnur var stétt karla, þ.e. læknastétt, og hin stétt kvenna, þ.e. yfirsetukvennastétt. Á landlækni hvíldi sú skylda að kenna körlum fæðingarhjálp og tryggja þannig að þeir gætu komið að því í störfum sínum að kenna yfirsetukvennafræði. Í kaflanum verður einnig greint frá hvaða þekkingu landlæknir hafði á barnsburði og fæðingum. Skipun landlæknis á Íslandi árið 1760 var hluti af nýskipan í heilbrigðismálum danska ríkisins. Bjarni Pálsson, sem gegndi starfinu fyrstur, hafði numið læknisfræði við læknadeild háskólans í Kaupmannahöfn. Embættistími hans var 19 ár eða þar til hann lést 8. september 1779.



Mynd 6 Úrtaka fylgjunnar með berum höndum

1 Bjarni landlæknir og skyldur hans gagnvart yfirsetukonum

Þegar Bjarni Pálsson steig á land í Stykkishólmi 9. júlí 1760 voru mörkuð tímamót í heilbrigðisþjónustu Íslendinga. Hann hafði lokið *examen medicum* læknaprófi frá læknadeild Hafnarháskóla 24. september 1759 en ekki doktorsprófi eins og gert var að skilyrði til að fá opinbera viðurkenningu sem læknir samkvæmt tilskipun um lækna og lyfsala í danska ríkinu frá 1672. Prófið veitti hvorki embættis- né læknisréttindi „en til þess að hægt væri að nýta þekkingu þeirra manna sem því höfðu lokið settu yfirvöld slíkt ekki fyrir sig fyrst í stað“, eins og Jón Ólafur Ísberg kemst að orði.⁵²⁷ Ærin verkefni biðu Bjarna því allir landsmenn, sem töldust vera 44.219, áttu að getað leitað til þessa eina lærða læknis landsins. Sjónarmið mannúðar og samhjálpur koma berlega í ljós í erindisbréfi hans frá 19. maí 1760, en honum bar að taka á móti öllum þeim sjúku sem leituðu læknisaðstoðar hans með góðum ráðum og meðalagjöfum. Bjarni varð jafnframt fyrsti yfirmaður apóteksins sem tilheyrði landlæknisembættinu.⁵²⁸ Hann hafði einnig skyldum að gegna þegar kom að yfirsetukonum og í 13. lið erindisbréfs hans kom þetta fram:

Til þess að vorir kæru þegnar á Íslandi megi verða góðra og vel menntaðra yfirsetukvenna aðnjótandi, mörgum mannlífum til björgunar, skal landlæknir taka, svo fljótt sem auðið er, eina eða fleiri siðsamar konur og veita þeim tilhlýðilega fræðslu í yfirsetukvennalist og vísindum, og ennfremur, þegar tækifæri gefst á ferðum hans, að kalla á sinn fund nokkrar af þeim, sem nú eru yfirsetukonur, og fræða þær um þau atriði, sem mest á ríður, erfiðar fæðingar, vendingar og þess háttar.⁵²⁹

Með þessu má segja að störf yfirsetukvenna hér á landi hafi orðið hluti af læknisfræði, því það var læknir sem átti að segja til um það hvað konur sem tóku að sér fæðingarhjálp skyldu læra.

⁵²⁷ Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 58. Um Bjarna Pálsson sjá: Jón Steffensen, „Bjarni Pálsson og samtíð hans“, bls. 99–116; Bjarni Bjarnason, „Nesstofa við Seltjörn“, bls. 17, 23; Steindór Steindórssón, *Íslenskir náttúrufræðingar*, bls. 65–81; Bjarni Jónsson, „Fyrir landið og þjóðina“, bls. 60–61; Jón Gunnlaugsson, „Bjarni Pálsson landlæknir og Nesstofa“, bls. 2–3; Erla Dóris Halldórsdóttir, „Fyrsti landlæknirinn og umhverfi hans“, bls. 58–63.

⁵²⁸ Fjöldi íbúa á Íslandi árið 1760 sjá *Hagskinnu*, bls. 54; Erindisbréf Bjarna er í *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 409–416; *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 24r–27r.

⁵²⁹ Textinn er á dönsku og hljóðar svo: „På det vore kjære undersætter i Island og kunde vorde forsynede med gode og oplyste jordemødre til mange menneskers frelse, da skal det og være landphysici pligt at antage, det forderligste skee kan, en eller flere skikkelige koner, og give dem vedbørlig undervisning udi jordemoderkunsten og videnskab, samt ved forefaldende leiligheder på reiser kalde nogle af de nuværende jordemødre til sig, og undervise dem udi de vigtigste poster; om vanskelige forløsninger, vendinger og deslige.“ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 415; *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 26v.

Áður en skipunarbréf Bjarna var gefið út 18. mars 1760 hafði Otto Manderup Rantzau (1719–1763) greifi og stiftamtmaður á Íslandi sett fram álit sitt á stofnun embættis landlæknis á Íslandi í skýrslu til danska Vísindafélagsins í Kaupmannahöfn 12. febrúar 1759. Þar vísaði hann til þess að stofnun embættis landlæknis yrði mikill kostur fyrir íbúa Íslands og þá erlendu kaupmenn og sjómenn sem sæktu landið heim. Þá nefndi hann sjö verkþætti er snertu embættisverk verðandi landlæknis. Einn verkþátturinn varðaði yfirsetukonur. Þar kom fram að landlæknir kenndi og hefði eftirlit með þeim.⁵³⁰ Í greinargerð sem Bjarni skrifaði áður en hann var skipaður landlæknir segir hann að landlæknir eigi, ásamt héraðslækni, að leitast við að kenna þeim konum sem starfi sem yfirsetukonur. Skuli þeir fara með þeim í gegnum mikilvægustu þætti í því sem hann kallar *arte obstetricandi*.⁵³¹ Hugtakið *arte obstetricandi* á 18. öld var notað um yfirsetukvennafræði.

En hverjir sinnu fæðingarhjálp áður en Bjarni Pálsson kom til landsins árið 1760? Tvímælalaust voru það konur og karlar líklega í einhverju mæli án þess að hægt sé að finna um það skrifleg dæmi. Þorkell Jóhannesson segir að enginn fyrir miðja 18. öld hafi haft fræðilega kunnáttu í fæðingarhjálp og „urðu menn að fornum sið að bjargast við aðstoð ólærðra yfirsetumanna og kvenna“, en hvaðan hann hefur þessar upplýsingar er ekki vitað.⁵³² Fyrirmæli í tilskipun um eitt og annað í hjónabandssökum frá 3. júní 1746 sýna að konur áttu að sinna öðrum konum í fæðingum. Það var þó ekki sama hvaða kona það var sem tók að sér fæðingarhjálp og þær voru valdar út. Í tilskipun þessari kom þetta fram:

Til yfirsetukvenna skal í sérhvörri sókn, hvar það er mögulegt, af prestinum og hans meðhjálpurum útveljast sú guðhræddasta og skynsamasta kona, ein eður fleiri, eftir sóknarinnar stærð og ásigkomulagi, hvör, með því amtmaðurinn kann búa svo langt frá sókninni, skal takast í eið af hreppstjórnunum í prestsins og hans meðhjálpara viðurvist, og skal sami eiður þeim af prestinum á tilteknum tíma á árinu eftir ritualnum fyrirleggjast.⁵³³

Þessir eiginleikar sem konurnar urðu að hafa, guðhræðsla og dyggðir til að geta tekist á við yfirsetukvennastarfið, voru í anda kristilegra dyggða sem taldar voru táknmynd hins

⁵³⁰ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns. I, 12. Bréfabók Rantzaus 1758–1763, bls. 61–63. Sjá skipunarbréf fyrir Bjarna Pálsson sem landlækni á Íslandi: *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 385–386.

⁵³¹ KB. NKS 1683 4to. Korte Betænkninger over den landphyci udi Island, nödvændighed, forrættninger og levebröd.

⁵³² Þorkell Jóhannesson, *Saga Íslendinga 1770–1830: Upplýsingaröld*, bls. 171. Í viðtali við Steinunni Kristjánsdóttur fornleifafræðing í *Fréttablaðinu* 2. júní árið 2007 kemur fram að við fornleifauppgroft á Skriðuklaustri í Fljótsdal hafi fundist bein fyrirbura og ungbarna. Telur Steinunn að það gæti bent til þess að konur hafi leitað til klaustursins í barnsnauð. Sjá Steinunn Kristjánsdóttir, „Skyggst inn í dulinn heim kirkjunnar“, bls. 12. Sjá einnig: Steinunn Kristjánsdóttir, *Sagan af klaustrinu á Skriðu*, bls. 183–185.

⁵³³ *Lovsamling for Island* II. bindi (1721–1748), bls. 604–605; *Alþingisbækur Íslands* XIII. bindi (1741–1750), bls. 561.

góða, eins og Erla Hulda Halldórsdóttir bendir á í rannsókn sinni, *Nútímans konur*.⁵³⁴ Heimild er fyrir því að í Kálfafellssókn í Vestur-Skaftafellssýslu hafi Ingigerður Snorradóttir (1705–1773) húsfreyja á Maríubakka starfað sem yfirsetukona árið 1750. Skráði séra Þorleifur Bjarnason sóknarprestur Kálfafellssóknar í húsvitjunarbók í júní sama ár að þar byggi Ingigerður Snorradóttir 45 ára „svarin yfirsetukona, guðrækin og siðsöm.“⁵³⁵ Fyrsti yfirsetukvennaeiður sem til er á íslensku birtist á prenti í handbók fyrir presta og fylgir helgisiðabókinni *Dominicale* árið 1750. Samkvæmt yfirsetukvennaeið sör yfirsetukonan meðal annars að hjálpa einni og sérhverri, sem hennar hjálpar óskaði, eins fátækum sem ríku.⁵³⁶ Í sömu handbók er að finna kafla sem ber heitið „Um yfirsetukonur“. Þar er þess getið að yfirsetukonur ættu fyrst að rannsaka og síðan gefast bréf upp á sitt embætti.⁵³⁷ Mjög líklega er átt við með orðunum „að rannsaka“ að prestar könnuðu þekkingu þeirra kvenna sem tóku að sér yfirsetukvennastörf.

Á þeim tíma voru læknar í Danmörku farnir að sjá um að láta yfirsetukonurnar gangast undir próf og sama gerðist hér á landi skömmu síðar. Á prestastefnu á Flugumýri í Skagafirði 28. ágúst 1748 vakti séra Þorsteinn Pétursson (1710–1785) prófastur í Húnavatnssýslu máls á því að ekki væri mikið um að konur sem tækju að sér fæðingarhjálp ynnu eið eins og þær áttu að gera. Hann sagði svo: „engin af þeim forsómar það hún af hjarta getur þeim jóðsjúku kvennum til góða gjört, en uppfræðing vantar þær.“⁵³⁸ Hér á séra Þorsteinn við að þær konur sem sinni öðrum konum í fæðingum fái enga kennslu. Halldór Brynjólfsson biskup á Hólum sagði þá að hann ætlaði að gefa út kennslubók á íslensku handa yfirsetukonum.⁵³⁹ Hér á biskupinn við að fá þýdda dönsku kennslubókina *Nye Jorde–Moder Skole* eftir Balthazar Johan de Buchwald sem kom út í Kaupmannahöfn árið 1725. Hafði yfirsetukvennanefndin í Kaupmannahöfn fengið hann til að semja „skolebog“ fyrir yfirsetukonur. Við samningu bókarinnar hafði Buchwald notast við sænska kennslubók eftir Johan von Hoorn (1662–1724) frá 1715.⁵⁴⁰ Danska bókin kom út í annarri útgáfu árið 1735. Telst íslenska útgáfa bókarinnar, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* árið 1749 í þýðingu séra Vigfúsar Jónssonar í Hítardal, vera fyrsta kennslubók handa yfirsetukonum á Íslandi.⁵⁴¹

⁵³⁴ Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur*, bls. 84–85.

⁵³⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Kálfafell í Fljótshverfi BC 1. Sóknarmannatal 1748–1753, húsvitjun sóknarprests í júní árið 1750, ótölusett.

⁵³⁶ *Dominicale* 1750, bls. Q5–Q6. Í Þjóðskjalasafni Íslands er að finna eiðstaf nærkvenna frá 1762. Sjá: ÞÍ. Steinklefskjöl. Varia IV 1751–1775. Eiðstafur nærkvenna 1762.

⁵³⁷ *Dominicale* 1750, bls. Q3. Fyrsti yfirsetukvennaeiður sem vitað er til að yfirsetukonur hafi orðið að sverja er frá Nürnberg í Þýskalandi árið 1417. Sjá: Grethe Jacobsen, *Kvinder, køn og købstadslovgiving 1400–1600*, bls. 94.

⁵³⁸ ÞÍ. Biskupsskjalasafn. B IV/5. Prestastefnubók Hólastiftis 1748–1796, bls. 6.

⁵³⁹ ÞÍ. Biskupsskjalasafn. B IV/5. Prestastefnubók Hólastiftis 1748–1796, bls. 6–7.

⁵⁴⁰ Bragi Þorgrímur Ólafsson, „Inngangur útgefanda“, bls. ix, xi.

⁵⁴¹ Þess ber að geta að í bók Þorvaldar Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands: Hugmyndir manna um Ísland náttúraskoðun og rannsóknir fyrr og síðar*, segir að Þórður Þorkelsson Vídalín (1661–1742) muni hafa skrifað eða lagt út bók um yfirsetukvennafræði. Sjá Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands* II. bindi, bls. 115. Sú bók hefur ekki fundist.

2 Þekking Bjarna Pálssonar á fæðingum og fæðingarhjálp

Bjarni Pálsson landlæknir átti að kenna einni eða fleiri siðsömum konum „jordemoderkunsten og videnskab“, eins og sagði í erindisbréfi hans. Honum bar einnig að kalla á sinn fund nokkrar af þeim sem störfuðu sem yfirsetukonur og kenna þeim að takast á við erfiðar fæðingar og vendingar.⁵⁴² Ekki sagði í erindisbréfi hans að hann ætti að koma að sjálfri fæðingarhjálpinni. Þá er vert að kanna hvaða þekkingu Bjarni hafði í yfirsetukvennafræði og vísindum en sú fræðsla sem landlæknir átti að veita yfirsetukonum hafði ekki verið kennd hér á landi áður. Bjarni átti að vera boðberi nýrrar þekkingar í fæðingarhjálp. Hann hóf að öllum líkindum nám við læknadeild Hafnarháskóla í lok árs 1746.⁵⁴³ Því til stuðnings kemur fram í ævisögu hans eftir Svein Pálsson að „fyrsti lærari“ hans var Georg Detharding (1671–1747) etatsráð og dekanus læknadeildar háskólans sem lést 19. október 1747.⁵⁴⁴ Eftir lát Dethardings fékk Bjarni nýjan umsjónarkennara, Balthazar Johan de Buchwald, og hjá honum fékk hann kennslu í „anatómiskum, medicíniskum og yfirsetukonufræði“ eins og fram kemur hjá Sveini Pálssyni.⁵⁴⁵

Buchwald hafði setið í dönsku yfirsetukvennanefndinni frá árinu 1741. Samkvæmt Jóni Steffensen, sem kannað hefur læknanám við Hafnarháskóla, verður ekki séð af kennsluskrá deildarinnar að neitt hafi verið kennt í yfirsetukvennafræði fyrir en árið 1758. Þá auglýsti Buchwald í kennsluskrá læknadeildar „præliminaria in arte obstetricandi“, þ.e. kynningu á yfirsetukvennafræði, og aftur árin 1759–1763 „fundamenta artis obstetricandi“ eða grundvallaratriði í yfirsetukvennafræði.⁵⁴⁶ Mjög líklegt er að Bjarni hafi hlustað á fyrirlestra Buchwalds en eins og fram hefur komið lauk hann prófi 24. september 1759. Telur Jón Steffensen að í verklegu námi í fæðingarhjálp hafi læknanemar „staðið illa að vígi, áður en fæðingarstofnunin tekur til starfa“ árið 1761, undir forystu Christian Johann Berger *accoucheur* Kaupmannahafnar og fyrsta prófessors í *obstetric* við Hafnarháskóla.⁵⁴⁷

Hjá Jóni kemur einnig fram að á 18. öld hafi læknar í Danmörku ekki verið kallaðir til nema þegar yfirsetukonur kæmust í þrot í fæðingarhjálpinni „en Buchwald mun oft hafa verið vitjað, þegar svo bar við, og þá líklegt að Bjarni hafi stundum farið með honum, einkum eftir 1758“.⁵⁴⁸ Það kemur heim og saman við bréf sem Bjarni

⁵⁴² *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 415.

⁵⁴³ Bjarni Pálsson var skráður í stúdentatölu Hafnarháskóla 16. desember 1746. Sjá um Bjarna: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 157–158.

⁵⁴⁴ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 34. Sjá um Georg Detharding: V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen frá de ældste tider indtil år 1800* II. bindi, bls. 288–294.

⁵⁴⁵ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 34.

⁵⁴⁶ Jón Steffensen, „Læknanám Bjarna Pálssonar landlæknis“, bls. 77.

⁵⁴⁷ Jón Steffensen, „Læknanám Bjarna Pálssonar landlæknis“, bls. 77.

⁵⁴⁸ Jón Steffensen, „Læknanám Bjarna Pálssonar landlæknis“, bls. 77.

skrifaði Buchwald 12. júlí 1761, þá búinn að vera landlæknir á Íslandi í rúmt ár, þar sem hann segir að þótt hann sé ekki útlærður frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn eða „andre slige steder“ telji hann sig geta komið yfirsetukonum hér á landi úr því „tykke vankundigheds mørke“ eða myrkri vankunnáttunnar, því hann hafi bæði lesið sér til um fæðingarhjálp og fengið „privat övelse“.⁵⁴⁹ Það gefur til kynna að hann hafi farið í heimahús í Kaupmannahöfn og fengið að aðstoða konur þar, fremur en í þá einu fæðingarstofnun sem starfrækt var í borginni, *Det kongelige Frie Jordemoderhus* (sjá hér á bls. 44–45).

Í ævisögu Bjarna getur Sveinn tengdasonur hans þess hversu góður fæðingarlæknir Bjarni var, enda mun eitt sterkasta fag hans hafa verið „arte obstetricandi“.⁵⁵⁰ Gera má ráð fyrir að Sveinn hafi gert mikið úr þekkingu Bjarna á fæðingarhjálp, en ævisöguna skráði Sveinn 20 árum eftir andlát Bjarna og byggir hana á bréfum hans, frásögnum samtímamanna og erfðaskrá. Samkvæmt Sveini kom fyrir að Bjarni fann á sér að fæðingar myndu ganga illa. Jaðra sögur um hann við kraftaverkasögur. Eitt sinn er Bjarni var á ferðalagi langt frá heimili sínu, fékk hann „upp úr þurru innfall.“ Við það reið hann heim að bæ einum sem var úr leið og er hann kom þangað sátu konur inni og sungu líksálma „en í fleti lá kona í barnsneyð, að þeirra hyggju örend.“⁵⁵¹ Á Bjarni þá að hafa beðið þær um að hætta söngnum og víkja burtu. Og Sveinn heldur áfram:

Fór [hann] höndum um konuna, og náði fóstri hennar, að báðum lifandi, reið síðan af bænum, mætti manni konunnar skammt þaðan, sem sóttur hafði verið, er menn trúðu hana látna, var hann stúrin mjög, en Bjarni huggaði hann strax, og fylgdist með honum aftur heimleiðis.⁵⁵²

Þarna tekur Bjarni landlæknir á sig mynd dýrlings og í krafti læknismenntunar sinnar tekst hann á við fæðingarhjálp. En af hverju er Sveinn að gera svo mikið úr þekkingu Bjarna á fæðingarhjálp? Hægt er að ímynda sér að lotning hafi búið í tengdasyni hans þegar hann ritaði ævisöguna. Hann var að skrifa um einstakling sem réði yfir lífi og dauða.

Bréf Bjarna til Finns Jónssonar (1704–1789) biskups í Skálholti sýnir takmarkaða þekkingu á gangi fæðingar á þessum tíma. Í janúar 1761 óskaði Finnur eftir svari við því hvort kona gæti fætt barn tveimur dögum eftir andlát sitt.⁵⁵³ Finnur hafði hitt karl í Skálmarnesmúla í Barðastrandarsýslu og spurði sá biskup hvort hann ætti að greiða tvö legkaup og tvöfalda legsöngsaura eftir konu sína sem dáíð hafði af barnsförum, en fætt andvana barn tveimur dögum eftir andlátið.⁵⁵⁴ Segist Finnur hafa spurt hvort þetta væri satt og sönnuðu aðrir með manninum að svo væri. Því næst segist Finnur hafa

⁵⁴⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 15r.

⁵⁵⁰ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 79.

⁵⁵¹ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 95.

⁵⁵² Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 95.

⁵⁵³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30v.

⁵⁵⁴ Legkaup var borgun fyrir greftrunarstað í kirkjugarði og líksöngsaurar var borgun fyrir söngva og moldun. *Íslensk orðabók*, bls. 590, 611.

spurt hvort hún hefði verið stirðnuð eftir svo langan tíma og var svarið: „Já, að minnsta kosti allir útlímir, og svo vött þeir kunnu skynja.“⁵⁵⁵

Í svari Bjarna, sem dagsett er 1. febrúar, leggur hann fram tvær skýringar á málinu. Í fyrsta lagi að blóðrás og líkamsvökvar hjá föstri sem „komið er til fullkomunnar“ eins og hann orðaði það, haldi lífi í föstri langa stund eftir dauða móðurinnar. Í öðru lagi var það álit hans að líkami móðurinnar kólnaði síðast innvortis, einkum um kviðinn. Að auki sagði hann að ef ástand sem hann kallar „et strangulation uteri“ varð á legi konu, sem gat gerst hjá „hríðþreyttum og sundurtauguðum barnsnauðar konum“, og því sýndust láttnar þá en voru á lífi. Sagði Bjarni að á þann hátt gæti barn í móðurlífi lifað um hríð, að móðurinni látinni.⁵⁵⁶ Þá vitnaði Bjarni í rómverska konunginn Numa Pompilius sem setti lögin þar sem í fyrsta skipti er minnst á keisaraskurð. Hann bannaði „nokkra þungaða dauða að grafa óopnaða.“⁵⁵⁷ Hér átti Bjarni við að ekki mætti grafa þungaða konu nema framkvæma á henni fyrst keisaraskurð, sem hann segir að skurðlæknar hafi með góðum árangri framkvæmt. Þá vitnaði Bjarni í lækni að nafni Feychmeyer sem uppástóð að framkvæma skyldi keisaraskurð ef ske kynni að barnið væri á lífi í móðurlífi eftir lát móður. Taldi sá hinn sami að þeim skyldi refsa sem ekki framkvæmdu slíkan skurð.⁵⁵⁸

Bjarni taldi að náttúrulegar orsakir gætu verið skýring þess að konan, sem talin var látin, fæddi barn. Hann skilgreindi það með því að segja að þegar konan lést fékk hún vöðvakrampa og barnið sem að „rímilegheitum hefur verið fullaldrá og með lífi, veitt sér til og komist að fæðingarstaðnum“.⁵⁵⁹ Þá átti sér stað herping á kviðvöðva konunnar og við það fæddist barnið. Hann taldi víst að barnið hefði verið með lífi við fæðinguna en enginn skipt sér af því þar sem allir vissu að konan var látin. Sagði hann aumt til þess að hugsa að yfirsetukonan hefði látið hjá líða að reyna að hjálpa barninu, sem hún hefði getað fundið með lífi þó að móðirin væri látin.⁵⁶⁰ Þessi greining er skráð á þeim tíma þegar ekki var vitað að líflína fósturs í móðurkviði er naflastrengurinn og að í gegnum hann fer allt það sem föstrið þarfnast, þannig að kona sem talin var hafa fætt barn tveimur dögum eftir andlátið, getur ekki hafa verið látin þegar barnið fæddist. Vel má þó vera að konan hafi legið í dái en samt náð að fæða barnið.

Hin heimildin um kunnáttu Bjarna á kvenlíffærum og meðgöngu er skýrsla hans til tengdaföður síns, Skúla Magnússonar (1711–1794) landfógeta, árið 1768 þar sem hann tilkynnir honum um niðurstöður á legskoðun á dóttur hans, Guðrúnu (1740–1816). Guðrún var þá 28 ára að aldri og systir Rannveigar (1742–1803) eiginkonu Bjarna. Upphaf þessa máls má rekja til þess að Guðrún skrifaði föður sínum bréf í Viðey 6. júlí 1768. Hún var gift Jóni Snorrasygni (1724–1771) sýslumanni og höfðu þau verið gift frá

⁵⁵⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30v.

⁵⁵⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 66r.

⁵⁵⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 66r.

⁵⁵⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 66r.

⁵⁵⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 66r.

⁵⁶⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 66r.

árinu 1760. Bréfið er á dönsku og mjög opinskátt um þær skyldur sem lagðar voru á konur á þessum tíma, að ganga með og fæða barn. Í bréfinu biður hún sinn „hjártækjære fader“ um að leiðbeina sér í óhamingjusömum kringumstæðum sínum, en hún hafði hugleitt að fara frá eiginmanni sínum.⁵⁶¹ Guðrún hafði þrisvar sinnum orðið barnshafandi og í síðustu meðgöngu hafði hún fundið fyrir hreyfingum fóstursins eða eins og hún segir sjálf: „Og da 3^{de} fostere har virkelig fået bevægelse og liv, som de hos mig nogle uger virkelig have beholdt; men siden er døde“, og það hafi valdið henni mikill gremju.⁵⁶² Hér er Guðrún að lýsa því þegar hún varð barnshafandi í þriðja sinn, hafi fundið fóstrið hreyfa sig í móðurkviði og með lífi en síðan hefði það dáið inni í sér.

Þá upplýsti hún föður sinn um að hún hefði fyrst orðið barnshafandi í ágúst 1760, en misst fóstrið. Um mitt sumar 1763 leitaði hún til Bjarna Pálssonar og fékk lyf sem hún tók inn fram á veturinn. Hún tilgreinir ekki hvaða lyf þetta var en upplýsti föður sinn að meðan hún tók lyfið gekk slím niður úr móðurlífinu. Aftur varð hún barnshafandi í september 1765, en meðgangan endaði með því að rotið fóstur gekk niður af henni. Í ágúst 1767 varð hún barnshafandi í þriðja sinn og það fóstur var nú dáið inni í henni. Þetta ástand olli ekki eingöngu miklum verkjum heldur þurfti hún oft að halda sig frá mat og hreyfingu auk þess sem hún hafi megnustu andstyggð á samskiptum við eiginmann sinn, sem ef til vill gæti valdið nýjum getnaði og/eða sársauka og eymslum í kynfærum hennar.⁵⁶³

Með bréfi Guðrúnar til Skúla fylgdi álit Bjarna Pálssonar á veikindum hennar, skrifað í Viðey 6. júlí 1768. Bjarni útskýrði að Guðrún hefði notast við lyf bæði til innvortis brúknar og svo útvortis. Þá lýsti hann því að við legskoðun á henni hafi hann fundið að legop hennar sé vel lagað eða eins og hann orðaði það: „moder–munden haver været gandske got disponeret.“⁵⁶⁴ Taldi hann að þrátt fyrir það hafi frjóvgað egg ekki náð inn í legið og fóstrið eftir ákveðinn tíma kafnað annað hvort í eggjastokknum sjálfum eða „tumpeter gangen“ eins og hann orðar það.⁵⁶⁵ Hér á landlæknirinn að öllum líkindum við fæðingarganginn, því orðið „tumpe“ er skilgreint sem barnshafandi eða við það að fara að fæða.⁵⁶⁶ Jafnframt lætur Bjarni þá skoðun í ljós að Guðrún sé ekki barnshafandi en gæti orðið það aftur ef hún samrekkist eiginmanni sínum. Það myndi þó valda henni miklum verkjum og erfiðleikum, sem aftur gæti valdið honum samviskubiti. Leggur Bjarni því til að meta verði hvort hún eigi að búa lengur hjá eiginmanni sínum sem „virkelig ægtekvinde“.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156r. Bjarni Pálsson landlæknir var viðstaddur brúðkaup Jóns Snorrasonar sýslumanns og Guðrúnar Skúladóttur sem haldið var í Viðey 23. júlí 1760. Sjá: Sveinn Pálsson, *Æfisaða Bjarna Pálssonar*, bls. 55.

⁵⁶² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156r.

⁵⁶³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156r.

⁵⁶⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156v.

⁵⁶⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156v.

⁵⁶⁶ Verner Dahlerup, *Ordbog over det Danske sprog* XXIV. bindi, bls. 1016.

⁵⁶⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 156v.

Vel getur komið til greina að Jón Snorrason hafi flust að Hofi á Höfðaströnd eftir þriðja fósturlátið. Hann lést árið 1771. Guðrún bjó eftir mann sinn á Stóru-Ökrum þar til hún flutti í Viðey árið 1783.⁵⁶⁸ Guðrún var meðal fyrstu lærðu yfirsetukvenna á Íslandi og þjónaði Skagafjarðarsýslu eftir því sem fram kemur á lista yfir lærðar yfirsetukonur frá 1. mars 1767. Þar sést að hún hafði lært hjá Bjarna og gengist undir próf.⁵⁶⁹ Árið 1768 er hún „afsökuð vanheilsu sinnar vegna“ frá starfinu, eins og fram kemur í bréfi Bjarna til séra Halldórs Jónssonar prófasts 18. maí.⁵⁷⁰

3 Landlæknir sendi konungi tillögu varðandi yfirsetukonur

Það var skoðun Bjarna Pálssonar að hjá þeim konum sem lærðu fæðingarhjálp af gangi náttúrunnar og eigin reynslu gætti heimsku og ólipurðar. Það álit kom ljóslega fram í tillögum hans 14. september 1761 er sendar voru Friðriki V. Danakonungs í þeim tilgangi að fjölga lærðum yfirsetukonum á Íslandi. Bjarni var harðorður þegar kom að konum sem sinnu fæðingarhjálp, en til að þjóna barnshafandi konum, segir hann, voru oft fengnir ættingjar og aðrir sem stóðu nærri þegar hin útnefnda yfirsetukona fékkst ekki til starfsins. Úr þessu ætlaði hann að bæta og fullyrti að vel upplýstar yfirsetukonur væru ómissandi, því þar sem fólk er að finna fæddust börn. Þá hafi honum verið falið samkvæmt erindisbréfi að hafa eftirlit með því að yfirsetukonur verði starfandi með tíð og tíma um allt Ísland. Einnig upplýsti hann konung um að skoðun eða rannsókn á útvortis og innvortis skapnaði kvenna væri sú lærdómskúnst sem yfirsetukvennafræðin væri grundvölluð á, sem og aðrir þættir á borð við vendingu barns í fæðingu og úrtöku fylgjunnar að fæðingu lokinni. Þessi þrjú atriði voru að hans mati ekki þekkt hér og gat það valdið erfiðleikum þegar um var að ræða frávik frá vandræðalausri fæðingu. Og það hörmulega var, að hans mati, hversu fáar „af vore jordemödre“ kynni sér kennslubókina *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*. Hann telur það stafa af „vanvittig undseelighed og blind afskye for nye forandringer“.⁵⁷¹ Hér á Bjarni við að það stafi af andstyggð á þeim nýjungum sem koma fram í bókinni. Hluta af vandanum taldi hann einnig vera of litla hvatningu þeirra sem áttu að styðja og efla þetta embætti. Á hann við presta og „de gamle jordemödre“ sem hafi verið viðstaddar margar fæðingar.⁵⁷² Úr þessu ætlaði hann að bæta með því að fá presta til að velja skynsamur, heiðvirðar og reynslumiklar konur til að sinna yfirsetukvennastörfum í öllum kirkjusóknum. Hann ætlaði sér einnig að fá prestana til að fara með konunum í gegnum ofangreinda kennslubók. Þær áttu síðan að aðstoða konur í fæðingum, en ekki fyrr en þær væru orðnar bærilega að sér í yfirsetukvennakúnstinni og

⁵⁶⁸ Bogi Benediktsson, *Sýslumannaefir* I. bindi, bls. 414–415.

⁵⁶⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 125r.

⁵⁷⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 143v.

⁵⁷¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9r.

⁵⁷² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9v.

búnar að sverja eið.⁵⁷³ Svipað viðhorf gagnvart yfirsetukonum kemur fram í grein Heather A. Cahill, „Male appropriation and medicalization of childbirth“, sem sýnir að á 18. öld hafi læknar með líffræðina að vopni farið að gera lítið úr þekkingu þeirri sem yfirsetukonur höfðu tileinkað sér með eigin reynslu sem mæður og þeim handtökum sem þær höfðu lært af öðrum konum.⁵⁷⁴ Læknar töldu sig hafa yfirburðarþekkingu umfram konurnar sem höfðu innsæið að leiðarljósi og þekkingu sem þær fengu með reynslunni við að aðstoða kynsystur sínar í fæðingum. Það er einmitt það sem Ólöf Ásta Ólafsdóttir ljósmóðir bendir á í doktorsritgerð sinni, *An Icelandic midwifery saga – coming to light – "With woman" and collective ways of knowing*, að konur lærðu af mæðrum sínum og ömmum að taka á móti börnum og voru í góðum samskiptum við mæðurnar sem þær hjálpuðu að fæða börnin í heiminn. Þannig barst þekking milli kynslóða kvenna.⁵⁷⁵

4 Fyrsta lærða yfirsetukonan á Íslandi

Í ódagsettri skýrslu Bjarna frá árinu 1760 til stjórnvalda í Kaupmannahöfn kemur fram að hann hafi á ferðum sínum um landið hitt yfirsetukonur.⁵⁷⁶ Heimild er fyrir því að hann hafi ferðast um Rangárvallasýslu og Árnessýslu sama sumar og hitt nokkrar yfirsetukonur, enda bar honum samkvæmt erindisbréfinu að kalla á sinn fund „nuværende jordemödre“ til að kenna þeim mikilvæga þætti um erfðar fæðingar, vendingar og þess háttar.⁵⁷⁷ Í skýrslunni þakkar Bjarni bæði guði og heilbrigðri náttúru kvenna á Íslandi það að flestar fæðingar gangi vel fyrir sig og segir að margar af yfirsetukonunum séu vel að sér í starfi sínu og frekar námfúsar þegar kemur að því að læra að vanda barni í móðurkviði og taka út fylgju. Hann vonist þó til að kennsla sín muni ná öðrum hæðum næsta haust. Hér er hann að vísa til haustsins 1761 því þá vænti hann þess að hafa sér við hlið „en fremmet virkelig informeret og examineret jordemoder“ og á við vel lærða og prófaða danska yfirsetukonu, sem geti aðstoðað sig við að sýna yfirsetukonum réttu handtök við fæðingarhjálpinu og hún myndi einnig sjálf sjá um að aðstoða fæðandi konur.⁵⁷⁸ Samkvæmt þessu hefur Bjarni ekki talið sig getað kennt konum verklega hluta yfirsetukvennanámsins. Vel getur verið að hann hafi ekki

⁵⁷³ Hér á Bjarni Pálsson landlæknir við yfirsetukvennaeiðinn samkvæmt tilskipun um eitt og annað í hjónabandssökum frá 1746. Sjá *Lovsamling for Island* II. bindi (1721–1748), bls. 604–605; *Alþingisbækur Íslands* XIII. bindi (1741–1750), bls. 561; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9v.

⁵⁷⁴ Heather A. Cahill, „Male appropriation and medicalization of childbirth: an historical analysis“, bls. 337.

⁵⁷⁵ Ólöf Ásta Ólafsdóttir, *An Icelandic midwifery saga – coming to light – "With woman" and collective ways of knowing*, bls. 3.

⁵⁷⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 2r–2v. Sjá skyldur hans gagnvart yfirsetukonum í erindisbréfi hans frá 19. maí 1760: *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 415.

⁵⁷⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 2r–2v; *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 415.

⁵⁷⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 2r.

talið sig geta sinnt fæðingarhjálp því hann hafði öðrum embættisskyldum að gegna eða ekki haft mikla reynslu í því að taka á móti barni.

Í skýrslu 24. september 1760 til Poul Heltzen (1711–1772) í rentukammerinu í Kaupmannahöfn segist Bjarni hafa augastað á eiginkonu Benedikts Magnússonar klénsmiðs sem yfirsetukonu, en þau hjón bjuggu úti á Kristjánshöfn.⁵⁷⁹ Hann nafngreindi ekki konuna en átti við Margrete Katrine eða Margarethe Catharina Jensdatter eins og hún hét áður en hún giftist Benedikt.⁵⁸⁰ Það varð úr að Margrete Katrine ákvað að ferðast til Íslands vorið 1761 ásamt eiginmanni sínum og 11 ára dóttur þeirra, Anna Margaretha.⁵⁸¹ Þau fluttu á heimili Bjarna Pálssonar á Bessastöðum.⁵⁸² Koma Margrete Katrine Magnus til Íslands sumarið 1761 markaði þáttaskil því hún telst fyrsta lærða yfirsetukonan hér á landi. Hélt Rantzau greifi og stiftamtmaður á Íslandi því fram í bréfi til Friðriks V. Danakonungs 13. maí 1761 að hún yrði mörgum mannlífum til bjargar á Íslandi.⁵⁸³

Þann 30. júlí 1761 stóð Margrete Katrine fyrir framan Bjarna og séra Guðlaug Þorgeirsson prófast og sór yfirsetukvennaeiðinn.⁵⁸⁴ Við sama tækifæri lagði hún fram vitnisburð um kennslu og verklega þjálfun við *Accouchement-huset* í *Det kongelige Frederiks Hospital* í Kaupmannahöfn og próf sem hún tók hjá yfirsetukvenna-nefndinni 13. maí 1761, en í þeirri nefnd sátu fremstu fæðingarlæknar Danmerkur, þeir Christian Johann Berger *stad-accoucheur* Kaupmannahafnar, Balthazar Johan de Buchwald dekanus læknadeildar Hafnarháskólans, Christian Lodberg Friis (1699–1773) prófessor við læknadeild Hafnarháskólans og Peter Rudolph Wandeler (1714–

⁵⁷⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 3v–4r; Járnsmiðir í Danmörku voru annað hvort titlaðir „grovsmed“ eða „kleinsmed“ eins og fram kemur í bók Sumarliða R. Ísleifssonar, *Eldur í afli: Málmiðnaður á Íslandi á 19. öld og fyrri hluta 20. aldar* I. bindi, bls. 15.

⁵⁸⁰ Vef. Rigsarkivet í Kaupmannahöfn. Protocoll over troloved og ægtevielse i Vor Frelsers sogn fra 1747 til 1760. <http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_kirkebog# – amt: København – herred: Søkkelund – sogn: Vor Frelsers – opslag 54 – bls. 53>. Skoðað 26. nóvember 2014. Þann 27. september 1747 trúlofaðist íslenskur klénsmiður (járnsmiður) Benedikt Magnússon þá 36 ára að aldri, búsettur í Kaupmannahöfn, Margaretha Jensdatter 29 ára gamalli danskri „pige“ samkvæmt kirkjubók Vor Frelsers kirkju í Kristjánshöfn í Kaupmannahöfn. Rúmum þremur mánuðum síðar 19. janúar 1748 giftu þau sig í sömu kirkju.

⁵⁸¹ Sjá um Margrethe Katarine Jensdatter Benedix Magnussen eins og hún er sögð heita í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 449–450. Hún hafði eignast tvær dætur með eiginmanni sínum Benedikti Magnússyni. Fyrsta barn þeirra, Birthe Maria var skírð í Vor Frelsers kirkju í Kristjánshöfn 15. nóvember 1748. Hún lést ung. Annað barn þeirra hjóna fæddist rúmlega 2½ ári síðar og var skírð Anna Margaretha í sömu kirkju 15. júlí 1750. Það var hún sem flutti með foreldrum sínum til Íslands vorið árið 1761. Sjá: Vef. Rigsarkivet í Kaupmannahöfn. Daabsbog (ægtebörn) for Vor Frelsers Kirke paa Christienshavn 1732–1762. <http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_kirkebog# – amt: København – herred: Søkkelund – sogn: Vor Frelsers – opslag 165, 178 – bls. 374, 350>. Skoðað 26. nóvember 2014.

⁵⁸² *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi (1096–1720), bls. 449.

⁵⁸³ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B02/10. Bréfadagbók B 1761, ör 49. Bréf dagsett 15. apríl 1761 og 28. apríl 1761.

⁵⁸⁴ *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 415, 447–449; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 40v–41r.

1775) borgarlæknir Kaupmannahafnar. Fjórar eiðsvarnar yfirsetukonur, þær Marie Tromp, Margrete Lehnkardt, Marigne Pors og Ane Cathrine Sebuliz, voru viðstaddir prófið sem vitni. Önnur kona, Kristhine Hufeson, gekkst undir próf ásamt Margrete Katrine og hóf að starfa sem yfirsetukona í Helsingborg á Skáni. Að loknu prófi fengu þær þann vitnisburð að vera „befundene bekvemme til at agte gode attester.“⁵⁸⁵

Þegar Margrete Katrine kom til Íslands var ekki búið að „tryggja henni föst laun fyrir ljósmæðrastörf eða kennslu“ eins og Þórunn Guðmundsdóttir sagnfræðingur bendir á.⁵⁸⁶ Eitthvað virðist henni hafa legið á að komast til landsins því þau hjónin seldu hús sitt í Kaupmannahöfn og hluta af húsgögnum sínum með „stort tap“, eins og kom fram í bréfi sem Benedikt skrifaði konungi 15. apríl 1761. Í bréfinu fór Benedikt fram á 200 ríkisdala styrk vegna fararinnar til Íslands og 60 ríkisdali í laun á ári handa eiginkonu sinni. Hjá Benedikt kom einnig fram að Bjarni Pálsson hefði hvatt Margrete Katrine, áður en hann fór til Íslands vorið 1760, til að læra „jordemoderkunsten“ og að sitja fyrirlestra hjá Buchwald. Þetta gerði Margrete Katrine og var auk þessa við verklegt nám við fæðingarstofnunina í borginni. Að prófi loknu átti hún síðan að ferðast til Íslands og starfa þar sem yfirsetukona.⁵⁸⁷ Rantzau stiftamtmaður á Íslandi lét fylgja með bréfi Benedikts að koma Margrete Katrine væri gríðarlega mikilvæg fyrir Ísland því hjá henni áttu þær „uvittige jordemödre“ að læra.⁵⁸⁸ Annað bónarbréf skrifaði Benedikt 13. maí 1761, sama dag og Margrete Katrine lauk yfirsetukvennaprófi, um ferðapeninga og laun handa henni sem væntanlegri yfirsetukonu á Íslandi.⁵⁸⁹

Þegar Margrete Katrine hafði búið hér á landi í nokkra mánuði skrifaði Bjarni stiftamtmanni bréf, dagsett 13. október 1761, og bað hann um að aðstoða hana því Benedikt sé orðinn veikur. Bjarni segist ekki geta greitt henni laun en ætli sér að styrkja hana eins og honum sé mögulegt og biður stiftamtmanninn „for guds skyld“ að koma því til leiðar að henni verði veitt laun.⁵⁹⁰ Vel má vera að þetta bónarbréf Bjarna hafi gert það að verkum að hálfu ári síðar eða þann 10. maí 1762 gekk í gildi konungleg tilskipun varðandi heilbrigðismál á Íslandi og átti Margrete Katrine að fá 60 ríkisdali í laun á ári svo lengi sem hún dveldi á landinu. Nafn hennar var ekki nefnt í konunglegu tilskipuninni en þess getið að vegna mikilvægis hennar í starfi sem yfirsetukonu og frábærs vitnisburðar sem hún hafði fengið í yfirsetukvennanámi frá læknadeild Hafnarháskóla, skyldi hún fá 60 ríkisdali á ári í laun. Hún var undir stjórn landlæknis og átti að framfylgja fyrirmælum hans.⁵⁹¹

⁵⁸⁵ DRA. 2183 B. Danmarks Jordemoderskole, København. Protokol, Jordemoderuddannelsens historie, „Jordemoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 100.

⁵⁸⁶ Þórunn Guðmundsdóttir, *Sumar hjálpuðu meira en aðrar*, bls. 14.

⁵⁸⁷ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B02/10. Bréfadagbók B 1761, örk 49. Bréf dagsett 15. apríl 1761.

⁵⁸⁸ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B02/10. Bréfadagbók B 1761, örk 49. Bréf dagsett 28. apríl 1761.

⁵⁸⁹ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B02/11. Bréfadagbók B 1761, örk 23. Bréf dagsett 13. maí 1761.

⁵⁹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 24r.

⁵⁹¹ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 447–449.

Margrete Katrine Magnus átti eftir að starfa sem yfirsetukona hér á landi næstu 40 árin.⁵⁹² Hún talaði enga íslensku við komuna til landsins enda lætur Bjarni Pálsson þess getið í bréfi 27. september 1761, sem lesið var upp í kirkjum á Bessastöðum og Seltjarnarnesi, að hann óski þess að „góðir menn meðtaki“ að þótt Margrete Katrine „sé útlensk, og þess vegna óskilin í fyrstu, þarf síður en ekki nokkur hana að frá fælast“ því hún viti hvað hún gera skal.⁵⁹³ Einnig nefnir Bjarni að hún hafi ágætis vitnisburð og „sjálf ber hún með sér lítillæti, frómleik og guðsóttá“. ⁵⁹⁴ Benedikt hóf að fylgja eiginkonu sinni Margrete Katrine í vitjanir til fæðandi kvenna sem túlkur eins og fram kemur í bréfi sem Bjarni skrifaði Buchwald fyrrum læriföður sínum 12. október 1761. Hann lætur þess líka getið að Benedikt hafi sýnt miklar framfarir í fæðingarhjálp með því að fylgja eiginkonu sinni. Bjarni gerir að gamni sínu í bréfinu og varpar fram þeirri spurningu: „Hvem ved om han og ikke bliver en accoucher?“⁵⁹⁵ Hér er Bjarni að vísa til hinnar nýju sérfræðistéttar innan læknisfræðinnar, fæðingarlækna sem voru komnir fram á sjónarsviðið í Danmörku á þessum tíma, en Kaupmannahafnarbúar voru nýbúnir að fá sinn fyrsta *stad-accoucheur* (sjá bls. 42–43).

Engar upplýsingar finnast um það hversu mörgum konum Margrete Katrine kenndi verklega þætti yfirsetukvennastarfsins. Árið 1764 bar Bjarni landlæknir upp þá tillögu á Alþingi við Magnús Gíslason amtmann og biskupana, þá Finn Jónsson í Skálholti og Gísla Magnússon á Hólum, að Margrete Katrine yrði send út í héruð og dveldi þar í einhvern tíma til að kenna konum þar verklega þætti yfirsetukvennastarfsins. Bjarni var samt efins um að þessi tillaga næði fram að ganga því hann segir Margrete Katrine vera veikburða og ætti stúlku „som hun ikke kan forlade“.⁵⁹⁶ Þá ætti hún einnig við fátækt að glíma. Bjarni taldi einnig að upphald hennar yrði vandamál á ferðum um landið.⁵⁹⁷ Ekki er vitað hvaðan Bjarni fékk þessa hugmynd en samkvæmt rannsókn bandaríska sagnfræðingsins, Nina Rattner Gelbart um frönsku yfirsetukonuna Angélique Marguerite Le Boursier du Coudray (1712–1789) ferðaðist hún um Frakkland með stuðningi Lúðvíks XV. Frakklandskonungs til að kenna konum réttu handtök fæðingarhjálpar árið 1760. Áætlað er að hún hafi kennt um 4000 yfirsetukonum í Frakklandi á 23 árum (1760–1783).⁵⁹⁸

⁵⁹² ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 202. Margrete Katrine Magnus lést á heimili sínu, Nesi við Seltjörn, þann 19. júní 1805, 86 ára að aldri.

⁵⁹³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 20r.

⁵⁹⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 20r.

⁵⁹⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 15r.

⁵⁹⁶ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 104. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1760–1794. Bréf dagsett 18. ágúst 1764.

⁵⁹⁷ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 104. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1760–1794. Bréf dagsett 18. ágúst 1764.

⁵⁹⁸ Nina Rattner Gelbart, „Midwife to a nation: Mme du Coudray serves France“, bls. 131–135, 148; Nina Rattner Gelbart, *The King's Midwife: A History and Mystery of Madame du Coudray*.

Það er ekki vitað hvað Margrete Katrine tók á móti mörgum börnum þau ár sem hún bjó hér á landi. Vísbending felst í því hversu oft hún var guðmóðir barna, en það hlutverk fengu yfirsetukonur gjarnan.⁵⁹⁹ Samkvæmt prestsþjónustubók Garða-, Bessastaða- og Reykjavíkursókna var hún guðmóðir 132 barna frá 30. júní 1762 til 14. júlí 1804.⁶⁰⁰ Nákvæmar frásagnir eru til um tvær fæðingar sem Margrete Katrine kom að. Önnur fæðingin hefur þegar verið rakin, þegar Bjarni Pálsson landlæknir lét hana aðstoða sig þegar Guðrún Eiríksdóttir fæddi tvö börn fyrir tímamann í ágúst 1768 (sjá bls. 62). Hin fæðingin var þegar Ingibjörg Ingimundardóttir (1737–1763) spunakona í Reykjavík fæddi andvana barn í maí árið 1763.⁶⁰¹

Störf Margrete Katrine Magnus yfirsetukonu voru ekki eingöngu bundin við fæðingarhjálp og kennslu til verðandi yfirsetukvenna, því heimild er fyrir því að hún hafi aðstoðað Bjarna landlækni við krufningu látins nýfædds barns sem fannst grafið í hesthúsi á Vífilsstöðum í nóvember árið 1763 en móðir barnsins var talin hafa deytt það strax eftir fæðinguna. Margrete Katrine aðstoðaði Bjarna við að hreinsa líkama barnsins í „vörmu vatni“ og skoða það eftir að Bjarni hafði krufið það. Voru lungu þess tekin út og lögð í vatn og flutu þau nokkurn veginn. Komust þau að þeirri niðurstöðu að barnið hefði fæðst lifandi, því ef lungu flutu í vatni taldist það bera vott um að það hefði andað við fæðingu.⁶⁰²

⁵⁹⁹ Gísli Ágúst Gunnlaugsson og Loftur Guttormsson, „Að treysta böndin? Hjönavígslu- og skirnarvottar í íslensku samfélagi á fyrri hluta 19. aldar“, bls. 319–322.

⁶⁰⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Garðar á Álftanesi BA 1. Prestsþjónustubók 1747–1782, bls. 59, 61, 65, 67, 71; Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 2. Prestsþjónustubók 1763–1784, bls. 113, 115–116, 122, 124, 148–149, 150–151; Kirknasafn Seltjarnarnesþing BA 4. Prestsþjónustubók 1769–1797, bls. 3–5, 16–17, 22–23, 26–27, 32–33, 36–37, 42–43, 46–47, 52–53, 56–57, 60–61, 66–67, 72–73, 76–77, 82–83, 91–92, 95–97, 98–124, 213–216, 203–204, 216–226; Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 2–5, 8–16, 18–24, 29, 46, 51, 56. Síðast guðmóðir í Bessastaðasókn 25. október 1764. Margrete Katrine var fyrst skráð guðmóðir í Nessókn þegar Johann Altinus var skírður 11. maí 1762. Hún var í síðasta sinn skráð sem guðmóðir við skírni Þorkels 15. júlí 1804. Drengurinn fæddist á heimili Margrete Katrine í Nesi deginum áður. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Garðar á Álftanesi BA 1. Prestsþjónustubók 1747–1782, bls. 71; Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 56.

⁶⁰¹ Varð lát hinnar ungu konu, Ingibjargar Ingimundardóttur, sem lést 9. júní 1763, að dómsmáli sem tekið var fyrir í héraðsþingi í Reykjavík í febrúar árið 1764, þar sem danskur barnsfaðir Ingibjargar, Matthías von Vesten litari í Reykjavík, kærði Margrétu Tómasdóttur frá Grjóta fyrir ógætilega meðferð barnsmóður sinnar með þeim orðum „að hún hefur fordjarfað þá manneskju í hennar barnsburðarnauð, með því að rífa hennar þvagblöðru í sundur.“ Kemur fram í dóma- og þingbókum að Margrete Katrine Magnus hafi verið við fæðinguna en látið Margrétu Tómasdóttur ólærða yfirsetukonu um fæðingarhjálpina. ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Gullbr. og Kjós. GA/4. Dómabók Gullbringu- og Kjósarsýslu 1763–1775, bls. 39–55.

⁶⁰² Már Jónsson, *Dulsmál á Íslandi 1600–1900*, bls. 23, 135.

5 Sómakærar, alvarlegar og guðhræddar konur völdust í yfirsetukvennanám

Eins og fram hefur komið var eitt af embættisverkum Bjarna Pálssonar landlæknis að kenna einni eða fleiri konum yfirsetukvennafræði og kalla á sinn fund nokkrar af þeim sem störfuðu sem yfirsetukonur og fræða þær um ýmis atriði. Bjarni hafði umsjón með menntun yfirsetukvenna. Í bréfi sem hann sendi Gísla Magnússyni biskupi á Hólum 20. maí 1761 sagðist hann hafa það hlutverk að „vegleiða yfirsetukonurnar til nauðsynlegustu hluta in arte obstetrica þekkingar“ og sagðist hafa byrjað á því verki.⁶⁰³ Í september sama ár lét hann lesa upp í kirkjum í Reykjavík, Viðey, Laugarnesi og Nesi eftirfarandi skilaboð frá konungi:

Að nær nokkur kona í Hausastaða og Arnarhóls þingsókn sem kann leggjast á gólf eða koma í barnsnauð, skuli hennar [Margrete Katrine Magnus] vitja, þá hún og kemur; og skal henni þá gjörast frí fararbeini, fram og til baka, af þeim sem hana sækja láta; En hún tekur þá með sér eina eða tvær af þeirrar sóknar yfirsetukonum, til frekari æfingar og leiðréttingar [...]⁶⁰⁴

Þegar þetta var lesið upp var Bjarni búinn að velja fimm konur „með prestanna ráði og þeirra eigin ljúfa samþykki“ í Reykjavíkursókn, Nessókn og Laugarnessókn. Þessar konur voru: Sigríður Guðmundsdóttir (1728–1811) 33 ára, og Þuríður Sigurðardóttir (1723–1781) 38 ára, í Reykjavíkursókn, Sigríður Höskuldsdóttir (1712–1779) 49 ára, og Valgerður Þorbjörnsdóttir (1725–1771) 36 ára, í Laugarnessókn og Gunnhildur Jónsdóttir (1710–1768) 51 árs, í Nessókn.⁶⁰⁵ Þær eru fyrstu lærðu íslensku yfirsetukonur á Íslandi og voru hvorki of ungar né of gamlar, og gera má ráð fyrir að þær hafi allar kunnað að skrifa og „sérdeilis að lesa“ eins og fram kom í þeirri kennslubók sem þær urðu að lesa, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá 1749. Þar voru ábendingar um það hvernig yfirsetukonur skyldu vera á sig komnar til að geta sinnt starfinu.⁶⁰⁶ Þá kom einnig fram í því sem Bjarni landlæknir lét lesa upp í kirkjum á Seltjarnarnesi árið 1761 að þessar fimm konur sem búíð var að velja áttu að vera Margrete Katrine Magnus fylgisamar og hlýðnar. Ekki var tekið fram hversu lengi námið skyldi vara en Margrete Katrine átti að sjá um verklegan þátt þess. Náminu átti að ljúka með prófi og síðan áttu þær að sverja eið og fá sín réttindi til starfa eða það sem Bjarni nefnir „privilegie“.⁶⁰⁷ Hann vildi einnig auka virðingu þeirra í samfélaginu með því að ætla þeim sæti næst prestsfrúm í kirkjum og á öðrum samkomum þegar ekki væru aðrar konur þar fyrir sem skipuðu

⁶⁰³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 18v.

⁶⁰⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 20r, 30r. Þingstaður var á bænum Hausastöðum á Álftanesi og nefndist hann Hausastaðapingsókn.

⁶⁰⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30r; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 228, 539, 543, 633, 700–701.

⁶⁰⁶ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 17.

⁶⁰⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 30r.

hærri sess vegna stéttar og virðingar.⁶⁰⁸ Á þessum tíma voru bekkir í kirkjum skipaðir eftir efnum og mannvirðingum.⁶⁰⁹

Í tillögum sínum árið 1761 vildi Bjarni að í hverri kirkjusókn á Íslandi störfuðu skynsamir, heiðvirðar og reynslumiklar yfirsetukonur. Áttu sóknarprestar að velja konurnar og í stærstu og fjölmennustu kirkjusóknum áttu að vera mest þrjár, í meðalstórrí sókn tvær og í allra minnstu kirkjusóknum skyldi valin ein.⁶¹⁰ Ekki nefndi Bjarni hversu fjölmennar kirkjusóknir voru þar sem lærðar yfirsetukonur áttu að vera þrjár. Hann skilgreinir ekki heldur hversu margar kirkjusóknir voru á Íslandi á þessum tíma.

En tókst Bjarna ætlunarverk sitt? Eitt er víst að honum tókst ekki að fá lærðar og eiðsvarnar yfirsetukonur í hverja kirkjusókn á Íslandi þau 19 ár sem hann var landlæknir. Í ávísögu hans kemur fram að Bjarni hafi látið 15 konur gangast undir yfirsetukvennapróf hjá sér „svo menn viti til.“⁶¹¹ Þær voru reyndar mun fleiri, eins og fram kemur í bréfabók Bjarna, prófbók og reikningum jarðabókarsjóðs.⁶¹² Á árunum 1761–1779 luku 26 konur yfirsetukvennaprófi hjá Bjarna (sjá viðauka 2). Elsta kona var 58 ára og sú yngsta 27 ára. Allar voru giftar nema ein. Þrettán þeirra voru giftar bændum, fjórar hreppstjórum, ein presti, ein sýslumanni og ein spítalahaldara. Ekki er vitað um hjúskaparstöðu fjögurra kvennanna og ein var prestsekkja.⁶¹³ Eins og fram hefur komið var ein kvennanna ógift og það var ekki í anda úrskurðar sem Bjarna hafði borist frá Kaupmannahöfn 3. júní 1766. Samkvæmt þessum úrskurði var það ákvörðun danska læknaáðsins að taka ekki ungar jómfurur í yfirsetukvennanám og próf, heldur giftar konur eða ekkjur.⁶¹⁴

Sú ógifta kona sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá Bjarna árið 1767 var Þórunn Högnadóttir (1722–1802) 45 ára að aldri. Hún var dóttir séra Högna Sigurðssonar í Stafafelli í Austur-Skaftafellssýslu og Guðríðar Pálsdóttur.⁶¹⁵ Ákvörðun Bjarna um að taka Þórunni í yfirsetukvennanám þrátt fyrir að vera ógift byggðist á þeim forsendum að

⁶⁰⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 10r.

⁶⁰⁹ Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 173.

⁶¹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 10v.

⁶¹¹ Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*, bls. 57.

⁶¹² Jarðabókarsjóður var konungssjóður á Íslandi á árunum 1683–1904. Sjóðurinn var deild í danska ríkissjóðnum til ársins 1871. Í þennan sjóð runnu öll opinber gjöld og hafði landfógeti umsjón með honum frá 1683. Sjá: Einar Laxness, *Íslands saga* i–r, bls. 26.

⁶¹³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 20r, 30r, 91r–92v, 99r, 125r, 173r–173v, 178v–179r; H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 5, 14–15, 25–32, 38, 43–45; Skjalasafn rentukammers. F/93. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1770, örk 1; F/97. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1773, örk 3; F/99. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1773–1774, örk 1; F/107. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1777–1778, örk 1; F/110. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1780, örk 3; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 88, 131, 158, 188–189, 195, 216, 228, 254, 368, 376, 480, 500, 539, 543, 633–634, 656–657, 682–685, 697–698, 700–701; *Vef. Íslendingabók*: www.islendingabok.is

⁶¹⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 113r.

⁶¹⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 125r; Sjá um Þórunni Högnadóttur í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 683–684.

hún væri komin til fullorðinsára og óvíst að hún giftist. Við það upphófust snörp orðaskipti á milli hans og Finns Jónssonar biskups. Finnur hneykslaðist á Bjarna að leyfa ekki fleiri og enn yngri jómfrúm að læra yfirsetukvennafræði. Í bréfi til Bjarna 21. mars 1767 segist hann undra sig á að „svo hálærður háfornuflugur og gagnverseruður maður“ skuli banna guðhræddar jómfrúr frá yfirsetukvennanámi.⁶¹⁶ Telur Finnur að sá lærdómur sem konur öðlist í yfirsetukvennanámi sé á engan máta ósæmilegur fyrir jómfrúr og hann sé ekki eingöngu fyrir konu sem giftist og hefur „samræði með manni sínum og fæðir barnið.“⁶¹⁷ Máli sínu til stuðnings vísar hann í frétt úr blaði frá 23. maí 1765, um að frá því í apríl sama ár hafi inntökuskilyrðum verið breytt með konunglegri tilskipun á þann hátt að allar heiðvirðar konur, hvort sem þær voru giftar, ekkjur eða ógiftar, gátu fengið skólavist við tvo yfirsetukvennaskóla í hinum konunglega hluta af Holstein og í Flensborg.⁶¹⁸ Við skólana var svo skipað fyrir að verðandi yfirsetukonur skyldu fyrst hljóta kennslu í „skilningi til getnaðarins, móðurlífsins tilstands, og alls þess sem þar að lýtur“ og að því loknu væri þeim vísað inn í „födselssalen“ þar sem þær skyldu læra handtök fæðingarhjálparrinnar. Því spyr Finnur hvort eingöngu giftar konur megi læra um þetta og hvort jómfrú saugist af þessu?⁶¹⁹

Hinn 9. apríl 1767 svaraði Bjarni Finni og útskýrði að Þórunn hefði náttúru til yfirsetukvennastarfsins og að hún væri „fyrir móðurstjórn lesin æfð, og áður eiðsvarin, ég sjálfur við hana talaði og nokkuð með ánægju með henni gegnum gengið, er og nú svo komin til ára að óvíst giftist.“⁶²⁰ Telur Bjarni þrátt fyrir það að óráðlegt sé að taka jómfrúr sem virkilegar yfirsetukonur, því bæði séu þær ungar og „óreyndar og þó handa tiltektir séu þeim hægari en hinum eldri, sem ég tilstend, þá er það hjá þeim í meira myrkri en hinum, sem sjálfar reynt hafa.“⁶²¹ Í lok bréfsins segir Bjarni að svo komi biðillinn sem taki hana hvort sem er og hvert fara þau svo spyr hann?⁶²²

Svo virðist sem Bjarni hafi dregið enn frekar úr því að ungar konur mættu ekki hefja yfirsetukvennanám því í minnisblaði frá 20. júlí 1767 segir hann að allar sómakærar konur sem höfðu vitnisburð frá prestum og sýslumönnum og væru á aldrinum 20–50 ára mætti taka í yfirsetukvennanám og áttu þær að gangast undir próf hjá sér eða fjórðungslæknum. Ef þær byggju á svæði sem væri langt frá heimili þeirra áttu þær að fá 10 ríkisdali til að ferðast til hans. Þá kom það einnig fram í minnisblaði Bjarna að ef ein yfirsetukona vegna hás aldurs eða sjúkdóms gæti ekki lengur starfað sem slík átti hún af kristilegum kærleika

⁶¹⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 126r.

⁶¹⁷ ÞÍ. Skjalasafn amtmanns II, 28 A. Bréf Skálholtsbiskupa til amtmanns 1765–1767. Bréf Finns Jónssonar til amtmanns dagsett 21. mars 1767.

⁶¹⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 126r; Skjalasafn amtmanns II, 28 A. Bréf Finns Jónssonar til amtmanns dagsett 21. mars 1767.

⁶¹⁹ Fyrirkomulagi að skólunum tveimur lýsir Finnur í bréfi til Ólafs Gíslasonar amtmanns 21. mars 1767. ÞÍ. Skjalasafn amtmanns II, 28 A. Bréf Skálholtsbiskupa til amtmanns 1765–1767.

⁶²⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 126v.

⁶²¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 127r.

⁶²² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 127r.

að fá nokkra peningaaðstoð úr sérstökum sjóði. Enda þótt yfirsetukona byggði á góðum stað þá útiloki embætti hennar á engan hátt það að aðrar góðar konur sinni fæðingarhjálp. Tilgangurinn var að konur fengju aðstoð í erfiðum fæðingartilfellum ef ekki yrði hægt að ná í lækni þannig að þær og börn þeirra yrðu ekki fyrir skaða sem þau myndu búa við til lífstíðar. Þarna nefnir Bjarni í fyrsta skipti að læknar ættu að aðstoða í erfiðum fæðingartilfellum. Að lokum tók Bjarni fram að við dauðsföll af völdum fæðingar eða í sængurlegu skyldi sýslumaður taka lærðar yfirsetukonur með til að skoða lík sængurkonunnar ef ekki næðist í lækni.⁶²³

Tvær konur sögðu sig frá yfirsetukvennastarfi á meðan Bjarni var landlæknir. Önnur var Guðrún Skúladóttir sem fjallað hefur verið um áður. Hin var Guðrún Halldórsdóttir yfirsetukona í Árnessýslu sem sagði sig frá starfinu árið 1768. Í bréfi sem hún skrifaði Finni Jónssyni biskupi í Skálholti þann 13. apríl sagðist hún hafa komið til kvenna í „þeirra þjáning og barnsfæðingarnauð eftir þeirra ósk“ og hefði hún gert það eftir kristindóms skyldu en hún vildi hér eftir ekki starfa sem yfirsetukona né sverja yfirsetukvennaeiðinn.⁶²⁴ Í bréfinu kom fram að ástæðan fyrir þessu væri heilsuleysi, vankunnátta og heimilisástand.⁶²⁵ Eiginmaður hennar, séra Halldór Brynjólfsson (1713–1774) í Hraungerði, var holdsveikur.⁶²⁶

6 Ein lærð, launuð og eiðsvarin yfirsetukona í hverja sýslu

Bjarni Pálsson vildi auka virðingu lærðra yfirsetukvenna á Íslandi með því að ætla þeim sæti næst prestsfrúm í kirkjum eða á öðrum samkomum, eins og þegar er getið. Hann vildi einnig að þessar konur fengju greidd laun fyrir fæðingaraðstoð sem þær veittu. Í september 1761 lagði hann til að almenningur á Íslandi greiddi fjóra ríkisdali fyrir þjónustu yfirsetukvenna, þeir fátækari þrjá, tvo eða einn ríkisdal, og að auki fengju þær ókeypis ferð fram og til baka. Þeir bláfátæku áttu ekki að greiða neitt fyrir þjónustuna og skyldu yfirsetukonurnar kosta sjálfar ferð sína til þeirra. Fyrir að taka á móti börnum sem getin voru utan hjónabands skyldi greiða tvöfalt gjald. Þá lagði hann til að brúðhjón greiddu að minnsta kosti tvo ríkisdali sem prestur tæki við á undan hjónavígslunni. Prestarnir áttu síðan að senda prófasti þessa peninga sem skipti þeim á milli yfirsetukvenna. Þegar embættismenn eða aðrir heldri karlar kvæntust skyldi þeim í sjálfsvald sett að leggja svo ríflega til þessarar notkunar eftir tilmælum prestsins sem þeim þótti hæfa.⁶²⁷ Bjarni lét getið þess loflega fordæmis sem Magnús Gíslason amtmaður sýndi í þessu efni þegar hann hélt brúðkaup Sigríðar (1734–1807) dóttur sinnar og Ólafs Stefánssonar (1731–1812) varalögmanns 16. september 1761,

⁶²³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 128v–129r.

⁶²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 143v–144r.

⁶²⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 144r.

⁶²⁶ Séra Halldór Brynjólfsson lést 17. ágúst 1774. Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* II. bindi, bls. 248.

⁶²⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9v.

en í veislunni afhenti hann Bjarna tvo ríkisdali í þessu skyni, „som jeg og gjemmer til videre“ sagði Bjarni.⁶²⁸ Þar með stofnaði Bjarni sjóð sem hann nefndi „hjónavígslusjóð“ í þeim tilgangi að greiða yfirsetukonum laun. Hugmyndina fékk hann frá hertogadæmi Danakonungs í Altona, en í erindisbréfi yfirsetukvenna þar frá því um miðja 18. öld voru fyrirsmáli um að við brúðkaup og skírnir ætti baukur að ganga meðal gesta og féð átti að renna í vasa yfirsetukvenna.⁶²⁹

Vitað er um eina konu sem fékk greitt úr sjóðnum sem Bjarni kom á, því til er kvittun frá Guðrínu Halldórsdóttur yfirsetukonu í Hraungerðis- og Sandvíkurhreppi dagsett 23. ágúst 1765, þar sem þetta kemur fram: „Hefi ég sem virkileg yfirsetukona meðtekið af landlækni Bjarna Pálssyni, 1 ríkisdal, 5 mörk og 14 skildinga af þeim peningum sjálfur hann segir til þvílíkra kvenna séu hjá sér safnaðir.“⁶³⁰ Ekki er vitað til þess að fleiri yfirsetukonur hafi fengið greidd laun úr hjónavígslusjóði.

Bjarni hélt af landi brott 20. september 1765 áleiðis til Kaupmannahafnar og ætlaði m.a. að útvega „yfirsetu-qvennapeningana“, eins og Sveinn Pálsson orðar það.⁶³¹ Bjarni kom til Kaupmannahafnar 19. október.⁶³² Landlæknir átti erindi við Kristján VII. konung, leyndarráð konungs og önnur *kammer kollegium*. Í skýrslu 19. desember 1765 gerði Bjarni grein fyrir málefnum yfirsetukvenna á Íslandi og sagði að oft væru það prestsfrúrnar sjálfar sem tækju að sér að sitja yfir fæðandi konum, en þær hefðu hvorki fengið kennslu, gengist undir próf né svarið yfirsetukvennaeið. Segist Bjarni hafa bæði á ferðum sínum um landið og við önnur tækifæri spjallað við þær um ólíkar fæðingar og á meðal yfirsetukvenna hafi verið konur sem væru frekar heimskar og ofurhugaðar. Þá segir hann frá komu dönsku yfirsetukonunnar Margrete Katrine Magnus sem hafi verið send til Íslands eftir tilmælum læknaeildar Hafnarháskólans. Hefði hún bæði sinnt fæðingarhjálp og verklegri kennslu verðandi yfirsetukvenna. Nú væri svo komið að á nokkrum stöðum á landinu væru „examinerede og edsvarne jordemödre“ og það myndi aukast með tíð og tíma, einkum ef biskupar og aðrir viðkomandi myndu aðstoða við að koma þessu málefni í lag. Taldi Bjarni nauðsynlegt að slíkar „brave koner“ fengju að njóta virðingar fram yfir aðrar konur og borgun fyrir ómak sitt við fæðingarhjálpina. Nefnir hann hugmynd sína um að láta brúðhjón greiða tvo ríkisdali við vígsluna. Við hverja vitjun til fæðandi konu fengju konurnar greidda tvo ríkisdali og fjóra ríkisdali frá þeim sem væru velmegandi.⁶³³

Þessi tillaga Bjarna Pálssonar náði ekki fram að ganga og engar fleiri greiðslur komu úr „hjónavígslusjóði“ hans. Önnur tillaga frá honum gekk eftir varðandi greiðslur til „examinerede“ yfirsetukvenna á Íslandi. Konungur ákvað 20. júní 1766 að veita 100

⁶²⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9v–10r.

⁶²⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 9v–10r; E. Ingerslev, *Matthias Saxtorph og hans samtid*, bls. 53.

⁶³⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 99r.

⁶³¹ Sveinn Pálsson, *Æfisaða Bjarna Pálssonar*, bls. 69.

⁶³² Sveinn Pálsson, *Æfisaða Bjarna Pálssonar*, bls. 67–68.

⁶³³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 104v–105r.

ríkisdöllum árlega úr jarðabókarsjóði og úr þeim sjóði var yfirsetukonum greitt. Tekið var fram að það væri í höndum amtmanns, landlæknis og „andre vedkommende“ að ráðstafa peningunum til yfirsetukvenna þannig að þeir kæmu að sem bestum notum.⁶³⁴ Mánuði síðar skrifaði Finnur Jónsson biskup til Magnúsar Gíslasonar amtmanns þar sem hann vonaðist til að „vores unge fruentimmer“ eða ungar konur myndu flykkjast í þetta nauðsynlega starf, þannig að bundnar voru miklar vonir við að laun myndu laða að konur í námið.⁶³⁵ Bjarni Pálsson skrifaði bréf 1. mars 1767 til Finns og Gísla Magnússonar biskups á Hólum, þar sem hann tilkynnti að í hverri sýslu á Íslandi ætti að vera að minnsta kosti ein lærd og eiðsvarin yfirsetukona sem gæti komið konum í erfiðum fæðingartilfellum til aðstoðar og hún myndi jafnframt sýna þeim ólærðu réttu handtök við fæðingarhjálpinu og veita þeim tilsögn.⁶³⁶

Sú 100 ríkisdala upphæð úr jarðabókarsjóði sem skipt var á milli lærðra yfirsetukvenna á Íslandi hélst óbreytt í meira en 100 ár. Gefur auga leið að ekki kom mikið í hlut hvernar yfirsetukonu og höfðu þessi lágu laun letjandi áhrif á konur til að læra yfirsetukvennastarfið eða kynna sér fagið. Þegar fyrstu átta lærðu yfirsetukonurnar fengu greidd laun úr sjóðnum árið 1769 fékk hver um sig 10 ríkisdali í árslaun, en eftir því sem þeim fjölgaði fóru greiðslur til þeirra lækandi. Var svo komið árið 1873 að 74 lærðar yfirsetukonur deildu með sér 100 ríkisdöllum og fékk hver um sig 1 ríkisdal og 33 skildinga í árslaun.⁶³⁷ Þegar fyrstu yfirsetukvennalögin gengu í gildi hér á landi 1. ágúst 1876 urðu loks breytingar á launum yfirsetukvenna. Þá fengu yfirsetukonur í Reykjavík 100 krónur í laun á ári en í öðrum kaupstöðum og í Vestmannaeyjum 60 krónur, en í sveitum 40 krónur.⁶³⁸

7 Kennslubók yfirsetukvenna í tíð Bjarna landlæknis

Á fyrsta mánuði safnast blóð, á öðrum verður álíka. 3. kviknar líkaminn að tilkomandi öndinni, 4. tekur barn að hafa hár og neglur og því klígjar konuna, á 5^{ta} tekur það líking föður og móður og annarra frænda, á 6^{ta} m. gjörir sinardrátt og hrærist af náttúrunni og tekur þá konum að verða kvillasamt, á 7. m. festist mergur í beinum barnsins, á áttunda mánuði, festast sinar, á 9. m. hrærir barnið náttúruna og tekur fullkomlega að hafa öll líkamleg vit, á 10^{da} m. fæðist barnið með guðshjálpi.⁶³⁹

⁶³⁴ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 548–549.

⁶³⁵ ÞÍ. Skjalasafn amtmanns II, 28 A. Bréf Skálholtsbiskupa til amtmanns 1765–1767. Bréf Finns Jónssonar til amtmanns dagsett 22. júlí 1766.

⁶³⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 124v–125r, 126r; Skjalasafn amtmanns II, 28 A. Bréf Skálholtsbiskupa til amtmanns 1765–1767. Bréf Finns Jónssonar til amtmanns dagsett 21. mars 1767.

⁶³⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 176v–177r; A, 16. Bréfabók landlæknis 1869–1877, bls. 174–176.

⁶³⁸ Frá 10. maí 1762 fékk embættisyfirsetukona í Reykjavík hærri laun heldur en aðrar yfirsetukonur. Sjá: *Lovsamling for Island III*. bind (1749–1772), bls. 449; *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 122.

⁶³⁹ *Lbs.–Hbs*. Lbs. 444 8vo. „Um hegðan barns í móðurviði“ frá 1759.

Þannig hljóðar texti úr handriti frá 1759 eftir Jakob Sigurðsson (1727–1779) bónda og „listaskrifara“ eins og Guðrún Ingólfssdóttir íslenskufæðingur titlar hann. Jakob er ekki höfundur þessa texta heldur safnaði hann textum saman og skrifaði upp.⁶⁴⁰ Ekki er vitað um uppruna þessa texta um hegðan barns í móðurkviði en hann sýnir þá þekkingu sem menn höfðu á 18. öld. Sú þekking hefur að öllum líkindum orðið til þegar látinn líkami barnshafandi konu var krufinn í líkhúsum. En hvaða þekking á fæðingarhjálp barst til Íslands þegar fyrsta kennslubókin handa yfirsetukonum var gefin út árið 1749? Þá bók notaði Bjarni Pálsson landlæknir þegar hann hóf að kenna konum yfirsetukvennafræði árið 1761. Þegar bókin kom út má segja að ný þekking í fæðingarhjálp hafi borist hingað. Verðandi yfirsetukonur lærðu að yfirsetukvennastarfið væri vandasamt starf sem útheimti bæði þekkingu og líkamlega krafta. En hvert var eiginlegt starf yfirsetukvenna? Yfirsetukvennastarfið gekk út á það að með góðum ráðum og samræðum áttu þær að hugga sængurkonuna, hjálpa henni í fæðingunni og eftir fæðinguna að sinna bæði henni og barninu.⁶⁴¹ Eins og fram hefur komið var *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* þýdd úr danskri kennslubók, *Nye Jorde–Moder Skole* eftir Buchwald. Hún byggir á spurningum og svörum. Efnistöð og uppbygging bókana voru eins, en hvorki Halldór Brynjólfsson biskup né þýðandinn séra Vigfús Jónsson voru læknismenntaðir, ólíkt Buchwald. Halldór Brynjólfsson hafði í inngangi bókarinnar áhyggjur af því að bókin kæmist í „ómildra háðskálka hendur“ og taldi að það gæti valdið gikkislegum losta og hégómaorðum, en slíkar hugleiðingar er ekki að finna í dönsku bókinni.⁶⁴²

Í inngangi að dönsku útgáfunni lætur höfundur þess getið að „jordemoderkonst“ eða yfirsetukvennalistin sé ein þeirra vísindagreina sem hafa næstum náð fullkomnun, „grad af fuldkommenhed.“⁶⁴³ Buchwald telur að með guðs hjálp hafi yfirsetukvennafræði tekið framförum. Þeir sem hana stundi hafi öðlast mikla þekkingu um erfiðar fæðingar sem til þessa hafi valdið ónauðsynlegum dauðsföllum, því nú hafi verið fundin upp ýmis ráð til að takast á við erfiðar fæðingar. Alls konar hugtök um kvenlíffæri koma fyrir í bókunum. Í dönsku útgáfunni eru hugtökin bæði á latínu og á dönsku og hefur séra Vigfús Jónsson farið í nýyrðasmíði og fundið hugtök á íslensku. Latneska orðið „anatomie“ notar Buchwald til að lýsa því að yfirsetukonur þurfi að þekkja *anatomie* konunnar, þ.e. þá líkamsparta sem tilheyrir fæðingunni. Hjá honum kom fram að þessir partar væru tveir, bæði inni í líkamanum og útvortis. Einnig kom fram að ekki væri hægt að sjá innvortis líffæri hjá lifandi manneskju og það lærist af „døde kropper, som af en, derudi oplyst, bliver anatomeret eller opskåren.“⁶⁴⁴ Þetta gefur til kynna að

⁶⁴⁰ Guðrún Ingólfssdóttir, „Í hverri bók er mannsandi“: *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*, bls. 194–195; Jakob Sigurðsson, *Handarlínulist og höfuðbeinafræði*, bls. 160.

⁶⁴¹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 18. Sjá einnig, Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 2.

⁶⁴² Halldór Brynjólfsson, „Dedicatio“, bls. 4.

⁶⁴³ Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 2.

⁶⁴⁴ Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 3.

yfirsetukonur sem lærðu í Kaupmannahöfn hafi verið viðstaddar krufningu á kvenlíkama. Í íslenskri útgáfu bókarinnar er ekkert fjallað um það að innvortis líffæri konunnar, sem tilheyrðu fæðingu, yrðu ekki séð með berum augum né heldur með krufningu, enda voru krufningar ekki tíðkaðar hér á landi á þessum tíma. Í þýðingu séra Vigfúsar kom fram að til þess að yfirsetukonan gæti þekkt innvortis líffæri konunnar þá yrði hún að þreifa inn í kynfæri konunnar með berum höndum.⁶⁴⁵ Karen Scheuermann bendir á það í rannsókn sinni á þýskum yfirsetukonum fyrir á öldum að kennslubækur lækna fyrir yfirsetukonur um líffærafræði og lífeðlisfræði hafi valdið því að vitneskja lækna um þau fræði hafi sett þá á stall og gert lítið úr þeirri fátæklegu kunnáttu sem konur bjuggu yfir eða höfðu bestu getu til að nema sem yfirsetukonur.⁶⁴⁶

Eftirfarandi hugtök koma fyrir í dönsku útgáfu bókarinnar. Þau voru þýdd á íslensku og þurftu íslensku yfirsetukonurnar að læra þau og vita hvað þau þýddu:

At forløse kone = að frelsa konuna
rette og falske veher = réttar og falskar hríðir
efterbyrden = barnsfylgjan
bristningen = fornistið
moderen = móðurlífið
modermunden = móðurlífs munni
ændetarmen = endaparmur
moderens skee eller hals = móðurlífsháls
moderens grund = móðurlífsins botn
moderens bånd = móðurlífsins bönd
kvinde læberne (labia) = varir
vandlæberne (nymphæ) = vatnsins varir
vandgangen eller rører = þvaggangur
vandblæren = hlandblaðra
hofteben = mjaðmabein
isben = lífbein
siddenben = mjaðmaspaði eða selsbein
det hellige been eller rårsbeenet = krossbeinið
 rumpe beenet = dausbein.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ Í dönsku útgáfunni, *Nye Jorde–Moder Skole*, er einnig mikilvægt að yfirsetukona þreifi inn í móðurlíf konunnar til að finna eftir innri líffærum. Sjá: Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 3–4; Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 25.

⁶⁴⁶ Karen Scheuermann, „Midwfery in Germany: It's Past og Present“, bls. 440.

⁶⁴⁷ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 20–22, 42, 45, 50, 52, 61; Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 4–5, 7, 19, 26, 43, 58, 66, 68, 102.

Mörg þessara orða hafa fengið annað heiti síðar. Sem dæmi er hlandblaðra kölluð þvagblaðra og móðurlífsmurni kallaður legháls.

Í bókunum var skilgreint hvað eðlileg eða „náttúruleg fæðing“ var, en þá fæddust börn án nokkurrar hjálpar. Þó að fæðing væri eðlileg átti yfirsetukonan að hjálpa konunni með því að búa um hana og hagræða henni svo hún gæti notað krafta sína í fæðingunni. Þá átti yfirsetukonan að fjarlægja allt sem hindrað gæti fæðingu barnsins og eftir að höfuðið var fætt skyldi hún hjálpa til þess að allur líkami barnsins fæddist. Þá bar yfirsetukonunni að taka út fylgjuna eða „allt það sem eftirfylgir barninu náttúrulega, sem er sjálf fylgjan, lækurinn og belgirnir eður sigurkuflinn, er svo kallast, þá nokkuð kemur á barnsins höfði“, og binda fyrir naflann á barninu og hagræða móðurinni.⁶⁴⁸ Ekki var mælt til þess að konan fæddi sjálf fylgjuna heldur skyldi yfirsetukonan sækja hana með því að fara með hægri hönd upp í móðurlífið, væri hún laus svo hún falli sjálfkrafa í hönd yfirsetukonunnar.⁶⁴⁹ Engin fyrirsmæli voru um að yfirsetukonan skyldi þvo hendur sínar áður en hún fór með þær upp í leg konunnar til að sækja fylgjuna, enda var á þessum tíma ekkert vitað um sóttnæmi óhreinna handar og þær skaðlegu bakteríur er óhreinar hendur báru milli manna/kvenna. Þegar yfirsetukonan hafði tekið fylgjuna var mælt til þess að hún færi með höndina aftur inn í móðurlífið til að hreinsa úr því það sem eftir var af holdi, líknarbelg og blóðlifrum. Þegar hún var viss um að móðurlífið væri vel hreinsað skyldi hún ekki draga höndina til sín aftur heldur halda henni „kyrri nokkuð, og láta móðurlífið falla saman í hrukku utan um höndina“.⁶⁵⁰ Eftir það mátti hún taka höndina hægt út aftur. Átti þessi aðgerð að koma í veg fyrir vandasamar fæðingar því talið var að ef móðurlífið væri ekki vel hreinsað strax eftir fæðinguna gæti kona lent í erfiðri fæðingu síðar.⁶⁵¹ Eitt mikilvægasta starf yfirsetukonu í fæðingunni var rannsókn á hinni fæðandi konu og ef hún leyfði yfirsetukonunni ekki að framkvæma á sér rannsókn mátti hún yfirgefa konuna. Rannsóknin var þannig framkvæmd að yfirsetukonan bar olú eða feiti á hendur sína og setti svo tvo fingur inn í leggöng eða „farveginn á móðurlífinu“ til að kanna hvort konan væri með barni, hversu langt væri í fæðinguna, hvort um væri að ræða fæðingarhríðir eða aðra verki og þá í kviðnum, hvort móðurlífið „standi rétt [...] eður það kastar sér til hliðanna“, hvort föstrið snúi rétt eða hvort yfirsetukonan þyrfti að hjálpa konunni í fæðingunni.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 50, 61; Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 32.

⁶⁴⁹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 61–62; Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder skole*, bls. 44.

⁶⁵⁰ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 63.

⁶⁵¹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 63.

⁶⁵² Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 25–26.

Í bókinni var fjallað um það sem kallaðist „misfall“ á dönsku og „ófall“ á íslensku.⁶⁵³ Það var fæðing fyrir tímunn þegar kona fæddi barn fyrir sjöunda mánuð meðgöngunnar „því það kann þá ekki halda lífi.“⁶⁵⁴ Það kallaðist „omslag“ eða „umbylting“ ef kona missti föstur á fyrstu þremur mánuðum meðgöngunnar.⁶⁵⁵ Þau tilfelli voru talin hættulegust þunguðum konum og það sem gat valdið fæðingu fyrir tímunn var hræðsla, reiði, sorg og/eða of mikið blóð. Hægt var að fyrirbyggja slíkar fæðingar með því að láta konuna leggjast strax upp í rúm og vera kyrra. Einnig var ráðlagt að vel reyndur læknir opnaði æð á handleggjum konunnar og tæki henni blóð því of mikið blóð var talið geta valdið ófallinu.⁶⁵⁶ Þarna er komið inn á blóðtökur því taka átti barnshafandi konu blóð þegar hún var við það að missa föstur.

Í bókinni var einnig tekið fram að ef blóð tók að renna úr móðurlífi „og þar með blóðlifrar, sem æ meir og meir tekur yfirhönd, þar til það rennur, svo sem væri tekinn tappi úr tunnu“ var hætt á því að konan léti lífið.⁶⁵⁷ Átti þá að reyna blóðtöku á handleggjum og „öðrum þéanlegum hlutum, sem stilla blóðsins ofurhita“, en ef fylgjan var losnuð átti konan að frelsast eins og það var kallað eða fæða barnið.⁶⁵⁸ Þá voru leiðbeiningar um það hvernig átti að snúa barni sem ekki lá rétt í móðurlífi og „frambyjóða einhvern annan lim, en höfuðið.“⁶⁵⁹ Í íslenskri útgáfu bókarinnar var hugtakið vending ekki notað heldur orðið „snúningur“ um að vanda barni eða eins og það kallast á dönsku „at vende“.⁶⁶⁰ Mælt var til þess að yfirsetukonan smeygði hendinni inn í móðurlífið og barninu væri snúð þannig að höfuðið vísaði niður í fæðingunni.⁶⁶¹ Einnig voru leiðbeiningar til yfirsetukvenna um ónátúrulegar fæðingar, þ.e. þegar fæturnir fæðast fyrst, tvíburafæðingar og/eða þegar barnið sat fast í fæðingarveginum.⁶⁶²

8 Ungir og efnaðir karlmenn í læknanám

Ekki þótti ástæða til að geta þess í erindisbréfi Bjarna Pálssonar landlæknis 19. maí 1760 að þær „personer“ ein eða fleiri sem hann átti að taka í læknanám skyldu vera karlmenn. Það þótti sjálfsagt. Nemarnir áttu ekki aðeins að vera karlmenn heldur skyldu þeir vera ungir, ærlegir og vel gefnir. Einnig var þess krafist að þeir væru við það að ljúka skóla og

⁶⁵³ Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 17–18; Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 35.

⁶⁵⁴ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 35.

⁶⁵⁵ Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 18; Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 35.

⁶⁵⁶ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 35–36; Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 18–19.

⁶⁵⁷ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 41.

⁶⁵⁸ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 41.

⁶⁵⁹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 99.

⁶⁶⁰ Balthazar Johan de Buchwald, *Nye Jorde–Moder Skole*, bls. 59.

⁶⁶¹ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 101.

⁶⁶² Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 87, 95, 113.

með því vísað til latínuskólana í Skálholti og á Hólum í Hjaltadal. Þá áttu þeir að vera svo efnum búnir að þeir gætu sjálfir keypt bækur, læknisverkfæri og annað sem þurfa þætti, og að þeir gætu sjálfir greitt kennslu, fæði og klæðnað hjá landlækni.⁶⁶³ *Arte obstetricandi* var yfirsetukvennafræði sem Bjarna var uppálagt að kenna körlunum. Hann skyldi einnig kenna þeim eftirtaldar námsgreinar: líffærafræði (anatomien), handlækningar (kirurgien), grasa– (botaniquen) og lyfjafræði (materia medica). Eftir læknapróf átti Bjarni að veita í það minnsta fjórum þeirra sérstök læknishéruð og setja einn í hvern fjórðung landsins til að starfa sem læknar.⁶⁶⁴ Á árunum 1763–1776 luku fjórir latínuskólagegnir karlar læknaprófi hjá Bjarna.

Tafla 2 Karlmennt sem luku læknapróf hjá Bjarna Pálssyni landlækni á árunum 1763–1776

Nafn	Staða föður	Hvener lauk námi?	Aldur þegar lauk prófi	Hjúskaparstaða þegar lauk námi	Læknadæmi	Hvener settur eða skipaður?	Hvener lausn?
Magnús Guðmundsson (1738–1786)	Lögréttumaður	20. júlí 1763 á Alþingi á Þingvöllum	25 ára	Ókvæntur	Norðlendinga-fjórðungur	Skipaður 20. júní 1766	Lausn 1775
Hallgrímur Bachmann (1739/1741–1811)	Bóndi. Ólst upp hjá móðurbróður sínum, sýslumanni	27. apríl 1767 á Nesi við Seltjörn	um 28 ára	Ókvæntur	Vestfirðinga-fjórðungur	Skipaður 27. apríl 1767. Settur aftur 27. júlí 1807	Lausn október 1802. Lést 20. mars 1811
Brynjólfur Pétursson (1747–1828)	Bóndi	14. sept. 1770 á Nesi við Seltjörn	23 ára	Ókvæntur	Austfirðinga-fjórðungur	Skipaður 1772	Lausn 3. apríl 1807
Jón Einarsson (1747–1816)	Smiður	3. júlí 1776 á Nesi við Seltjörn	29 ára	Kvæntur	Norðurhérað Vesturamtsins	Skipaður 17. apríl 1782	Lést 29. júlí 1816

Heimildir: Lárus H. Blöndal og Vilmondur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*, bindi, bls. 46–48, 190–191, 342, 419–420, 551; *Lovsamling for Island III*, bindi (1749–1772), bls. 547–548; *Þl. Skjalasafn landlæknis A*, 1. Brefabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 28v–29r, 50v–52r, 53v, 79r–79v, 88r–88v, 99r, 100v, 103r, 112v, 114r, 170r, 172v, 186r, 203v, 206r–206v; H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 1–4, 7–9, 16–24, 39–42; Hið danska kanselli. KA/29. Innkomin bréf 1781–1782, örk 12; KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 3, 6; KA/67. Innkomin bréf 1806, örk 4; Skjalasafn stiftamtmanns III–105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803.

Allir nema Jón Einarsson voru einhleypir þegar þeir luku læknaprófi, eins og tafla 2 sýnir. Þeir kvæntust að námi loknu konum úr efri stigum samfélagsins, Magnús Guðnýju Guðnadóttur sýslumannsdóttur, Hallgrímur Halldóru dóttur Skúla Magnússonar landfógeta, og Brynjólfur Guðrúnu dóttur Ólafs Björnssonar lögréttumanns. Jón Einarsson hafði kvænt þann 15. nóvember 1775 Kristínu, dóttur Hjálmars Erlendssonar (1711–1768). Bjarni Pálsson landlæknir hafði veitt Hjálvari takmarkað lækningaleyfi eftir að hann hafði gengist undir próf hjá honum án menntunar, þannig að hann gæti bæði tekið fólki blóð og gert við flest útvortis meiðsl. Sjálfur hafði Bjarni verið einhleypur þegar hann kom sem landlæknir til Íslands sumarið 1760, en kvæntist Rannveigu, dóttur Skúla

⁶⁶³ *Lovsamling for Island III*, bindi (1749–1772), bls. 411.

⁶⁶⁴ *Lovsamling for Island III*, bindi (1749–1772), bls. 410–411.

Magnússonar landfógeta, fimm dögum eftir fæðingu fyrsta barns þeirra, Steinunnar, sem fæddist á heimili foreldra hennar í Viðey 27. júní 1763.⁶⁶⁵

Hallgrímur Bachmann var sá eini sem hafði þekkingu á lækningum áður en hann hóf læknanám hjá Bjarna árið 1762. Hann hafði dvalið í Kaupmannahöfn árið 1759 við feltskeranám hjá maddömu Bagge, ekkju feltskera í borginni. Feltskeranám var iðnnám í sáralækningum fyrir her konungs.⁶⁶⁶ Hallgrímur starfaði á samningi hjá feltskera (d. fæltskæredreg) í Kaupmannahöfn árið 1759 en hætti eftir stuttan tíma og gerðist lífvörður í sveit Danakonungs.⁶⁶⁷

Staða þessara karla sem luku læknaprófi hjá Bjarna landlækni var staða „kirurgs“, þ.e. nokkurs konar annars flokks læknis. Það veitti þeim sömu réttindi og skurðlækni í Danmörku og var sá læknir að sama skapi ódýrari en fullgildur læknir frá læknadeild Hafnarháskóla. Í skurðlæknaskólanum í Kaupmannahöfn fór kennslan fram á dönsku og þýsku en við læknadeild á latínu. Námsefnið sem Bjarna var gert að kenna telur Jón Steffensen hafa verið það sama og við læknadeild Hafnarháskóla. Prófin voru á latínu og telur Jón að prófið sem læknanemar Bjarna gengust undir hefði átt að jafngilda *examen medicum* en ekki *examen chirurgum* frá skurðlæknaskólanum í Kaupmannahöfn.⁶⁶⁸ Allir tóku þeir próf á Íslandi í viðurvist helstu embættismanna hérlendis á þessum tíma, þ.e. stiftamtmanns, amtmanns, landfógeta og landlæknis.⁶⁶⁹ En hvað lærðu læknanemar um fæðingarhjálp hjá Bjarna Pálssyni? Til að kanna það má hafa til hliðsjónar spurningar sem lagðar voru fyrir þá til lokaprófs. Þær voru 78–80 og allar á latínu. Þrjár til átta spurningar snertu fæðingarhjálp.⁶⁷⁰

Þrjár spurningar sem lagðar voru fyrir Magnús Guðmundsson 20. júlí 1763 á Alþingi á Þingvöllum tengdust fæðingum og fæðingarhjálp. Þær voru þessar:

- 1) Quid est partus naturalis et præternaturalis? = Hvað er eðlileg fæðing og hvað er afbrigðileg fæðing?
- 2) Funiculus umbilicalis cui usui? = Hver not eru af naflastrengnum?
- 3) Quid si in partu ruptus fuerit funiculus umbilicalis? = Hvað ef naflastrengurinn hefur slitnað í fæðingu?⁶⁷¹

⁶⁶⁵ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 1. Prestsþjónustubók 1746–1763, bls. 126. Fæðing fyrsta barns Bjarna Pálssonar og Rannveigar Skúladóttur var ofbráð barneign. Það var „þegar nýgift kona ól manni sínum barn svo snemma að ekki kom til greina að það hefði komið undir eftir vígslu.“ Í grein Más Jónssonar kemur fram að veraldleg yfirvöld hafi sektað ógift fólk fyrir barneignir fram til ársins 1816; sjá „Ofbráðar barneignir á fyrri hluta 19. aldar“, bls. 64.

⁶⁶⁶ Sjá skilgreiningu á feltskera: Verner Dahlerup, *Ordbog over de Danske sprog* IV. bindi, bls. 891.

⁶⁶⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 88r–89r, 90v.

⁶⁶⁸ Jón Steffensen, „Sögulegt yfirlit um læknakennslu fram til 1958“, bls. 12–13.

⁶⁶⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 4, 9, 24, 42.

⁶⁷⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 1–4, 7–9, 16–24, 39–42.

⁶⁷¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 4; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 48. Sérstakar þakkir fá Svavar Hrafn Svavarsson prófessor og Björk Ingimundardóttir sérfræðingur hjá Þjóðskjalasafni Íslands fyrir aðstoð við að þýða spurningarnar yfir á íslensku.

Þessum spurningum svaraði Magnús rétt, því aftan við svörin skráði Bjarni *bene*. Hallgrímur Bachmann gekkst undir próf á Nesi 27. apríl 1767 og spurningar sem tengdust fæðingarráðgjaf voru fjórar talsins og á latínu.

- 1) Quid vocatur abortus? = Hvað er það sem kallað er fósturlát?
- 2) Qvomodo post abortum fæmella tractanda? = Hvernig á að meðhöndla konu eftir fósturlát?
- 3) Quid vocatur partus difficilis vel inordinatus? = Hvað er það sem kallað er erfið fæðing eða óregluleg?
- 4) Quid si funiculus umbilicatis? = Hvað er naflastrengurinn?⁶⁷²

Ein spurning hafði bæst við hjá Hallgrími og var hann spurður um fósturlát og hvernig meðhöndla skyldi konu eftir fósturlát. Þær spurningar sem lagðar voru fyrir Brynjólf Pétursson 14. september 1770 á Nesi við Seltjörn og tengdust fæðingum og fæðingarráðgjaf voru sjö talsins:

- 1) Quid est Sectio cæsarea? = Hvað er keisaraskurður?
- 2) Qvando adhibenda est? = Hvernig skal beita honum?
- 3) Quid formatz primum in fætus? = Hvað myndast fyrst í fóstri?
- 4) Cuinamen parti uteri adsigitz primum fætus ex ova egressium? = Hvaða hluta móðurlífsins tilheyrir fóstrið nýkomið úr eggi?
- 5) Qvo modo nutritz fætus in utero? = Hvernig nærast fóstur í legi?
- 6) Ubi dissecandus funiculus umbilicalis? = Hvernig (hvar) er naflastrengur skorinn í sundur?
- 7) An et qvalem usum habet in missio manus in uterum post partum? = Hefur innsetning handar í móðurlíf eftir fæðingu notagildi og þá hvert?⁶⁷³

Það vekur sérstaka athygli að Brynjólfur var spurður um keisaraskurð og hvernig hann skyldi gerður á fæðandi konu, en engar heimildir hafa fundist um hvort keisaraskurðir hafi verið framkvæmdir hér á landi á 18. öld. Álíka spurningar höfðu ekki verið lagðar fyrir Magnús og Hallgrím.

Jón Einarsson var einnig látinn svara sjö spurningum, en ekki um keisaraskurð. Hann tók læknaprófi í Nesi 3. júlí 1776. Spurningarnar hljóðuðu þannig:

- 1) Qvænam pars Embryonis primun ess saliem (saliens)? = Hvaða hluti fósturs kemur fyrst í ljós?
- 2) Quid primum obstervandum in doloribus parturienterum? = Hvað ber fyrst að skoða við hríðir fæðandi kvenna?

⁶⁷² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Próflækna og ljósmæðra examen–prótokoll 1763–94, bls. 9.

⁶⁷³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Próflækna og ljósmæðra examen–prótokoll 1763–94, bls. 22–23.

- 3) Unde obstrecians percipit an infans mortuus sit necne? = Hvernig sér fæðingarlæknir hvort barnið er dáið eða ekki?
- 4) Quidse sentiat obstrecios embryonem mortum ed quid facto opus est? = Ef fæðingarlæknir skynjar að fóstrið er látið, hvað ber þá að gera?
- 5) Qviam nutritz infans in utero matris? = Hvernig nærast fóstur í legi móður?
- 6) Qvaninam obstervationem habes in funiculi umbicali? = Hvers vegna hefurðu gát á naflastreng?
- 7) Perqvam viam? = Og eftir hvaða leiðum?⁶⁷⁴

Sérstaka athygli vekur spurningin um það ef læknir skynjar að fóstrið sé látið. Ekki var tilgreint hvort það ætti sér stað í móðurkviði eða eftir fæðingu, en á þessum tíma eru ekki heimildir fyrir því að líflaus börn við fæðingu hafi verið endurlífguð eins og síðar átti eftir að eiga sér stað (sjá hér á bls. 190). Spurningarnar sem lagðar voru fyrir þessa verðandi lækna gefa til kynna að lítil áhersla var lögð á fæðingarhjálp í læknanáminu. Svör fylgja ekki spurningunum, en við þær er skráð *bene* sem þýðir rétt svar. Þessir læknar, sem höfðu litla þekkingu á fæðingum, áttu að kenna konum yfirsetukvennafræði og láta þær gangast undir próf. Hvergi er þess getið í heimildum að yfirsetukonur hafi átti að leita til þeirra ef fæðingar gengju ekki sem skyldi. Þær áttu að sinna bæði eðlilegum sem og vandasömum fæðingum. En hvaða titla báru þessir fjórir læknar? Þeir fyrstu læknarnir, þeir Magnús Guðmundsson, Hallgrímur Bachmann og Brynjólfur Pétursson voru titlaðir „fjerdingschirurgi“ eða fjórðungslæknar enda var læknaumdæmi þeirra fjórðungur landsins.⁶⁷⁵ Magnús Guðmundsson var fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi, Hallgrímur fjórðungslæknir í Vestfirðingafjórðungi og Brynjólfur fjórðungslæknir í Austfirðingafjórðungi.⁶⁷⁶ Þeir fengu 66 ríkisdali í laun á ári á meðan landlæknir fékk 300 ríkisdali. Allir fengu þeir fría ábylisjörð.⁶⁷⁷

Jón Einarsson, sem lauk læknaprófi hjá Bjarna síðastur árið 1776, var aftur á móti titlaður „amts kirurg“ í suðurhluta Vesturamtsins eða amtslæknir samkvæmt veitingarbréfi 17. apríl 1782. Telst Jón fyrstur lækna hér á landi sem hlýtur þann starfstítil.⁶⁷⁸ Mjög líklegt er að hugtakið „amt“ fyrir framan starfstítil hans hafi verið vegna þess að árið 1770

⁶⁷⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes–prótokoll 1763–94, bls. 39, 41.

⁶⁷⁵ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 548, 737–738.

⁶⁷⁶ Sjá: ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/93. Reikningar jarðabókarsjóðs 1770, örk 1. Samkvæmt launalista frá 31. desember 1770 eru Magnús Guðmundsson á Arnarnesi og Hallgrímur Bachmann í Reykholti titlaðir fjórðungslæknar; Skjalasafn rentukammers. F/97. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1773, örk 3. Viðey 17. maí 1773. Samkvæmt launalista frá 17. maí 1773 er Brynjólfur Pétursson titlaður fjórðungslæknir.

⁶⁷⁷ *Lovsamling for Island III*. bindi (1749–1772), bls. 548; Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 64. Á árunum 1766–1816 eða í 50 ár fengu læknar, fyrir utan landlækni 66 ríkisdali á ári. Þann 27. mars 1816 voru laun héraðslækna á Íslandi hækkuð úr 66 ríkisdöllum á ári í 300 ríkisdali. Sjá: *Lovsamling for Island VII*. bindi (1806–1818), bls. 583–584.

⁶⁷⁸ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/29. Innkomin bréf 1781–1782, örk 12.

var Íslandi skipt í tvö ömt, þ.e. Suður- og Vesturamt (Suðurland, Vesturland og Vestfirðir) og Norður- og Austuramt (Norðurland og Austurland ásamt Skaftafellssýslum).⁶⁷⁹

Á Íslandi náðu fyrstu læknaumdæmin yfir nokkrar sýslur og gat það tekið lækna marga daga eða vikur að komast yfir allt umdæmið. Bjarni Pálsson gegndi sjálfur læknaströfum í Sunnlendingafjórðungi en til þess fjórðungs töldust Gullbringusýsla, Kjósarsýsla, Borgarfjarðarsýsla, Árnessýsla, Rangárvallasýsla og Vestmannaeyjar.⁶⁸⁰

Ekki luku fleiri karlmenn læknanámi hjá Bjarna Pálssyni, sem lést 8. september 1779, en vert er að nefna einn lækni til viðbótar sem skipaður var fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi árið 1775 þegar Magnús Guðmundsson lét af ströfum vegna veikinda. Það var Jón Pétursson, sem hafði verið við læknanám hjá Bjarna frá hausti 1762 til ársloka 1763 en lauk ekki prófi. Árið 1765 sigldi hann til Kaupmannahafnar og var skráður í Hafnarháskóla 21. desember sama ár. Þar lagði hann stund á læknisfræði en lauk ekki prófi.⁶⁸¹

9 Konur gangast undir yfirsetukvennapróf hjá fjórðungslæknum

Fjórðungslæknar létu konur gangast undir próf hjá sér í yfirsetukvennafræði. Þeir höfðu ekkert erindisbréf að vinna eftir, en í bréfi Bjarna Pálssonar til stjórnvalda í Kaupmannahöfn 19. desember 1765 má sjá hugmyndir hans um starfssvið þeirra. Eitt verkefni þeirra var að kenna og prófa yfirsetukonur.⁶⁸² Á árunum 1761–1779 gengu 31 kona og einn karlmaður undir yfirsetukvennapróf á Íslandi. Flestar konurnar, 26 talsins, luku yfirsetukvennaprófi hjá landlækni. Tvær luku yfirsetukvennaprófi hjá Hallgrími Bachmann í Vestfirðingafjórðungi, ein hjá Brynjólfi Péturssyni í Austfirðingafjórðungi og tvær konur og einn karl hjá Jóni Péturssyni í Norðlendingafjórðungi. Konurnar voru giftar bændum og karlinn var bóndi og kvæntur (sjá viðauka 2). Engar heimildir eru fyrir því að kona hafi gengist undir próf hjá Magnúsi Guðmundssyni í Norðlendingafjórðungi né heldur hjá Jóni Einarssyni sem var aðstoðarlæknir Bjarna.⁶⁸³

Rannveig Egilsdóttir (1740–1823), 28 ára húsfreyja á Snartarstöðum við Staðarfell á Fellsströnd, gekkst undir próf hjá Hallgrími Bachmann 9. maí 1768 og varð yfirsetukona

⁶⁷⁹ *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 664–665.

⁶⁸⁰ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* II. bindi, bls. 67.

⁶⁸¹ Sjá um Jón Pétursson: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 445–446.

⁶⁸² Þí. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 103r.

⁶⁸³ Þí. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 20r, 30r, 91r–92r, 99r, 125r, 139r–140v, 143v–144r, 173r–174v, 178v–179r; Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 5, 10–15, 25–30, 38, 43–45; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 27, 88, 131, 158, 188–189, 195, 216, 228, 254, 368, 376, 385, 480, 500, 508, 539, 543, 633–634, 656–657, 682–685, 697–698, 700–701.

Dalásýslu.⁶⁸⁴ Hallgrímur var fyrstur fjórðungslækna til að láta konur gangast undir yfirsetukvennapróf. Vel getur verið að Bjarni hafi treyst honum til að láta konu gangast undir próf hjá sér því þeir dvöldu saman í Kaupmannahöfn veturinn 1765–1766. Þar sótti Hallgrímur kennslu við læknaeild Hafnarháskólans og var einnig við nám við skurðlæknaskólann í borginni.⁶⁸⁵ Rannveig bjó á Snartarstöðum og þaðan var stutt að Staðarfelli þar sem Hallgrímur bjó. Þurfti hún því ekki um langan veg að fara til að gangast undir prófið.⁶⁸⁶ Hafði Bjarni sent Hallgrími leiðbeiningar um prófundirbúninginn, tilhögun prófsins og 30 spurningar með bréfi 17. mars 1768. Þar kom þetta fram:

Verðið þér í forveginn nokkrum sinnum eftir kringumstæðum að tala við hana um structuram partium (ísl. gerð kynfæra), conceptionem (ísl. getnaðinn), gestationem (ísl. meðgönguna), breytingar móður og fósturs etc., bæði til þess hún undirbúist og læri að þekja yður, svo því síður þurfi að einurðarleysast, þegar til hlutanna kemur.⁶⁸⁷

Prófsspurningarnar voru á íslensku. Mátti Hallgrímur ekki opna bréfið með spurningunum fyrir en Rannveig væri komin og prestarnir tveir sem áttu að vera viðstaddir, þ.e. séra Einar Þórðarson (1721–1815) í Hvammi og séra Gunnar Pálsson (1714–1791) prófastur í Hjarðarholti. Bað Bjarni um að séra Einar skráði á blað svör Rannveigar við spurningunum. Þá átti Hallgrímur að leggja spurningarnar fyrir hana hverja af annari og félli henni eitthvað „vangæft að skilja“ átti Hallgrímur að greiða úr þar til hún skildi spurninguna.⁶⁸⁸ Rannveig skyldi kunna skil á ýmsum þáttum fæðingarhjalpar. Hún var m.a. spurð um það hvað kona skyldi forðast að borða og drekka á meðgöngu, hver væru einkenni eðlilegrar fæðingar, hvað hún ætti að gera ef önnur hönd, fótur eða sitjandi kæmi fyrst í ljós í fæðingu, hvernig ná skyldi naflastreng sem vafist hefði um háls barnsins og gert að lýsa einkennum barns sem fæddist lifandi eða dáíð.⁶⁸⁹ Að loknu prófinu voru svör Rannveigar send til Bjarna og ákvað hann hvort hún hefði staðist prófið og gæti unnið yfirsetukvennaeiðinn. Rannveig stóðst prófið og varð „priviligeruð til þeirra konungl. náðar sem allareidu er lofuð, samt til þeirra friðheita sem þessu há embætti fylgja“, alveg eins og hún hefði verið prófuð af landlækni sjálfum.⁶⁹⁰ Hér er átt við að hún öðlaðist rétt til

⁶⁸⁴ *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 508.

⁶⁸⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 103r; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 342.

⁶⁸⁶ Snartarstaðir fyrir innan Staðarfell var hjáleiga sem lagðist í eyði árið 1784. Sjá: *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855: Dalasýsla*, bls. 86.

⁶⁸⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 139r.

⁶⁸⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 139r. Sjá einnig: Helga Þórarinsdóttir, „Saga Ljósmaðrafélags Íslands 1919–1979“, bls. 24.

⁶⁸⁹ Sjá prófið sem lagt var fyrir Rannveigu Egilsdóttur árið 1768: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Skjalasafn landlæknis H, 1. Examenes–prótokoll 1763–94, bls. 10–13.

⁶⁹⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 139r.

þeirra launa sem veitt voru úr konungssjóði (jarðabókarsjóði) fyrir lærðar og skipaðar yfirsetukonur á Íslandi. Rannveig telst vera fyrsta „distriktsjordemoder“ á Íslandi.⁶⁹¹

Þeir sem gengust undir yfirsetukvennapróf hér á landi urðu að sverja yfirsetukvennaeið í viðurvist presta eða amtmanna að loknu prófi. Fyrir kom að yfirsetukonur sóru eið í viðurvist fjórðungslækna eins og Þuríður Jónsdóttir, 41 árs, verðandi yfirsetukona í Eyjafjarðarsýslu. Hún sór eið að Myrká í Hörgárdal 21. ágúst 1768 í viðurvist Magnúsar Guðmundssonar fjórðungslæknis í Norðlendingafjórðungi og séra Stefáns Halldórssonar (sjá bls. 18-19).⁶⁹² En hverjir völdu konur í yfirsetukvennanám? Eins og fram hefur komið var það í verkahring presta og meðhjálpara. Þannig var Guðrún Ólafsdóttir, 28 ára húsfreyja á Mannskaðahóli í Höfðastrandarhreppi í Skagafjarðarsýslu, valin af sóknarpresti og meðhjálpurum til að hefja nám í yfirsetukvennafræði árið 1778. Í framhaldi hóf hún nám hjá Jóni Péturssyni í Viðvík og lauk prófi 30. október 1779 í viðurvist Jóns og tveggja presta. Að því loknu var hún tekin í eið af hreppstjóra í viðurvist prestsins og meðhjálpara og fékk bréf upp á sitt embætti sem yfirsetukona Skagafjarðarsýslu. Á 25 árum átti Guðrún eftir að taka á móti 138 börnum.⁶⁹³

Fyrstur til að ljúka yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Péturssyni var Jón Halldórsson, 38 ára bóndi í Þingeyjarsýslu, 26. mars 1776. Tvær konur, þær Ingibjörg Magnúsdóttir og Helga Ólafsdóttir, sem einnig luku yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Péturssyni sama ár, fengu greidd laun fyrir yfirsetukvennastörf sín samkvæmt lista yfir lærðar yfirsetukonur það ár, báðar sem yfirsetukonur Húnavatnssýslu.⁶⁹⁴ Nafn Jóns Halldórssonar er ekki að finna á þessum lista. Þar eru nöfn 15 kvenna til viðbótar þeim Ingibjörgu og Helgu. Konurnar voru: Ragnheiður Ólafsdóttir og Sigríður Guðmundsdóttir í Gullbringusýslu, Þórunn Hannesdóttir í Kjósarsýslu, Þórunn Jónsdóttir í Borgarfjarðarsýslu, Anna Jónsdóttir í Snæfellsnessýslu, Ólöf Jónsdóttir í Mýrasýslu, Rannveig Egilsdóttir í Dalasýslu, Guðbjörg Þorláksdóttir í Ísafjarðarsýslu, Þuríður Jónsdóttir í Skagafjarðarsýslu, Hallgerður Hallgrímsdóttir í Eyjafjarðarsýslu, Kristín Einarsdóttir og Þorbjörg Gunnlaugsdóttir

⁶⁹¹ Árið 1757 var fyrsta embætti „distriktsjordemoder“ sett á stofn í Ribe amti í Danmörku. Sjá: Helen Cliff, *Jordemoderliv*, bls. 17.

⁶⁹² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 140v.

⁶⁹³ Guðrún Ólafsdóttir skrifaði til Danakonungs 4. janúar 1806 og bað um eftirlaun; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók landlæknis 1804–1819, bls. 51. Sjá um Guðrúnu Ólafsdóttur í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 211–212.

⁶⁹⁴ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að Helga Ólafsdóttir (1725–1814) hafi ekki numið yfirsetukvennafræði svo vitað sé. Það er ekki rétt því nafn hennar kemur fyrir á lista yfir lærðar yfirsetukonur árið 1776. Nafn Ingibjargar Magnúsdóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Við nöfn beggja kvennanna, Helgu og Ingibjargar, á lista yfir lærðar yfirsetukonur árið 1776 skráir Bjarni Pálsson þetta: „afvigte forår ved Norderlandets chirurgus Mons' Jon Petersen examinerede.“ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1775–1776, örk 1. Listi dagsettur af Bjarna Pálssyni landlækni í Viðey 9. júlí 1776.

yfirsetukonur í Skaftafellssýslu, Þórunn Högnadóttir í Rangárvallasýslu, Þuríður Jónsdóttir í Vestmannaeyjum og Guðrún Halldórsdóttir í Árnessýslu.⁶⁹⁵

Fyrst kvenna sem gekkst undir yfirsetukvennapróf hjá Brynjólfi Péturssyni fjórðungslækni í Austfirðingafjórðungi var Kristín Eiríksdóttir (?–1800). Þann 1. júlí 1773 tók hún prófið á heimili sínu, Hnappavöllum í Örafum í viðurvist Brynjólfs, séra Eyjólfss Teitssonar og Stefáns Sigurðssonar meðhjálpara. Kristín telst fyrsta „examineraða héraðsyfirsetukona í austurparti Skaftafellssýslu“ eins og kom fram í vitnisburði sem Brynjólfur skráði.⁶⁹⁶ Brynjólfur er eini fjórðungslæknirinn á 18. öld sem heimild hefur fundist fyrir að hafi átt kennslubók handa yfirsetukonu. Samkvæmt lista yfir bækur og læknaáhöld hans 1. október árið 1770 átti hann bókina Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, frá árinu 1749.⁶⁹⁷

Engar upplýsingar finnast um það hvort þessir fjórir fjórðungslæknar hafi komið að fæðingarhjálpi að öðru leyti en því að þeir að kenndu yfirsetukonum. Jón Pétursson skrifaði handrit að lækningabók.⁶⁹⁸ Þar fjallar hann lítilliga um fylgikvilla sem konur gátu glímt við eftir fæðingu og meðferð við þeim kvillum. Í kafla um blóðlát sængurkvenna, sem gátu annað hvort verið of lítil eða stöðvast með öllu, útskýrði hann að ef kona átti „hart í barnsburði“ var hætta á að hún fengi bólgu eða þrota við fæðingarstaðinn, „líka hafi hún brúkað meðöl nokkur, hvort heldur brennivín eða olíur til að flýta fæðingunni“.⁶⁹⁹ Telur Jón að það hafi komið „af köldu lofti, er hefur þrengt inn í fæðingarstaðinn meðan fæðingunni stóð yfir“ og kennir alfarið „athugunarlausum yfirsetukonum“ um. Þá kennir hann sængurkonum og yfirsetukonum um ef þær gefa þeim kalt að drekka og jafnvel súrt. Þá taldi Jón að það væri „margoft nauðsynlegt“ þegar kona vissi að hún gengi með barn að hún léti taka sér blóð úr handlegg þegar leið á barnsburðinn, því það myndi valda því að hún missti ekki blóð eftir fæðinguna sem gæti valdið henni heilsutjóni.⁷⁰⁰

Samantekt

Í kaflanum hefur verið fjallað um hóp af körlum, fæðingarhjálpi þeirra og tengsl við yfirsetukonur. Þessir karlar voru landlæknir og læknanemar hans, sem síðar luku læknaprófi og urðu læknar hér á landi. Einnig var farið yfir kenngslu er konur og karlar nutu í fæðingarhjálpi á árunum 1760–1779. Fagvæðing þessara tveggja stétta hófst á Íslandi þegar fyrsti landlæknirinn hóf að kenna körlum læknisfræði og konum

⁶⁹⁵ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1775–1776, örk 1. Listi dagsettur af Bjarna Pálssyni landlækni í Viðey 9. júlí 1776.

⁶⁹⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. H, 1. Próf lækna og ljósmæðra examens-prótokoll 1763–94, bls. 33–36.

⁶⁹⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 204r.

⁶⁹⁸ *Lbs.–Hbs.* ÍB 303 4to. Lækningabók chirurgus sál. Jóns Péturssonar rituð árið 1813. Jón lést 9. október 1801. Ekki er vitað hver skrifaði handritið. Árið 1834 kom út í Kaupmannahöfn *Lækningabók fyrir almúga* eftir Jón Pétursson sem hafði verið yfirlésinn, aukin og endurbætt af Jóni Thorstensen landlækni og Sveini Pálssyni héraðslækni. Bókin byggir á handriti Jóns Péturssonar.

⁶⁹⁹ *Lbs.–Hbs.* ÍB 303 4to. Lækningabók chirurgus sál. Jóns Péturssonar, bls. 76.

⁷⁰⁰ *Lbs.–Hbs.* ÍB 303 4to. Lækningabók chirurgus sál. Jóns Péturssonar, bls. 76.

yfirsetukvennafræði. Báðar stéttirnar áttu að byggja á sama grunni og samsvarandi stéttir í Danmörku. Þeir einstaklingar sem valdir voru í læknánám og yfirsetukvennanám urðu að hafa sérstaka eiginleika. Karlar sem hófu læknánám áttu að vera ungir, ókvæntir og latínuskólagengnir. Yfirsetukonur voru valdar eftir settum reglum, meðal annars urðu þær að vera á miðjum aldri, giftar eða ekkjur. Þær áttu að hafa fætt börn, þannig að þær þekktu sársaukann við að fæða barn. Þessar reglur voru upprunnar í Danmörku. Landlæknirinn var menntaður frá Kaupmannahöfn þar sem læknánám byggðist á löngu háskólanámi og sérþekkingu. Þar hafði verið mynduð fagstétt lækna og tilheyrði landlæknirinn þeim hópi enda hafði hann lært læknisfræði við læknadeild Hafnarháskóla. Með menntun að vopni gátu lækna í Danmörku stýrt kennslu yfirsetukvenna. Þeir skrifuðu kennslubækur handa yfirsetukonum, kenndu þeim og létu þær gangast undir próf hjá sér. Hér á landi var hvorki háskóli né fæðingarstofnun heldur fór kennslan fram á heimili landlæknis, Nesi við Seltjörn, en þangað komu karlar í læknánám og konur í yfirsetukvennanám. Mikil ábyrgð hvíldi á landlækni um að miðla þekkingu í fæðingarhjálp þrátt fyrir að hann skorti sjálfan þá undirstöðuþekkingu sem til þurfti. Varð það til þess að hann fékk lærða yfirsetukonu frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn til að sjá um verklega kennslu fæðingarhjalpar árið 1761.

Markmið landlæknis í kennslu læknanema var meðal annars að fá þá til að taka yfir kennslu í fæðingarhjálp. Með kennslu læknanema ætlaði landlæknir sér að hafa einn lærðan lækni í hverjum fjórðungi á Íslandi. Áður en hann lést árið 1779 var búið að skipa þrjá lækna sem hann hafði sjálfur kennt og prófað. Sjálfur hafði landlæknir Sunnlendingafjórðung á sinni könnu en læknaumdæmin náðu yfir margar sýslur. Læknarnir skyldu sinna sjúklingum sem til þeirra leituðu. Engum skyldum höfðu þeir að gegna við fæðingarhjálp nema að kenna konum yfirsetukvennafræði. Sú menntun sem landlæknir veitti körlum í læknánámi var á engan hátt sambærileg því sem namar í læknisfræði nutu í Hafnarháskóla og í skurðlæknaskólanum. Verður að segjast að á þessum tíma áttu þeir karlar sem luku læknaprófi hér á landi langt í land með að geta kallað sig fagstétt. Það sama má segja um yfirsetukonur því sú tilsögn sem þær fengu hjá landlækni byggði á stuttu námi sem lauk með prófi.

Í upphafi var ætlun landlæknis að hafa að minnsta kosti eina lærða yfirsetukonu í hverri kirkjusókn. Konurnar sem lærðu að taka á móti börnum hjá Bjarna Pálssyni gengust undir sérstakt yfirsetukvennapróf á íslensku. Auk læknakennslunnar fengu læknanemar hans undirstöðukennslu í fæðingarhjálp samanber próf sem þeir tóku hjá honum á latínu. Á umræddu tímabili 1760–1779 lét Bjarni 26 konur gangast undir yfirsetukvennapróf sem náði engan veginn því markmiði að fá að minnsta kosti eina lærða yfirsetukonu í hverja kirkjusókn á Íslandi. Sex einstaklingar til viðbótar luku prófi hjá öðrum læknum en Bjarna. Í þeim hópi voru fimm konur og einn karl. Tilkoma karlsins í hóp lærðu kvennanna var á skjön við lagaboð Danakonungs. Skýringin er trúlega sú að sá læknir sem veitti honum leyfið til að gangast undir prófið var undir áhrifum frá Englandi þar sem karlar fengu þessi réttindi.

Sjötti kafli

Takmörkuð menntun skerti umsvif landlækna og um leið árangur í fæðingarhjálp

Haldið verður áfram að fjalla um fagvæðingu læknastéttar og yfirsetukvennastéttar á Íslandi. Verður leitast við að svara því hver áhrif fimm landlækna voru þegar kom að yfirsetukonum, barnshafandi konum, fæðingarhjálp og nýfæddum börnum. Tímabil kaflans nær yfir 41 ár, frá 1779 til 1820. Á þessum árum var gefið út eitt erindisbréf handa landlækni og ný dönsk kennslubók handa yfirsetukonum á íslensku kom út í Kaupmannahöfn árið 1789. Einnig verður fjallað um afskipti hinna svokölluðu fjórðungslækna af fæðingum en þegar líða tók á 19. öld var farið að titla þá amtslækna eða héraðslækna þótt læknaumdæmi þeirra væru þrjár til fjórar sýslur.

1 Að takast á við erfiðar fæðingar var talin forsenda fólksfjölgunar

Þann 4. mars árið 1771 litu tillögur Landsnefndarinnar fyrri dagsins ljós.⁷⁰¹ Tilurð nefndarinnar þessarar má rekja aftur til ársins 1770 þegar ráðamönnum í Kaupmannahöfn hafði borist til eyrna að fólki hefði fækkað verulega á Íslandi. Fjórir karlar, þeir Andreas Holt vararáðsmaður í Osló, Þorkell Fjeldsted lögmaður í Færeyjum, Thomas Windekilde, Íslandskaupmaður og Eyjólfur Jónsson guðfræðingur, voru skipaðir í nefndina. Erindisbréf var gefið út 22. maí 1770 í 18 liðum. Nefndarmenn komu til Íslands sumarið 1770. Samkvæmt fyrsta lið bréfsins áttu þeir m.a. að kanna orsakir fólksfækkunar, athuga hvort hún væri misjöfn eftir landshlutum og finna leiðir til að breyta þessari neikvæðu þróun. Einnig áttu þeir að gera tillögur um fjölda lækna og yfirsetukvenna en ein af forsendum fólksfjölgunar í landinu var talin sú að koma þunguðum konum til aðstoðar í erfiðum og lífshættulegum fæðingum. Þá hjálp áttu lækna og yfirsetukonur að veita.⁷⁰²

Konunglegur úrskurður 21. mars 1774 byggði á tillögum nefndarmanna. Ein tillaga varðaði umbætur í heilbrigðismálum. Þar sagði að ekki yrði hægt að koma á umbótum og fjölga lærðum yfirsetukonum fyrr en búið væri að bæta menntun

⁷⁰¹ Þí. Skjalasafn rentukammers. D3/1. Landsnefndin fyrri 1770–1771, örk 2, bls. 39–44.

⁷⁰² *Lovsamling for Island* III. bindi (1749–1772), bls. 639, 667; Hrefna Róbertsdóttir og Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, „Inngangur“, bls. 22.

lækna.⁷⁰³ Þótt ekki sé það sagt með berum orðum má ljóst vera að þessi konunglegi úrskurður opinberar að sú kennsla sem læknarnemar fengu hjá landlækni á Íslandi var engan veginn sambærileg þeirri sem læknarnemar nutu í Danmörku þar sem nemar höfðu um tvo kosti að velja í læknánámi, þ.e. annað hvort að sækja kennslu við læknadeild Hafnarháskóla eða við skurðlæknaskólann í borginni.

Í úrskurðinum sagði að einn læknir skyldi starfa í hverjum fjórðungi. Þannig áttu læknarnir áfram að vera fjórir, en tveir til viðbótar skyldu vera til taks ef einhver hinna læknanna féll frá. Á meðan þeir biðu eftir læknaumdæmi áttu þeir að þjóna einhverju prestakalli eða sinna öðrum störfum.⁷⁰⁴ En hvaða úrbætur átti að gera á námi lækna? Þær voru vandlega útlistaðar í tillögum Landsnefndarinnar og fólust í því að þeir sem hygguðu á læknánám áttu að dvelja fjögur ár við læknadeild Hafnarháskóla og læra lyflækningar, handlækningar, yfirsetukvennafræði, efnafræði, náttúrusögu og um fjárhag. Þeir skyldu einnig njóta verklegrar kennslu á *Det kongelige Frederiks Hospital* til að kynnast sem flestum sjúkdómum. Áttu þeir að sækja fyrirlestra í yfirsetukvennafræði við læknadeild og fá verklega þjálfun á fæðingarstofnun spítalans. Þá var mælt til þess að læknarnemarnir yrðu viðstaddir kvensjúkdómaaðgerðir á spítalanum. Meira að segja var lagt til að Magnús Guðmundsson í Norðlendingafjórðungi og Hallgrímur Bachmann í Vestfirðingafjórðungi færu til Kaupmannahafnar og dveldu þar í að minnsta kosti eitt ár við framhaldsnám í læknisfræði til „at öve sig i fornødne videnskaber.“ Skyldu þeir fá 20 ríkisdali í ferðakostnað.⁷⁰⁵ Ekkert varð úr þessum tillögum nefndarinnar.

Árið 1772 hélt tvítugur lögmannssonur frá Munkaþverá í Eyjafirði, Jón Sveinsson, til Kaupmannahafnar. Jón hafði lokið stúdentsprófi úr heimaskóla Hálfðanar Einarssonar skólameistara það ár. Á aðfangadag var hann skráður sem stúdent við Hafnarháskóla og hóf nám við læknadeild.⁷⁰⁶ Jóni hefur eflaust staðið til boða að hefja nám hjá Bjarna Pálssyni landlækni í Nesi en hann ákvað að læra í Kaupmannahöfn. Þar var læknánamið fjölbreyttara og í boði að sækja fyrirlestra í yfirsetukvennafræði við læknadeild og fá verklega þjálfun í fæðingarhjálp við fæðingarstofnunina. Jón hefur verið sáttur við kennsluna þar því hann tileinkaði sínum „uforglemmelige lærer“ og prófessor í yfirsetukvennafræði Matthias Saxtorph verkið *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* sem kom út á íslensku í Kaupmannahöfn árið 1789.⁷⁰⁷ Var það þýðing Jóns á bókinni *Kort Udtog af Fødselsvidenskaben* eftir Saxtorph sem gefin var út í Kaupmannahöfn 1776.⁷⁰⁸

⁷⁰³ *Lovsamling for Island IV*. bindi (1773–1783), bls. 36–37.

⁷⁰⁴ *Lovsamling for Island IV*. bindi (1773–1783), bls. 36–37.

⁷⁰⁵ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. D3/1. Landsnefndin fyrri 1770–1771, örk 2, bls. 40–41, 43; *Lovsamling for Island IV*. bindi (1773–1783), bls. 37.

⁷⁰⁶ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 455.

⁷⁰⁷ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 3.

⁷⁰⁸ Matthias Saxtorph hafði numið læknisfræði við Hafnarháskólann og á kandiðatsárum sínum 1767–1770 ferðaðist hann til Vínar, Freiburg, Strassborgar og Parísar og lagði þar stund á „fødselsvidenskaben“. Árið 1771 lauk hann dr. med. prófi frá læknadeild Hafnarháskóla og varð *stadaccoucheur* Kaupmannahafnar 22. janúar 1771 og meðlimur í dönsku yfirsetukvennefndinni frá sama tíma. V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevesen fra de ældste tider indtil år 1800 II*. bindi, bls. 508–509.

Þann 8. september 1779 lést Bjarni Pálsson landlæknir. Aðstoðarlæknir hans, Jón Einarsson, var settur til bráðabirgða til að gegna embættinu. Samkvæmt konunglegum úrskurði frá 22. maí 1767 hafði Rannveigu Skúladóttur eiginkonu Bjarna verið falið að velja lækni til að sinna embættinu til bráðabirgða að honum látnum. Hún valdi Jón sem bjó í Nesi með eiginkonu sinni Kristínu Hjálmarsdóttur og tveimur ungum börnum þeirra.⁷⁰⁹ Jón Pétursson fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi og tveir nemar við læknadeild Hafnarháskóla, þeir Jón Gíslason (1750–1804) og Jón Sveinsson, sóttu um embætti landlæknis á Íslandi. Í bréfi kansallísins til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn 29. janúar 1780 kemur fram að enginn hinna þriggja umsækjenda „Gislesen, Petersen og Svendsen“ hafi lokið því prófi sem krafist var til að gegna stöðu landlæknis á Íslandi, hinu svokallaða *examen medicum* prófi.⁷¹⁰ Var því tekin ákvörðun um að bíða með að skipa landlækni þar til hægt yrði að taka ákvörðun um hver þessara umsækjanda yrði metinn hæfastur. Jón Sveinsson varð fyrstur til að ljúka læknaprófinu 26. mars 1780 og var skipaður sem landlæknir 14. júní. Jón tók við embætti landlæknis af nafna sínum Einarssyni 16. september 1780 og fluttist að Nesi.⁷¹¹

Nýtt læknaembætti var svo stofnað 17. desember 1781 sem jafnframt var fimmta læknaumdæmið. Var þá Vestfirðingafjórðungi skipt upp í tvö læknaumdæmi, þ.e. í suðurhérað og norðurhérað.⁷¹² Jón Einarsson sótti um að fá að verða „en virkelig chirurgus“ til stiftamtmanns 14. apríl 1781 og ári síðar var hann skipaður sem „amtskírurg“ af konungi, fyrstur lækna hér á landi sem slíkur í norðurhérað Vesturamtsins.⁷¹³ Læknaumdæmi Jóns náði yfir Barðastrandarsýslu, Ísafjarðarsýslu og Strandasýslu.

2 Yfisetukonum bar að leita ráða hjá landlækni þegar kona komst í barnsnauð

Í embættistíð Jóns Sveinssonar urðu breytingar á tilskipunum um fæðingarhjálp sem gerðu ráð fyrir því að landlæknir sinnti erfiðum fæðingum. Fyrirmæli þar að lútandi má sjá í

⁷⁰⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 134r; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 419–420.

⁷¹⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/28. Innkomin bréf 1779–1780, ör 16. Bréf dagsett 29. janúar 1780. Kristrún Ólafsdóttir, *Skipan heilbrigðismála á Íslandi 1780–1800*, bls. 23; Jón Gíslason lauk *examen medicum* prófi frá læknadeild Hafnarháskóla 8. mars 1783 og dr. med. prófi frá sama skóla 1. september 1785. Hann kom aldrei aftur til Íslands og varð amtslæknir í Noregi. Jón Pétursson lauk ekki læknaprófi en starfaði sem fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi. Sjá um Jón Gíslason, Jón Pétursson og Jón Sveinsson: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 424, 445–446, 455–456.

⁷¹¹ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/28. Innkomin bréf 1779–1780, ör 41. Bréf dagsett 14. júní 1780; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 455–456.

⁷¹² *Lovsamling for Island* IV. bindi (1773–1783), bls. 627–628.

⁷¹³ Sjá: Bréf frá Jóni Einarssyni til stiftamtmanns 14. apríl 1781 og veitingarbréf hans sem „amtskírurgs“ í norðurhéraði Vesturamtsins dagsett í Kaupmannahöfn 17. apríl 1782. Sjá: ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/29. Innkomin bréf 1781–1782, ör 12; Skjalasafn stiftamtmanns. Rentukammerbréf til stiftamtmanns III/35 1781–1783, ör VA–E 1. Bréf dagsett 25. apríl 1782.

erindisbréfi landlæknis 21. september 1787.⁷¹⁴ Samkvæmt 9. lið bar honum að láta yfirsetukonur tilkynna sér um erfiðar fæðingar og ef mögulegt var að leita ráða.⁷¹⁵ Ekki var tekið fram að hann yrði að mæta sjálfur til að aðstoða en trúlega hefur hann gert það þegar hann gat því við komið, því hann átti verkfærin til þess. Árið 1784 barst honum frá Kaupmannahöfn „Smellies tang for barselskoner“, þ.e. fæðingartöng og telst hún vera sú fyrsta sem embætti landlæknis átti (sjá hér á bls. 56).⁷¹⁶ Með tönginni gat hann tekist á við erfiðar fæðingar með því að krækja tangarblöðum um höfuð barnsins og dregið það út.

Þegar hin 18 ára Henrietta Antonette Boje, eiginkona Johannes Erland Boje factors í Reykjavík, fæddi fullburða andvana sveinbarn 2. janúar 1801 var skráð í prestsþjónustubók að drengurinn hefði náðst með „chirurgiskum instrumentum.“⁷¹⁷ Ekki er nafn Jóns Sveinssonar nefnt en gera má ráð fyrir að hann hafi komið að fæðingunni, þar sem hann en ekki yfirsetukonur áttu læknaáhöld til að takast á við erfiðar fæðingar. Henrietta Antonette lést sjö dögum eftir fæðinguna þann 9. janúar af „innvortis vatnssótt og af stríðri barnsfæðingu.“⁷¹⁸ Mjög líklegt er að hún hafi látist af völdum barnsfarasóttar vegna inngripa með læknaáhöldunum í fæðingunni.

Landlæknir hafði fleiri skyldum að gegna þegar kom að yfirsetukonum. Honum bar að hafa eftirlit með því að þær væru allsgáðar, guðhræddar og sinntu embætti sínu af dugnaði og gætni. Þá bar honum að hafa eftirlit með því hvaða yfirsetukonur fengu greidd laun úr 100 ríkisdala framlagi úr jarðabókarsjóði. Hann átti að sjá til þess að þessum hundrad ríkisdöllum yrði skipt á milli lærðra yfirsetukvenna. Í þeim sýslum þar sem skortur var á lærðum yfirsetukonum átti hann að taka í kennslu konur og kenna þeim yfirsetukvennafræði. Landlæknir ákvað hvort konan stæðist yfirsetukvennapróf og teldist fullgild yfirsetukona og eftir það skyldi hún tekin í eið. Að því loknu skyldi landlæknir veita henni erindisbréf eða „instrux“ þar sem kæmu fram skyldur hennar í starfi.⁷¹⁹ Fyrsta konan sem fékk kallsbréf upp á yfirsetukvennastarfið undirritað af Jóni Sveinssyni var Vigdís Jónsdóttir (1755–1819) á Dysjum í Garðasókn á Álftanesi. Það er dagsett 2. júlí 1787 og hljóðar svo:

Æruprýdd heiðurskona Vigdís Jónsdóttir sem er af mér yfirheyrd og allvel að sér fundin í yfirsetukonulistinni, hefur og merki sýnt að undanförunu upp á góða æfingu í hinni sömu; er hér með kjörin og útnefnd af mér sem virkileg

⁷¹⁴ Þegar erindisbréf var gefið út fyrir Bjarna Pálsson 19. maí 1760 var það stílað á hann persónulega. Það erindisbréf gekk úr gildi þegar Bjarni lést 8. september 1779. Þann 24. júlí 1781 skrifaði eftirmaður Bjarna Pálssonar landlæknis danska kansallínu að þar sem hann hafi ekki fengið neitt erindisbréf hegði hann sér eftir erindisbréfi Bjarna fyrirrennara síns. Samanber: ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/29. Innkomin bréf 1781–1782, örk 21. Bréf skrifað á Nesi 24. júlí 1781.

⁷¹⁵ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 495.

⁷¹⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók landlæknis 1780–1793, bls. 23.

⁷¹⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 25. Henriette Antonette Boje var fædd Bryning. Samkvæmt manntali fyrir Reykjavíkkaupstað árið 1801 bjó Johannes Erland Boje 28 ára kaupmaður í húsi nr. 3, einnig skráður ekkjumaður eftir eitt hjónaband. Sjá *Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt*, bls. 400.

⁷¹⁸ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 161.

⁷¹⁹ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 495–496.

yfirsetukona innan Garðaprestakallssóknar. Skal því sinnar embættis skyldu gegna öllum þar, sem í barnsburðar eða fæðingartilfellum hennar hjálpar leitandi verða, eins og örfátækum fyrir alls ekkert, að áður undangenginni eiðsafleggingu fyrir sínum sóknarpresti í safnaðarins viðurvist, í fylgi kirkjunnar ritúali, samt hjónabandsforordningunni af 3. júní 1746.⁷²⁰

Árið 1786 skráði Jón Sveinsson landlæknir í bréfabók sína að hann hygðist gefa út nýja kennslubók handa yfirsetukonum. Hann hafði frétt um „ynkelig dödsfald“ tveggja kvenna árið áður. Önnur þeirra var búsett í Mosfellssveit og hin í Hafnarfirði. Konuna í Hafnarfirði hafði ónafngreind yfirsetukona aðstoðað og tekið aðra öxl barnsins fram fyrir höfuð þess og dregið út í stað þess að framkvæma vendingu. Hún hafði hvorki látið hann vita né látið sækja hann. Taldi Jón þetta benda til skorts á þekkingu og úr því ætlaði hann að bæta. Hann gagnrýndi hina 37 ára gömlu kennslubók handa yfirsetukonum, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, sem enn var notuð við kennslu yfirsetukvenna, því hún væri langt frá því að vera „fri for feiler“ eða laus við villur.⁷²¹ Jón var ekki fyrstur til að gagnrýna bókina, því nokkrir prestar úr Vestur-Skaftafellssýslu, séra Jón Steingrímsson á Sólheimum og Dyrhólum, séra Jón Jónsson í Þykkvabæjarklaustri, séra Björn Jónsson í Hólmaseli, séra Þorlákur Sigurðsson á Kirkjubæjarklaustri, séra Jón Bergsson á Kálfafelli og prófastur, séra Sigurður Högnason á Ásum og séra Þorsteinn Benediktsson kapellán í Reynis- og Höfðabrekkusóknunum, höfðu skrifað til nefndarmanna í Landsnefndinni fyrri 29. maí 1771 og óskað m.a. eftir því að bókina yrði endurbætt og úr henni „tekið það ei þénar hér lands ásigkomulagi.“⁷²² Ekki tóku þeir fram hvaða þætti ætti að endurskoða. Jón Sveinsson nefndi heldur ekki hvaða villur bókina hafði að geyma en var þá búinn að semja kennslubók handa yfirsetukonum á íslensku.⁷²³ Hann fór fram á að bók sín yrði prentuð á kostnað konungs. Rentukammerið í Kaupmannahöfn samþykkti það ekki, eins og fram kemur í bréfi Levezow stiftamtmanns 14. ágúst 1786. Stiftamtmaður sendi Jóni í staðinn danska kennslubók handa yfirsetukonum, *Kort Udtog af Jordemodervidenskaben* eftir Saxtorph fyrrum lærimeistara Jóns og *stad-akkoucheur* Kaupmannahafnar, en bókina hafði komið út árið 1776.⁷²⁴

Jón tók til við að þýða bókina á íslensku og sendi þýðinguna utan ásamt viðbæti um sjúkdóma sængurkvenna og stólpípur. Sveinn Pálsson, þá læknanemi í Kaupmannahöfn, var fenginn árið 1787 til að prófarkalesa bókina.⁷²⁵ Tveimur árum síðar kom hún út undir

⁷²⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 50.

⁷²¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 35.

⁷²² ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. D3/7. Landsnefndin fyrri 1770–1771, örk 2.

⁷²³ Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 183.

⁷²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 36; *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 568–569.

⁷²⁵ *Lbs.-Hbs.* ÍB 2 8vo. Sveinn Pálsson, Dagbók 1784–87, ótölusett. Í dagbók sína skráir Sveinn Pálsson þetta þann 1. október árið 1787 en þá dvelur hann í Kaupmannahöfn við nám: „byrjar Prof Saxtorph að lesa f. yfirsetukonum.“

heitinu *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*.⁷²⁶ Árið 1790 var bókin send frá Kaupmannahöfn í 480 eintökum og var henni útbýtt gefins hér á landi.⁷²⁷

Í *Stuttu ágripi af yfirsetukvennafræðum* er í fyrsta skipti fjallað í íslenski bók um fæðingartöng „eða verkfæri hvenær brúka skal til að taka fóstrið með.“⁷²⁸ Í ritinu var tekið fram að þegar reynd yfirsetukona gat ekki vent barni í fæðingu og ef líf móðurinnar og barnsins lá við skyldi hún láta sækja reyndan lækni „er veit að fullenda fæðingarverkið með verkfærum.“⁷²⁹ Með „verkfærum“ var átt við fæðingartöng og sá eini sem átti fæðingartöng á þessum tíma, svo vitað sé, var landlæknir. Í lok bókarinnar er „Viðbætur“ og þann kafla samdi Jón sjálfur. Í viðbætinum, sem er 24 blaðsíður, er ekkert komið inn á fæðingarhjálp heldur sjúkdóma hjá konum um meðgönguútmann og lækningu þeirra. Þar er fjallað um velgju, uppköst og blæðingar á meðgönguútmannum en það síðarnefnda var talið stafa af of miklu blóðríki hjá barnshafandi konum. Verki í líkamanum og kringum mjaðmahrínginn og þvagtrengdu sem meðhöndluð skyldi með sérstakri silfurpípu eða það sem „læknar kalla kateter“ og notuð skyldi til að taka þvag beint úr þvagblöðru. Þá var einnig fjallað um harðlífi hjá sængurkonum. Barnshafandi konur voru hvattar til að neyta spínats, salats, súru og heimulukáls, fíkju, rúsína, kóreanna, eplasafa eða grauta, alls kyns grjónasúpu, ölbraudssúpu með púðursykri, linsoðins og þunnss mjöls eða grasagrauta.⁷³⁰ Þessar ráðleggingar Jóns vekja athygli því fátt af þessum afurðum fékkst á Íslandi á 18. öld. Þá kemur Jón inn á sjúkdóma sem konur gátu fengið eftir fæðingu svo sem hreinsunarteppu, eftirhríðir, móðurlífssig, móðurskeiðarsig, endaparmssig og ósjálfráð þvaglát. Þá er fjallað um brjóstabólgu og mjólkurköldu.⁷³¹ Í viðbætinum kemur Jón Sveinsson inn á stólpípur, en um þær er einnig fjallað í *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum* þannig að stólpípur í fæðingarhjálp eru ekki frá Jóni komnar.⁷³² Meira fer fyrir umfjöllun um stólpípur „til lækningar og hjálpssemi óléttum og barnssængurkonum“ en í bókinni frá 1749.⁷³³ Samkvæmt þeirri bók skyldi gefa fæðandi konu stólpípu „þá yfirsetukonan er ekki fullviss og svo vel reynd, að hún fullkomlega kunni að dæma um, hvörninn ástatt sé um barnið og móðurlífsins skakka legu.“⁷³⁴ Samkvæmt því sem kemur fram í viðbæti var stólpípa gefin til „að opna og hreinsa lífið“ hjá fæðandi konu.⁷³⁵ Jón Sveinsson taldi að stólpípa ætti að vera til og brúkast „ekki einasta á stöku stöðum, heldur

⁷²⁶ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 568–569; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 183.

⁷²⁷ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 569. Sjá einnig: Sveinn Pálsson, „Tilraun til að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólk á Íslandi“, bls. 115.

⁷²⁸ Matthias Saxtorph, *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*, bls. 233.

⁷²⁹ Matthias Saxtorph, *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*, bls. 130.

⁷³⁰ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 193, 195.

⁷³¹ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 202–212.

⁷³² Í byrjun fæðingar var yfirsetukonu ráðlagt að gefa konunni stólpípu áður en fæðing hófst þ.e.a.s. ef konan hafði ekki haft reglulegar hægðir. Sjá: *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*, bls. 55.

⁷³³ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 214.

⁷³⁴ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 117.

⁷³⁵ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 214.

á hverjum bæ“.⁷³⁶ Þá taldi hann að fjórðungslæknar og yfirsetukonur ættu að „útbreiða þetta svo nauðsynlega meðal.“⁷³⁷

Í erindisbréfi landlæknis frá 1787 var tekið fram að ef kona sem hafði í hyggju að læra yfirsetukvennafræði bjó langt frá heimili landlæknis átti hún að gangast undir próf hjá næsta kírúrg. Landlæknir skyldi senda spurningar í lokuðu umslagi til hans. Í nærveru prests, prófasts og sýslumanns átti að opna umslagið og leggja spurningar fyrir konuna. Svör hennar átti að skrifa frá orði til orðs og senda landlækni sem úrskurðaði hvort konan hefði staðist prófið og teldist hæg yfirsetukona. Reyndist svo vera skyldi hún tekin í eið af yfirvöldum, þ.e. amtmanni, en ef hann bjó langt frá kirkjusókn hennar þá skyldi hún tekin í eið af hreppstjóra í viðurvist sóknarprestisins og meðhjálpara. Að því loknu átti hún að fá sérstakt erindisbréf frá landlækni.⁷³⁸ Í embættistíð Jóns Sveinssonar gengust fimm konur undir yfirsetukvennapróf hjá öðrum en honum (sjá viðauka 2). Allar konurnar voru giftar nema ein. Tvær voru giftar bændum og tvær hreppstjórum. Það vekur sérstaka athygli að fyrst kvenna til að gangast undir próf hjá öðrum en Jóni landlækni lauk prófi hjá presti og sýslumanni, og var enginn læknir nálægur. Jón hafði útbúið 31 spurningu þann 25. mars 1786 og sent þær í innsigliðu umslagi til séra Kristjáns Jóhannssonar í Stafholti. Konan sem prófuð var hét Vigdís Ólafsdóttir (1740–1816), 46 ára húsfreyja í Sólheimatungu í Stafholtssókn í Mýrasýslu. Hún tók prófið 10. maí 1786 í viðurvist séra Kristjáns og Guðmundar Ketilssonar sýslumanns í Mýrasýslu og lásu þeir upp spurningarnar sem hún síðan svaraði.⁷³⁹ Engar upplýsingar finnast um það af hverju Hallgrímur Bachmann, fjórðungslæknir í suðurhluta Vesturamtsins, var ekki viðstaddur en Mýrasýsla tilheyrði læknaumdæminu. Vigdís stóðst prófið og varð yfirsetukona sýslunnar. Guðríður Gunnadóttir (f. 1748) 42 ára tók próf í viðurvist séra Arngríms Jónssonar á Melum og séra Jóns Oddssonar Hjaltalíns að Saurbæ 21. mars 1790.⁷⁴⁰ Borgarfjarðarsýsla tilheyrði læknaumdæmi Jóns landlæknis þannig að hann hefði átt að vera viðstaddur en fjarvera hans er ekki útskýrð. Jón Pétursson fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi fór svo á skjön við hið hefðbundna þegar hann 1791 fór fram á það við Stefán Þórarinsson amtmann á Möðruvöllum að fá að taka konu í yfirsetukvennanám á heimili sitt í eitt ár og ekki aðeins kenna henni fæðingarhjálp heldur einnig að „behandle og læge udvortes skader og sår“, eins og fram kemur í bréfi amtmanns til Björns Tómassonar sýslumanns Þingeyjarsýslu 5. apríl 1791.⁷⁴¹ Ekki hafa fundist heimildir fyrir því að landlæknir hafi vitað af þessum tillögum nafna

⁷³⁶ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 219.

⁷³⁷ Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, bls. 219.

⁷³⁸ *Lovsamling for Island V*. bindi (1784–1791), bls. 495–496.

⁷³⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Examens–prótokoll 1763–1794, bls. 46–49; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 638.

⁷⁴⁰ Í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi á bls. 159 segir að Jón Sveinsson landlæknir hafi verið viðstaddur próftökuna en það er ekki rétt eftir því sem kemur fram á prófinu sem varðveist hefur. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Examens–prótokoll 1763–1794, bls. 56.

⁷⁴¹ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Þing. B/165. Amtmannsbréf 1783–1792, ör. 2. Bréf dagsett 5. apríl 1791.

síns en yfirsetukonum var almennt ekki kennt að meðhöndla sár eða búa um þau. Stefán amtdaður tilkynnti sýslumanni einnig að Jón fjórðungslæknir væri tilbúinn til að taka konu úr Þingeyjarsýslu í nám og biður hann um að velja eða benda sér á einhverja.⁷⁴² Líklega varð Elísabet Einarsdóttir (1754–1838) húsfreyja á Gnýsstöðum í Vopnafirði fyrir valinu og lauk hún prófi hjá Jóni Péturssyni árið 1792. Hún fékk greidd laun úr jarðabókarsjóði 6. maí 1793 sem lærð yfirsetukona Þingeyjarsýslu.⁷⁴³

Á árunum 1785–1801 gengust sjö konur undir yfirsetukvennapróf hjá Jóni Sveinssyni landlækni (sjá viðauka 2). Þær komu allar úr því læknaumdæmi sem tilheyrði honum: fjórar úr Gullbringusýslu, tvær úr Borgarfjarðarsýslu og ein úr Rangárvallasýslu. Sú elsta var 61 ára og sú yngsta 34 ára. Ekki er vitað um aldur einnar konunnar. Fimm kvennanna voru giftar, þrjár bændum, ein hreppstjóra og önnur trésmið. Um hjúskaparstöðu tveggja er ekki vitað.⁷⁴⁴

3 Jón Sveinsson landlæknir kenndi læknanemum að nota fæðingartöng

Í úrskurði 21. mars 1774 Íslandi til viðreisnar var mælt til þess að íslenskir karlar er hug hefðu á að læra læknisfræði færu til Kaupmannahafnar og dveldu þar í fjögur ár við nám. Eitt af þeim fögum er þeir skyldu leggja stund á var yfirsetukvennafræði.⁷⁴⁵ Þegar þessi úrskurður var gefinn út voru aðeins tveir íslenskir karlar við nám við læknaeild Hafnarháskóla, þeir Jón Gíslason og Jón Sveinsson.⁷⁴⁶ Af óljósum ástæðum var engin aðsókn íslenskra karla í læknanám í Kaupmannahöfn og leiða má líkum að því að það hafi verið vegna þess að læknaumdæmin fjögur, voru fullskipuð læknum og ekki stóð til að fjölga þeim, nema að því leyti að tveir læknar áttu að vera til vara ef einhver hinna féll frá. Þann 12. maí 1783 fékk Jón Sveinsson að taka tvo karlmenn og kenna þeim „anatomien og chirurgien“ þannig að þeir yrðu til taks ef einhver fjórðungslæknirinn félli frá.⁷⁴⁷ Jón átti eftir að taka fjóra karlmenn í læknanám á árunum 1783–1802 (sjá töflu 3).

⁷⁴² ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Þing. B/165. Amtmannsbréf 1783–1792, örk 2. Bréf dagsett 5. apríl 1791.

⁷⁴³ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/140. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1792–1793, örk 1. Reikningur dagsettur 6. maí 1793.

⁷⁴⁴ ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/119. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1785, örk 1; F/143. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1793–1795, örk 1; F/162. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1800–1801, örk 3; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Examens-prótokoll 1763–94, bls. 56–60; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 195, 501–502, 597, 631–632, 637, 688.

⁷⁴⁵ *Lovsamling for Island* IV. bindi (1773–1783), bls. 36–37.

⁷⁴⁶ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 424, 455.

⁷⁴⁷ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/31. Innkomin bréf 1783, örk 31. Bréf dagsett 16. júní 1783; Skjalasafn stiftamtmanns III, 35. Rentukammerbréf til stiftamtmanns 1781–1783, örk A–123. Bréf dagsett 13. maí 1783; *Lovsamling for Island* IV. bindi (1773–1783), bls. 715–717.

Tafla 3 Karlmennt sem voru í læknanámi hjá Jóni Sveinssyni á árunum 1783–1802

Nafn	Staða föður	Aldur þegar hóf læknánám	Hvener hóflæknánám og hvener lauk náminu?	Hjúskaþarstöða þegar lauk námi	Læknaumdræmi	Hvener skipaðu/settur?	Hvener lausn?
Sveinn Pálsson (1762–1840)	Bóndi og smíður á Steinsstöðum í Tungusvíti í Skagafrói	21 árs	Hóflæknánám 1783. Hlað námssviðinu hjá Jóni landlækni 7. ágúst 1787. Lauk prófi í náttúrufræði við Háttarháskóla í júní 1791	Ókvæntur	Austurhérað Suðurlands	Skipaður héraðslæknir 4. október 1799	Lausn 20. nóvember 1833
Ari Árnason (1763/1764–1840)	Prestur	26 ára	Hóflæknánám 1789. Lauk leiknuprófi hjá Jóni Sveinssyni landlækni í Nesi 7. júlí 1794	Ókvæntur	Norðlendingafjórðungur	Skipaður aðstoðarkningi í Norðlendingafjórðungi 8. september 1795. Settur fjórungslæknir 18. júlí 1801. Skipaður fjórungslæknir 9. apríl 1802	Lausn 21. janúar 1820
Ólafur Brynjólfsson (1777–1813)	Fjórungslæknir í Austfirringa-fjórðungi	18 ára	Hóflæknánám árið 1795. Tók próf hjá Jóni landlækni sumarið 1801. Fór til náms við skurðlæknaakademíuna í Kaupmannahöfn 1802–1804	Ókvæntur	Austfirringafjórðungur	Skipaður héraðslæknir í suðurhérað Vesturlands 1. október 1802. Lausn 1807. Skipaður héraðslæknir í Austfirringafjórðungi 3. apríl 1807	Lest 20. maí 1813
Oddur Hjálalín (1782–1840)	Prestur	20 ára	Hóflæknánám árið 1802. Eftir litið Jóns 13. júní 1803 sigldi hann til Kaupmannahafnar. Lauk reynsluprófi frá skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn	Ókvæntur	Suðurlands Vesturlands	Skipaður héraðslæknir 4. desember 1807	Lausn 21. september 1839

Heimildir: Þ.í. Höð danská kanselli. KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 6, 32; KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 23; KA/67. Innkomin bréf 1806, örk 4; KA/68. Innkomin bréf 1807, örk 21; Skjalasafn stiftamtamanns III–105. Bréf landlæknis til stiftamtamanns 1795–1803; Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 45–46; Lárus H. Blöndal og Vilundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 110–111, 574–575, 587, 736–739; *Alþingisbækur Íslands* XVII. bindi (1791–1800), bls. 480; *Lövsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 399–401.

Allir höfðu þessir karlar lokið stúdentsprófi, Sveinn árið 1782 úr heimaskóla Hálfðans Einarssonar skólameistara, Ari frá Hólum í Hjaltadal 1789, Ólafur frá heimaskóla Gísla Thorlacius rektors árið 1795 og Oddur frá Hólavallaskóla í Reykjavík árið 1802. Þeir voru allir ungir og ókvæntir, einn var bændasonur, tveir prestssynir og einn var sonur Brynjólfs Péturssonar fjórðungslæknis í Austfirðingafjórðungi.⁷⁴⁸ Sá fyrsti sem hóf læknánám hjá Jóni, haustið 1783, var Sveinn Pálsson, 21 árs smiðssonur úr Skagafirði. Móðir hans, Guðrún Jónsdóttir (1732–1791), hafði sinnt yfirsetukvennastörfum í Skagafirði og „þótti heppin og farsæl, þótt ekki væri lærð.“⁷⁴⁹ Eftir fimm ára nám bauð Jón Sveini að taka próf í læknisfræði hjá sér og biðja síðan þar til eitthvert af hinum fjórum fjórðungslæknisembættum losnaði eða sigla til Kaupmannahafnar.⁷⁵⁰ Valdi Sveinn að sigla til áframhaldandi náms eins og fram kemur í námsvottorði undirrituðu af Jóni Sveinssyni 7. ágúst 1787. Vottorðið var stílað á prófessora við skurðlæknaakademíuna í Kaupmannahöfn.⁷⁵¹ Þar kom fram að Sveinn hefði verið bæði iðinn og fróðleiksfús í læknánámi.⁷⁵² Þann 21. janúar 1788 var hann skráður nemandi við Hafnarháskólann. Hann stundaði nám við skurðlæknaakademíuna í borginni en lauk ekki prófi heldur venti sínu kvæði í kross og lauk prófi í náttúruvísindum 1. júní 1791.⁷⁵³

Árið 1789 hóf 26 ára prestssonur, Ari Arason, nám hjá Jóni. Þann 7. júlí 1794 gekk hann undir „opinberlegt examen“ í viðurvist Ólafs Stephensen stiftamtmanns. Spurningar sem Jón landlæknir lagði fyrir Ara voru á íslensku en með líffæraheitum á latínu. Læknapróf á íslensku var nýjung því þau próf sem Bjarni Pálsson hafði lagt fyrir sína læknanema voru á latínu. Læknapróf Ara var í 11 hlutum, þ.e. líffærafræði 24 spurningar, lífeðlisfræði 18 spurningar, meinafræði 19 spurningar, lyfjafræði og efnafræði 36 spurningar, lyflækningar 25 spurningar, skurðlækningar 16 spurningar, beinbrot sex spurningar, höfuðskeljameiðsli sex spurningar, liðhlaup sjö spurningar, krufningar ein spurning og yfirsetukvennafræði 24 spurningar.⁷⁵⁴ Spurningarnar voru í allt 161 og af þeim 24 sem eingöngu voru um fæðingarhjálp. Þær spurningar bera þess merki að Ari hafi fengið kennslu um barnsfæðingar og að öllum líkindum verklega kennslu í réttum handtökum við fæðingarhjálpa hjá dönsku yfirsetukonunni, Margrete Katrine á Nesi. Spurningarnar sem snertu barnshafandi konur og fæðingarhjálp hljóða svona:

⁷⁴⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 110, 574, 587, 736.

⁷⁴⁹ Gísli Konráðsson, „Guðrún Jónsdóttir“, bls. 85; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 195.

⁷⁵⁰ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 736–739; Sveinn Pálsson, „Æfisaga Sveins læknis Pálssonar“, bls. 10–11.

⁷⁵¹ Árið 1787 tók hið konunglega kírúrgíska akademí eða skurðlæknaakademían í Kaupmannahöfn til starfa. Á sama tíma var skurðlæknaskólinn (Theatrum anatomico-chirurgicum) lagður niður. Skurðlæknaakademían var óháð Hafnarháskóla en skurðlæknarnemar tóku nú próf í lyflæknisfræði.

Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 34.

⁷⁵² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók 1780–1793, bls. 51.

⁷⁵³ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 736.

⁷⁵⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Examens-próftokoll 1763–1794, bls. 70–78.

1. Í hverju er snúningurinn innifalinn?
2. Er þetta verk hættulaust?
3. Hvað er yfir höfuð aðgætandi þá þetta fyrirtekst?
4. Hvernig skal fara að leita eftir fótunum?
5. Með hverju móti skal ná þeim?
6. Er jafnan hægt að ná þeim báðum í einu?
7. Þegar sá eini finnst, hvernig skal fara með hann?
8. Hvernig skal leita hins annars?
9. Teppi höfuðið eða annað fyrir, hvað skal þá gjöra?
10. Þegar fótunum er náð hvernig skal útdraga?
11. Þá hinn er í ljós kominn?
12. Item: Dausbeinið (sitjandinn)?
13. Naflastrengurinn?
14. Og sést milli læranna?
15. Eða strengist af mjög upp með kroppnum?
16. Gildir ekki eins, þá barnið snúi upp þegar því er snúið á grúfu, hvernig skal sig framur að bera?
17. En þá komið er að herðunum?
18. Er nokkuð aðgæslu vert áður höfuðið er útdregið?
19. Liggi þá eftir stærstu pláss skálarinnar?
20. Eða hakan stendur á krossbeinsins greipi?
21. Eða ísbeinsins boga (lífbeinið)?
22. Hvernig skal lífga eitt barn, sé það veikt og hálfdaurt?
23. Í hvernum fæðingum á snúningnum heima?
24. Hvenær og hvernig skal brúka tóngina?⁷⁵⁵

Í síðustu spurningu var átt við fæðingartöng og gefur til kynna að Ari hafi fengið tilsögn um notkun á *Smellie* fæðingartöng sem embætti landlæknis átti. Hann hefur einnig fengið kennslu í fæðingarhjálp og þá sérstaklega ef um erfiðar fæðingar var að ræða.

⁷⁵⁵ Þí. Skjalasafn landlæknis. Examen-próftokoll 1763–1794, bls. 77–78.

Hinn 8. september 1795 var Ari skipaður aðstoðarlæknir Jóns Péturssonar fjórðungslæknis Norðlendingafjórðungs þar sem Jón átti við sjóndepru að stríða.⁷⁵⁶ Ari fékk sérstakt erindisbréf 7. nóvember 1797 í níu liðum sem „adjungeret kirurg“.⁷⁵⁷ Ari telst fyrstur lækna á Íslandi fyrir utan landlækni til að fá sérstakt erindisbréf að vinna eftir. Samkvæmt fimmta lið átti Ari að kenna konum yfirsetukvennafræði sem ekki höfðu tök á að ferðast til landlæknis. Hann skyldi fá sendar spurningar og þær yrðu opnaðar í viðurvist sóknarprests. Svörin átti að skrifa niður og senda landlækni, sem dæmdi hvort konan næði prófinu.⁷⁵⁸ Engin kona gekkst undir yfirsetukvennapróf hjá honum þegar hann starfaði sem aðstoðarlæknir. Fyrst kvenna sem gekkst undir yfirsetukvennapróf hjá Ara var Guðrún Guðmundsdóttir 42 ára húsfreyja á Fornhaga í Eyjafjarðarsýslu, þann 4. júní 1806. Guðrún varð yfirsetukona Eyjafjarðarsýslu.⁷⁵⁹

Ari var settur fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi 18. júlí 1801 og 9. október lést Jón Pétursson. Ari var í kjölfarið 9. apríl 1802 skipaður fjórðungslæknir Norðlendingafjórðungs.⁷⁶⁰ Hann settist að á Víðivöllum í Skagafjarðarsýslu en frá 1805 bjó hann að Flugumýri í Blönduhlíð í sömu sýslu.⁷⁶¹ Heimild er fyrir því að Ari hafi komið að fæðingarhjálp sem fjórðungslæknir. Það sýnir vitnisburður séra Jóns Konráðssonar (1772–1850) á Mælifelli þegar Ari var sóttur til eiginkonu hans, Sesselju Stefánsdóttur (1754–1821), 45 ára, sem var að fæða í fyrsta sinn á heimili þeirra, Ásgeirsvöllum í Reykjásókn í Skagafjarðarsýslu, veturinn 1797. Ekki er vitað hvaða dag þessi fæðing átti sér stað en Sesselja lá „fulla 4 daga í barnsneyð án þess þar gæti endir á orðið, að viðverandi hr. kirurgo Ara Arason“.⁷⁶² Á fimmta degi fæddi Sesselja, með aðstoð prestsfrúarinnar Bjargar Halldórsdóttur (1763–1826). Björg var ólærð yfirsetukona sem bjó í Goðdölum í Goðdalasókn í Skagafjarðarsýslu og sögð hafa „með náð og dáð hjálpað í viðlíkum tilfellum.“⁷⁶³ Var stúlkubarnið skírt

⁷⁵⁶ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 24. júlí 1795. Sjá veitingarbréf Ara Arasonar sem aðstoðarlæknis Jóns Péturssonar undirritað af Ólafi Stefánssyni stiftamtmanni í Viðey 8. september 1795.

⁷⁵⁷ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3. Erindisbréf Ara Arasonar er dagsett 7. nóvember 1797.

⁷⁵⁸ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3.

⁷⁵⁹ Í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 183, segir að ekki sé kunnugt um yfirsetukvennanám Guðrúnar Guðmundsdóttur. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D,1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1805. Skýrsla Ara Arasonar dagsett 27. janúar 1806. Þar skráir Ari að hann hafi látið Guðrúnu Guðmundsdóttur gangast undir yfirsetukvennapróf hjá sér 4. júní 1806.

⁷⁶⁰ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 32. Veitingarbréf Ara Arasonar dagsett 9. apríl 1802.

⁷⁶¹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 110–111.

⁷⁶² ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 41. Vitnisburður dagsettur 2. janúar 1818. Ástæðan fyrir þessum vitnisburði var að Björg Halldórsdóttur prestsfrú hafði komið að björgun í Fnjóská sumarið 1818 þegar Guðrún Einarsdóttir druknaði.

⁷⁶³ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 41. Vitnisburður dagsettur 29. desember 1817.

Þorbjörg,⁷⁶⁴ Sjálf var Björg nýstaðin upp af barnssæng og brást fljótt við að næturlagi og reið hálfa þingmannaleið frá heimili sínu og kom um hádegi til Sesselju.⁷⁶⁵ Björg „gat losað mikið af þeim hörðu saurindum í endaþarminum, sem stólpípa læknisins með ítrekuðum lífraunum ekkert hafði getað annað og sneri við nokkuð höfði barnsins“, eins og séra Jón orðaði það.⁷⁶⁶ Þó að lítið fari fyrir fæðingarhjálp Ara Arasonar átti hann tvær kennslubækur handa yfirsetukonum. Á uppboði á Flugumýri 29. maí 1843 að honum látnum var hluti af bókasafni hans seldur, þar á meðal bók Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli frá 1749*, og bókin eftir Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum frá 1789*.⁷⁶⁷

4 Fyrsti *accoucheur* Íslands

Þó að Jón Sveinsson landlæknir hafi fengið leyfi til að taka tvo karla í læknánám árið 1783 gerði hann sér grein fyrir því að íslenskir læknanemar yrðu að fara til Kaupmannahafnar í framhaldsnám. Hann taldi að á Íslandi þyrftu að starfa kírúgar eða skurðlæknar sem þar að auki væru einnig það sem hann kallar *accoucheur*. Þetta kemur fram í bréfi hans til kansallís 8. ágúst 1799, og hann lagði til að þrír karlar yrðu sendir frá Íslandi til að læra lyflækningar og skurðlækningar. Jón fór fram á að þeir fengju að sleppa við að gangast undir inngöngupróf að háskólanum (examen artium) en gætu þess í stað strax hafið nám við skurðlæknaakademíuna og notið stúdentastyrkja, Garðvistar og styrkja úr Garðsjóði.⁷⁶⁸ Þetta er einkennilegt í ljósi þess að þeir sem hófu læknánám hjá honum á árunum 1783–1802 höfðu allir lokið stúdentsprófi og höfðu burði til að taka inngönguprófið.⁷⁶⁹ Í stað þess að gangast undir aðgönguprófið að Hafnarháskóla vildi Jón að þeir gætu strax hafið nám við skurðlæknaakademíuna á stúdentastyrk og fengið verklega þjálfun við fæðingarstofnunina. Ekki var krafist latínuskólaprófs (stúdentsprófs) til að stunda nám við skurðlæknaakademíuna enda fór kennslan fram á dönsku og þýsku.⁷⁷⁰ Jón tók svo sterkt til orða að ef ekkert yrði að gert í að fjölga læknum með því að mennta hæfa skurðlækna myndi það „glorværdige kongelige medicinske insitut“ deyja út hér á

⁷⁶⁴ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 41. Vitnisburður dagsettur 2. janúar 1818; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* III. bindi, bls. 211–212.

⁷⁶⁵ Þingmannaleið, um 37,5 km, var dagleið ferðamanna samkvæmt gömlu mati. Sjá *Íslensk orðabók*, bls. 1203.

⁷⁶⁶ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 41. Vitnisburður dagsettur 2. janúar 1818.

⁷⁶⁷ Bókina *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* keypti J. Þorfinnsson hreppstjóri á Uppsölum fyrir 32 skildinga og *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* keypti Ó. Ólafsson stúdent á Saurbæ fyrir 34 skildinga. ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Skag. EC1/1. Skiptabók 1841–1849, bls. 36.

⁷⁶⁸ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf dagsett 8. ágúst 1799.

⁷⁶⁹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 110, 574, 587, 736.

⁷⁷⁰ Aðalgeir Kristjánsson, *Nú heilsar þér á Hafnarlóð: Ævir og örlög í höfuðborg Íslands 1800–1850*, bls. 15–16; Jón Steffensen, „Sögulegt yfirlit um læknakennslu fram til 1958“, bls. 12.

landi.⁷⁷¹ Skurðlæknaakademían í Kaupmannahöfn var fljót að taka við beiðni Jóns því samkvæmt bréfi til kansallísins 10. febrúar 1800 bauð skólinn þremur stúdentum frá Íslandi ókeypiss kennslu. Úr varð að 19. febrúar 1803 var gengið að kröfum Jóns því dönsk stjórnvöld ákváðu að falla frá skilyrði um *examen artium* þegar íslensk læknaefni áttu í hlut og var þremur íslenskum körlum veittir jafnmargir styrkir, 30 ríkisdalir á ári í þrjú ár til að nema við skurðlæknaakademíuna.⁷⁷²

Ólafur Brynjólfsson var 18 ára þegar hann hóf læknanám hjá Jóni Sveinssyni árið 1795. Hann lauk prófi sumarið 1801. Árið 1802 sigldi Ólafur til Kaupmannahafnar til náms við skurðlæknaakademíuna.⁷⁷³ Þann 6. ágúst 1802 skrifaði hann stiftamtmani og tilkynnti að hann hefði í hyggju að dvelja eitt ár í Kaupmannahöfn til að nema það sem hann kallaði „anatomie og chirurgiske operationer“ eða líffærafræði og skurðaðgerðir. Hann lofaði að koma til Íslands að ári liðnu yrði hann skipaður í eitthvert læknaumdæmið.⁷⁷⁴ Ólafi varð að ósk sinni því 1. október 1802 var hann skipaður „distrikts–chirurg“ eða héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins, en til þess umdæmis heyrdi Mýrasýsla, Snæfellsnes– og Hnappadalssýsla og Dalasýsla.⁷⁷⁵ Þrátt fyrir skipunina ákvað Ólafur að dvelja áfram í Kaupmannahöfn. Eftir samtalið við prófessora skurðlæknaakademíunnar, sem töldu nauðsynlegt að hann öðlaðist frekari „perfection i de chirurgiske videnskaber“, fór hann 1. apríl 1803 fram á það við konung að fá að dvelja eitt ár til viðbótar á styrk.⁷⁷⁶ Það gekk eftir. Vorið 1804 settist Ólafur að á Bjarnarhöfn, en þar hafði Hallgrímur Bachmann fjórðungslæknir búið síðan 1773.⁷⁷⁷

Líklegt má telja að á meðan Ólafur dvaldi við skurðlæknanám við skurðlæknaakademíuna hafi hann notið verklegar tilsagnar á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn, *Den kongelige Fødselsstiftelse*, sem var staðsett á Amaliegade og hafði verið frá árinu 1787.⁷⁷⁸ Það var ekkjudrottning Danmerkur, Juliane Marie, sem gaf Dönum nýja fæðingarstofnun árið 1785. Í gjafabréfi drottningarinnar kom fram að við

⁷⁷¹ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf dagsett 8. ágúst 1799.

⁷⁷² *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 602–604. Sjá einnig: ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/60. Innkomin bréf 1800, örk 2 og bréf dagsett 24. ágúst 1802 frá hertoganum af Augustenborg, Frederik Christian, um styrk handa þremur íslenskum stúdentum eða „candidater i medicinen, chirurgien og pharmacien.“ Hertoginn var verndari Kaupmannahafnarháskóla. ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 16.

⁷⁷³ Í vitnisburði skurðlæknaakademíunnar í Kaupmannahöfn um læknanám Ólafs kemur fram að hann hafði tekið próf hjá landlækni á Íslandi í skurðlækningum. Sjá: ÞÍ. Hið danska kansallí KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 7. Vitnisburður dagsettur 5. október 1802.

⁷⁷⁴ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 23. Bréf dagsett 6. ágúst 1802.

⁷⁷⁵ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 6. Skipunarbréf dagsett 10. október 1802.

⁷⁷⁶ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 23.

⁷⁷⁷ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/62. Innkomin bréf 1802, örk 3, 6. Bréf dagsett 1. október 1802.

⁷⁷⁸ V. Ingerslev, *Danmarks Læger og Lægevaesen fra de ældste Tider indtil Aar 1800* II. bindi, bls. 638–639; Anne Løkke, *Patienternes Røgshospital 1757–2007*, bls. 12; Inger Christiansen, „Baronesse, Borgerkone eller ugift Fruentimmer“, bls. 16–17.

stofnunina átti einnig að vera kennslumiðstöð fyrir fæðingarlækna (*accoucheur*) og yfirsetukonur sem titlaðar voru *læredötre* í námi. Þarna áttu þessir hópar karla og kvenna að fá ókeypis kennslu og uppihald. Námsfémi kvennanna skyldi vera ½–1 ár og þær áttu að fá kennslu hjá yfirsetukonum og einnig hjá prófessor í fæðingarfræði við Hafnarháskóla. Próf í yfirsetukvennafræði skyldi haldið í viðurvist dönsku yfirsetukvennanefndarinnar og nokkurra yfirsetukvenna Kaupmannahafnar. Í dagbók nefndarinnar skyldi færa inn niðurstöður prófanna. Nemar við skurðlæknaakademíuna höfðu einnig leyfi til að sækja fyrirlestra í yfirsetukvennafræði, eins og læknanemar við Hafnarháskóla. Námskeiðið kallaðist „theoretisk og praktiske jordemodervidenskab“ og verklegi hluti námsins fólst m.a. í því að nemarnir fengu að æfa sig á *phantom* þ.e. mjaðmagrindarlíkaninu. Verklega kennslan fór einnig fram við fæðingar á fæðingarstofnuninni. Nemarnir urðu að kunna skil á „obstetriciske operationer“, eins og það var kallað, og fólst í beitingu fæðingartangarinnar. Þeir urðu að kunna að beita ýmsum gerðum tanga svo sem *Smellies* og *Frieds* tögum og að venda barni í móðurkviði.⁷⁷⁹ Þarna hlýtur Ólafur Brynjólfsson að hafa notið verklegrar kennslu í fæðingarhjálp, en eina skiptið sem hann titlaði sig *accoucheur* eftir heimkomuna til Íslands var þegar Margrét Einarsdóttir í Helgafellssókn fæddi andvana stúlku 16. mars 1804. Í skýrslu Ólafs kemur fram að barnið hafi verið andvana. Ritaði Ólafur ennfremur að Margrét hefði fætt stúlkuna í níunda mánuði meðgöngunnar og fæðingin verið erfið. Hvorki vending né notkun verkfæra í fæðingunni hafði valdið dauða stúlkunnar heldur hafi skyndileg fæðing líklega verið orsök fyrir blæðingu úr legi móðurinnar, sem hafi valdið því að barnið fæddist andvana. Við undirskrift skýrslunnar titlar Ólafur sig *accoucheur* og varla hefur hann gert það nema að hafa þekkt til fagsins og talið sig kunna að takast á við fæðingarhjálp.

Samkvæmt kansellibréfi 24. desember 1802 bar yfirsetukonum að tilkynna prestum um andvana fæðingar og það gerði Ólafur Brynjólfsson líka í sömu skýrslu og hann afhenti séra Sæmundi Hólmi á Helgafelli 14. desember 1804.⁷⁸⁰ Ekki taldi Ólafur ástæðu til að nefna þessa fæðingu í skýrslu sinni til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1804, eins og honum þó bar að gera samkvæmt kansellibréfi til stiftamtmanns 20. desember 1803. Landlæknir og héraðslæknar áttu að veita heilbrigðisráðinu upplýsingar um stöðu mála, m.a. um andlát ungbarna og barnshafandi kvenna.⁷⁸¹ Heilbrigðisskýrsla Ólafs er dagsett 28. desember 1804 og þar lætur hann þess getið að lát barnshafandi kvenna í læknaumdæmi hans séu mjög sjaldgæf. Ungbarnadauði sé algengari sem hann telur stafa af óhollu fæði.⁷⁸²

⁷⁷⁹ A. Stadfeldt, „Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt 1787–1887“, bls. 43–44.

⁷⁸⁰ ÞÍ. Hið danska kansellí KA/67. Innkomin bréf 1806, örsk 15; Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 1. Prestspjónustubók 1784–1817, bls. 162.

⁷⁸¹ *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 661–663.

⁷⁸² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Ólafs Brynjólfssonar dagsett 28. desember 1804.

76/10
 Gudmund Þorsson og Margrét Einars-
 dotters fjögurum er komið til fæðu-
 til Wanden den 16. Mart. 1804, uden
 at der var noget sin tilfælde; Børnen
 var født omkring i Bryggjadalshaven
 af den gamle Maaned; Fødselen var
 var besværlig, men dog uden at Vending
 eller Instrumenter besværet. Lægen
 ved, saavel som Børnen, korttidlige
 Medkomst, er formodentlig forårsaget
 af hæmorrhagia uterina gravissima som
 hun var vent besværet med. Børnen
 var aldrig før, født til fæddu Børnen.
 Den Accoucheur
 O. Briniolsten

D. 1804x

Mynd 7 Skýrsla Ólafs Brynjólfssonar accoucheur um erfiða fæðingu andvana stúlku sem hann aðstoðaði við 16. mars 1804

Kristín Hallgrímsdóttir, kona Ólafs Brynjólfssonar, var 36 ára þegar hún fæddi andvana tvíbura á heimili þeirra hjóna í Bjarnarhöfn 22. september 1805. Vafalaust hefur Ólafur verið viðstaddur fæðinguna en læknar gátu staðið ráðalausir jafnvel þegar þeirra nánustu átta í hlut. Kristín lést 10. október 1805 „af sterku slagi og barnsfæðingu, samt umgangandi epidemiskum sjúkdómi“, eins og segir í prestsþjónustubók.⁷⁸³ Má gera sér í hugarlund hversu þungbært það hefur verið læknumum Hallgrími Bachmann, föður Kristínar, og Ólafi eiginmanni hennar að hafa verið ófærir um að hjálpa henni eftir fæðingu tvíburanna. Að öllum líkindum hefur banamein hennar verið barnsfararsótt vegna þeirra inngripa í móðurlífið sem þurfti við þegar reynt var að aðstoða hana í fæðingunni. Engin skýrsla til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn hefur fundist frá Ólafi fyrir árið 1805 en í skýrslu 31. desember 1806 nefnir hann að engin barnshafandi kona

⁷⁸³ Þí. Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 1. Prestsþjónustubók 1784–1817, bls. 165.

„eftersom mig er bekjendt“ hafi látist það ár.⁷⁸⁴ Árið 1807 flutti Ólafur frá Bjarnarhöfn að Brekku í Fljótsdal, þar sem foreldrar hans bjuggu, og 3. apríl sama ár tók hann við af föður sínum Brynjólfi Péturssyni sem fjórðungslæknir í Austfirðingafjórðungi. Ekkert bendir til þess að Ólafur hafi komið að fæðingarhjálp né látið konur gangast undir yfirsetukvennapróf, en hann starfaði þar til hann lést 20. maí 1813.⁷⁸⁵

5 Ný þekking barst til landsins með Sveini Pálssyni

Þann 13. júní árið 1803 lést Jón Sveinsson landlæknir, 51 árs að aldri, „úr slagi, í hverju hann missti mál og rænu sem yfirstóð í 3 dægur samfleytt, áður en hann dó“, eins og kemur fram í prestsþjónustubók.⁷⁸⁶ Hann hafði verið landlæknir í 22 ár. Lúðvík Erichsen (1766–1804) settur stiftamtmaður kallaði Svein Pálsson héraðslækni frá Vík í Mýrdal til að gegna embættinu og var hann settur landlæknir 25. ágúst sama ár.⁷⁸⁷ Lúðvík Erichsen ritaði bréf til kansallísins og bað um að lærður læknir „der tillige er chirurg“ yrði skipaður sem landlæknir á Íslandi og „at han matte forskaffes boelig i Reykjavik“.⁷⁸⁸ Er því ljóst að setning Sveins í embætti landlæknis var neyðarúræði þar sem hann hafði ekki lokið því prófi sem stiftamtmaður bað um heldur prófi í náttúrufræði. Hann var 41 árs og hafði numið læknisfræði hjá Jóni á árunum 1783–1787 en ekki lokið prófi. Eftir náttúrufræðipróf frá Hafnarháskóla árið 1791 hóf Sveinn rannsóknarferð um Ísland á vegum náttúrufræðifélagsins í Kaupmannahöfn og stóð sú ferð til ársins 1794. Eftir þá ferð var Sveinn embættislaus og afkoma hans því bágborin og tók hann að „róa sér vertíðarhlut“, eins og fram kemur hjá Ólafi Þ. Jónssyni svæfingalækni. Bjó þá Sveinn ásamt eiginkonu sinni, Þórunni, dóttur Bjarna Pálssonar, á Grund undir Eyjafjöllum.⁷⁸⁹

Sveinn þekkti til fæðingarhjálpur og því til staðfestu er vert að benda á nokkur atriði. Sveinn hafði alist upp við það að móðir hans, Guðrún Jónsdóttir á Steinsstöðum, var kölluð til fæðandi kvenna í Skagafirði þótt ólærð væri.⁷⁹⁰ Á meðan hann var við skurðlæknánám í Kaupmannahöfn árið 1787 fékk Sveinn það verkefni að prófarkalesa kennslubók á íslensku fyrir yfirsetukonur sem Jón Sveinsson þýddi úr dönsku (sjá hér á bls. 153).⁷⁹¹ Ólafur Þ. Jónsson bendir á að Sveinn hafi starfað á skurðlæknadeild *Det kongelige Frederiks Hospital* í Kaupmannahöfn og á fæðingarstofnuninni, og telur að

⁷⁸⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1806. Skýrsla Ólafs Brynjólfssonar dagsett 31. desember 1806.

⁷⁸⁵ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 587.

⁷⁸⁶ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 187.

⁷⁸⁷ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 41.

⁷⁸⁸ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 41. Bréf Lúðvíks Erichsen setts stiftamtmanns til kansallísins dagsett 25. ágúst 1803.

⁷⁸⁹ Ólafur Þ. Jónsson, „Sveinn Pálsson læknir og náttúrufræðingur“, bls. 240; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 736–739.

⁷⁹⁰ Gísli Konráðsson, „Guðrún Jónsdóttir“, bls. 85; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 195.

⁷⁹¹ *Lovsamling for Island* V. bindi (1784–1791), bls. 568–569; *Lbs.–Hbs.* ÍB 2 8vo. Sveinn Pálsson, Dagbók 1784–87, ótölusett.

Sveinn hafi „fengið þar þjálfun vegna vandamála við barnsfæðingar.“⁷⁹² Þá skrifaði Sveinn grein um sjúkdóma á Íslandi sem birtist í *Riti þess íslenska lærdómslistafélags* árið 1794. Segir hann að sjúkdómur sem geti valdið dauða hjá konum sé joðsótt eða það sem hann einnig kallar „partus“ eða „födselsmerter“, en tekur fram að sjaldan deyi konur af barnsförum hér á landi. Sá skaði og jafnvel dauðsföll sem rekja megi til joðsóttar segir Sveinn að séu veikindi konunnar á meðgöngu, röng lega fósturs í móðurlífi og „óduagnaður yfirsetukonunnar“. Fyrir fæðinguna skuli fá „skynuga og reynda nærkonu“ sem þekkir til fæðingarhjálp, hvort sem hún hafi gengið í gegnum nám eða lært sjálft að taka á móti börnum. Sú kona veit hvenær lækni er þörf í fæðingunni. Þegar barnið var fætt átti að skilja rétt á milli og sjá um fylgjuna sem hann taldi að best væri „að láta koma sjálfkrafa, þegar hvorki banna blóðlát né önnur sérleg tilfelli.“⁷⁹³ Þetta sjónarhorn að láta konuna sjálfa fæða fylgjuna kom fram í kennslubókinni *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* frá 1789, en áður hafði það verið ríkjandi skoðun meðal lækna að yfirsetukonur skyldu sækja fylgjuna, eins og til dæmis í bókinni *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* frá 1749. Þótti þá mikilvægt að yfirsetukona sækti sjálf fylgjuna því ef eitthvað yrði eftir af henni myndi það valda konunni dauða eða miklum veikindum.⁷⁹⁴ Þó taldi Sveinn að gera mætti undantekningu á þessu ef hin fæðandi kona hefði ekki næga krafta og væri mjög viðkvæm. Í slíkum tilfellum mátti yfirsetukonan taka fylgjuna og hreinsa legið með því að þræða hendi upp í leg. Í sængurlegunni taldi Sveinn mikilvægt að búa vel um rúm sængurkonunnar, þrifa allt vel upp og hvetja hana til að skipta um nærklæði. Konur sem ekki hefðu hægðir daglega skyldu fá mýkjandi stólpípu.⁷⁹⁵ Hefði konan of miklar blæðingar gat það dregið úr kröftum hennar og valdið suði fyrir eyrum, köldum svita, ógleði og aðsvifum. Til að hamla því skyldi konan liggja, drekka kalda vökva og leggja klút vettum í kaldri sýru eða vatni yfir fæðingarstaðinn. Jafnvel taldi hann gott að með „þípu innspýta hinu sama í móðurlífið“.⁷⁹⁶

Sveinn nefndi einnig ófall, sem hann kallar einnig „abortus“, „ömslag“ eða ótímabæra fæðingu. Það ástand gat dregið konur til dauða. Mikilvægt var að hvetja þungaðar konur til að varast alla áreynslu „svo sem sterk uppsölu eða þúrget meðöl, erfiði, hræringu, burð þungra hluta og sterkar geðshræringar einkum það er dragi til reiði eða hræðslu.“⁷⁹⁷ Konan var hvött til að forðast kaffi og brennivín og láta opna sér æð á þriðja, fjórða og á níunda

⁷⁹² Ólafur Þ. Jónsson, „Sveinn Pálsson læknir og náttúrufræðingur“, bls. 240.

⁷⁹³ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 115.

⁷⁹⁴ Balthazar Johan de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, bls. 62; Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 79.

⁷⁹⁵ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 116.

⁷⁹⁶ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 117.

⁷⁹⁷ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 118–119.

mánuði meðgöngunnar væri hún blóðrík eða vön blóðtökum.⁷⁹⁸ Sveinn kom einnig inn á það sem hann kallar „eftirburðarsótt“ eða „febris puerperatis“ og „puerperal feber“.⁷⁹⁹ Ekkert var minnst á þennan sjúkdóm í bókinni *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*, eins og hann bendir á, en „það er þó, úr hverju flestar sængurkonur deyja“.⁸⁰⁰ Sveinn lýsir því að við erfiðar fæðingar geti komið bólga og það sem hann nefnir „ofslætti“ í innri fæðingarlíffæri með verkjum og sóttartilfellum. Lítið ber á sjúkdómnum utan á líkama konunnar en „snarliga færist bólga þessi til hinna annarra parta í lífinu og annað hvert dregur konuna til dauða innan skamms“.⁸⁰¹ Sveinn lýsir hér barnsfararsótt, en á þessum tíma var ekki búið að uppgötva smitunarleiðir né hvað olli sjúkdómnum. Þó skal þess getið að skoskur læknir, Alexander Gordon *man-midwife*, hafði árið 1795 gefið út bók um barnsfararsótt, *A Treatise on the Epidemic Puerperal Fever of Aberdeen*, og skýrir hann þar frá því að sjúkdómurinn berist á milli kvenna frá læknum og yfirsetukonum. Miklu síðar var fundið að barnsfararsótt væri af völdum bakteríunnar, *streptococcus pyogenes*.⁸⁰² Hjá Sveini kom fram að illur aðbúnaður konunnar, slæm hreinsun úr legi, hörð fæðing og viðgróin og burtgrafandi fylgja gæti verið orsök. Þegar konan hafði litla úthreinsun, fékk hita, fann fyrir þorsta, höfuðverk, vaxandi eymslum og þembu í lífinu átti að gefa henni mýkjandi stólpípu, leggja á kvið hennar klút sem búið var að láta liggja í volgri kamfóru, salva eða bræddu smjöri, gefa henni kamfórublöndu á tveggja tíma fresti og taka henni blóð, helst á fótum.⁸⁰³

Sveinn var embættislaus þangað til Jón Sveinsson landlæknir lagði til 30. mars 1798 stofnun nýs læknaumdæmis Vestur-Skaftafellssýslu, Rangárvallasýslu, Árnessýslu og Vestmannaeyja. Rangárvallasýsla, Vestmannaeyjar og Árnessýsla tilheyrðu umdæmi hans sem landlæknis en Vestur-Skaftafellssýsla tilheyrði umdæmi fjórðungslæknis í Austfirðingafjórðungi. Ástæðan fyrir þessari uppástungu var að Jóni hafði borist bréf dagsett 2. september 1797 frá Lýð Guðmundssyni, sýslumanni Vestur-Skaftafellssýslu, þar sem hann bar fram kvörtun þess efnis að íbúar Vestur-Skaftafellssýslu hefðu frá því lækniembætti Austfirðingafjórðungs var sett á stofn árið 1772 ekki haft nein not af umræddum lækni þar sem hann þyrfti að taka á sig mjög löng ferðalög, um 100 kílómetra, til að komast til sjúklinga í sýslunni. Barnshafandi konur voru ofarlega í huga Lýðs því hann varpar fram eftirfarandi spurningu: „For exempel når en kone ligger i barnsnød, og trænger til den hastigste hjælp“ væri það langt ferðalag fyrir sendiboða að ferðast yfir erfiða fjallavegi og straumharðar ár til að sækja lækni á

⁷⁹⁸ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 119.

⁷⁹⁹ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 117.

⁸⁰⁰ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 117.

⁸⁰¹ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 117.

⁸⁰² J. Drife, „The start of life: A history of obstetricis“, bls. 313.

⁸⁰³ Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, bls. 118.

Brekku.⁸⁰⁴ Af þeim sökum taldi Lýður „absolute nödvendig“ að fá lækni í Vestur-Skaftafellssýslu og yfirsetukonu í hverja sókn sýslunnar.⁸⁰⁵ Ekki nefnir Lýður einu lærðu yfirsetukonuna í Skaftafellssýslu á þessum tíma, Kristínu Eiríksdóttur á Hnappavöllum, enda bjó hún í austurhluta sýslunnar. Hún fékk þó greitt fyrir að starfa sem yfirsetukona í sýslunni allri eins og listi yfir þær lærðu yfirsetukonur sem fengu greidd laun úr jarðabókarsjóði fyrir árið 1799 ber með sér.⁸⁰⁶

Landlæknir fór 30. mars 1798 fram á að nýtt læknaumdæmi yrði sett á stofn.⁸⁰⁷ Málið náði athygli konungs og var nýtt umdæmi, austurhérað Suðuramtansins, stofnað 4. október 1799. Sveini Pálssyni hafði borist til eyrna að til stæði að koma á nýju læknaumdæmi og sótti hann um það 31. mars 1798. Sveinn var skipaður sem héraðslæknir í hinu nýja umdæmi sama dag og það var stofnað.⁸⁰⁸

Þegar Sveinn var kallaður frá Vík árið 1803 til að taka við sem landlæknir hafði hann starfað sem héraðslæknir í fjögur ár. Engar upplýsingar finnast um það hvort Sveinn hafi komið að fæðingarhjálpmi sem héraðslæknir en samkvæmt áhaldalista árið 1801 átti hann „Smellie's jordemodertang“ sem hafði kostað 5 ríkisdali.⁸⁰⁹ Það gefur til kynna að hann hafi kunnað að beita fæðingartöngum í fæðingum þótt heimildir skorti fyrir því að hann hafi beitt henni. Mjög líklegt er að Sveinn hafi verið fyrstur héraðslækna til að eiga fæðingartöng. Þann 30. ágúst 1801 lét Sveinn eina konu gangast undir yfirsetukvennapróf í umdæmi sínu, Ingveldi Þorsteinsdóttur 53 ára hreppstjórafrú á Brekkum í Holtum í Rangárvallasýslu. Ingveldur varð yfirsetukona Rangárvallasýslu.⁸¹⁰

Sveinn hafði ekki verið lengi í embætti landlæknis þegar hann í mars árið 1804 var kallaður í húsvitjun í Reykjavík. Ragnheiður Jónsdóttir 31 árs húsfreyja var að fæða. Sveinn skráði þetta í skýrslu um fæðinguna:

Natten for den 22^{de} Martii kl. 12 blev jeg kaldt til Ragnheid Jonsdatter i Reykjavik, kone til borger Grim Laxdal, som efter angivede 3 timer før blev med ved hæftig angreben af smerte tvers over navlen. Ved min ankomst var hun yderst mat og febricerende, smerten havde udbredt sig over hele underlivet ned over

⁸⁰⁴ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf Lýðs Guðmundssonar dagsett 2. september 1797.

⁸⁰⁵ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf Lýðs Guðmundssonar dagsett 2. september 1797.

⁸⁰⁶ Sjá lista yfir 18 lærðar yfirsetukonur frá Jóni Sveinssyni landlækni fyrir árið 1799. Fékk hver þeirra 5 ríkisdali. Á þessum lista er nafn Kristínar Eiríksdóttur yfirsetukonu Skaftafellssýslu. ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. F/156. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl 1798–1799, örk 1.

⁸⁰⁷ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803. Bréf Jóns Sveinssonar til konungs 30. mars 1798.

⁸⁰⁸ *Lovsamling for Island VI*. bindi (1792–1805), bls. 399–401; Sveinn Pálsson, „Æfisaga Sveins læknis Pálssonar“, bls. 34; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 736–739.

⁸⁰⁹ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Verkfæralisti dagsettur 15. júlí 1801.

⁸¹⁰ Í *Ljósmæður á Íslandi I*. bindi, bls. 331 segir að ekki sé kunnugt um yfirsetukvennapróf Ingveldar Þorsteinsdóttur. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Sveini Pálssyni 30. ágúst 1801 samanber skýrslu hans sem dagsett er 30. ágúst 1801. Sjá: *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804.

födselsdelene, dog var den ligesom courlendet: Reg. umbil. deelen [nafla-svæðinu], hvor tillige fand en knude som jeg ansåe for Fundus Uteri [legbotn]:/ konen var højst frugtsommelig.⁸¹¹

Þannig hófst skýrsla Sveins 25. mars en þá var afstaðin fæðing ófullburða andvanafæddra tvíbura, pilts og stúlku sem „ei hlutu skírni“, eins og segir í prestsþjónustubók. Börnin fæddust þremur dögum fyrr og voru börn borgarans Gríms Jónssonar Laxdals 25 ára og Ragnheiðar Jónsdóttur, en þau höfðu verið gift frá 24. nóvember 1803.⁸¹² Sveinn taldi að Ragnheiður hefði verið í byrjun áttunda mánaðar. Það sem vekur athygli er hversu meðvitaður Sveinn var um að slæmur aðbúnaður kvenna í barnæsku og á meðgöngu gæti haft áhrif á gang meðgöngunnar, en slík viðhorf höfðu ekki komið áður fram í skrifum lækna. Sveinn útskýrði að slæmar aðstæður sem Ragnheiður bjó við í æsku hafi haft áhrif á meðgöngu hennar. Hann kenndi því um að hún hefði búið við mikla vinnuhörku í æsku og þjádust af því sem hann kallar drep í innnyflum kviðarholsins. Þá taldi hann að slæmar heimilisaðstæður sem hún bjó við á meðgöngunni í „kold, fugtigt og snavset værelse“ hafi haft áhrif á hvernig meðgangan fór, en á löngum tíma bjó hún við skort á nauðsynlegri fæðu og var meira og minna undirlögð alla meðgönguna af smitandi sjúkdómum.⁸¹³

Viðhorf Sveins um illan aðbúnað fyrir meðgöngu og í meðgöngu kemur ekki fram í bókinni, *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*, en þar er mest áhersla lögð á líffærafræði kvenlíffæraanna, rannsóknina og fæðinguna sjálfa. Í skýrslu sinni um Ragnheiði Jónsdóttur taldi Sveinn sig ekki geta útskýrt þá skyndilegu verki sem Ragnheiður virðist hafa fengið þegar hann var kallaður til hennar, nema að því leyti að hún hafði um kvöldið borðað „musslingssuppe“ og hann viti að kræklingssúpa valdi stundum slæmum verkjum. Þar sem hann óttaðist hættulegar afleiðingar þessara verkja lagði hann kaldan bakstur við kvið hennar og gaf henni að drekka til að fyrirbyggja blóðspýtingu eða mikla blæðingu og ef mögulegt var að fyrirbyggja fósturlát. Þá segist hann hafa gefið henni, þar sem hún var mjög slöpp, smyrsl sem hann smurði á kvið hennar en það átti að veita slökun á hriðum og síðan vafði hann bindi yfir.⁸¹⁴ En þar sem verkirnir héldu áfram ákvað hann að framkvæma innri skoðun á Ragnheiði. Hann fann þá „fosteret liggende som död klump tæt ned til bekkenets nedre åbning.“⁸¹⁵ Hann fann einnig að leghálsinn var útvíkkaður þannig að ekkert var hægt að gera til að koma í veg fyrir fósturlátið. Segist þá Sveinn hafa látið gefa Ragnheiði klyster eða stólpípu og lagt heita bakstra með hafragrjónum á hægri síðu hennar þar sem verkirnir voru ekki horfnir. Sveinn fylgir næstum þeim fyrirmælum sem koma fyrir í *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum*. Þar sagði að til að fyrirbyggja fósturlát skyldi

⁸¹¹ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804.

⁸¹² *Þf.* Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 54, 306.

⁸¹³ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804.

⁸¹⁴ Ekki er vitað hvaða smyrsl Svein bar á kvið konunnar en hann kallar það, „mositun vier lindrende.“ Sjá: *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804.

⁸¹⁵ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804.

m.a. „hindra með stólpípu, að hverki vindar né búkteppa orsaki konunni rembing í lífinu, hvar við án efa espast rennsli blóðsins“ og það lét Sveinn gefa konunni.⁸¹⁶ Annað ráð var að gefa henni kælandi drykki með sítrónusafi, ediki eða öðrum súrum vökvum, svo sem soðnum kirsuberjum, rifsberjum og eplum. Sveinn gaf konunni að drekka en segir ekki hvaða drykkur það var. Ekki mátti þó gefa konu sem var við að missa föstur vín, brennivín, kaffi eða sterkt öl. Einnig skyldi þekja kvið konunnar, fæðingarstaðinn og lendarnar með línklæði sem búið var að væta úr köldu vatni blönduðu ediki eða síru.⁸¹⁷ Það gerði Sveinn en í stað þess að nota köld línklæði þá notaði hann heita bakstra með hafragrjónum til að draga úr verkjum. Í lok skýrslunnar segist hann hafa þurft að yfirgefa hana þar sem hann var kallaður til annars sjúklings, en þar sem dugleg yfirsetukona var á staðnum taldi hann Ragnheiði í góðum höndum. Hér átti hann við að lærd yfirsetukona, Guðrún Jónsdóttir frá Stakkakoti í Reykjavík, var einnig viðstödd fæðinguna.⁸¹⁸

Annað er ekki til um að Sveinn hafi komið að fæðingarhjálp þá mánuði er hann var landlæknir frá 25. ágúst 1803 til 29. júlí 1804. Vitað er að ein kona tók yfirsetukvennapróf á embættistíma hans. Það var kaupmannsekkjan Sigríður Jónsdóttir Örum og fór prófið fram í Nesi 19. október 1803. Kemur fram í vitnisburði Sveins að hún væri „opinberlega examineruð og fundin sérdeilis vel að sér í yfirsetukúnstinni.“⁸¹⁹

Sveinn tók aftur við embætti héraðslæknis í austurhéraði Suðuramtsins í ágúst 1804. Heimild er fyrir því að hann hafi komið að fæðingu árið 1819. Í grein um fyrstu frásögn af legbresti á Íslandi rekur Jón Steffensen frásögn Sveins af því þegar hann krufði konu sem hafði dáið af völdum legbrests þetta sama ár. Þann 19. júlí 1819 heimsótti Sveinn Katrínu Jónsdóttur í Herjúlfsstaðaseli í Þykkvabæjarklausturssókn í Vestur-Skaftafellssýslu sem gekk „með fullaldr föstur – eður 2 – síðan viku af sumri.“⁸²⁰ Þann 1. ágúst kom Benedikt Þórðarson eiginmaður Katrínar að heimili Sveins og tók Þórunni Pálsdóttur eiginkonu hans með sér til Katrínar, en hún var gjarnan sótt til fæðandi kvenna. Telur Jón að Katrín hafi þá þegar fengið jóðsótt og sóttin dottið niður því Þórunn hélt heim á leið daginn eftir. Sveinn virðist hafa haft áhyggjur af Katrínu því 3. ágúst heldur hann sjálfur af stað og er mættur til hennar 5. ágúst. Hann skráir í dagbók sína: „Þaðan undir sólarlag út að Seli og heim.“⁸²¹ Ekki fréttist meira af afdrifum Katrínar fyrr en 14 mánuðum eftir fæðinguna eða 7. október 1820. Þá er hún látin og skráði séra Páll Ólafsson í prestsþjónustubók að hún

⁸¹⁶ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 180.

⁸¹⁷ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 179.

⁸¹⁸ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804. Sjá um Guðrúnu Jónsdóttur í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 196.

⁸¹⁹ *Lbs.–Hbs.* ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 19. október 1803. Sjá um Sigríði Jónsdóttur Örum í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 570.

⁸²⁰ Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, bls. 3.

⁸²¹ Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, bls. 3.

hefði dáíð úr „ruptur og suppuration af uterus gravidus“, þ.e. legbrest.⁸²² Telur Jón að þessa vitneskju hljóti séra Páll að hafa fengið frá Sveini enda skráði Sveinn í dagbók sína að 10. október sama ár hafi hann farið austur í Tungu og krufið Katrínu.⁸²³ Þá eru þau Katrín og Benedikt flutt frá Herjúlfsstaðaseli að Flögu í Skaftártungu. Telur Jón Steffensen að leg Katrínar hafi brostið þegar hún fæddi barnið í ágúst 1819 þó að það yrði ekki ljóst fyrir en mörgum mánuðum síðar: „Þessi langdregna rás atburðanna við hinn alla jafna bráðdrepani legbrest, bendir til þess að hann hafi ekki verið fullkominn, þ.e. að lífhimnan hafi haldið – ruptura uteri incompleta.“⁸²⁴

6 Fyrsti danski landlæknirinn á Íslandi og aðkoma hans að fæðingum

Þann 25. maí 1804 skipaði Kristján VII. nýjan landlækni á Íslandi.⁸²⁵ Það var 36 ára danskur kaupmannssonur, Tómas Klog. Hann fæddist í Vestmannaeyjum árið 1768, ólst þar upp og gekk í skóla hér á landi.⁸²⁶ Það sem réði því að Klog varð fyrir valinu var ekki einungis menntun hans í læknisfræði heldur að hann „forstáer landets sprog“, sem talið var „meget vigtigt“ eins og fram kemur í bréfi kansallís til rentukammers 19. nóvember 1803.⁸²⁷ Þann 5. janúar 1803 hafði Tómas Klog sótt um embætti landlæknis og starfaði þá sem yfirlæknir í skipsflota konungs í Danmörku.⁸²⁸ Honum hafði borist til eyrna að Jón Sveinsson hygðist segja af sér og snúa sér að því að veita körlum ókeypis tilsögn í læknisfræði.⁸²⁹ En þar sem Klog hafði ekki lokið því prófi sem krafist var fyrir landlækni á Íslandi var honum hafnað.⁸³⁰ En hvaða próf hafði Tómas Klog þá lokið í læknisfræði? Eftir að hafa lokið stúdentsprófi úr heimaskóla Hannesar Finnssonar

⁸²² ÞÍ. Kirknasafn. Ásar í Skaftártungu BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1837, bls. 60; Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, bls. 3. Legbrestir geta valdið móður og hinu ófædda barni hennar dauða. Kemur fram í grein Gunnlaugs Snædals og Gunnars Herbertssonar að áður fyrir hafi legbrestir sem veikja legvegginn oftast verið „afleiðing erfiðra aðgerða við fæðingar, afbrigðilegra fösturstaða eða grindarþrengsla“ og flest þeirra vandamála sem áður fyrir leiddu til legbrests séu nú meðhöndluð með keisaraskurði. Sjá: Gunnlaugur Snædal og Gunnar Herbertsson, „Legbrestir á Íslandi fyrir 1950“, bls. 5.

⁸²³ Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, bls. 4.

⁸²⁴ Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, bls. 4.

⁸²⁵ Sjá skipunarbréf Tómasar Klog sem landlæknis á Íslandi dagsett 25. maí 1804; ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7.

⁸²⁶ Þórarinn Guðnason, „Kaupmannssonur frá Vestmannaeyjum“, bls. 16–17; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 756.

⁸²⁷ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 50. Sjá bréf frá kansallíinu til rentukammersins dagsett 19. nóvember 1803.

⁸²⁸ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7. Umsókn Tómasar Klogs til konungs dagsett 5. janúar 1803.

⁸²⁹ ÞÍ. Skjalasafn stiftamtmanns III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803.

⁸³⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7; Sjá um tilskipun frá 7. maí 1788, 22 lið í: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 32–33; Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn: Med Vedtegninger og Anhang*, bls. 2.

biskups í Skálholti árið 1785 hélt Klog til Kaupmannahafnar og hóf nám við skurðlæknaakademíuna og lauk þaðan *examen tentamen* eða reynsluprófi árið 1794. Að því loknu gerðist hann yfirlæknir í sjóher Danakonungs.⁸³¹ Skrifaði Klog kansellíunu 7. nóvember 1803 og fór fram á styrk til að geta lokið *examen medicum* þannig að hann gæti sótt um stöðu landlæknis.⁸³² Hann sótti aftur um stöðuna 10. apríl 1804 og hafði þá lokið *examen medicum* prófi.⁸³³ Tveir aðrir umsækjendur voru um embættið. Annar þeirra hafði lokið doktorsprófi í læknisfræði og hinn því prófi sem tilskilið var fyrir landlækni að hafa, en þar sem þeir hvorki skildu né töluðu íslensku var þeim hafnað.⁸³⁴ Þetta voru Hans Michael Randrup (1779–1844) 24 ára Dani sem lauk læknaprófi (*examen medicum*) frá Hafnarháskóla árið 1803. Hann lagði inn umsókn um embættið til konungs 25. júlí 1803.⁸³⁵ Hinn var Frederich Christian Nelle (1761–1821), 42 ára amtslæknir í Buskerudsamti í Noregi. Hann sótti um stöðuna 10. ágúst 1803. Nelle hafði lokið doktorsprófi í læknisfræði við læknadeild háskólans í Göttingen árið 1793.⁸³⁶

Að fenginni landlæknisskipun árið 1804 fór Klog til Íslands ásamt danskri eiginkonu sinni, Sophie Magdalene (1779–1854). Þau komu til Reykjavíkur 29. júlí sama ár samkvæmt fyrstu skýrslu hans til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn. Hann bjó í Reykjavík ásamt eiginkonu sinni og ætlaði að flytja í Nes við Seltjörn, þar sem bústaður landlæknis hafði verið frá 1763, þegar húsið væri komið í „brugbar stand“.⁸³⁷

Gera má ráð fyrir því að Klog hafi sótt fyrirlestra í fæðingarhjálp í Kaupmannahöfn og fengið verklega þjálfun á fæðingarstofnuninni eins og aðrir læknanemar þar. Þau 11 ár sem hann var landlæknir á Íslandi eru heimildir fyrir því að hann hafi komið að tveimur fæðingum. Upplýsingar um þá fyrri má finna sem athugasemd í bréfabók Bjarna Pálssonar við frásögn Bjarna frá árinu 1768 um það þegar Guðrún Eiríksdóttir í Hlíðarhúsum fæddi fyrir tímamann lifandi tvíburasystur (sjá hér á bls. 60–63). Neðan við skýrslu Bjarna bætti

⁸³¹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7; Þórarinn Guðnason, „Kaupmannssonur frá Vestmannaeyjum“, bls. 16–17; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 756.

⁸³² ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 50.

⁸³³ Í *Læknar á Íslandi* kemur fram að Tómas Klog hafi lokið *examen medicum* læknaprófi frá Hafnarháskóla vorið 1804. Hann lauk því prófi 7. apríl 1804. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 756; ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7. Sjá útskriftarskrteini Tómasar Klog frá læknadeild Hafnarháskóla dagsett 7. apríl 1804 og síðari umsókn Tómasar Klog dagsett 10. apríl 1804.

⁸³⁴ Sjá lista yfir umsækjendur um embætti landlæknis á Íslandi árið 1803: ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7.

⁸³⁵ Sjá umsókn Hans Michael Randrup um stöðu landlæknis á Íslandi dagsetta 25. júlí 1803. ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7. Hans Michael Randrup varð stiftsfysikus í Ribe. Sjá: Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 2.

⁸³⁶ Sjá umsókn Frederich Christian Nelle um stöðu landlæknis á Íslandi dagsetta 10. ágúst 1803: ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 7.

⁸³⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Tómasar Klog landlæknis til heilbrigðisráðsins er dagsett 27. september 1804; A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 9.

Klog við athugasemd 8. júlí 1808: „Denne casus er og forekommet mig.⁸³⁸ Klog hefur því komið að svipaðri fæðingu og segist hafa opnað leg konunnar eða eins og hann skráir: „Jeg åbnede uterus og hentede placenta igenem orificum uteri – afhørte alle fare.“⁸³⁹ Ókunnugt er hvaða aðgerð Klog framkvæmdi á konunni en hann segir að öll hætta hafi liðið hjá eftir aðgerðina. Hér var um að ræða fyrirsæta fylgju sem er lýst í kennslubókinni *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* frá 1789 þegar fjallað er um hættulegar fæðingar „á síðasta mánuði meðgaungu tímans, þegar neðri partur móðurlífsins er tekinn til að þynnast og þenjast.“⁸⁴⁰ Orsök fyrir þessu snemmgjörða blóðláti hjá konunni var að móðurkakan losnaði og sat yfir móðurmunnanum í hálsi móðurlífsins. Blóðlátin gátu valdið öngviti og „hastarligu og dauðligu magnleysi, og að síðustu sinadráttum [krömpum], er enda með dauðanum, utan fæðingin framkvæmist.“⁸⁴¹ Slík tilfelli átti yfirsetukona að sjá um því ef konan hvítnaði upp, fékk suðu fyrir eyrum og dimmu fyrir augum, sláttur lífæðarinnar var linur og varla finnanlegur, hendur hennar kólnuðu skyldi yfirsetukona ekki bíða eftir hríðum eða því að móðurmunnurinn þynntist eða úþendist, heldur skyldi hún:

færa hendina með vareygð langsamliga upp eftir móðurskeiðinni, gætilega útvíkka móðurmunnann, sem léttilega lætur undan, enda þótt hann virðist mjög svo þykkur, þar eftir skal hún nákvæmleg rannsaka, hvar móðurkakan er laus, svo hún geti fært höndina í sama stað inn, milli móðurkökunnar og móðurlífsins, allt upp til fótanna, þar blóðlátíð mundi vaxa, ef hún losaði móðurkökuna annarstaðar en hvar hún allareidu er laus, þegar fornistið er þá sprengt, tekur hún um báðar fætur og dregur barnið fljótt út.⁸⁴²

Eftir fæðinguna átti yfirsetukonan að taka fylgjuna og samt varast að eiga meira við konuna, svo blóðlátinu og yfirlíði yrði forðað. Þar á eftir átti hún að leita ráða til að stilla blóðlátin.⁸⁴³

Hin fæðingin sem Tómas Klog landlæknir kom að var að því virðist eðlileg fæðing, en hann hjálpaði vinnukonu sinni Margréti Jónsdóttur þegar hún fæddi dreng 8. mars 1810. Sá var skírður Magnús. Segir í prestsþjónustubók Reykjavíkur að „hr. landphysicus Tómas Klog hafi hjálpað barninu til fæðingar.“⁸⁴⁴

7 Fleiri fæðingaráhöld og tillaga um stofnun *Fødselsstiftelse á Íslandi*

Í byrjun 19. aldar fékk embætti landlæknis ný áhöld til að takast á við erfiðar fæðingar. Tómas Klog pantaði þau frá Kaupmannahöfn 23. desember 1804 og voru þau þessi:

⁸³⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r.

⁸³⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771, bl. 163r.

⁸⁴⁰ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 159.

⁸⁴¹ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 160.

⁸⁴² Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 162.

⁸⁴³ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 162.

⁸⁴⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 99.

- 1) *Fried's accoucheur tang* – fæðingartöng sem kostaði 6 ríkisdali,
- 2) *Smellie's perforatorium* – höfuðbor sem kostaði 4 ríkisdali,
- 3) *Smellie's dobbelt hage*– tvíbuga fæðingarkrókur sem kostaði 2 ríkisdali,
- 4) *accoucheur sax* – skæri sem kostuðu 1 ríkisdal og 32 skildinga.⁸⁴⁵

Fæðingaráhöldin sem flutt voru hingað til lands árið 1804 voru afrakstur framleiðslu á læknaáhöldum sem búin höfðu verið til rétt fyrir miðja 18. öldina. Þessi verkfæri voru uppfinning Smellies fæðingarlæknis í Lundúnum. Fleiri læknar hófu síðar að láta framleiða fyrir sig fæðingaráhöld. *Frieds* fæðingartöngin sem embætti landlæknis keypti hingað til lands árið 1804 var hönnuð af þýska prófessornum Fried í Münster það ár og var því splunkuný hönnun. Töngin var gerð úr stáli með íbenholt handfangi. Höfuðborinn og tvíbuga fæðingarkrókurinn voru hönnuð af skoska fæðingarlækninum, Smellie á 18. öld.⁸⁴⁶ Þá keypti Klog fyrir embættið sérstök *accoucheur* skæri sem að öllum líkindum hafa verið notuð til að klippa gat á höfuðkúpu barns við fæðingu ef það sat fast í fæðingarveginum. Við það rann út vökvi þannig að ummál höfuðsins minnkaði og hægt var að draga barnið dáið út.

Þann 6. október árið 1807 fór kansallíð fram á það við Tómas Klog að hann setti fram tillögur um að útvega Íslandi „duelige gjordemödre“ með sem minnstum tilkostnaði. Tillögur Tómasar litu ekki dagsins ljós fyrir en 9. febrúar 1810. Hann gerði sér grein fyrir því að ástandið var slæmt og stakk upp á því að setja á stofn fæðingarstofnun í Reykjavík að fyrirmynd fæðingarstofnunarinnar í Kaupmannahöfn. Þar myndu „landets döttré“ læra fæðingarhjálp. Taldi landlæknir að slík stofnun hér ætti að fá til sín eina lærða danska yfirsetukonu frá Kaupmannahöfn sem yrði forstöðukona. Hún mátti ekki vera eldri en 30 ára og skyldi sjá um að kenna yfirsetukvennamum um kvenlíffæri og fæðingarhjálp. Farið yrði fram á að hún dveldi átta til tíu ár hið minnsta við stofnunina og hún yrði undir stjórn landlæknis. Við stofnunina ættu að vera sex til átta íslenskar konur, sem hann vildi að yrðu titlaðar „læredöttré“ eins og konur í yfirsetukvennanámi í Kaupmannahöfn. Landlæknir sæi um að kenna bóklega þáttinn (theoríauna) og þann verklega (praxis) í fæðingarhjálpinni. Þær konur sem sóttu um að komast í nám við „læreinstitutet“ í Reykjavík áttu að vera á aldrinum 25–30 ára, ógiftar og með gott siðferði. Taldi Tómas að með þessu móti yrði hægt að ráða lærðar og prófaðar yfirsetukonur í 12–16 kirkjusóknir á hverju ári.⁸⁴⁷

Nemendur áttu að fá ókeypis ferð frá heimili að „læreinstitutet“ og aftur heim að loknu námi. Þær áttu að fá upphald á stofnuninni á kostnað kirkjusóknarinnar. Fjórar til sex fæðandi konur áttu að fá að dvelja á stofnuninni í 5–14 daga fyrir fæðinguna og átta daga eftir hana. Börnum sínum áttu konurnar að gefa brjóst og þannig yrði hægt að koma í

⁸⁴⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 10.

⁸⁴⁶ Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium*, bls. 77, 221.

⁸⁴⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 165–166.

veg fyrir að þær vildu gefa börnin frá sér eftir fæðinguna.⁸⁴⁸ Þarna er landlæknir ekki að fjalla um mikilvægi brjóstgjafar til að auka heilbrigði barnanna heldur þau tilfinningabönd sem konurnar áttu að mynda gagnvart börnum sínum með því að leggja þau á brjóst. Með þessari tillögu vísaði hann til þess að við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn gafst konum kostur á því að skilja börn sín eftir að fæðingu lokinni, en hann hafði annað í hyggju með fæðingarstofnunina hér á landi. Sú stofnun átti að vera kennslustofnun frekar en stofnun þar sem konur höfðu kost á því að fæða. Í lok námsins áttu „læredötrene“ að gangast undir próf í viðurvist stjórnar stofnunarinnar sem voru stiftamtmaður, biskup, amtmenn og landlæknir, og ef þær næðu prófinu skyldu þær fá „testimonium eller lærebrev“ undirskrifað af landlækni eða héraðslækni. Heima fyrir áttu þær að fá að búa ókeypis á jörð og 10 ríkisdali í laun á ári.⁸⁴⁹



*Mynd 8 Frieds fæðingartöng (efst á mynd),
Smellies höfuðbor og tvíbuga fæðingarkrökur Smellies*

Þá eru talin upp þau verkfæri sem áttu að vera til á „læreinstitutet“ í Reykjavík, m.a. sérstakur stóll sem Klog kallaði fæðingarstól með dýnu. Þá áttu að vera til tvö stykki sjúkrapottar, þ.e. ílát til að kasta þvagi og losa við hægðir, eitt stykki tinstólpípa, tvö stykki næturstólar með sjúkrapottum, tvö stykki af silfurrörum til að blása lofti í börn sem fæddust líflítill og *phantom* með dúkkufóstri í. Þetta var mjaðmagrindarlíkan af konu og dúkkubarn í fullri lengd (d. skelet af et barnudstoppet foetus). Einnig áttu að vera þarna verkfæri fyrir fæðingarhjálp sem landlæknir átti að hafa umsjón með og blóðtökutæki (bíldur) með einum hníf (lanciette) í hylki. Tók Klog fram að þessi áhöld skyldu geymd í herbergi sem hægt væri að hita upp með ofni og það yrði landlæknis að fylgjast með því að það yrði gert þegar þörf var á. Taldi Klog að opnun þessarar fæðingarstofnunar myndi laða að vel lærðar og hæfar yfirsetukonur sem ráðnar yrðu til starfa í öllum kirkjusóknum á landinu. Hann taldi að tvær lærðar yfirsetukonur ættu að starfa í þeim stærstu og ein í þeim minni. Honum fannst einnig tímabært að endurskilgreina ábyrgð héraðslækna og að í landinu ættu að starfa átta héraðslæknar í stað fimm eins og var árið 1810. Skyldu þeir fá 200 ríkisdali í laun á

⁸⁴⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 166.

⁸⁴⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 166.

ári og ókeypis bújörð til ábúðar. Allir héraðslæknar á Íslandi skyldu hér eftir nema „accoucheurvidenskaben“ við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn.⁸⁵⁰

Þessar tillögur Tómasar Klogs urðu ekki að veruleika og á meðan hann var landlæknir lét hann aðeins eina konu gangast undir próf hjá sér (sjá viðauka 2). Árið 1806 sótti Klog til kansallísins um að fá send 50 eintök af kennslubókinni *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* þar sem skortur væri á „oplærte examinerede gjördemodre“. Um það vísar hann í skýrslu um andvana fædd börn á Íslandi árin 1804 og 1805.⁸⁵¹ Samkvæmt henni höfðu 24 andvana fæðingar verið skráðar fyrir árið 1804 og árið eftir voru þær 36 talsins. Að öllum þessum fæðingum höfðu ólærðar yfirsetukonur komið, ef frá eru taldir tveir karlmenn sem komu að tveimur andvana fæðingum. Annar var Ólafur Brynjólfsson héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins árið 1804 og hinn Jón Jónsson bóndi á Mýri í Bárðardal í Suður-Þingeyjarsýslu, en hann var ólærður í yfirsetukvennafræði.⁸⁵² Árið 1806 bað Klog landlæknir einnig kansallíð um að senda sér uppstoppaða gínu með járngrind þ.e. með „pelvis og uterus“ en þessa gínu ætli hann sér að nota til að kenna yfirsetukonum réttu handtök við fæðingarhjálpina.⁸⁵³ Hér er hann að biðja um *phantom* eða mjaðmagrindarlíkan með dúkkufóstri sem hann hugðist nota við sýnikennslu í fæðingarhjálp. Svo virðist sem Klog hafi ekki fengið gínuna senda því engar heimildir finnast um það og draga má þá ályktun að hann hafi ekki treyst sér til kennslunnar nema að fá mjaðmagrindarlíkanið. Það sem vekur athygli er að hann hafði sér við hlið danska lærða yfirsetukonu, Johanne Marie Malmqvist (1763–?), en nýtti hana ekki til verklegrar kennslu yfirsetukvenna. Hún hafði komið frá Kaupmannahöfn 13. mars 1804 til að taka við sem yfirsetukona Reykjavíkur af Margrete Katrine Magnus sem var hætt að sinna fæðingarhjálp vegna elli enda 85 ára.⁸⁵⁴

Malmqvist hafði stundað ½ árs nám við *Jordmoderskolen* í Kaupmannahöfn og lokið þaðan prófi 27. apríl 1799.⁸⁵⁵ Að mati Klog var hún „braveste og dueligste gjordemoder her i Island“, eins og hann orðaði það í bréfi til kansallís 23. júní 1807.⁸⁵⁶ Þrátt fyrir það hafði hún ekki það hlutverk eins og forveri hennar í starfi að kenna verklega hluta námsins. Malmqvist hafði sérstakt erindisbréf að starfa eftir og var það í átta liðum, undirritað af Klog 24. ágúst 1805. Þar var ekkert komið inn á að hjálpa landlækni við kennsluna. Samkvæmt fyrsta lið bréfsins bar henni að sinna

⁸⁵⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 167.

⁸⁵¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 46.

⁸⁵² Sjá skýrslu Tómasar Klog landlæknis um andvana fæðingar dagsett í Reykjavík 25. mars 1806: ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/67. Innkomin bréf 1806, ör 15.

⁸⁵³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 46.

⁸⁵⁴ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1804, ör 43, 55. Bréf til stiftamtmanns á Íslandi frá danska kansallíinu dagsett 17. september 1803 og 13. apríl 1805. Johanne Marie Jörgensdatter Wiezend gifti sig öðru sinni 5. maí 1805 og tók eftirnafnið Malmqvist eftir eiginmann sinn, Peter Malmqvist. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 310.

⁸⁵⁵ DRA. 2183 B. Danmarks Jordmoderskole, København. Protokol, Jordmoderuddannelsens historie, „Jordmoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 161.

⁸⁵⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 90.

fæðandi konum í Reykjavík. Ef lífshættulegt ástand skapaðist í fæðingu átti hún að láta sækja lækni. Hún mátti undir engum kringumstæðum skrifa upp á lyf eða gefa konum í fæðingum nema í neyðartilvikum ef enginn læknir var til staðar.⁸⁵⁷ Malmqvist gerði sér grein fyrir því að skortur væri á lærðum yfirsetukonum á Íslandi, eins og fram kemur í bréfi sem hún ritaði Jörundi hundadagakonungi sem hafði tekið völd yfir Íslandi í sínar hendur 25. júní 1809. Eitt af stefnumálum Jörundar var að bæta kennslu yfirsetukvenna. Hún ritaði Jörundi bréf 13. ágúst 1809 þar sem hún segir að ein af orsökum mikils ungbarnadauða hér á landi sé vankunnátta yfirsetukvenna og það myndi vera hægt að lífga við fjölda af þeim börnum sem talin voru andvana fædd, ef yfirsetukonur væru betur menntaðar. Því sé hún tilbúin að taka við þeim konum í kennslu sem hæfar geti talist að læra yfirsetukvennafræði. Stingur hún upp á því að landlæknir velji eina konu úr hverri sýslu til þess að koma til Reykjavíkur og læra. Þegar svo landlæknir hefði prófað þær að námskeiðinu loknu skyldi hann skipa þær í eitthvert umdæmið. Ekki varð þessi tillaga Malmqvist að veruleika enda missti Jörundur völdin níu dögum síðar.⁸⁵⁸

Sex konur gengust undir yfirsetukvennapróf hjá öðrum en Tómasi Klog á meðan hann var landlæknir, þ.e. tvær hjá Ara Arasyni fjórðungslækni í Norðlendingafjórðungi og tvær hjá Sveini Pálssyni héraðslækni í austurhéraði Suðुरamtsins, ein hjá Jóni Einarssyni amtslækni í norðurhéraði Vesturamtsins og ein hjá Brynjólfi Péturssyni fjórðungslækni í Austfirðingafjórðungi. Þær voru allar giftar bændum ef frá er talin ein sem var gift hreppstjóra. Sú yngsta var 37 og elsta konan 66 ára. Í allt gengu sjö konur undir yfirsetukvennapróf á 12 ára embættistíma Klogs landlæknis (sjá viðauka 2).

8 Próflaus landlæknir og héraðslæknar árið 1816

Tómas Klog fékk lausn frá embætti 23. júní 1815 og fór af landi brott árið 1816.⁸⁵⁹ Þann 3. ágúst 1816 var nýr landlæknir settur í hans stað. Það var Oddur Hjaltalín héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins, sem var kominn til Reykjavíkur 15. október.⁸⁶⁰ Fluttist hann ásamt danskri eiginkonu sinni, Dorothea Georgina Bornemann (1771–1831), og sex ára dóttur þeirra, Guðrúnu (1810–1894), í Nes við Seltjörn.⁸⁶¹

⁸⁵⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 34–35.

⁸⁵⁸ Helga Þórarinsdóttir, „Saga Ljósmaðrafélags Íslands 1919–1979“, bls. 28–32; Helgi P. Briem, *Sjálfstæði Íslands 1809*, bls. 167–171, 400–401.

⁸⁵⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 7. Samkvæmt bréfi dagsett 5. ágúst 1817.

⁸⁶⁰ Oddur Hjaltalín fékk 100 ríkisdali vegna ferðakostnaðar að ferðast frá Vesturamtinu til Reykjavíkur til að taka við embætti landlæknis samkvæmt reikningi frá honum til stiftamtmanns. Sjá: ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/81. Innkomin bréf 1816, örk 35. Samanber bréfaskrif kansellisins til rentukammers um reikning frá Oddi Hjaltalín vegna ferðakostnaðar við að gegna starfi landlæknis.

⁸⁶¹ Sjá um Odd Hjaltalín: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi. bls. 574–575.

Þegar Tómas Klog kom til Kaupmannahafnar árið 1816 hóf hann að semja tillögur til að bæta ástandið í heilbrigðismálum á Íslandi og eru þær dagsettar 13. desember 1816. Hann lagði til að læknaumdæmin yrðu átta talsins í stað fimm, ef frá er talið umdæmi landlæknis. Samkvæmt tillögum Klogs áttu læknaumdæmi í Norðuramti að vera þrjú, þ.e. Húnavatnssýsla og Skagafjarðarsýsla, Eyjafjarðarsýsla og Þingeyjarsýsla og Norður- og Suður-Múlasýslur. Í Vesturamti skyldu einnig vera þrjú læknaumdæmi, þ.e. Stranda-, Ísafjarðar- og Barðastrandarsýslur, Dala- og Snæfellsnessýslur og Mýra- og Borgarfjarðarsýslur. Í Suðuramti áttu að vera tvö læknaumdæmi, þ.e. Árnes- og Rangárvallasýslur og embætti landlæknis skyldi fylgja Gullbringu- og Kjósarsýslum. Þá óskaði Klog eftir því að öllum héraðslæknum yrði útvegað mjaðmagrindarlíkan með legi eða það sem hann kallaði *phantom med uterus* og dúkkufóstri.⁸⁶² Klog yfirgaf Ísland sumarið 1816. Það vekur athygli að það ár voru allir læknar á Íslandi próflausir nema hann. Það sá álitsgjafi rentukammersins í Kaupmannahöfn, Hans Schack Knuth (1787–1861) greifi, sem fenginn var til að skila álitu um tillögur Klogs. Það er dagsett 24. apríl 1818. Knuth gerði sér grein fyrir því að núverandi heilbrigðiskerfi væri ónothæft vegna stærðar læknaumdæma og óstöðugs veðurfars á Íslandi. Hann taldi að hindranir væru miklar og ekki vinnandi vegur að koma upp góðu heilbrigðiskerfi því á Íslandi væri skortur á duglegum læknum. Knuth segist vilja vera hreinskilinn gagnvart tillögum Klogs um fjölgun embættismanna, en það myndi ekki gagnast og markmiðinu yrði varla náð svo lengi sem læknaembættin voru opin fyrir þeim einstaklingum sem annað hvort „aldeles ingen prøve have aflagt, eller i det højste er examinerede af den i landet værende landphysicus“.⁸⁶³ Þarna hittir Knuth naglann á höfuðið því enginn af þeim fjórum læknum sem starfandi voru í læknaumdæmum á Íslandi árið 1818 hafði lokið þeim prófum sem tilskilin voru í Danmörku til að geta starfað sem landlæknar og héraðslæknar.

Landlæknirinn var Oddur Hjaltalín og hann hafði ekki lokið prófi til að geta sinnt því embætti samkvæmt tilskipun frá 1788. Héraðslæknarnir voru þrír á þessum tíma í stað fimm og enginn af þeim hafði það próf sem krafist var til að geta sinnt embætti héraðslæknis í Danmörku, þ.e. skurðlæknapróf. Enginn héraðslæknir var fyrir Odd Hjaltalín í suðurhéraði Vesturamtsins því hann sinnti sjálfur embætti landlæknis á þessum tíma, Lars Christian Hvidsteen héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins var lyfjafræðingur frá Hafnarháskóla árið 1807, Ari Arason fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi hafði lokið læknaprófi hér á landi hjá Jóni Sveinssyni árið 1794, enginn héraðslæknir var í Austfirðingafjórðungi frá því Ólafur Brynjólfsson lést árið 1813 og Sveinn Pálsson héraðslæknir í austurhéraði Suðuramtsins var menntaður náttúrufræðingur frá Hafnarháskóla árið 1794. Knuth vonar að læknaembættin á Íslandi muni í framtíðinni vera skipuð „examinerede chirurge“ og vill að átta eða níu lækna-

⁸⁶² ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 9.

⁸⁶³ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 9. Álitsgerð Hans Schack Knuth dagsett 24. apríl 1818.

umdæmum verði komið á og það muni stuðla að „den grad af fuldkommenhed“ eins og hann orðar það.⁸⁶⁴ Hann taldi að bættu ástandi hjá yfirsetukonum yrði ekki komið á fyrr en búíð yrði að bæta menntun lækna á Íslandi og það yrði þeirra að kenna yfirsetukonunum. Um það hafði Knuth þetta að segja: „Forbedring af gjordemodervæsenet vil neppe kunne påtænkes, så længe landet ikke forsynes med dueilige og dygtige chirurger, af hvilke vedkommende kunne oplæres.“⁸⁶⁵ Knuth nefnir hvorki yfirsetukvennastétt né heldur fagvæðingu yfirsetukvennastéttarinnar, enda þessi hugtök ekki til á þessum tíma. Má samt marka af orðum hans að menntun hefði mest vægi þegar kæmi að því að skapa hæfa stétt yfirsetukvenna. Bíða átti með að bæta ástand í menntunarmálum yfirsetukvenna þar til hingað kæmu lærðir og prófaðir læknar.

Oddur Hjaltalín hafði lært læknisfræði hjá Jóni Sveinssyni landlækni frá árinu 1802, en eftir að Jón lést 13. júní árið 1803 sigldi Oddur til Kaupmannahafnar og hóf nám við skurðlæknaakademíuna. Þann 25. ágúst hlaut hann vist á Garði og Garðsstyrk.⁸⁶⁶ Oddur lauk ekki *examen chirurgum* prófi heldur svokölluðu „offentlige chirurgisk–medicinske examen“ þann 30. maí 1807 og sýndi góða þekkingu í skurðlækningum.⁸⁶⁷ Það próf var „aðeins reynslupróf (tentamen)“ eins og segir í *Læknar á Íslandi*.⁸⁶⁸ Oddur hugði á heimferð til Íslands vorið 1807. Skömmu áður, eða þann 12. apríl, sótti hann um embætti héraðslæknis á Íslandi. Var honum veitt staðan og skipaður „dikstricks–kírúrg“ eða héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins 4. desember það ár. Ekki varð þó úr fyrirhugaðri heimferð hans vegna Norðurálfuófriðarins sem þá geisaði.⁸⁶⁹ Nýtti Oddur tímamann í Kaupmannahöfn til að afla sér frekari þekkingar í læknisfræði eins og sjá má í bréfi frá danska kansallíinu frá 20. nóvember um að hann hafi stundað nám við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn þá um haustið. Í bréfinu kemur fram að Oddur nýti tímamann fyrir heimferð á vori komandi til að nema fæðingarhjálp samkvæmt beiðni frá heilbrigðisráðinu. Segir í bréfinu að hann hafi fengið starf á fæðingarstofnuninni sem „chirurgiske candidat i den kongelige Fødselsstiftelse“ þar sem hann þjálfði sig í að taka á móti börnum.⁸⁷⁰ Samkvæmt þessum upplýsingum hefur Oddur haft þekkingu í

⁸⁶⁴ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 9. Álitsgerð Hans Schack Knuth dagsett 24. apríl 1818.

⁸⁶⁵ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 9. Álitsgerð Hans Schack Knuth dagsett 24. apríl 1818.

⁸⁶⁶ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 49. Bréf dagsett 25. október 1803 og 8. nóvember árið 1803.

⁸⁶⁷ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/68. Innkomin bréf 1807, örk 21. Bréf dagsett 23. júní 1807.

⁸⁶⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 574.

⁸⁶⁹ Veitingarbréf Odds Hjaltalíns sem distrikts kírórgs á Íslandi dagsett 4. desember 1807: ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/68. Innkomin bréf 1807, örk 21; J[ónas] Jónassen, „Um læknaþjálfun á Íslandi“, bls. 233.

⁸⁷⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/68. Innkomin bréf 1807, örk 21. Bréf frá heilbrigðisráðinu dagsett 23. júní 1807 og bréf frá kansallíinu dagsett 20. nóvember 1807.

fæðingarhjálp þegar hann tók við sem héraðslæknir í ágúst árið 1809.⁸⁷¹ Til er heimild fyrir því að hann hafi 30. nóvember árið 1817 aðstoðað Guðrúnu Hákonardóttur vinnukonu að Lágafelli í Kjósarsýslu þegar hún fæddi andvana piltbarn. Í prestsþjónustubók Mosfellssóknar segir:

Þann 30^{ta} Novembris fætt andvana piltbarn, óegta, Guðmundar Guðmundssonar og Guðrúnar Hákonardóttur vinnukonu að Lágafelli. Konu þessari varð bjargað af gjordemöðeren Mad^e Muller og fóstrið útdregið með járnum af constitueruðum landphysicus Hjaltalín.⁸⁷²

Járnin sem hér um getur voru fæðingartöng. Samkvæmt áhaldalista 6. ágúst 1816 átti embætti landlæknis eina mjög ryðgaða „aldeles ubrugbare“ *Smellies* fæðingartöng sem lögð var í innsiglaðan kassa með öðrum ryðguðum verkfærum og send til Kaupmannahafnar. Einnig átti embættið nýlega *Frieds* fæðingartöng, *Smellies* höfuðbor, *Smellies* tvíbuga fæðingarkrók og *accoucheur* skæri.⁸⁷³ Þetta eru þau fæðingaráhöld sem Tómas Klog lét panta fyrir embættið árið 1804 og minnst hefur verið á hér að framan.

Í embættistíð Odds Hjaltalíns tóku sex konur yfirsetukvennapróf frá 1. ágúst 1816 til 31. maí 1820. Ein gekk undir próf hjá honum, önnur hjá Sveini Pálssyni héraðslækni í austurhéraði Suðुरamtsins, tvær hjá Ara Arasyni fjórðungslækni í Norðlendingafjórðungi og tvær hjá Brynjólfi Péturssyni fjórðungslækni Austfirðingafjórðungs (sjá viðauka 2).⁸⁷⁴ Þær voru allar giftar bændum ef frá er talin ein sem var ekkja og hjúskaparstaða einnar er ókunn. Hún var dóttir Brynjólfs Péturssonar fjórðungslæknis. Sú elsta var 68 ára og yngsta 40 árs.⁸⁷⁵

Tvær konur, þær Guðbjörg Semingsdóttir verðandi yfirsetukona í Miklabæjar- og Silfrastaðasókn í Skagafjarðarsýslu og Valgerður Kristín Rafnsdóttir verðandi yfirsetukona Bólstaðarhlíðarsóknar í Húnavatnssýslu, fengu sérstakt erindisbréf frá landlækni 20. nóvember 1819. Þar komu fram þær skyldur „er hans konunglegu hátignar lög slíkri nærkonu á herðar leggja“.⁸⁷⁶ Erindisbréfið er á íslensku, undirritað af Oddi Hjaltalín settum landlækni og dagsett að Nesi við Seltjörn. Bréfið byggir á

⁸⁷¹ Samkvæmt ársskýrslu Odds Hjaltalíns til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn tók hann við embætti landlæknis 1. ágúst 1816. Sjá: *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1817. Skýrsla Odds Hjaltalíns setts landlæknis á Íslandi dagsett 31. júlí 1817.

⁸⁷² *ÞÍ*. Kirknasafn. Mosfell í Mosfellssveit BA 5. Prestsþjónustubók 1784–1817, bls. 118; Maddama Möller var Kristine (Christine) Elisabeth Möller (1768–1839) sænsk embættisyfirsetukona Reykjavíkur. Sjá *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 410.

⁸⁷³ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 10, 242.

⁸⁷⁴ Brynjólfur Pétursson fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi hafði sagt stöðu sinni lausri þann 3. apríl 1807 en tók aftur við sem fjórðungslæknir þegar sonur hans Ólafur lést 20. maí 1813. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 190–191, 587.

⁸⁷⁵ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 370–371; A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 43; Hið danska kansellí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 3; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 128, 196, 392, 633, 697.

⁸⁷⁶ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 22.

dönsku erindisbréfi sem yfirsetukvannafndin í Kaupmannahöfn bjó til handa dönskum yfirsetukonum árið 1797 og það bréf hefur Oddur að öllum líkindum þýtt.⁸⁷⁷ Erindisbréfið er merkileg heimild um þá virðingu sem yfirsetukonum bar að sýna sínum yfirmanni, þ.e. læknum. Skýrt er tekið fram að yfirsetukona mætti ekki tala illa um gjörðir settra lækna og henni bar að „veita virðingar öllum ordulega settum læknum“.⁸⁷⁸ Í 6. lið var tekið fram að ef hún réði ekki við aðstæður í fæðingunni átti hún að ráðfæra sig við „aðra æfða og upplýsta“ yfirsetukonu. Ef engin þvítík var nálæg og hún hrædd um heilsu og líf barns og móður átti hún „í tíma þetta opinbera næstu frændum eður bestu vinum barnssængurkonunnar, og væri mögulegt að fá þann er hjálpa mætti, skal hún sækja hans sem fljótt yrði vitjað.“⁸⁷⁹ Það sem er athyglisvert í þessum lið er að hún er ekki beðin um að láta sækja lækni, sem erfitt gat verið að ná í, heldur einhvern annan og viðkomandi þurfti ekki að hafa neina þekkingu í fæðingarhjálp. Þetta sjónarhorn hafði ekki komið fram í bréfum landlækna áður. Einu skilyrðin um að sækja lækni voru að ef fæddist vanskapað fóstur átti hún að gefa það læknum til vitundar og ef „kringumstæður leyfa færa það til hans.“⁸⁸⁰ Væri fóstrið mjög vanskapað mátti hún hvorki gera því mein eða skaða „heldur verja jafnmikilli umhyggju að viðhalda þess lífi, sem væri það náttúrulega og vel skapað.“ Engri konu giftri eður ógiftri mátti hún gefa nokkurt meðal þannig að fóstrið yrði fyrir skaða í móðurlífi eða dæi. Einnig var tekið fram að yfirsetukona mætti ekki notast við lækningar, hvorki við barnssængurkonu eður ung börn, veikt kvenfólk eður aðra nema mikið lægi við og þá helst leita ráða til viðkomandi læknis. Hún mátti eingöngu notast við einföld meðul og var sérstaklega tekið fram að þau væru fengin „af löglegum lækni og með hans ráði tiltekin.“⁸⁸¹

Þarna stendur Oddur vörð um hagsmuni stéttar sinnar gagnvart stétt yfirsetukvanna, sem stóð skörinni neðar en læknar. Þetta má tengja við kenningu Frank Parkin og Raymond Murphy um það hvernig útilokun á sér stað á vinnumarkaði.⁸⁸² Félagsleg útilokun gengur út á að faghópar eins og læknastétt standa vörð um hagsmuni sína og í þessu tilviki máttu yfirsetukonur hvorki meðhöndla veikar konur né ungbörn og ekki heldur gefa þeim lyf. Ítalski félagsfræðingurinn Magali Sarfatti–Larsson setti fram þá kenningu í byrjun sjötta áratugar 20. aldar að fagvæðing fælist í einokun á þekkingu og störfum ákveðinna stétta meðal annars með lögverndun.⁸⁸³ Þegar Oddur Hjaltalín útbjóg erindisbréfið handa yfirsetukonunum árið 1819 var í gildi konungleg tilskipun um lækna og lyfsala frá 4.

⁸⁷⁷ Gordon Norrie, „Det danske jordemoderesens historie“, bls. 89–92.

⁸⁷⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 22.

⁸⁷⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 21.

⁸⁸⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 23.

⁸⁸¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 22.

⁸⁸² Frank Parkin, *Marxism and Class Theory*, bls. 44; Raymond Murphy, *Social closuren*, 13.

⁸⁸³ Magali Sarfatti Larson, *The Rise of professionalism*, bls. 95.

desember 1672, en þar var einmitt kveðið á um að enginn mætti fást við lækningar nema þeir sem hefðu lokið læknaprófi. Þeir einir höfðu rétt til að ávísa lyfjum.⁸⁸⁴

Oddur Hjaltalín er harðorður í síðustu skýrslu sinni til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn. Skýrslan er dagsett að Nesi 31. desember árið 1818. Koma áhyggjur hans af litlum fjölda lærdra yfirsetukvenna á Íslandi þar vel fram. Hann tilkynnir að aðeins ein lærd yfirsetukona starfi í Vesturamtinu, Rannveig Ólafsdóttir, og á öllu landinu séu 17 lærðar yfirsetukonur. Telur hann það hörmulegt að landið skorti þessar „nödvendige personer“ og aðeins ein eða tvær starfi í hverri sýslu. Það gangi ekki í landi sem Íslandi, að aðeins sé hægt að sinna 1/10 af þeim konum sem þurfa aðstoð. Þá nefnir hann að árlegur fjöldi andvana fæddra sé sönnun þess að skorturinn hafi skaðleg áhrif á velferð íbúa landsins.⁸⁸⁵ Þegar skýrsla Odds var tekin fyrir hjá heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn 22. maí 1819 að viðstöddum níu dönskum læknum kom fram að Oddur hefði kvartað undan skorti á „veloplærte gjordemödre“ á Íslandi og taldi að fjöldinn allur af „dödfödde börn“ á Íslandi væri vitnisburður um þá skaðsemi sem þessi skortur ylli. Ekki hafði ráðið neinar tillögur til að takast á við þennan skort og málið var sent til kansallísins.⁸⁸⁶

Oddur Hjaltalín lét af störfum sem landlæknir 1. júní 1820, því búið var að skipa nýjan landlækni. Oddur flutti á Grundarfjörð og tók aftur við starfi héraðslæknis í suðurhéraði Vesturamtsins.⁸⁸⁷ Heimild er fyrir því að Oddur hafi sinnt fæðingarhjálp árið 1821 því í bréfi sem hann skrifaði „seinasta dag ársins“ upplýsir hann vin sinn Bjarna Vigfússon Thorarensen (1786–1824) assessor í Gufunesi um fæðingaraðstoð sem hann veitti konu sem hann var sóttur til:

[V]jar ég sóttur til konu, sem hafði legið 6 dægur á gólfi, hafði engar hríðir, en þar á móti öngvit og sterkar krampatrekningar. Þar var engin yfirsetukona, nema vitlaus, engin efni til hægðar, einasta fátækt, og svínari, ég tók barnið með tónginni, með þrívöfðum naflastreng um hálsinn, það kom lifandi frískt (því tóngina lagði ég rétta an Sat sapienti). Fylgjan föst, ég náði henni með þraut; blóðstyrkning kom upp á hálfu dægri eftir, stansaðist af mér, og guði sé lof! Barn og konan lifir enn í besta gengi og barnið heitir Oddný. Yfir konunni lá ég í 6 dægur eftir barnburðinn á berum pallfjöllum alltaf í sama belg, án matar og aðhlyningar nema að drekka mjólk, og fékk 1 spec fyrir ómakið og meðölin.⁸⁸⁸

⁸⁸⁴ Tilskipun um lækna og lyfsala var lesin upp á Alþingi á Þingvöllum 20. júlí árið 1773, þ.e. rúmum 100 árum eftir að hún gekk í gildi. Ástæðan fyrir því var tillaga frá Landsnefndinni fyrri um heilbrigðismál. Sjá *Alþingisbækur Íslands* XV. bindi (1766–1780), bls. 357–367; Þorkell Jóhannesson, „Vinna að lyfjamálum sumarið 1963 og fyrsta skráning sérlyfja“, bls. 792.

⁸⁸⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1818. Skýrsla Odds Hjaltalíns landlæknis dagsett 31. desember 1818.

⁸⁸⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1818. Skýrsla heilbrigðisráðsins dagsett 22. maí 1819.

⁸⁸⁷ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 574.

⁸⁸⁸ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 509, fol. Bréfasafn Bjarna Thorarensen, assessor, amtmaður. Bréfitari: Oddur Hjaltalín læknir. Bréf dagsett 31. desember 1821; „Nokkur bréf frá Oddi Hjaltalín til Bjarna Thorarensens“, bls. 48.

Þessi frásögn á sér forsögu. Ekki var algengt að læknafróðu vini sína í bréfum um veitta aðstoð þeirra í fæðingum. Þær upplýsingar áttu að koma fram í skýrslum sem þeir urðu að senda til danska heilbrigðisráðsins og svo hafði verið frá árinu 1803.⁸⁸⁹ Oddur nefnir ekki umrædda fæðingu í skýrslu til danska heilbrigðisráðsins fyrir árið 1821, enda bar honum ekki að gera það nema kona léti lífið í fæðingunni.⁸⁹⁰

Bréf Odds gefur innsýn inn í þau skilyrði sem læknafróðu á Íslandi urðu að vinna við á þessum tíma og þær kringumstæður sem konur fæddu í. Þær aðstæður voru hreint út sagt hræðilegar, eins og Oddur greinir frá. Fékk hann hvorki að borða, stól né rekkju til að hvíla sig í heldur vakti yfir konunni í sex daga á hörðu baðstofufugólfinu. En ástæðan fyrir þessari frásögn Odds var sú að hann var að óska vini sínum til hamingju með nýfætt barn hans og segist „hafa ei gjörla frétt af fæðingunni og Thorsteinsens kraftaverkum“, en viti að fæðingin hafi gengið treglega. Og Oddur heldur áfram: „Nok landphysicus tók barnið með tónginni, sem var skindautt en sem endurlífgaðist við hans og yfirsetukonunnar viðburði, allt gott, allt upp á það besta.“⁸⁹¹ Hérna er Oddur að lýsa því yfir að Bjarni hafi sótt þá bestu yfirsetukonu sem kostur var á. Hann nafngreindir hana ekki en hér var um að ræða sænska yfirsetukonu, Kristine Elisabeth Möller yfirsetukonu Reykjavíkur. Í Reykjavík störfuðu aðeins yfirsetukonur sem höfðu hlotið menntun á fæðingarstofnunum í Kaupmannahöfn. Ekki er vitað hvaðan Kristine Elisabeth lauk yfirsetukvennanámi, en eins og fram kemur í *Ljósmaður á Íslandi* var hún fædd í Upplöndum í Svíþjóð. Nafn hennar er ekki að finna í gögnum um konur sem luku yfirsetukvennanámi frá *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn og að öllum líkindum hefur hún lokið námi í Stokkhólmi, en þar hafði verið starfrækt fæðingardeild við *Serapimerlasarettet* frá 1752. Það sem Möller fékk fram yfir aðrar yfirsetukonur hér á landi voru 100 ríkisdalir í laun á ári, frítt húsnæði og eldivið en það ákvæði hafði verið sett í lög í Danmörku eða „Reglementer for jordemodervæsenets indretning“ sem gengu í gildi þann 21. nóvember árið 1810.⁸⁹² Skindauða barnið eða líflausa barnið sem Hildur Bogadóttir (1799–1882), eiginkona Bjarna Thorarensen, fæddi með aðstoð Möller og Jóns Thorarensen (1794–

⁸⁸⁹ Sjá um heilbrigðisskýrslur á Íslandi frá 20. desember 1803 í *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 663. Þar áttu læknafróðu samkvæmt spurningu nr. 4 um heilbrigðismál að svara því hversu margar konur létust af barnsförum á Íslandi. Spurning nr. 6 var um fjölda praktiserandi lækna og laun þeirra og í spurningu nr. 7 var spurt um fjölda lærðra yfirsetukvenna, nöfn þeirra og búsetu og laun.

⁸⁹⁰ Enga ársskýrslu til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn fyrir árið 1821 er að finna í skjalasafni landlæknis. ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824.

⁸⁹¹ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 509, fol. Bréfasafn Bjarna Thorarensen, assessor, amtmaður. Bréfritari: Oddur Hjaltalín læknir. Bréf dagsett 31. desember 1821.

⁸⁹² Kristine Elisabet Möller og eiginmaður hennar, Lars Johan, bjuggu í húsi sem nú er Austurstræti 18 í Reykjavík og var kallað „Jordemoderhuset“. Möller tók að öllum líkindum að sér sitt fyrsta yfirsetukvennaverk í maí 1815 þegar Guðríður Guðmundsdóttir fæddi Guðmund en þá var frú Möller titluð „jordemoder“ og skímarvottur drengsins við skím hans 29. maí sama ár. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816, bls. 118; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 410; Klemens Jónsson, *Saga Reykjavíkur* I. bindi, bls. 179; Gordon Norrie, „Det Danske Jordemodervæsenes historie“, bls. 112–114.

1855) landlæknis á heimili þeirra hjóna í Gufunesi 31. júlí 1821 var tekið með fæðingartöng og tókst að endurlífga það við fæðinguna.⁸⁹³ Drengurinn var skírður Vigfús og virðist honum ekki hafa orðið meint af erfiðri tilkomu sinni í heiminn.⁸⁹⁴ Oddur hafði allt aðra sögu að segja um þá fæðingarhjálp sem hann þurfti að glíma við. Þar stóð hann einn án nokkurrar aðstoðar lærðrar yfirsetukonu. Engin verkfæraskýrsla hefur fundist í gögnum Odds, en ósagt skal látið hvort sagan sem hér fylgir og birtist í grein Steindórs Steindórssonar frá Hlöðum sé sönn en hún segir að eitt sinn þegar aldur var farinn að færast yfir Odd Hjaltaín hafi hann verið spurður hvort hann hefði gert einhverjar ráðstafanir varðandi útför sína. Á Oddur að hafa svarað því til að hann vildi láta fæðingartangir í kistu sína því þegar Lykla-Pétur tæki að spyrja hann um syndir og góðverk þá teldi hann til góðverka lækningar og þá sérstaklega „hefur mér heppnast vel að hjálpa konum“ á Oddur að hafa sagt.⁸⁹⁵ Frásögn Steindórs er augljóslega lituð af hrifningu á Oddi og því ekki marktæk nema að takmörkuðu leyti. Það má líka tengja hana þeirri lotningu sem var borin fyrir læknum og best var að hylla þá með aðdáun, frásögnum og hlátri.

Samantekt

Á tímabilinu 1779 til 1820 gegndu fimm læknar embætti landlæknis, tveir skipaðir og þrír settir. Aðeins tveir þeirra höfðu það læknapróf sem yfirvöld í Danmörku töldu lækna þurfa að hafa til að gegna embættinu. Læknaumdæmin, sem náðu fyrir þrjár til fjórar sýslur, voru kölluð fjórðungs- eða héraðslæknaumdæmi. Þau voru aðeins fimm talsins og í þeim sátu læknar sem höfðu ekki lokið tilskildu prófi að mati stjórnvalda í Danmörku. En yfirvöld létu þetta viðgangast. Sjálfur gegndi landlæknir læknaörfum í þremur sýslum, þ.e. Gullbringu-, Kjósar- og Borgarfjarðarsýslum.

Aðeins 27 konur luku yfirsetukvennaprófi á Íslandi á þessu 41 ári. Umdæmi þeirra var sýsla, hreppur eða kirkjusókn. Ýmsar ástæður voru fyrir því hversu fáar konur luku námi. Landlæknir hafði sérstakt erindisbréf að vinna eftir frá 1787. Hann hafði kennsluskýldum að gegna þegar kom að yfirsetukonum og honum bar að prófa þekkingu þeirra. Það átti einnig við um aðra lækna hér á landi því ef kona bjó langt frá landlækni átti hún að leita til síns umdæmislæknis, fá hann til að kenna sér og

⁸⁹³ ÞÍ. Kirknasafn. Mosfell í Mosfellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1819–1845, ótölusett; Endurlífgun á líflausum börnum í fæðingu var framkvæmd með sérstökum handbrögðum, eins og fram kemur í bókinni *Stutt ávísan fyrir þá sem ekki eru læknarar, áhrærandi það hvað athugasvert er við dauðfædd börn, og hverja atburði brúka skuli til að leita þeim lífs aftur sem kom út í Kaupmannahöfn árið 1807*, sem og í bókinni *Stutt ávísan fyrir aðra enn lækna um endurlífgun dauðfæddra barna* sem gefin var út í Viðeyjarklaustri árið 1820 og Oddur Hjaltaín þýddi úr dönsku.

⁸⁹⁴ Vigfús Bjarnason lést fertugur að aldri árið 1861. Sjá um Vigfús: Gunnlaugur Haraldsson, *Lögfræðingatal 1736–1992 A–F*, bls. 267.

⁸⁹⁵ Steindór Steindórsson, *Íslenskir náttúrufræðingar 1600–1900*, bls. 124; Torfi K. Stefánsson Hjaltaín, *Eldur á Möðruvöllum. Saga Möðruvalla í Hörgárdal frá öndverðu til okkar daga I*. bindi, bls. 402–403.

gangast undir próf hjá honum. Landlæknir hafði einnig skyldum að gegna þegar kom að erfiðum fæðingum og eru dæmi þess að hann hafi sjálfur tekið að sér slíkar fæðingar, en landlæknisembættið eignaðist fæðingartöng á tímabilinu. Það ákvæði í erindisbréfi hans átti ekki við um aðra lækna en hann. Fleiri fæðingaráhöld bárust hingað til lands í byrjun 19. aldar þannig að embætti landlæknis var ekki eftirbátur annarra landlæknisembætta í Danmörku þegar kom að fæðingaráhöldum.

Breyting varð á læknanámi á Íslandi, því frá 1787 hafði landlæknir ekki lengur kennsluskyldu að gegna þegar kom að læknanemum. Mjög líklegt er að sú skylda hafi verið tekin út úr erindisbréfi hans 1787 þar sem konunglegur úrskurður frá 1774 lá fyrir. Í honum voru tíundaðar umbætur sem gera átti í heilbrigðismálum á Íslandi. Þar kom fram að ekki yrði hægt að fjölga lærðum yfirsetukonum á Íslandi fyrr en búið væri að koma á umbótum í menntun lækna hér á landi. Farið var fram á að í stað læknakennslu á Íslandi skyldu þeir sigla til Kaupmannahafnar og dvelja fjögur ár við læknanám. Það þótti útilokið að veita þeim fullnægjandi starfsþjálfun á Íslandi í læknanámi, þar sem hvorki var starfandi almennur spítali hér né fæðingarstofnun. Mikilvægt þótti að þeir fengju starfsþjálfun á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn þannig að þeir hefðu tök á því að hjálpa konum í barnsnauð og miðla þekkingu til yfirsetukvenna. Lítil aðsókn var hjá íslenskum körlum að hefja læknanám í Kaupmannahöfn þannig að landlæknir tók á það ráð árið 1783 fá leyfi konungs til að taka tvo karla í læknanám hjá sér. Þeir urðu fjórir sem hófu nám hjá honum. Hjá honum fengu þeir kennslu í yfirsetukvennafræði og því til stuðnings er læknapróf sem hann lagði fyrir einn læknanema árið 1794. Ein spurning sem lögð var fyrir hann var um beitingu fæðingartangar í erfiðri fæðingu.

Sjöundi kafli

Yfirsetukvennanám og menntun nýrrar kynslóðar lækna

Árið 1819 jukust kröfur til umsækjenda um embætti héraðslækna á Íslandi, þegar heilbrigðisráðið í Kaupmannahöfn ákvað að þeir sem hygðust sækja um embætti héraðslækna yrðu að hafa lokið prófi frá skurðlæknaakademíunni. Tveir læknaskólar voru þá starfræktir í Kaupmannahöfn, annars vegar læknadeildin við háskólann þar sem fræðileg menntun lækna fór fram og hins vegar klínísk þjálfun á vegum hinnar konunglegu skurðlæknaakademíu. Á þeim tíma var alvarlegur skortur á lærðum yfirsetukonum á Íslandi. Samkvæmt erindisbréfi landlæknis og fyrsta erindisbréfi til handa héraðslæknum árið 1824 áttu læknarnir þó aðeins að leiðbeina verðandi yfirsetukonum, en ekki var tilgreint að þær skyldu gangast undir próf. Árið 1827 bannaði heilbrigðisráðið héraðslæknum á Íslandi að leiðbeina yfirsetukonum og varði það bann í fimm ár. Verður sú þróun rakin í þessum kafla, sem nær frá upphafi 19. aldar og fram til 1855. Þá verður einnig fjallað um erfiðar fæðingar og aðkomu einstakra héraðslækna að þeim, en aðkoma lækna að slíkum fæðingum jókst þegar líða tók á 19. öld. Ýmsar ástæður lágu þar að baki, svo sem skyldur héraðslækna til að koma að slíkum fæðingum, aukin menntun þeirra í fæðingarhjálp og þess að fleiri læknaáhöld komu til sögunnar sem nýttust við slíkar fæðingar. Ekki verður gerð tilraun til að meta árangur héraðslækna í slíkum fæðingum heldur fjallað um þessa aðkomu þeirra og tengt við fagvæðingu á sérgrein innan læknisfræðinnar þ.e. fæðingarlækninga.

1 Viðleitni danskra stjórnvalda til að fækka andvana fæðingum á Íslandi

Þann 19^{da} Julii [1804], fæddust hjónunum í Gunnarholtsháleigu Tómasi Jónssyni og Helgu Pálsdóttur tvíburar, bæði sveinbörn sem ég meina (eftir minni litlu þekkingu) hafa vantað upp á réttan fæðingartíma eða 9 mánuði frá getnaðnum hérum til 6 vikur; þeir fæddust báðir rétt náttúrulega án snúnings, og verkfæra og fyrir utan tregðu; sá sem fyrr fæddist, fæddist öldungis andvana, hinn síðari með litlu lífsmarki sem varaði hérum einn fjórða til sjöttu parts úr stund eftir lausnina; Meðöl sem ég vissi og gat brúkað þessa litla stund voru: að strjúka lækinn [naflastrenginn], reyna til að vökva hann á volgum dropa af mjólk af munnni mér; og blása volgum anda í hvirfil honum,

aðra viðleitni gat ég ej brúkað, þegar lífið varði ei lengur en sagt er, ei veit ég konuna hafa nokkurn tíma fyrr fætt andvana.⁸⁹⁶

Þannig hljóðaði skýrsla Ingigerðar Guðmundsdóttur, 43 ára húsfreyju í Gunnarsholti í Rangárvallasýslu, um þá aðstoð er hún veitti nágrannakonunni sinni, Helgu Pálsdóttur, 37 ára húsfreyju í Gunnarsholtshjáleigu, þegar hún fæddi tvíbura 19. júlí 1804. Umrædd skýrsla barst séra Runólfi Jónssyni í Keldnaþingi.⁸⁹⁷ Ingigerður var ólærð yfirsetukona eins og flestar konur sem tóku að sér fæðingarhjálp á þessum tíma. Henni bar eins og öðrum yfirsetukonum á Íslandi, í Noregi og Danmörku samkvæmt kansallíbréfi frá 24. desember 1802 að tilkynna sóknarpresti um þau börn sem fæddust andvana, og þau börn sem dóu innan 24 klukkustunda eftir fæðingu. Sérstakt eyðublað var útbúið og átti yfirsetukona að skrá orsök fyrir ótímabærri andvana fæðingu barnsins, hvort barnið hefði fæðst strax, í eðlilegri fæðingu, á erfiðan hátt, í vendingu eða með læknaáhöldum. Eftir að skýrslan hafði borist prestinum áframsendi hann hana til landlæknis sem sendi hana til biskups og þaðan var hún send til kansallís í Kaupmannahöfn.⁸⁹⁸

Í byrjun 19. aldar hófu stjórnvöld í Kaupmannahöfn að sýna andvana fæddum börnum og yfirsetukonum hér á landi sérstakan áhuga. Má rekja það til bréfs Geirs Vídalíns (1761–1811) biskups sem hann sendi kansallíu 14. júlí 1800. Þar segist hann telja það sína „pligt“ að vekja athygli á miklum ungbarnadauða í Vestmannaeyjum af völdum barnasjúkdóms sem eyjarskeggjar kölluðu „ginklofa“.⁸⁹⁹ Í bréfi Geirs kom fram að af 113 börnum sem fæðst höfðu í Vestmannaeyjum á nýu ára tímabili 1790–1799 hefðu 79 dáið af völdum ginklofa, stuttu eftir fæðinguna.⁹⁰⁰ Danska læknaáriðið ákvað að leita frekari upplýsinga um meðferð á ungbörnum á Íslandi. Í framhaldi af því leitaði borgarlæknir í Kaupmannahöfn, Poul Scheel (1773–1811), til Claus Bendeke (1763–1828) kammerráðs sem var á leið til Íslands árið 1803. Bað hann Bendeke um að útvega sér upplýsingar um „de spæde børns behandling der“.⁹⁰¹ Við komuna hingað setti Bendeke sig í samband við Sigríði Jónsdóttur Örum, sem var búsett á heimili bróður síns, Geirs biskups. Hún skrasetti frásögn um fæðingar, fæðingarhjálp og meðferð á nýfæddum börnum. Frásögn hennar las

⁸⁹⁶ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/67. Innkomin bréf 1806, ör 15. Skýrsla Ingigerðar Guðmundsdóttur dagsett 7. janúar 1805.

⁸⁹⁷ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/67. Innkomin bréf 1806, ör 15.

⁸⁹⁸ *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 592–594.

⁸⁹⁹ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/60. Innkomin bréf og önnur skjöl 1800, ör 34. Bréf dagsett 14. júlí 1800. Geir Vídalín biskup er að vísa í sjúkdóminn sem olli mungeiflum, sem líktust hæðnisbrossi hjá ungbörnum og af þeim sökum var sjúkdómurinn kallaður ginklofi. Sjá: Baldur Johnsen, „Ginklofinn í Vestmannaeyjum“, bls. 4, 20.

⁹⁰⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/60. Innkomin bréf 1800, ör 34. Bréf dagsett 14. júlí 1800. Sjá um ginklofann í doktorsritgerð Ólafar Garðarsdóttur en þar kemur fram að Jón Sveinsson landlæknir hafi árið 1789 sent fyrirspurn til sóknarprestisins í Vestmannaeyjum til að afla upplýsinga um þennan ungbarnasjúkdóm: Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the child*, bls. 112.

⁹⁰¹ Poul Scheel, „Om barselkoners og spæde børns behandling i Island, med hensyn til de midler, som kunne formidske den store mortalitet iblandt de sidste“, bls. 84. Sjá íslenska þýðingu Jóns Steffensen á lýsingu Sigríðar í „Alþýðulækningar“, bls. 158–159.

Poul borgarlæknir upp í danska læknafélaginu (d. Det kongelige medicinske selskab) í Kaupmannahöfn og hún birtist í tímaritinu *Nyt Bibliothek for fysik, medicin og oeconomic* árið 1806. Í frásögn Sigríðar kom fram að þegar fæðingarhríðir hæfust væri búið um konuna á gólfinu. Á gólfið var látin taða og yfir hana sett vaðmál til að halda henni saman og undir höfuð konunnar látnir koddar. Þegar konan var lögst settist yfirsetukonan við bak hennar og studdi lófa á hrygg hennar þar sem hríðarverkirnir eru sárastir. Kom einnig fram hjá Sigríði að mjög fáar yfirsetukonur viðhefðu nokkra rannsókn á kynfærum hinnar fæðandi konu þar sem þær teldu hana skaðlega og ósiðlega. Þær biðu þess frekar þolinmóðar að náttúran leysti sitt hlutverk farsælliga af hendi. Nokkrar reyndu yfirnáttúruleg meðöl sem Sigríður taldi vita gagnlaus, svo sem að drekka heitt vatn af lausnarsteinum eða vatn sem egg hafi verið soðið í. Sumar yfirsetukonur töldu til blessunar að leggja arnarfjaðrir eða blómstur og grös í rúm hinnar fæðandi konu. Sigríður upplýsti einnig að mjög fáar konur sæktu fylgjuna, oft til mikilla óþæginda fyrir hina fæðandi konu vegna blóðmissis og verkja, sem gátu riðið henni að fullu.⁹⁰² Var Sigríður hneyksluð á því að konur skyldu ekki nýta sér þá þekkingu sem yfirsetukonur höfðu aflað sér varðandi fæðingar, eins og um mikilvægi þess að framkvæma innri rannsókn á kynfærum konunnar með höndum eða að sækja fylgjuna með höndum sínum strax að aflokinni fæðingu frekar en að láta konuna fæða hana.⁹⁰³

Tilskipun um endurlífgun á börnum sem fæddust „skindauð eða dauðfædd“ barst frá kansallínu til stiftamtanna og amtanna í Danmörku og Noregi þann 25. apríl 1807. Með þeirri skipun var þess farið á leit að yfirsetukonum, hvort sem þær væru lærðar eða ólærðar, yrði kennt að endurlífga börn sem fæddust „skindauð eða dauðfædd“. Kom fram að búið væri að gefa út bækling eftir Poul Scheel borgarlækni Kaupmannahafnar, *Kort underretning for dem, der ikke er læger om behandlingsmåden ved at bringe dødfødte børn til live*.⁹⁰⁴ Það vekur athygli að hvorki Tómas Klog landlæknir né héraðslæknar áttu þátt í því að þessi bæklingur var gefinn út á íslensku árið 1807, heldur Stefán Þórarinsson amtmaður. Þann 12. september það ár skrifaði Stefán til kansallísins þar sem hann segist hafa lesið grein Poul Scheel borgarlæknis Kaupmannahafnar sem birtist í *Nyt bibliothek for fysik, medicin og oeconomic*, þar sem frásögn Sigríðar Örum um fæðingar, fæðingarhjálp og meðferð á nýfæddum börnum var til umfjöllunar. Stefán sagðist hafa reynt að vekja athygli á miklum ungbarnadauða á Íslandi og þá sérstaklega á fyrstu 14 dögum til þremur vikum eftir fæðingu, en sér finnst að fjórðungslæknir í umdæmi hans, Ari Arason, hafi ekki „nogen sans for, eller synderlig indsigt“ á miklum ungbarna-

⁹⁰² Poul Scheel, „Om barselkoners og spæde børns behandling i Island, med hensyn til de midler, som kunne formindske den store mortalitet iblandt de sidste“, bls. 85–87.

⁹⁰³ Poul Scheel, „Om barselkoners og spæde børns behandling i Island, med hensyn til de midler, som kunne formindske den store mortalitet iblandt de sidste“, bls. 87.

⁹⁰⁴ *Lovsamling for Island VII*. bindi (1806–1818), bls. 124–130; *Kort underretning for dem, dem ikke er læger om behandlingsmåden ved at bringe dødfødte børn til live*, bls. 5; *Stutt ávísan fyrir þá sem ekki eru lækningar, áhrærandi það hvað athugavert er við dauðfædd börn, og hverja atburði brúka skuli til að leita þeim lífs aftur*, bls. 6.

dauða.⁹⁰⁵ Fór Stefán fram á að gefinn yrði út á íslensku bæklingur um endurlífgun á andvana fæddum börnum.⁹⁰⁶ Þegar bæklingurinn, *Stutt ávísan fyrir þá sem ekki eru lækningar, áhrærandi það hvað athugavert er við dauðfædd börn, og hverja atburði brúka skuli til að leita þeim lífs aftur*, kom út í Kaupmannahöfn árið 1807 voru kynntar til sögunnar aðrar endurlífgunaraðferðir en þær sem Ingigerður Guðmundsdóttir notaði við að endurlífga annan tvíburann með því að gefa honum dropa af mjólk og blása volgu lofti að höfði hans (sjá bls. 187-188). Nýja aðferðin fólst m.a. í því að áður en endurlífgunin hófst átti nú fyrst að finna eftir hjartslætti hjá barninu vinstra megin við brjóstið eða á bringunni. Þá skyldi hreinsa slím úr munni barnsins, leggja það í trog með volgu vatni, strjúka hendi frá brjosti og niður að rifbeinum sjö til átta sinnum, blása lofti inn í munn þess, rasskella laust með lófa, láta nokkra dropa af köldu vatni drjúpa niður á bringspalirnar eða gefa barninu stólpípu með bolla af volgu vatni og teskeið af salti. Ef ekki tókst að lífga barnið við skyldi klæða það í þurr ullarfat og gæta þess að andlitið væri bert. Þá átti að leggja barnið í volgt rúm og „vitja þess oft og tíðum“ því dæmi voru um að börn sem ekki reyndist unnt að endurlífga með áðurnefndum handtökum lifnuðu við síðar.⁹⁰⁷ Stefán Þórarinnsson skrifaði kansallínu aftur 3. febrúar 1808 og taldi ungbarnadauða „altfor stort, og rimeligen forholdsmaesig større end i Danmark og Norges övrigre provinser“.⁹⁰⁸ Hér er hann að benda dönskum stjórnvöldum á að ungbarnadauði sé meiri hér á landi en í Danmörku og Noregi. Það stafaði af skorti á lærðum og hæfum yfirsetukonum, því mjög erfitt reyndist að finna eina „examineret“ yfirsetukonu á 60–80 kílómetra svæði. Þá kom fram hjá Stefáni að stór hluti yfirsetukvenna hefði hvorki fengið „theoretisk eller praktisk undervisning“ í yfirsetukvennafræði. Þessar ólærðu konur hefðu sumar af eigin hvötum lesið *Stutt ágrip af yfirsetukvennafræðum* frá 1789, en ekki gengist undir viðurkennt próf hjá landlækni og þær njóti ekki launa úr jarðabókarsjóði eins og lærðar yfirsetukonur. Stefán taldi skýringuna á skorti á lærðum yfirsetukonum vera þá að núverandi héraðslæknar hefðu ekki lært til fullnustu *accoucheurkunsten* eða yfirsetukvennafræðina í Kaupmannahöfn og hefðu af þeim sökum takmarkaða þekkingu til að kenna konum þessi fræði. Kemur hann ennfremur með þá tillögu til kansallísins að heppilegast væri að senda þrjá eða fjóra unga karla sem hafi gott siðferði og þeir fengju að dvelja við læknanám í Kaupmannahöfn í fjögur til fimm ár, þar sem þeir fengju jafnframt að læra yfirsetukvennafræði og þjálfun í verklegri fæðingarhjálp. Ef þessi tillaga næði fram að ganga telur Stefán að eftir fimm ár yrði hægt að koma vel lærðum yfirsetukonum í

⁹⁰⁵ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/68. Innkomin bréf 1807, örök 34. Bréf dagsett 12. september 1807.

⁹⁰⁶ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/68. Innkomin bréf 1807, örök 34. Ekki er vitað hver þýddi danska bæklinginn, *Kort underretning for dem, dem ikke er læger om behandlingsmåden ved at bringe dødfødte børn til live*, en mjög líklegt er að það hafi verið Oddur Hjaltalín. Árið 1820 kom bæklingurinn, *Stutt ávísan fyrir aðra enn lækna um endurlífgun dauðfæddra barna*, út á kostnað Odds Hjaltalíns landlæknis. Var hann prentaður í Viðey.

⁹⁰⁷ *Stutt ávísan fyrir þá sem ekki eru lækningar, áhrærandi það hvað athugavert er við dauðfædd börn, og hverja atburði brúka skuli til að leita þeim lífs aftur*, bls. 6, 8, 10–11, 15, 16, 18, 20–21.

⁹⁰⁸ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örök 3. Bréf dagsett 3. febrúar 1808.

allar sýslur á Íslandi. Þá skyldi starfa að minnsta kosti ein kona sem hefði lært í Kaupmannahöfn og hún sæi um að kenna þeim ólærðu verklega hlut námsins.⁹⁰⁹

Næði þessi tillaga hans ekki fram að ganga segist Stefán ekki hafa betri lausn en að stinga upp á því að landlæknir notaði nokkrar klukkustundir á viku til að kenna verðandi prestsefnum við latínuskólann á Bessastöðum „gjordemoderkunsten“ eða yfirsetukvennafræði. Þar sem flestir piltar þar ætluðu sér að verða prestar hér myndi innsýn í yfirsetukvennafræði þannig með tíð og tíma dreifast út í allar sóknir á Íslandi.⁹¹⁰ Ekki ber á öðru en að Stefán sé að leggja það til að prestar taki að sér að kenna konum yfirsetukvennafræði. Hann kemur ekki aðeins með þá tillögu að prestar taki að sér kennslu til verðandi yfirsetukvenna heldur mælist hann einnig til að verðandi prestum verði kennt að taka blóð (árelade), meðhöndla sár, sem og að þeir fái kennslu í þeim helstu sjúkdómum sem ganga í landinu og í meðhöndlun á einföldum lyfjum (simpleste medicamenter).⁹¹¹ Hann tekur svo sterkt til orða að sú kennsla sem verðandi prestar myndu fá í yfirsetukvennafræði, blóðtökum, sármeðhöndlun, sjúkdómum og lyfjagjöfum myndi koma landinu og landsmönnum til góða í stað þess að kenna þeim „den smule græsk, og endnu mindre hebrask“ sem kennd var við skólann. Svo myndi „grískan og hebreskan“ hvort sem er eftir nokkur ár gleymast og fæstir af þessum prestum leituðu til frekara náms við Hafnarháskóla.⁹¹²

Stefán virðist hafa haft litla trú á þekkingu fjórðungslækna og þá sérstaklega Ara Arasonar í Norðlendingafjórðungi. Í sama bréfi til kansallís gerir hann athugasemdir við erindisbréf Ara frá 7. nóvember 1798. Það sem Stefán gagnrýndi sérstaklega var 5. liður erindisbréfsins en þar var kveðið svo á að Ara yrði uppálagt að kenna yfirsetukonum. Taldi hann Ara hafa hvorki innsýn né þekkingu til að kenna konum yfirsetukvennafræði.⁹¹³ Hann nefndi þó ekki að Ari hafði látið tvær konur gangast undir yfirsetukvennapróf árið 1806 (sjá nöfn kvennanna í viðauka 2).

Enn barst kvörtun um lélega kunnáttu fjórðungslæknis frá Stefáni til kansallísins þann 5. ágúst árið 1818. Nefnir Stefán Ara aftur til sögunnar og Brynjólf Pétursson fjórðungslækni í Austfirðingafjórðungi, sem hann telur of gamlan, enda 71 árs. Fór Stefán fram á við kansallið að ráðinn yrði „en ordentlig dannet og undervist læge, med vedbörlikt embeds-examen“.⁹¹⁴ Hér er hann að fara fram á að ráðinn verði læknir sem hefði lokið læknaprófi. Mjög líklegt er að kvörtun Stefáns til kansallísins hafi gert það að verkum að 28. janúar 1819 sótti Ari Arason fjórðungslæknir um lausn frá embætti og sagði ástæðuna vera heilsuleysi og þreytu. Í bréfinu kom fram að hann hefði starfað sem fjórðungslæknir í 24 ár og oft þurft að taka á sig erfiðar ferðir fótgangandi eða á hesti til

⁹⁰⁹ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3. Bréf dagsett 3. febrúar 1808.

⁹¹⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3. Bréf dagsett 3. febrúar 1808.

⁹¹¹ Simplet (simples) lyf eru lyf úr einu efni eða jurtt. Það eru hrein og óblönduð lyf.

⁹¹² ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3. Bréf dagsett 3. febrúar 1808.

⁹¹³ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/69. Innkomin bréf 1808, örk 3. Bréf dagsett 3. febrúar 1808.

⁹¹⁴ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/85. Innkomin bréf 1818, örk 3. Bréf dagsett 5. ágúst 1818.

sjúklinga í hvaða veðrum sem var og það hafi bitnað á heilsu hans.⁹¹⁵ Vel má vera að önnur kvörtun frá Stefáni Þórarinssyni amtmanni til kansellísins sama dag og Ari skrifaði konungi hafi átt þar hlut að máli, því enn kvartaði Stefán um lélega lækna í amti hans og tekur sérstaklega fyrir Ara fjórðungslækni, sem hann segir bæði skorta „kyndighed og duelighed.“⁹¹⁶ Stefán leggur til að læknar í hans ömtum sendi árlega skýrslur til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn um heilbrigðisástand í umdæmum þeirra.⁹¹⁷

Með lausnarumsókn Ara til konungs 28. janúar 1819 fylgdi yfirlýsing frá Stefáni amtmanni. Sagði hann Ara vera hófsaman mann sem aldrei hefði ferðast frá Íslandi og „aldrig hört nogen akademiske forelæsninger“, hvorki í skurðlækningum né lyflækningum, aldrei starfað á sjúkrahúsum og af þeim sökum ekki haft tók á því að öðlast „indsigten i disse videnskaben“ sem gert sé að skilyrði þess að hann geti starfað sem héraðslæknir og svo hann fái skilið embættið.⁹¹⁸ Hér er Stefán að vísa til mikilvægis ákveðinnar þekkingar í menntunarmálum lækna sem læknanemar í Kaupmannahöfn öðluðust. Í lok bréfsins óskar Stefán þess að Íslendingar sem fari til Kaupmannahafnar til að „studere medicin og chirurgie ved Kjöbenhavns Academie“ komi hingað aftur sem fullgildir læknar.⁹¹⁹

Ari Arason fékk lausn frá fjórðungslæknaembætti Norðlendingafjórðungs þann 21. janúar 1820. Brynjólfur Pétursson fjórðungslæknir í Austfirðingafjórðungi hafði fengið lausn frá embætti sínu 1. september 1805. Ólafur sonur hans sótti til konungs sama dag um að fá að taka við af föður sínum, en hann var þá héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins. Ólafur var skipaður héraðslæknir í Austfirðingafjórðungi 3. apríl 1807 og settist að á Brekku þar sem foreldrar hans bjuggu. Hann lést 20. maí 1813. Brynjólfur faðir hans tók þá aftur við fjórðungnum en var ekki skipaður og hætti afskiptum af læknaströfum þegar nýr héraðslæknir var skipaður 14. maí 1819.⁹²⁰

2 Lærðir læknar sendir til Íslands

Í byrjun 19. aldar urðu miklar breytingar í skipan heilbrigðismála í Danmörku. Gerda Bonderup bendir á að í upphafi aldarinnar hafi fólk átt við mikil heilsuvandamál að stríða í Danmörku, sem og annars staðar. Danir áttu í stríði við nágrannaþjóðir sínar

⁹¹⁵ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 8. Lausnarbréf Ara Arasonar skrifað á Flugumýri 28. janúar 1819.

⁹¹⁶ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 7.

⁹¹⁷ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 7.

⁹¹⁸ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 8. Bréf frá Stefáni Þórarinssyni amtmanni dagsett 3. júlí 1819.

⁹¹⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 8. Bréf frá Stefáni Þórarinssyni amtmanni dagsett 3. júlí 1819.

⁹²⁰ Hér er átt við skipun Jörgen Kjerulf héraðslæknis 14. maí 1819. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 497.

og mannfall var mikið. Árið 1803 varð sú breyting á yfirstjórn heilbrigðismála að í stað læknaráðsins sem hafði starfað frá 1740 var heilbrigðisráð sett á stofn. Það hafði næst kansellíinu æðstu völd um heilbrigðismál danska konungsríkisins og var skipað jafnmörgum háskólalærðum læknum og skurðlæknum, enda kallaðist það *Det kongelige Medicinsk–Chirurgiske Sundhedskollegium*. Ráðið gerði tillögur um embættaveitingar lækna til konungs um hendur kansallísins.⁹²¹

Sama ár og heilbrigðisráðið var stofnað tóku stjórnvöld í Danmörku upp þá reglu að gera læknum að senda árlega skýrslu um heilbrigðisástand í læknaumdæmum þeirra. Átti heilbrigðisráðið, ef ástæða þótti til, að koma með tillögur til úrbóta. Ástæða þessa átaks var þörfin fyrir fleira fólk í Danmörku, því fjölga þurfti í verksmiðjum og her konungs.⁹²² Þessi ákvörðun barst til Íslands með kansallífbrefi dagsettu 20. desember 1803. Var stiftamtanni og amtmönnum falið að tilkynna landlækni og héraðslæknum að þeim bæri að senda árlega upplýsingar um ýmis atriði sem snertu sjúkdóma á fólk í umdæmum þeirra. Þeir áttu einnig að tilkynna um fæðingarhjálp, þ.e. andlát barnshafandi kvenna, og fjölda starfandi lækna og fjölda lærðra yfirsetukvenna, nöfn þeirra, bústað og laun.⁹²³ Fyrstu ársskýrslur frá landlækni og héraðslæknum á Íslandi eru frá árinu 1804. Í svörum fjögurra héraðslækna sem þá voru við störf er ekki hægt að greina að þeir hafi haft alvarlegar áhyggjur af fáum lærðum yfirsetukonum. Þó má greina áhyggjutón í svari Jóns Einarssonar þegar hann segir að í norðurhéraði Vesturamtsins séu „kun 3 examinerede gjordemödre“ og fái hver þeirra 5 ríkisdali árlega í laun.⁹²⁴ Ólafur Brynjólfsson í suðurhéraði Vesturamtsins segir þrjár lærðar yfirsetukonur vera í umdæmi sínu, en getur þess að þær þjóni sjaldan fæðandi konum og séu varla „længer i stand til at betiene denne function.“⁹²⁵ Með þessu er hann að gefa í skyn að vegna hás aldurs þeirra séu þær ekki færar um að sinna fæðandi konum. Brynjólfur Pétursson nefnir tvær lærðar yfirsetukonur í Austfirðingafjórðungi, en telur að önnur þeirra sé látin.⁹²⁶ Ari Arason í Norðlendingafjórðungi segir að engin lærð yfirsetukona starfi í Skagafjarðarsýslu, en hann hafi augastað á þremur konum en þær hafi ekki enn náð því sem hann kallar „fornöden modenhed“ eða nauðsynlegum þroska. Í Eyjafjarðar- og Þingeyjarsýslum sé ein í hvorri sýslunni.⁹²⁷

Á fyrsta áratug 19. aldar hafði heilbrigðisráðið í Kaupmannahöfn ekki áhyggjur af því hve fáar lærðar yfirsetukonur voru starfandi á Íslandi heldur frekar af skorti á „oplærte og

⁹²¹ Heilbrigðisráðið átti eftir að starfa til ársins 1907; Gerda Bonderup, „Medicinalberetninger og deres kontekst ca. 1800–1870“, bls. 11.

⁹²² Gerda Bonderup, „Medicinalberetninger og deres kontekst ca. 1800–1870“, bls. 11.

⁹²³ *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 663.

⁹²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Jóns Einarssonar dagsett 27. desember 1804.

⁹²⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Ólafs Brynjólfssonar dagsett 28. desember 1804.

⁹²⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Brynjólfs Péturssonar dagsett 31. desember 1804.

⁹²⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Ara Arasonar dagsett 2. janúar 1805.

examinerede læger“, eins og fram kemur í bréfi til kansallísins 24. maí 1819. Í bréfinu lýsir ráðið jafnframt ánægju með að í Austuramti muni læknir hefja innan skamms störf á Íslandi „nemlig den nylige beskikkede candidatus chirurgi Kjerulf“. ⁹²⁸ Taldi ráðið að með tíð og tíma myndu fleiri lærðir læknar hefja störf á Íslandi og það stuðla að umbótum. ⁹²⁹ Hér er átt við skipun nýs héraðslæknis á Íslandi, danska skurðlæknisins Jörgens Kjerulf (1793–1831), 25 ára ókvænts herlæknis á Sjálandi. Hann var skipaður héraðslæknir í Austfirðingafjórðungi 14. maí 1819 og telst sá fyrsti sem hóf að starfa hér á landi sem lokið hafði prófi frá skurðlæknaakademíunni. ⁹³⁰

Kjerulf hafði lokið skurðlæknaþrófi vorið 1818 með annarri einkunn. Hann var í hópi þeirra skurðlækna sem titlaðir voru „de akademiske borgere“. ⁹³¹ Þeir sem luku því prófi urðu héraðslæknar eða amtslæknar. Til mikils var að vinna fyrir danska skurðlækna að starfa á Íslandi því samkvæmt ákvörðun heilbrigðisráðsins haustið 1819 vegna lækna-skorts á Íslandi átti að umbuna þeim. Þeir urðu að hafa lokið prófi frá skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn með fyrstu eða annarri einkunn. Umbunin fólst í því að danskir læknar áttu að starfa í landinu í fjögur til sex ár. Ef viðkomandi var Íslendingur átti hann að starfa á landinu í minnst 10–12 ár. Launin voru 300 ríkisdalir á ári. Eftir þennan tíma var þeim heitið betra embætti í Danmörku. ⁹³² Kjerulf var ráðinn á þessum forsendum og í umsókn til konungs 4. maí 1819 óskar hann eftir „bedre embede på fosterlandet“ eftir að hafa starfað í fjögur til sex ár á Íslandi. ⁹³³ Kjerulf bjó fyrsta árið á Eskifirði en flutti þaðan á Brekku í Fljótsdal árið 1820. Þann 26. október 1820 kvæntist hann íslenskri ekkju, Arnbjörgu Bjarnadóttur (1790–1873) á Eskifirði, og fæddist þeim drengur 1. janúar 1821. Kjerulf fór aldrei aftur til Danmerkur og lést „úr fluggigt“ á Brekku 11. desember 1831. ⁹³⁴

Kjerulf tók enga konu í yfirsetukvennanám né lét gangast undir próf hjá sér, en nefnir í skýrslu til ráðsins árið 1830 að hann hafi fengið í hendurnar 16 eintök af kennslubókinni, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*. Hann lét 13 konur fá bækur en segir þær ekki vera „examinerede gjordemödre, men, som dog have nogen

⁹²⁸ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örök 7. Bréf frá heilbrigðisráðinu til kansallísins dagsett 24. maí 1819.

⁹²⁹ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örök 7.

⁹³⁰ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örök 7, 48. Sjá skipunarbréf Jörgens Kjerulfs dagsett 14. maí 1819.

⁹³¹ Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 11.

⁹³² *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 88.

⁹³³ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/86. Innkomin bréf 1819, örök 48. Umsókn Jörgens Kjerulfs dagsett 4. maí 1819.

⁹³⁴ ÞÍ. Kirknasafn. Hólmar í Reyðarfirði BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1857, bls. 97; Kirknasafn. Valþjófsstaður í Fljótsdal BA 2. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 4, 130, 161; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 497.

forfarenhed i gjordemödrevidenskaben.⁹³⁵ Hér á hann við konurnar hafi ekki lokið yfirsetukvennaprófi en hafi reynslu af fæðingarhjálpi.

Næsti Daninn sem starfaði á Íslandi var Jörgen Wichmann Hoffmann (1774–1836), 46 ára ókvæntur herlæknir frá Lollandi, sem lauk skurðlæknaprófi árið 1817. Hann var skipaður héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi 19. ágúst 1820.⁹³⁶ Þá hóf hann verklega þjálfun á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn og dvaldi þar við nám fram til 20. desember.⁹³⁷ Hoffmann var ekki eini umsækjandinn sem sótti um embætti héraðslæknis í Norðlendingafjórðungi. Tveir aðrir komu til greina og annar þeirra var ungur Íslendingur, Ólafur Thorarensen, 26 ára sonur Stefáns Þórarinssonar amtmanns í Norður- og Austuramti. Ólafur hafði lokið *examen medicum* prófi frá Hafnarháskóla 21. október árið 1819. Hinn var Julius Diderich Momme sem hafði lokið *examen chirurgicum* frá skurðlæknaakademíunni árið 1819 með þriðju einkunn.⁹³⁸ Í umsögn heilbrigðisráðsins kom fram að Ólafur kæmi ekki til greina í embættið: „Olaf Thorarensen, som er candidatus medicinæ, men ikke har taget den allernådigst befalede examen ved det chirurgiske academie.“⁹³⁹ Byggði umsögnin á ákvörðun heilbrigðisráðsins frá 16. október 1819. Þar segir að sá sem vilji gerast héraðslæknir á Íslandi þurfi að hafa lokið skurðlæknaprófi, en þá prófgráðu hafði Ólafur ekki. Þessi skilyrði heilbrigðisráðsins um menntun héraðslæknis á Íslandi vekja furðu, því nýr landlæknir á Íslandi, Jón Thorstensen (1794–1855), sem skipaður var árið 1819, hafði lokið sama prófi og Ólafur, 2. júlí 1819.⁹⁴⁰ Þegar Jón tók við embætti landlæknis árið 1820 var hann ekki aðeins landlæknir heldur hafði hann einnig skyldum að gegna sem héraðslæknir í þremur sýslum, þ.e. í Gullbringu-, Kjósar- og Borgarfjarðarsýslum þrátt fyrir að hafa ekki lokið prófi frá skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn. Nefndar sýslur höfðu fylgt embætti landlæknis frá stofnun þess árið 1760.

Ástæðan fyrir því að Hoffmann varð fyrir valinu sem héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi var að hann hafði fyrstur lokið prófi frá skurðlæknaakademíunni

⁹³⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur lækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1829. Skýrsla frá Jörgen Kjerulf dagsett 31. desember 1830.

⁹³⁶ Sjá skipunarbréf Jörgen Wichmann Hoffmanns dagsett 19. ágúst 1820: ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 45; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 377.

⁹³⁷ DRA. 259. Protokoll over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839, bls. 1.

⁹³⁸ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 45; Kristian Carøe, *Den Danske Lægestand 1479–1900* V. bindi, bls. 96; Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 4, 24.

⁹³⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 45. Sjá bréf heilbrigðisráðsins til danska kansellí síns 3. júlí 1820.

⁹⁴⁰ Kristian Carøe, *Den Danske Lægestand 1479–1900* V. bindi, bls. 96; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 457–458, 620–621.

og hafði langa reynslu sem herlæknir. Hann settist að á Akureyri.⁹⁴¹ Skýrsla hans til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn fyrir árið 1822 ber með sér að Hoffmann hafi haft reynslu af fæðingarhjálp. Hann segir svo frá að 18. febrúar 1822 hafi hann verið kallaður til Christu Möller, 23 ára eiginkonu Friðriks Möllers *assistant* á Akureyri. Hún átti í erfiðleikum með fæðingu. María Guðmundsdóttir, ólærð yfirsetukona á Naustum í Hrafnagilssókn, hafði verið hjá Christu en „sagt sig herfra arbeidet, uagtet efter hende sigende hoved fosteret et naturlige leje“.⁹⁴² Hér á hann við að María hafi ekki talið sig getað hjálpað Christu þó að eftir hennar sögn lægi barnið í eðlilegri stöðu. Fæðingarhríðir hjá Christu voru veikar og henni fannst hún fá krampa. Hoffmann rannsakaði „den fødende kone“ og fann að barnið lá í eðlilegri stöðu. Hann segist hafa ráðlegt konunni að sýna þolinmæði. Þá segist hann hafa pantað krampastillandi lyf frá lyfsalanum á Akureyri og þegar hann var búinn að gefa henni það hurfu kramparnir. Við það fékk konan kröftugar fæðingarhríðir og hálf tíma síðar fæddi hún á eðlilegan hátt „en middelmådig stor levende dreng.“⁹⁴³

Hin fæðingin sem Hoffmann kom að var 2. ágúst 1822. Þá var hann kallaður til Skjaldarvíkur í Glæsibæjarsókn, en þar var Guðrún Guðmundsdóttir 25 ára eiginkona Ólafs Ólafssonar bónda í barnsnaud. Yfir henni hafði áður nefnd María Guðmundsdóttir fyrst setið, en „sagt sig fra arbeidet“ þar sem Guðrún var mjög slöpp og „liden af vext“ eins og Hoffmann orðaði það.⁹⁴⁴ Fæðingarhríðir voru að mestu horfnar og lá barnið í eðlilegri stöðu. Segist Hoffmann hafa strax haldið af stað með Ólafi. Á leiðinni komu boð til Hoffmans um að Guðrún hefði fætt stóran lifandi dreng og liði vel. Lætur Hoffmann þess getið að árið 1821 hefði sama kona lent í barnsnaud í fæðingu og þá hafi Ólafur Thorarensen læknir á Hofi verið sóttur. Hjálpaði hann konunni með því draga barnið út með töng (d. tang operation).⁹⁴⁵

Hoffmann átti ýmis fæðingaráhöld. Samkvæmt heilbrigðisskýrslu fyrir árið 1825 átti hann *Saxtorphs* fæðingartöng, *Frieds* fæðingartöng, *Smellies* höfuðbor og tvíbuga fæðingarkrók *Smellies*.⁹⁴⁶ Þegar Hoffmann hafði setið í embætti héraðslæknis í Norðlendingafjórðungi í tvö ár var gefinn út konunglegur úrskurður, dagsettur 10. september 1822, þess efnis að 195 ríkisdöllum skyldi varið til „útvegunar handlækna

⁹⁴¹ Sjá bréf heilbrigðisráðsins til danska kansellísins 3. júlí 1820. ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, ör 45; Um Jörgen Wichmann Hoffmann í Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 377.

⁹⁴² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 9. febrúar 1823.

⁹⁴³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 9. febrúar 1823.

⁹⁴⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 9. febrúar 1823.

⁹⁴⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 9. febrúar 1823.

⁹⁴⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1825. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 31. desember 1825.

verkfæra til brúkunar, við norðuramts handlæknisembættis⁹⁴⁷. Skilyrði fyrir kaupunum voru að þau myndu ævinlega fylgja embættinu og lækurinn sjálfur sæi um að halda þeim í góðu standi. Eru læknaáhöldin að öllum líkindum fyrstu hjálpargögn sem embætti héraðslækna í Norðlendingafjórðungi átti og hafði til notkunar. Mjög líklegt er að Hoffmann hafi þá keypt umrædd áhöld fyrir embættið. Enginn konungsúrskurður var gefinn út fyrir hin læknaumdæmin um kaup á fæðingaráhöldum og vel má vera að Hoffmann hafi sjálfur átt frumkvæði að því að þau yrðu keypt.

Hoffmann lét enga konu gangast undir yfirsetukvennapróf hjá sér þau 11 ár sem hann dvaldi á Íslandi. Hann fékk lausn frá embætti 5. október 1831 og fluttist til Danmerkur.⁹⁴⁸ Í ársskýrslum hans til heilbrigðisráðsins er ekkert sem gefur til kynna að hann hafi haft áhyggjur af hversu fáar lærðar yfirsetukonur væru í umdæmi hans. Árið 1827 skráði hann eftirfarandi í ársskýrslu eftir upplýsingum frá prestum um lærðar og ólærðar yfirsetukonur: Í Húnavatnssýslu: 2 lærðar og 46 ólærðar, í Skagafjarðarsýslu: 3 lærðar og 29 ólærðar, í Eyjafjarðarsýslu: 2 lærðar og 46 ólærðar og í Þingeyjarsýslu: 2 lærðar og 28 ólærðar. Eftir þessum upplýsingum voru lærðar yfirsetukonur í umdæmi hans aðeins 6% á móti 94% ólærðra yfirsetukvenna. Hann titlar þær ólærðu meira að segja *hjelpegjordemoder* eins og hann sé að hefja þær til virðingar en gerir engar athugasemdir við að þær lærðu skuli ekki vera fleiri.⁹⁴⁹

3 Nýr landlæknir veitir konum fæðingaraðstoð

Í líkræðu yfir Sigríði Stefánsdóttur Stephensen (1792–1827) húsfreyju á Innrihólmi í Garðasókn í Borgarfjarðarsýslu kemur fram að hún hafi fætt dreng nokkrum árum áður. Drenginn fæddi hún 15. desember 1821 á heimili þeirra Ólafs Magnússonar Stephensen (1791–1872). Sigríður var þá 29 ára og var að fæða sitt annað barn. Fæðingin var erfið og lést drengurinn strax „við svo harða fæðingu að líf móðurinnar naumlega varð frelsað með aðstoð guðs, við sérlega viðburði landphysicus Jóns Þorsteinssonar og brúkun fæðingartangar“, eins og segir í líkræðunni.⁹⁵⁰ Jón Thorstensen landlæknir og mágur Sigríðar hafði verið kallaður til aðstoðar því fæðingin var erfið. Hann notaðist við fæðingartöng til að ná barninu út. Kom einnig fram að þessi fæðing hefði valdið Sigríði heilsubilun, en hún lifði hana af og átti eitt barn eftir það, Mörtu Maríu 12. október 1824.⁹⁵¹

Jón Thorstensen var skipaður landlæknir 17. desember 1819 og tók við embættinu 1. júní árið eftir. Hann átti eftir að starfa sem slíkur næstu 36 árin eða þar til hann lést 15.

⁹⁴⁷ „Rentukammers–bréf til amtmanns í Norður– og Austuramti“, bls. 134; *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 356.

⁹⁴⁸ Lárus H. Blöndal og Vilundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 377.

⁹⁴⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur héraðslækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1827. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 31. desember 1827.

⁹⁵⁰ *Lbs.–Hbs.* JS 545 4to. Samtningur. Æfiágrip frú Sigríðar Stefánsdóttur Stephensen. Sigríður lést 2. nóvember árið 1827. Um Ólaf Magnússon Stephensen: Gunnlaugur Haraldsson, *Lögfræðingatal 1736–1992 M–Ö*, bls. 134–136.

⁹⁵¹ *Lbs.–Hbs.* JS 545 4to. Samtningur. Æfiágrip frú Sigríðar Stefánsdóttur Stephensen.

febrúar 1855, þá 60 ára að aldri.⁹⁵² Jón var bóndasonur úr Svartárdal í Austur-Húnavatnssýslu og innritaðist 19. október 1815 í Hafnarháskóla og hóf síðan læknanám.⁹⁵³ Hann lauk *examen medicum* prófi 2. júlí 1819 og starfaði sem kandídat á *Det kongelige Frederik Hospital* árin 1819–1820.⁹⁵⁴ Jón kvæntist Elínu Stephensen í júní árið 1821 og bjuggu þau fyrstu árin á Nesi við Seltjörn, en fluttust árið 1834 í Hlíðarhús í Reykjavík. Þá flutti embætti landlæknis til Reykjavíkur samkvæmt konungsúrskurði frá 13. mars 1833.⁹⁵⁵ Jón kom að fæðingarhjálp á meðan hann var landlæknir, eins og skýrslur hans til danska heilbrigðisráðsins og prestsþjónustubækur bera með sér. Þá sýnir bréf Odds Hjaltalíns til Bjarna Vigfússonar Thorarensen í Gufunesi 31. desember árið 1821 það einnig (sjá hér á bls. 182–184).

Jón Thorstensen var ekki eini umsækjandi um embætti landlæknis því Oddur Hjaltalín, þá settur landlæknir, hafði einnig sóst eftir því 5. ágúst 1817.⁹⁵⁶ Með umsókn Odds fylgdi bréf frá Castenschiold stiftamtmani á Íslandi þess efnis að Oddur hefði hvorki lokið læknaprófi frá læknaeild né skurðlæknaakademíunni.⁹⁵⁷ Vísar stiftamtmaður í tilskipun sem sett var fyrir Hafnarháskóla þann 7. maí 1788, en þá voru tekin upp sérstök embættispróf við háskólann m.a. embættispróf í læknisfræði. Enginn mátti taka við mikilvægum læknaembættum í ríki Danakonungs eins og embætti landlæknis nema að hafa lokið embættisprófinu í læknisfræði.⁹⁵⁸ Af þeim sökum komst heilbrigðisráðið að þeirri niðurstöðu að ekki væri hægt að skipa Odd sem „virkelig landphysicus“ á Íslandi. Slíkt bryti í bága við gildandi tilskipun og hann þar að auki „en uexamineret chirurg“.⁹⁵⁹ Vegna skorts á útlærðum læknum hafði heilbrigðisráðið hins vegar ekki gert athugasemd þegar Oddur tók við embættinu árið 1816.

⁹⁵² ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 40; Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 8. Prestsþjónustubók 1839–1860, bls. 282; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 457–458.

⁹⁵³ Jón Thorstensen varð fyrsti styrkþegi úr sjóði sem kallast *Fonden ad usus publicos*, þ.e. sjóði til almennra þarfa. Þann 30. desember 1816 var vel hæfum stúdentum veittur styrkur úr sjóðnum sem næmi 100–150 dölum á ári í þrjú ár. Hinn 4. júlí 1820 varð sú breyting á að styrkurinn var tvöfaldur og fengu tveir stúdentar 150 ríkisdali hvor í þrjú ár. Styrkþegi átti annaðhvort að leggja stund á lyflæknisfræði við Hafnarháskólann eða handlækningar við skurðlæknaakademíuna. Sjá: Aðalgeir Kristjánsson, *Nú heilsar þér á Hafnarslóð*, bls. 14.

⁹⁵⁴ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 40. Veitingarbréf frá konungi til Jóns dagsett 17. desember 1819; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 457; Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 4.

⁹⁵⁵ *Lovsamling for Island* X. bindi (1832–1836), bls. 283; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 457; Þórarinn Guðnason, „Landlæknisþættir/Jón Thorstensen 1820–1855: Doktorinn í Doktorshúsi“, bls. 14.

⁹⁵⁶ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 7. Bréf Odds Hjaltalíns til konungs dagsett 5. ágúst 1817.

⁹⁵⁷ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 7. Bréf Castenschiold stiftamtmanns til kansellisins dagsett 29. október 1817.

⁹⁵⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 32–34.

⁹⁵⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/83. Innkomin bréf 1817, örk 7. Bréf heilbrigðisráðsins til kansellisins dagsett 17. mars 1818.

Prestsþjónustubækur gefa innsýn í fæðingarhjálp Jóns Thorstensen, en þegar líða tók á 19. öld fóru prestar að skrá í athugasemdadálk við skírnið þegar um erfiðar fæðingar var að ræða og þá hvort lækna komu að fæðingunni og hvaða læknaáhöldum þeir beittu. Síkar skráningar voru ekki endilega háðar því hvort sængurkonan lést í fæðingu eða eftir hana. Mjög líklegt er að prestar hafi gert þetta vegna tilskipunar 24. desember 1802, þegar yfirsetukonur var gert að tilkynna prestum um andvana fæðingar eftir sjöunda mánuð meðgöngu og um börn sem dóu innan 24 klukkustunda eftir fæðingu.⁹⁶⁰ Sem dæmi var skráð í prestsþjónustubók Reykjavíkur 11. ágúst 1822 að þegar Sigríður Einarsdóttir húsfreyja í Þingholtum lenti í erfiðleikum með að fæða barn sitt hafi það verið tekið með töng.⁹⁶¹ Þar var Jón Thorstensen á ferðinni. Annar drengur, sem fæddist í Birgittubæ 6. júlí 1832 og var skírður Jón tveimur dögum síðar, hafði verið tekinn með fæðingartöng af Jóni, því móðir hans Kristín Aradóttir gat ekki fætt hann. Heppnaðist tangarfæðingin vel.⁹⁶² Samkvæmt ársskýrslu Jóns fyrir árið 1825 átti landlæknisembættið ennþá gömul fæðingarverkfæri frá árinu 1804, þ.e. *Frieds* fæðingartöng, höfuðbor *Smellies* og tvíbuga fæðingarkrók *Smellies*. Þá hafði embættið eignast nýja fæðingartöng sem Jón skráði sem *Saxtorphs accoucheur* töng.⁹⁶³ Hún var uppfinning Matthiasar Saxtorph prófessors og *accoucheur* við læknadeild Hafnarháskóla frá 1791. Þegar Saxtorph hannaði þessa töng hafði hann notast við tvær fæðingartangir. Önnur var fæðingartöng sem franskir lækniririnn André Levert (1703–1780) hafði látið smíða í París árið 1751. Sú töng hafði kúpta lögun (e. pelvis curve) þannig að auðvelt var að grípa um höfuð barnsins. Hin töngin var *Smellies* töng, en sú hafði lamir á handföngum. Hægt var að beygja tangarblöðin saman þannig að auðvelt var að ferðast með þessa töng annað hvort fótgangandi eða á hesti.⁹⁶⁴

Þegar Jón Thorstensen tók við embætti landlæknis gerði hann sér fljótlega grein fyrir miklum skorti á lærðum yfirsetukonum. Samkvæmt launalista 31. maí 1820 töldust lærðar íslenskar yfirsetukonur vera 19 talsins og fékk hver þeirra 5 ríkisdali og 34 skildinga í laun á ári.⁹⁶⁵ Jón hóf þegar að beita sér fyrir fjölgun lærðra yfirsetukvenna og 19. júlí 1823 samdi hann tillögur í sex liðum. Jón vildi að sýslumenn leituðust við að hafa við störf eina „examineret og vel oplært“ yfirsetukonu. Var hann fús til að bjóða þessum konum dvöl á heimili sínu meðan á yfirsetukvennanámi þeirra stæði eða eins lengi og þurfa þætti. Að loknu námi skyldu þær gangast undir próf hjá honum. Framfærsla kvennanna á meðan þær dvöldu hjá honum skyldi greidd eftir ákvörðun stiftamtmanns fyrir hverja viku. Átti

⁹⁶⁰ *Lovsamling for Island* VI. bindi (1792–1805), bls. 592–594.

⁹⁶¹ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 7. Prestsþjónustubók 1816–1838, bls. 39.

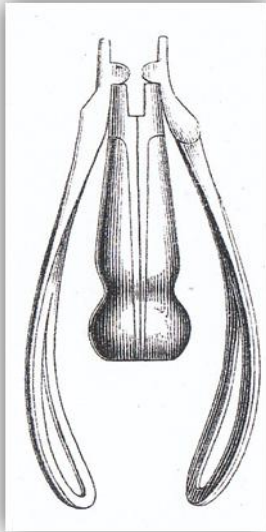
⁹⁶² ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 7. Prestsþjónustubók 1816–1838, bls. 158.

⁹⁶³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur lækna 1825–1830. Skýrsla Jóns Thorstensen landlæknis dagsett 31. desember 1825.

⁹⁶⁴ Bryan Hibbard, *The Obstetrician's Armamentarium*, bls. 39, 109.

⁹⁶⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 44–46. Í raun voru þær 20 talsins því í þessum hópi var ekki talin sænsk yfirsetukona í Reykjavík.

landlæknir síðan að ákveða í hvaða sýslum þær skyldu búa og starfa. Þá taldi hann skynsamlegast að yfirsetukona Reykjavíkur tæki með sér yfirsetukvennanema þegar hún aðstoðaði almúgakonur í Reykjavík og nágrenni, en þær yrðu þó að veita samþykki sitt fyrir því að nemarnir yrðu viðstaddir. Í fimmta lið taldi hann nauðsynlegt að fá sent *phantom*, mjaðmagrindarlíkan, til að notast við verklega kennslu.⁹⁶⁶ Tillögur Jóns náðu ekki fram að ganga.



Mynd 9 Samanbrotin fæðingartöng hönnuð af Matthias Saxtorph á 18. öld

Frekari tillögur um yfirsetukonur á Íslandi setti Jón fram í bréfi 8. apríl 1832 til Lorens Angel Krieger stift-
amtmanns. Jón taldi ástæðuna fyrir því hversu fáar konur legðu fyrir sig yfirsetukvennastarf vera að þær fengju lág laun að loknu námi. Hann nefnir í bréfinu að ekki sé til „spartelreglement“ eða aukatekjureglugerð fyrir yfirsetukonur, því almúginn sé ekki vanur að greiða yfirsetukonum laun og af þeim sökum sé í flestum tilfellum notast við það sem Jón kallar „kloge kjællinger“, konur sem kunnu til verka í fæðingarhjálp en höfðu ekki menntun að baki.⁹⁶⁷ Jón gaf lítið fyrir þekkingu þessara kvenna og taldi margar þeirra vera svo fákunnandi að þær viti ekki hvernig eigi að aðstoða konu í eðlilegri fæðingu og ef þörf sé á að beita vendingu geti þær ekkert gert nema láta konuna liggja og deyja Drottni sínum með fósturinu, ef ekki næðist í lækni eða yfirsetukonu sem kunnri til verka. Segir Jón ennfremur að á 12 ára embættisferli sínum hafi hann oft orðið vitni að sorglegum atburðum vegna skorts á „duelige jordepödre“.⁹⁶⁸ Hann sagðist oft hafa verið sóttur 16–20 kílómetra ofan úr byggðum nærri Reykjavík þar sem fæðandi konur höfðu legið þrjá til fjóra daga án þess að geta fætt. Í slíkum tilvikum hefði lærð yfirsetukona framkvæmt vendingu á barninu hefði hún verið til staðar. Slíkt hefði hjálpað konunni í þjáningum hennar í stað þess að undirbúa hana undir óumflýjanlegan dauða með bænalestri.⁹⁶⁹ Hér hampar Jón menntun yfirsetukvenna og gerir lítið úr þeirri þekkingu sem ólærðar yfirsetukonur höfðu aflað sér með reynslu.

Jón Thorstensen sat konungkjörinn á Alþingi árin 1847 og 1849. Stofnun spítala á Íslandi var honum hugleikið mál, eins og fram kemur í nefndarálitni hans í svokölluðu

⁹⁶⁶ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 456–457.

⁹⁶⁷ Gísli H. Kolbeins notar orðið „aunatekjureglugerð“ um „spartelreglement“ sjá *Skáld-Rósa: Ljósmyndir Rósa Guðmundsdóttir*, bls. 151; ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf dagsett 8. apríl 1832.

⁹⁶⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840, ótölusett. Bréf dagsett 8. apríl 1832.

⁹⁶⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840, ótölusett. Bréf dagsett 8. apríl 1832.

„læknaskipanarmáli“ þar sem borin hafði verið upp tillaga um að spítali yrði stofnaður í Reykjavík og læknum smátt og smátt fjölgað. Hann gerði grein fyrir álitinu sínu 26. júlí 1847 og sagði að á þeim 27 árum sem hann hefði starfað sem landlæknir hefði hann meðhöndlað 18 beinbrot og 16 sinnum dregið í lið, en verið „sóttur til yfir 100 kvenna í barnsnaði, og mundi þá vísindagrein, er þar að lýtur, ekki vera svo hægt að læra til hlítar hér á landi.“⁹⁷⁰

4 Yfirsetukvennapróf fellt út í nýju erindisbréfi landlæknis og héraðslækna

Þann 25. febrúar 1824 fékk landlæknir á Íslandi nýtt erindisbréf. Sama dag var gefið út erindisbréf handa héraðslæknum, en þeim hafði ekki fyrr verið sett sameiginlegt erindisbréf. Í báðum bréfunum var komið inn á skyldur þeirra gagnvart yfirsetukonum og fæðingarhjálp. Samkvæmt 21. lið áttu landlæknir og héraðslæknar að sjá til þess að víðast væri kostur að hafa lærðar yfirsetukonur við störf, en þar sem svo mátti ekki verða áttu þeir að veita hinum ólærðu yfirsetukonum nauðsynlegar leiðbeiningar. Einnig skyldu þeir sjá um að yfirsetukonur hefðu áhöld, sem fyrirskipuð voru í kansellíbréfi 12. ágúst 1817.⁹⁷¹ Í erindisbréfum þessum koma fram ný sjónarmið sem fólust í því að héraðslæknar áttu að leiðbeina ólærðum yfirsetukonum en ekki að prófa kunnáttu þeirra. Að öllum líkindum var þetta ákvæði sett inn vegna þekkingarleysis danskra embættismanna, enda bendir Jón Hjaltalín á það í grein í *Nýjum Félagsritum* árið 1844 að erindisbréfin hefðu verið samið af heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn. Hafði ráðið haft til samanburðar sömu skyldur landlækna og héraðslækna í Danmörku frá 4. mars 1818.⁹⁷² Jón taldi að skyldur þær sem komu fram í erindisbréfinu væru svo yfirgripsmiklar að ómögulegt væri fyrir lækna á Íslandi að uppfylla þær. Heilbrigðisráðið hefði mælt það eftir dönskum kvarða, en hvorki haft stærð Íslands né fólksfjölda í hverju læknaumdæmi til viðmiðunar. Það væri svo „fávíslega samið sumstaðar, að enginn skyldi ætla að höfundar þess hefði haft eina minnstu hugmynd um, hvernig til hagar á Íslandi og hversu stórt landið er og ördugt yfirferðar.“⁹⁷³

Það hefur ekki verið talin ástæða til að setja inn í erindisbréf fyrir héraðslækna í Danmörku árið 1818 að þeir létu konur gangast undir yfirsetukvennapróf, enda var starfræktur sérstakur yfirsetukvennaskóli í Kaupmannahöfn og svo hafði verið frá 1787. Frá 1804 sá prófessor í *artis obstetricia* alfarið um að kenna yfirsetukonum við yfirsetukvennaskólann í Kaupmannahöfn.⁹⁷⁴ Héraðslæknar í Danmörku áttu að aðstoða í

⁹⁷⁰ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1847*, bls. 584.

⁹⁷¹ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 521.

⁹⁷² Sjá erindisbréf landlækna og héraðslækna í Danmörku frá 4. mars 1818 í: *Collegial tidende for Danmark: Med kongeligt allernådigst privilegium 13 og 14*, bls. 191.

⁹⁷³ J[ón] H[jaltalín], *Um læknaskipun á Íslandi*, bls. 48.

⁹⁷⁴ Gordon Norrie, „Det Danske Jordemodervæsens historie“, bls. 93.

erfiðum fæðingartilfellum ef þeir voru kallaðir til og gildi það bæði fyrir dönsku og íslensku erindisbréfin frá 1818 og 1824.⁹⁷⁵

Þó að það væri ekki í verkahring landlæknis að láta yfirsetukonur gangast undir próf samkvæmt erindisbréfi landlæknis frá 25. febrúar 1824 tók Jón Thorstensen að sér að prófa verðandi yfirsetukonur.⁹⁷⁶ Á árunum 1822–1852 gengust 26 konur undir yfirsetukvennapróf hjá honum (sjá viðauka 2). Það vekur athygli að sex þeirra voru ógiftar, 18 giftar, ein ekkja og ein fráskilin. Áfram skipti hjúskaparstaða kvennanna máli því giftar konur voru í meirihluta en ógiftar konur höfðu þó aldrei verið eins margar í náminu frá því að byrjað var að kenna konum yfirsetukvennafræði árið 1761. Aðeins tvær ógiftar konur höfðu til þess tíma verið við yfirsetukvennanám og luku báðar prófi. Allar konurnar fengu verklegar æfingar hjá Jóni á *phantom* í öllum þeim „håndgreb der høre til besværlige og umuelige fødsler“ og einnig í meðferð á ungbörnum og sængurkonum eftir fæðinguna. Æfingar á *phantominu* fór fram á heimili landlæknis nema í einu tilfelli þar sem hann ferðaðist með sjálft *phantomið* að heimili Ragnheiðar Ólafsdóttur að Bráðræði í Reykjavík.⁹⁷⁷

Konurnar sem gengust undir yfirsetukvennapróf hjá Jóni voru hjá honum frá átta dögum upp í 70 daga eins og viðauki 2 ber með sér. Hversu lengi þær voru í námi hjá landlækni fór eftir reynslu þeirra af yfirsetukvennastörfum. Sem dæmi má nefna var „pigen“, eins og Jón titlar Guðlaugu Kristjánsdóttur, 17 ára ógifta hreppstjóradóttur frá Þingvallasókn lengst allra í yfirsetukvennanámi eða í 70 daga, þ.e. frá 29. apríl til 7. júlí 1830. Þann dag gekkst hún undir próf og varð yfirsetukona Árnassýslu.⁹⁷⁸ Guðlaug er jafnframt yngsta konan sem tekin var í yfirsetukvennanám á Íslandi frá því að farið var að kenna konum yfirsetukvennafræði. Sú sem var styst hjá Jóni var Sigríður Hannesdóttir, 55 ára ekkja úr Árnassýslu. Hún dvaldi hjá Jóni í átta daga árið 1834, enda kom fram hjá Jóni í bréfi til stiftamtmanns 22. október 1834 að Sigríður hefði í fleiri ár „tjent som jordemoder og således både fået erfaring og indsigter i dette fag.“⁹⁷⁹ Af þeim sökum taldi hann hana aðeins þurfa átta daga þar sem hann fór í gegnum ýmis erfið fæðingartilfelli á *phantom* og lét hana gera æfingar á líkaninu. Sigríður tók próf 8. október 1834 og varð yfirsetukona Árnassýslu, aðallega í Stokkseyrarhreppi.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 522; *Collegial tidende for Danmark*, bls. 191.

⁹⁷⁶ Sjá erindisbréf landlæknis á Íslandi frá 25. febrúar 1824; *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 504–515.

⁹⁷⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf dagsett 15. febrúar 1833.

⁹⁷⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 6. Bréfabók 1825–1832. Bréf til stiftamtmanns dagsett 9. júlí 1830. Í *Ljósmeður á Íslandi I*. bindi, bls. 142, segir að Guðlaug hafi ekki numið yfirsetukvennafræði svo kunnugt sé. Það er ekki rétt.

⁹⁷⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf til stiftamtmanns dagsett 22. október 1834.

⁹⁸⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf til stiftamtmanns dagsett 22. október 1834. Sjá um Sigríði Hannesdóttur í *Ljósmeður á Íslandi I*. bindi, bls. 541–542. Þar kemur fram að hún sé fráskilin en samkvæmt Jóni Thorstensen var hún ekkja. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni 16. október árið 1834 en ekki 16. júlí 1834 eins og fram kemur í *Ljósmeður á Íslandi I*. bindi.

Athygli vekur að yfirsetukona Reykjavíkur, Kristine Elisabet Möller, virðist ekki hafa tekið þátt í verklegri kennslu yfirsetukvenna, þrátt fyrir að hún hefði að baki yfirsetukvennanám í Svíþjóð. Anna Sigurðardóttir bendir á það í grein sinni um barnsurð að breytingar voru gerðar á náminu eftir að Margrete Katrine Magnus lét af embætti 14. maí 1805. Eftir það var ekki skylt að kenna verklega hluta starfsins sem m.a. fólst í því að konur fylgdust með reyndum yfirsetukonum taka á móti börnum.⁹⁸¹ Þannig var búið að taka fyrir að yfirsetukonur gætu leiðbeint öðrum konum í verklega hluta fæðingarhjálparrinnar. Um þá leiðsögn áttu lækna einir að sjá og nota til þess mjaðmagrindarlíkan.

Í embættistíð Odds Hjaltalíns landlæknis hafði borist tilkynning frá kansallí, dagsett 12. ágúst 1817, þar sem talin voru upp þau áhöld sem lærðar yfirsetukonur skyldu hafa með sér í vitjun til fæðandi kvenna. Var tilkynningin birt í *Klausturpóstinum* í mars 1819. Áhöldin voru bíldur úr messing ásamt tveimur járnfjöðrum til blóðtöku, eitt stykki þvagpípa úr silfri sem þræða skyldi upp í þvagöng til að sækja þvag, stólpípa til skolonar í endaparm og loftblásturspípa til að blása lofti í lungu barna við lífgunartilraunir. Sömu áhöld höfðu lærðar yfirsetukonur í Danmörku fengið samkvæmt yfirsetukvennalögum 10. nóvember 1810. Í bréfi kansallís kom fram að þessi verkfæri kostuðu 29 ríkisdali og var tekið fram að amtmenn hefðu leyfi til að skjóta útvegum þessara verkfæra á frest ef hún yrði of þungbær fyrir fjárhag embættanna. Fæðingarstól með dýnu sem kostaði um 60 ríkisdali áttu þær einnig að hafa meðferðis, en þar sem erfitt gat verið fyrir yfirsetukonu að ferðast með stólinn skyldi hann tekinn út fyrir dreifbýlin.⁹⁸²

Tólf ár liðu þar til fyrsta lærða yfirsetukonan fékk eitt af þessum áhöldum, þ.e. endaparmssprautuna. Elisabet Björnsdóttir (1791–1854) bóndadóttir úr Reykholts sókn í Borgarfjarðarsýslu fékk eftir yfirsetukvennapróf 16. júlí 1829 „klysterspröjte“ eða stólpípu til skolonar í endaparm til að mýkja hægðir fyrir fæðinguna. Elisabet hafði dvalið hjá landlækni við yfirsetukvennanám í 32 daga.⁹⁸³ Árið 1843 hóf landlæknir að útteila fleiri verkfærum til lærðra yfirsetukvenna. Það ár fékk Katrín Guðmundsdóttir, verðandi yfirsetukona Bessastaða- og Garðasóknar í Gullbringusýslu, sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá honum 7. júní 1843, fyrst kvenna kennslu í að taka blóð með bíld og leiðsögn í að taka þvag hjá fæðandi konu með þvaglegg. Hún hafði dvalið við nám hjá landlækni í tæpan mánuð og eftir prófið fékk hún með sér bíld, þvaglegg og stólpípu.⁹⁸⁴

⁹⁸¹ Anna Sigurðardóttir „Úr veröld kvenna – Barnsurður“, bls. 188; *ÞÍ*. Hið danska kansallí. KA/64. Innkomin bréf 1804, ör 23. Bréf dagsett 5. september 1804.

⁹⁸² „Markverðust bréf stjórnarráðanna, send til Íslands 1817“, bls. 35–36; *Lovsamling for Island VII*. bindi, bls. 699–701; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsurður“, bls. 212.

⁹⁸³ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 6. Bréfabók 1825–1832, ótölusett. Bréf landlæknis til stiftamtmanns dagsett 16. júlí 1829.

⁹⁸⁴ *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 8. Bréfabók 1840–1848, ótölusett. Bréf landlæknis til stiftamtmanns dagsett 7. júní 1843.

5 Hlutverk héraðslækna gagnvart yfirsetukonum og fæðingum

Í bréfi kansallís til rentukammers 12. maí 1827 er vitnað í tillögur sem tveir amtmenn á Íslandi höfðu sett fram og vörðuðu lærðar yfirsetukonur. Það voru Bjarni Þorsteinsson í Vesturamti og Grímur Jónsson í Norður- og Austuramti sem lögðu til að verðandi yfirsetukonum yrði kennt af héraðslæknum eða öðrum starfandi læknum, þannig að með tíð og tíma yrði hægt að ráða lærðar yfirsetukonur í hvern hrepp.⁹⁸⁵ Hér vísa amtmennirnir til erindisbréfs handa héraðslæknum 25. febrúar 1824, en á verksviði héraðslækna var m.a. að leiðbeina ólærðum yfirsetukonum.⁹⁸⁶ Heilbrigðisráðið taldi sig ekki geta treyst hæfni starfandi héraðslækna við leiðsögn yfirsetukvenna, því þeir hefðu ekki þekkingu í yfirsetukvennafræði. Tekið var fram í bréfi kansallís að leiðsögn héraðslækna á Íslandi fyrir verðandi yfirsetukonur yrði lögð niður þar til hæfir læknar kæmu til starfa. Þess í stað átti að senda 500 eintök af kennslubókinni *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, því konur á Íslandi væru nú sviptar nauðsynlegri tilsögn. Vonast var þó til að með tíð og tíma gætu héraðslæknar farið að sjá um kennslu verðandi yfirsetukvenna og bundnar voru vonir við þá ungu íslensku karla sem voru í læknanámi í Kaupmannahöfn.⁹⁸⁷

Næst var fjallað um þetta atriði í bréfi frá kansallínu til stiftamtmanns 16. mars 1833. Heilbrigðisráðið taldi nú ekkert því til fyrirstöðu að héraðslæknar á Íslandi byrjuðu að leiðbeina yfirsetukonum. Var tekið fram að núverandi héraðslæknar gætu það, nema Sveinn Pálsson í Vík. Var gefin sú skýring að hann skorti þekkingu í yfirsetukvennafræði því hann væri ekki lærður í Kaupmannahöfn.⁹⁸⁸ Ástæðan fyrir þessum breytingum hjá heilbrigðisráðinu var að nýir héraðslæknar voru komnir til starfa á Íslandi. Hvidsteen lyfjafræðingur og héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins var dáinn, en tveir gamlir héraðslæknar sátu enn í embættum sínum, þeir Sveinn Pálsson í austurhéraði Suðuramtsins og Oddur Hjaltalín í suðurhéraði Vesturamtsins.⁹⁸⁹

Á árunum 1819–1837 hófu 11 héraðslæknar störf á Íslandi og höfðu allir lokið því prófi sem heilbrigðisráðið hafði gert að skilyrði fyrir ráðningu þeirra, þ.e. *examen chirurgicum* prófi frá skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn. Meðan á náminu stóð var þeim boðið að starfa um tíma á fæðingarstofnuninni í borginni áður en þeir héldu til Íslands. Það gefur til kynna að dönsk heilbrigðisyfirvöld hafi viljað að karlarnir kæmu að fæðingum. Þá áttu þeir einnig að hafa með höndum að kenna konum yfirsetukvennafræði. Í þessum hópi héraðslæknanna voru sex Danir og fimm Íslendingar.

⁹⁸⁵ *Lovsamling for Island IX*. bindi (1826–1831), bls. 182.

⁹⁸⁶ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 521.

⁹⁸⁷ *Lovsamling for Island IX*. bindi (1826–1831), bls. 182.

⁹⁸⁸ *Lovsamling for Island X*. bindi (1832–1836), bls. 285–286.

⁹⁸⁹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 377, 383, 497, 574–574, 736–737.

Tafla 4 Nýir héraðslæknar á Íslandi árin 1819–1837

Nafn	Staða föður	Hveger lauk <i>examen chirurgicum</i> frá skurðlækna-akademíunni í 1818	Aldur þegar lauk námi	Hjúskaparstaða þegar lauk námi	Hveger skipaður/settur?	Fjöldi daga sem kandídat á fæðingarskólun í Kaupmannahöfn	Læknaundemi	Hjúskaparstaða sem héraðslæknar	Hveger lausn?	Árnfjöldi í embætti
Jørgen Kjerulf (1793–1831)	Uppbóshaldari í Kaupmannahöfn	1818	25 ára	Ókventur	Skipaður 14. maí 1819	?	Austfirringa-fjórðungur	Kventist íslenski bóndadóttur og ekkju árið 1820	Lést á Brekku í Fjötsdal 11. des. 1831	12 ár
Jørgen Wichmann Hoffmann (1774–1836)	Lyfsali í Maribo á Lálandi	1817	43 ára	Ókventur	Skipaður 9. ágúst 1820	1. sept. – 20. des. 1820 = 111 dagar	Norðlendinga-fjórðungur	Ókventur	Lausa 5. okt. 1831	11 ár
Carl Ferdinand Lund (1786–1831)	Týðsraðsmaður í Kaupmannahöfn	1818	32 ára	Ókventur	Skipaður 23. jan. 1828	21. mars – 22. maí 1828 = 63 dagar	Vestmannaeyjar	Kventist danski konu í Danmörku árið 1819	Lést 4. des. 1831 í Vestmannaeyjum	3 ár
Páll Þorbergsson (1797–1831)	Bóndi á Hafsteinsstöðum í Skagaflirði	1828	31 árs	Ókventur	Skipaður 21. júlí 1830	?	Norðurland Vesturamtsins	Kventist íslenski prófessadóttur árið 1828	Druknaði á Breiðafirði 9. júlí 1831 á leið til læknaundemis síns	0
Jón Ögmundsen (1806–1857)	Verslunarsjóri á Eskifirði	1831	25 ára	Ókventur	Skipaður 11. maí 1832	4. júlí – 22. okt. 1836 = 111 dagar (eftir að hafa starfað á Íslandi)	Norðurland Vesturamtsins	Ókventur á meðan hann var héraðslæknir á Íslandi	Lausa 30. jan. 1835	3 ár
Eggert Johnsen (1798–1855)	Bóndi á Melum í Hrítafirði	1832	34 ára	Ókventur	Skipaður 11. maí 1832	23. maí – 6. júlí 1832 = 45 dagar	Norðlendinga-fjórðungur	Kventist danski konu árið 1838	Lést á ferð á Húsavík 29. júlí 1855	23 ár
Hans Peter Johan Beldring (1800–1844)	Rennuskrifari í Kaupmannahöfn	1832	32 ára	Ókventur	Skipaður 17. ágúst 1832	1. júní – 23. ágúst 1832 = 84 dagar	Austfirringa-fjórðungur	Kventist danski yfirsetukonu á Íslandi árið 1833	Lést á Brekku í Fjötsdal 11. maí 1844	12 ár
Carl Hans Ulrik Bolbroe (1804–1888)	Prestur í Batterup við Holbæk á Sjálandi	1830	26 ára	Ókventur	Skipaður 7. des. 1832	6. mars – 27. apríl 1833 = 53 dagar	Vestmannaeyjar	Ókventur	Lausa 31. sept. 1839	7 ár

Nafn	Stæða fjóður	Hvætur lauk examén skurðbækna- chirurgíum frá akademíunni í kaupmannahöfn?	Aldur þegar lauk námi	Hjúskaparstaða þegar lauk námi	Hvætur skipaður/settur?	Fjöldi daga sem kandiðat á fæðingartíðunni í kaupmannahöfn	Læknunndemi	Hjúskaparstaða sem héraðsleiknarr	Hvætur lausn?	Ár af fjöldi í embætti
Skúli Thorensen (1805–1872)	Sýslamaður og móðir hans, Steinnur dóttir Bjarna Pálssonar handlæknis	1834	29 ára	Ókvæntur	Skipaður 4. júní 1834	10. apríl – 18. júní 1834 = 70 dagar	Austurhérað Suðurlands	Kvæntist íslenski konu, dóttur konræktors í Skálholti, árið 1836	Lausn 17. apríl 1869	35 ár
Andreas Peter Jensen (1810–1863)	Fornalli í Kaupmannahöfn	1832	22 ára	Ókvæntur	13. maí 1835	22. apríl – 24. júní 1835 = 54 dagar	Norðurland Vesturlands	Kvæntist danski konu í Danmörku árið 1835	Lausn 19. mars 1846	11 ár
Jósef Skarfasón (1802–1875)	Prestur á Skeggjastöðum á Langanesströnd	1837	35 ára	Ókvæntur	Settur 1837. Skipaður 31. mars 1856	7. júní – 18. júlí 1837 = 42 dagar	Himavetrans- og Skagafljarbærshúsur	Kvæntist íslenski dóttur umboðsmanns árið 1837	Lést að Hrausum 30. júlí 1875	38 ár

Heimildir: *DRA*. 259. Protokoll over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839, bls. 1, 4, 7–10; *Þí*. Hlið danska kanselli. KA/86. Innkomin bréf 1819, örk 48; KA/89. Innkomin bréf 1820, örk 45; KA/114. Innkomin bréf 1828, örk 10; KA/119. Innkomin bréf 1829, örk 27; KA/126. Innkomin bréf 1832, örk 25, 28, 31; KA/128. Innkomin bréf 1832, örk 7; KA/135. Innkomin bréf 1834, örk 3; KA/136. Innkomin bréf 1834, örk 5, 31; KA/138. Innkomin bréf 1835, örk 10; KA/169. Innkomin bréf 1844, örk 21; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 140–141, 186, 207, 377, 398, 461, 497, 543, 643, 707–708; Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkaster sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 11, 13, 14, 22–23, 25.

Allir þessir karlar voru ókvæntir þegar þeir luku námi. Þrír þeirra kvæntust ekki en hinir gengu í hjónaband strax að loknu námi eða eftir skipun í embætti héraðslæknis. Aðeins einn þeirra, Hans Peter Johan Beldring héraðslæknir í Austfirðingafjórðungi, kvæntist yfirsetukonu, Frederikke Christine Jensen. Hún hafði lokið yfirsetukvenna-prófi frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn 28. apríl 1832.⁹⁹⁰ Frederikke Christine kom hingað til lands haustið 1833 ásamt ungum syni þeirra sem hafði fæðst á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn 28. apríl 1833, en þar höfðu þau verið við nám. Beldring og Frederikke giftu sig í Valþjófsstaðarkirkju 16. júlí 1833 og hóf hún störf sem yfirsetukona í Múlasýslu (sjá viðauka 4).⁹⁹¹

Allir umsækjendur nema þrír höfðu hlotið verklega þjálfun á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn áður en þeir tóku við embættum héraðslækna. Það voru þeir Jörgen Kjerulf, Jón Ögmundsen og Páll Þorbergsson. Sá síðastnefndi komst aldrei á leiðarenda í sitt umdæmi þar sem hann druknaði á ferð um Breiðafjörð 9. júlí 1831. Jón Ögmundsen var skipaður héraðslæknir í norðurhérað Vesturamtsins 11. maí 1832, fékk lausn frá embættinu þremur árum síðar og sigldi aftur til Kaupmannahafnar. Hann hóf verklega þjálfun sem kandídat á fæðingarstofnuninni 4. júlí 1836. Jósef Skaftason, sem ekki var búíð að skipa sem héraðslækni eftir að hafa lokið *examen chirurgicum* árið 1837, fékk þrátt fyrir það að starfa sem kandídat á fæðingarstofnuninni frá 7. júní til 18. júlí 1837 og stendur fyrir aftan nafn hans í Protokoll fyrir kandídata á fæðingarstofnuninni þetta: „Vil reise til Island“.⁹⁹² Af þeim sökum hefur hann fengið að fara þangað inn til að fá verklega þjálfun í fæðingarhjálp.

Í þessum hópi nýrra héraðslækna var fyrsti héraðslæknirinn í Vestmannaeyjum, en 6. júní 1827 voru þær gerðar að sérstöku læknaumdæmi.⁹⁹³ Vestmannaeyjar höfðu frá því að læknaumdæmið austurhérað Suðuramtsins var stofnað árið 1799 tilheyrt því. Fyrsti héraðslæknirinn í Vestmannaeyjum var danskur skurðlæknir, Carl Ferdinand Lund. Hann kom til landsins ásamt eiginkonu sinni, Anna Louise Christine (1795–1859), og þremur börnum.⁹⁹⁴ Tíu ár voru frá því að Lund hafði lokið *examen chirurgicum* prófi frá skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn og eftir skipun í embætti héraðslæknis í Vestmannaeyjum hóf hann að starfa á fæðingarstofnuninni í

⁹⁹⁰ DRA. 2183 B. Danmarks Jordemoderskole, København. Protokol, Jordemoderuddannelsens historie, „Jordemoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 253.

⁹⁹¹ Árið 1832 kom Beldring „distriktskirurgus“ til Íslands og settist að á Brekku í Valþjófsstaðarsókn í Norður-Múlasýslu. Sjá: ÞÍ. Kirknasafn. Valþjófsstaður í Fljótsdal BA 2. Prestsþjónustubók 1817–1867, bls. 105, 168; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 109–109; *Vef. Rigsarkivet í Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse*: <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=6#6,2359-opslag/67>>. Skoðað 6. maí 2016.

⁹⁹² DRA. 259. Protokol over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839, bls. 8–10.

⁹⁹³ *Lovsamlng for Island* IX. bindi (1826–1831), bls. 193–194.

⁹⁹⁴ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/114. Innkomin bréf 1828, örð 10. Sjá úrskurð um veitingarbréf fyrir Carl F. Lund héraðslækni í Vestmannaeyjum dagsettur 14. júní 1828.

Kaupmannahöfn og var þar við verklegt nám fram til 16. maí 1828.⁹⁹⁵ Eftir það sigldi hann til Íslands með nýja fæðingartöng *Saxtorphs* sem kostaði 14 ríkisdali og einn þvaglegg úr silfri fyrir konur sem kostaði þrjá ríkisdali, eins og fram kemur á reikningi Cotzand áhaldakaupmanns í Kaupmannahöfn 15. maí 1828.⁹⁹⁶ Ekki greinir Lund frá aðkomu sinni að fæðingarhjálp í skýrslum til heilbrigðisráðsins árin 1828, 1829 og 1830.⁹⁹⁷ Hann lést í Vestmannaeyjum 4. desember 1831.⁹⁹⁸

Flairi læknar sóttu um að verða héraðslæknar á Íslandi en fengu ekki. Árið 1823 sótti Ólafur Thorarensen um embætti en var hafnað af heilbrigðisráðinu þann 11. apríl þar sem hann hafði ekki tilskilið skurðlæknapróf.⁹⁹⁹ Hann hafði árið 1819 sótt um að verða landlæknir á Íslandi en var hafnað þar sem hann hafði ekki lokið tilskildu læknaprófi. Staða Ólafs var nokkuð sérstök því í stöðu héraðslæknis hafði hann ekki þá menntun sem krafist var þótt hann hefði í raun meiri menntun. Ólafur hafði frá 1820 búið að Espihóli í Eyjafirði og stundaði lækningar, en fékk aldrei skipun sem læknir á Íslandi.¹⁰⁰⁰ Ólafur tók eina konu í yfirsetukvennanám og lét hana gangast undir próf vorið 1821. Það var Guðrún Gunnarsdóttir 27 ára húsfreyja á Stórubrekku og verðandi yfirsetukona Eyjafjarðarsýslu.¹⁰⁰¹ Í heilbrigðisskýrslu fyrir árið 1833, þar sem hann titlar sig „candidatus medicinae“ biður hann um mjaðmagrindarlíkan til að nota við kennslu verðandi yfirsetukvenna. Kom fram í bréfi hans að vegna „besværliche reiser om vinterdager“ taldi hann það vera nauðsynlegt, þótt hann væri ekki skipaður héraðslæknir, „at der ved distrikts chirurgicates befandts et phantom“, þar sem verðandi yfirsetukonur gætu fengið þjálfun í handtökum við fæðingarhjálp.¹⁰⁰² Honum varð að ósk sinni og fékk hann mjaðmagrindarlíkan sent frá Kaupmannahöfn að Hofi í Hörgárdal sumarið 1835. Ole Bang dekanus Hafnarháskóla tilkynnti kansellíu 4. maí 1835 að heilbrigðisráðið hefði komið mjaðmagrindarlíkani sem eigi að fara til Íslands fyrir á

⁹⁹⁵ DRA. 259. Protokoll over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839, bls. 4; Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn*, bls. 11.

⁹⁹⁶ Sjá kvittun sem Lund undirritar í Kaupmannahöfn 16. maí 1828 þegar hann tekur við tönginni og þvagleggnum af Cotzand kaupmanni. ÞÍ. Skjalasafn rentukammers. B20/1. Bréfadagbók 16 1828.

⁹⁹⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 2. Ársskýrslur lækna 1825–1830. Ársskýrslur lækna 1828. Skýrsla Carls Ferdinands Lunds dagsett 21. janúar 1829; Ársskýrslur lækna 1829. Skýrsla Carls Ferdinands Lunds dagsett 17. janúar 1830; Ársskýrslur lækna 1830. Skýrsla Carls Ferdinands Lunds dagsett 4. janúar 1831.

⁹⁹⁸ DRA. 259. Protokoll over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839, bls. 4.

⁹⁹⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/126. Innkomin bréf 1832, ör 31.

¹⁰⁰⁰ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 620.

¹⁰⁰¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók 1819–1824, bls. 70; D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1824. Skýrsla Jörgens Wichmanns Hoffmanns dagsett 3. janúar 1825; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 186–187.

¹⁰⁰² ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/136. Innkomin bréf 1834, ör 4. Heilbrigðisskýrsla Ólafs Thorarensen fyrir árið 1833.

skrifstofu í rentukammerinu.¹⁰⁰³ Ólafur var stórtækur á þessum tíma og fór fram á það við kansellíð í desember 1834 að koma upp byggingu við heimili sitt á Hofi til að nota sem sjúkrahús, en því var hafnað.¹⁰⁰⁴ Engar heimildir finnast um að Ólafur hafi kennt nokkurri konu yfirsetukvennafræði eftir að hafa fengið mjaðmagrindarlíkanið árið 1835 né látið þær gangast undir próf, ef frá er talin konan sem hann kenndi árið 1821. Ólafur sneri sér að bústörfum og gerðist bóndi eins og fram kemur í heilbrigðisskýrslu Jóns Thorstensen landlæknis fyrir árið 1848: „Candidatus Thorarensen befatter sig aldeles ikke med praxis, men lever allene af bondedrift og sine arvede midler“.¹⁰⁰⁵

Allir héraðslæknar á Íslandi áttu að leiðbeina yfirsetukonum samkvæmt erindisbréfi 25. febrúar 1824.¹⁰⁰⁶ Peter Fjeldsted Hoppe stiftamtmaður fékk tilkynningu frá danska kansallínu dagsetta 16. mars 1833 þess efnis að nú gætu yfirsetukonur aftur ferðast til „distriktslægen for at undervises“ og verja skyldi peningum jarðabókarsjóðs til kaupa á *phantom* handa héraðslæknum til að geta kennt konunum rétt handtök við fæðingarhjálpinu.¹⁰⁰⁷ Aðeins þrjár af 11 héraðslæknum sem taldir eru upp í töflu 4 áttu eftir að koma að leiðsögn verðandi yfirsetukvenna. Þeir voru Eggert Johnsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi, Skúli Thorarensen héraðslæknir í austurhéraði Suðuramtsins og danski héraðslæknirinn Andreas Peter Jensen í norðurhéraði Vesturamtsins. Heimild er fyrir því að hann hafi komið að einni leiðsögn, því hann segir í ársskýrslu 1843 að hann hafi verið kallaður til fæðandi konu til að kanna stöðu barns í móðurkviði og til að leiðbeina ólærðri yfirsetukonu.¹⁰⁰⁸

Á árunum 1821–1854 gengust 14 konur undir yfirsetukvennapróf hjá öðrum en Jóni Thorstensen landlækni. Hjá Ólafi Thorarensen gekkst ein kona undir yfirsetukvennapróf, svo sem þegar er getið. Hjá Eggerti Johnsen héraðslækni í Norðlendingafjórðungi gekkst ein kona undir próf 16. október 1832, Þorgerður Jónsdóttir 31 árs húsfreyja á Munkaþverá og verðandi yfirsetukona Eyjafjarðarsýslu.¹⁰⁰⁹ Ekki er vitað hvort Eggert hafi notast við *phantom* til að sýna Þorgerði verklega þætti yfirsetukvennastarfsins árið 1832 en heimild er fyrir því að hann hafi fengið *phantom* til kennslu yfirsetukvenna árið 1852.¹⁰¹⁰ Skúli Thorarensen héraðslæknir í austurhéraði Suðuramtsins var afkastamikill þegar kom að því að leiðbeina konum og lét þær gangast undir yfirsetukvennapróf. Á árunum 1841–1854 gengust níu konur undir próf hjá honum (sjá viðauka 2). Kansellíð veitti Skúla

¹⁰⁰³ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/138. Innkomin bréf 1835, örk 3.

¹⁰⁰⁴ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/136. Innkomin bréf 1834, örk 30. Bréf dagsett 23. desember 1834.

¹⁰⁰⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1848. Skýrsla Jóns Thorstensen dagsett 12. janúar 1849.

¹⁰⁰⁶ *Lovsamling for Island VIII*. bindi (1819–1825), bls. 521.

¹⁰⁰⁷ *Lovsamling for Island X*. bindi (1832–1836), bls. 287.

¹⁰⁰⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1843. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 30. desember 1843.

¹⁰⁰⁹ *Ljósmaður á Íslandi I*. bindi, bls. 671.

¹⁰¹⁰ *Lovsamling for Island XV*. bindi (1851–1854), bls. 295.

sérstakt leyfi 2. mars 1844 til að „oplære jordemödre til ansættelse af overövrigheden på sådanne steder i hans distrikt, hvor man har trang til dem“.¹⁰¹¹ Þá kom fram að *phantom* skyldi sent til hans frá Kaupmannahöfn og gera má ráð fyrir að hann hafi fengið það.¹⁰¹² Þrjár kvennanna urðu yfirsetukonur í Vestur–Skaftafellssýslu, þrjár í Árnessýslu og þrjár í Rangárvallasýslu. Allar voru þær giftar bændum. Elsta konan var 57 ára og sú yngsta 22 ára.¹⁰¹³

6 Héraðslæknar takast á við erfiðar fæðingar

Í þessum kafla verður fjallað um aukna aðkomu héraðslækna að erfiðum fæðingum og dæmi tekin um slíkt. Fæðingarhjálp lækna jókst þegar nýju lærðu héraðslæknarnir hófu störf á Íslandi á þriðja áratug 19. aldar, enda voru þeir vel í stakk búinir til að takast á við slíkar fæðingar. Þeir höfðu fengið að starfa um tíma á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn áður en þeir tóku við embættum. Að verðandi héraðslæknar gegndu störfum á fæðingarstofnunni áður en þeir fluttust til Íslands hafði ekki tíðkast áður. Dönsk stjórnvöld mæltust til að þessir læknar fengju verklega þjálfun í fæðingum og hófst það átták á 19. öld. Samkvæmt nýrri kennslubók á íslensku, *Kennslubók handa yfirsetukonum* eftir danska læknum Carl Edvard Maius Levy (1808–1865) sem kom út í Reykjavík árið 1846, hafði ábendingum um að láta sækja lækni, ef erfiðleikar steðjuðu að móður eða barni í fæðingu, fjölgað verulega. Leiddi þetta til þess að læknar í Danmörku fóru að hasla sér völl á þessu sviði og stíga enn betur inn í yfirsetukvennastörf. Þegar bókin kom út árið 1846 voru liðin 57 ár frá því *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* kom fyrst út. Gunnlaugur Þórðarson (1819–1861) læknanemi hafði verið fenginn til að þýða á íslensku dönsku kennslubókina *Udtog af fødselsvidenskaben, lærebog for jordemødre* sem kom út í Kaupmannahöfn 1846. Í henni hafði ábendingum til yfirsetukvenna um að láta sækja lækni fjölgað verulega miðað við *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* frá 1789. Í þeirri bók voru ábendingar um að yfirsetukona léti sækja lækni 12 talsins og af þeim voru tvær tangarfæðingar.¹⁰¹⁴ Í *Kennslubók handa yfirsetukonum* voru skráð tilfelli þess að láta sækja lækni 31 talsins og af þeim voru sex tangarfæðingar.¹⁰¹⁵ Dregið hafði úr frásögnum af blóðtökum í síðari kennslubókinni en aukning varð aftur á móti á lýsingum á tangarfæðingum. Í fyrri bókinni voru fjórar ábendingar um að taka skyldi konu blóð í fæðingu. Blóðtökur í

¹⁰¹¹ *Lovsamling for Island XIII*. bindi (1844–1847), bls. 31.

¹⁰¹² *Lovsamling for Island XIII*. bindi (1844–1847), bls. 32.

¹⁰¹³ Þ.Í. Skjalasafn landlæknis A, 8. Bréfabók 1840–1848. Bréf til stiftamtmanns 17. maí 1847; *Ljósmeður á Íslandi*, I. bindi, bls. 183, 238–239, 307, 365, 432, 495, 587, 690, 698.

¹⁰¹⁴ Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 110, 141–143, 156–157, 163, 166–167, 179–180.

¹⁰¹⁵ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 27, 126, 156, 166, 179, 192–194, 196–197, 200, 205, 206–208, 210, 219, 223, 251, 254, 258, 275, 293, 297–298, 313–314, 324, 331.

fæðingum voru framkvæmdar m.a. til að draga úr hríðum og einnig þegar hríðir voru of kröftugar, við krömpum í fæðingu, við velgju og uppköstum.¹⁰¹⁶

Í *Kennslubók handa yfirsetukonum* frá 1846 var tekið fram að kæmist yfirsetukona að því við rannsókn á fæðingarpörtum konu að henni væri hætta búin átti hún gæta þess að láta konuna ekki vita svo hún yrði ekki hrædd, heldur gjöra „lækninum njósn um það.“¹⁰¹⁷ Það sama átti við ef kanna skyldi hvort líf væri með fósturinu en þá átti yfirsetukonan að leggja eyrað við kvið konunnar til að heyra hjartslátt fóstursins. Tekið var fram að læknirinn skyldi í þessu skyni hafa „einskonar heyrnarpípu“.¹⁰¹⁸ Þarna er í fyrsta skiptið fjallað um hlustunarpípu til að heyra eftir fósturhljóði, en ekki er vitað hvort læknar hér á landi hafi árið 1846 átt slíkt áhald.

Ef hríðir hjá fæðandi konu voru of harðar og of ákafar eða barnið lá skakkt og mjaðmagrind konunnar var of þröng, þannig að „fæðingin fyrir þá sök mistekst með öllu“, átti yfirsetukonan að láta sækja lækni.¹⁰¹⁹ Einnig voru fyrirmæli um að láta sækja lækni ef holdbrúnir kynfæris konunnar rifnuðu það mikið við fæðinguna að yfirsetukonan gat ekki komið þeim í samt lag.¹⁰²⁰ Ef leg fæðandi konu rifnaði í fæðingu, sem lýsti sér í sárum verkjum í kviðnum og því að konan missti allan mátt, skyldi yfirsetukonan láta sækja lækni. Tekið var fram að ef langt var til hans skyldi hún sjálf snúa barninu og reyna að ná því áður en móðirin gæfi upp öndina. Þá gátu komið upp aðstæður sem gátu hindrað fæðingu, til dæmis uppköst og velgja. Ef uppköstin hættu ekki átti yfirsetukonan að láta sækja lækni. Þegar um var að ræða mikinn blóðmissi þannig að fæðandi kona féll í yfirlið eða ef um háskalegar taugateygjur var að ræða, veikindi í kviðnum svo sem vatnssýki eða lifrarsýki sem gat hindrað eðlilega fæðingu og ef barnið var óeðlilega stórt og ekki rétt skapað átti læknirinn að ná því út með tóngum. Ef líkur voru á að hið ófædda barn hefði vatnssýki í kviðnum átti yfirsetukonan að láta sækja lækni. Þá voru fyrirmæli um að ná í lækni ef önnur hönd, handleggur, fótleggur færðist lengra niður fram yfir höfuð á burðinum og tálmaði fæðingunni. Fyrst yrði að vanda barninu og síðan átti að taka það út með fæðingartöng. Einnig voru ábendingar um það að yfirsetukona léti kalla eftir lækni ef grunur var um að barnið hefði óvenjulega stórt höfuð þannig að hríðirnar náðu ekki að kreista það niður í grindarholið. Þá var ekkert annað í stöðunni en að ná barninu með verkfærum og það gerði læknir. Það sama átti við ef barnið var vanskapað með þeim hætti að fæðing gæti ekki gengið eðlilega. Þá var sérstök ábending um að ef sitjandi barnsins

¹⁰¹⁶ Sjá um blóðtökur hjá fæðandi konum: Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 56, 109–110, 179; C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 15, 275.

¹⁰¹⁷ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 28.

¹⁰¹⁸ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 27. Árið 1822 notaði franskur ónafngreindur læknanemi fyrstur hlustunarpípu til að heyra eftir fósturhljóði hjá barnshafandi konu. Sjá: Michael J. O'Dowd, Elliot E. Philipp, *The history of obstetrics and gynaecology*, bls. 19.

¹⁰¹⁹ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 155.

¹⁰²⁰ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 166. *Symphysiotomy*, þ.e. klyftartengslaskurður sem felst í klippingu á spöng. Sjá: Michael J. O'Dowd, Elliot E. Philipp, *The history of obstetrics and gynaecology*, bls. 17.

kom í ljós fyrst skyldi yfirsetukonan láta sækja lækni og einnig ef barnið lá á ská. Ef svo illa tókst til við fæðingu að naflastrengur barnsins slitnaði svo nærri kvið að ekki var hægt að binda um hann skyldi læknir sóttur svo fljótt sem verða mátti.¹⁰²¹ Það sama átti við ef legkakan lægi „fyrir legopinu sjálfu“, því þá var hætta á að konunni myndi blæða til ólífis.¹⁰²² Ef samdrættir voru óeðlilegir í leginu átti yfirsetukona að gera boð eftir lækni og myndi hann reyna að auka samdrættina. Ef fylgjan kom ekki að fæðingu lokinni skyldi yfirsetukona láta sækja lækni. Einnig voru fyrirmæli um að senda eftir lækni ef konan var við það að missa fóstur.¹⁰²³

Í þeim hópi héraðalækna sem tókst á við erfiðar fæðingar var Eggert Johnsen í Norðlendingafjórðungi, sem hafði starfað á fæðingarstofnuninni sem kandídat eftir skipun í embættið árið 1832. Hann átti eftir að vera afkastamikill þegar kom að fæðingarhjálp, eins og skýrslur hans til danska heilbrigðisráðsins bera með sér. Þar lýsir hann vendingum og tangarfæðingum sem hann kom að. Á 17 árum frá 1832 til 1849 sinnti hann 60 fæðandi konum og beitti vendingum og verkfærum. Segist hann í skýrslu 7. janúar 1850 aðeins hafa misst eina konu í fæðingu vegna blæðinga af völdum fylgjuloss eða því sem hann kallar „placentas lösning“. Konan bjó í um 30 kílómetra fjarlægð frá heimili hans. Hún hafði um klukkan sjö um morgun fundið fyrir miklum hríðarverkjum og fæddist þá annar handleggur barnsins. Við það hætti sóttin skyndilega og samfara því fann konan fyrir ógleði og fór að kasta upp. Þegar Eggert kom klukkan sjö um kvöldið hafði yfirsetukonan náð að stinga handlegg barnsins aftur upp í leggöng og leg og taldi Eggert að legið hefði brostið (d. uterus var rumperet). Við þreifingu fann hann að hægri handleggur barnsins og öxl lágu við efra op mjaðmagrindarinnar (d. bækkenets öveste åbning) og höfuð þess lá í vinstri hlið konunnar. Náði Eggert að venda barninu þannig að höfuð þess vísaði niður og með því að beita fæðingartöng fæddist fullburða andvana barn. Hann skráði í skýrslu sína til heilbrigðisráðsins að hann hefði reynt að endurlífga barnið en án árangurs. Eftir fæðinguna fæddist fylgjan en konan hélt áfram að kasta upp og lést um það bil sjö klukkustundum síðar.¹⁰²⁴

Eggert er fyrstur lækna sem tilgreinir að hafa framkvæmt það sem hann kallar „höist ubehagelige“ aðgerð og átti þá við *embryotomi* á barni í móðurkviði, en þar hafði annar handleggur þess fæðst fjórum dögum áður og lá út um fæðingarveg móðurinnar en líkami þess lá „dypt nede i bækkenet.“¹⁰²⁵ Konan hafði haft mikla sótt en vending á barninu var ekki framkvæmanleg og þá tók hann það til bragðs að bora

¹⁰²¹ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 155–156, 167, 192–194, 208–219, 258–259, 289, 297.

¹⁰²² C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 297.

¹⁰²³ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 312–313.

¹⁰²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1849. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 7. janúar 1850.

¹⁰²⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1849. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 7. janúar 1850.

gat á höfuðkúpu barnsins með sérstöku áhaldi þannig að vökvi var tæmdur út í þeim tilgangi að minnka rúmmál höfuð barnsins þannig að konan átti auðveldara með að fæða það. Konan náði heilsu en í skýrslu til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1850 kvartar Eggert yfir því að honum hafi ekki verið tiltæk nein aðstoð til að framkvæma þessa erfiðu aðgerð.¹⁰²⁶ Hann lést á Húsavík 29. júlí 1855 en á ferð sinni þangað frá Akureyri 22. júlí sama ár hafði hann dottið af hestbaki og fengið slæma byltu. Upp úr því fékk hann lungnabólgu og lést.¹⁰²⁷

Andreas Peter Jensen, sem var skipaður héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamts árið 1835, átti einnig eftir að koma að erfiðum fæðingartilfellum. Hann settist að á Ísafirði ásamt danskri eiginkonu sinni, Marie Andrea.¹⁰²⁸ Hann kvartaði til heilbrigðisráðsins árið 1840 undan því að læknaumdæmi sitt væri of stórt, þannig að í „akute tilfælde“ væri ómögulegt fyrir fólk sem byggi í „nordligste og sydligste deel“ af umdæminu, sem náði yfir Barðastrandarsýslu, Ísafjarðarsýslu og Strandasýslu, að ná til hans. Tilefni kvörtunar hans var að hann hafði fengið boð um að hraða sér til konu í Hvammi í Dýrafirði sem hafði tekið mikla jóðsótt 20. október 1840. Þegar liðnir voru tveir dagar frá því hún fann fyrst fyrir fæðingarhríðunum var sent eftir honum en þar sem hann var staddur á eyjunni Vigur komst hann ekki til konunnar fyrr en á þriðja degi frá því hún fann fyrst fyrir fæðingarhríðum. Sex klukkustundum fyrir komu hans hafði hún fætt á eðlilegan hátt andvana fullburða barn. Konan var 42 ára og var að fæða sitt fyrsta barn. Lætur hann þess getið í skýrslunni að konan „af den besværlige fødsel var meget mat, især var genitalia svolven og smærtefulde“.¹⁰²⁹ Hér átti hann við að konan hafi verið mjög þreytt eftir þessa erfiðu fæðingu og kynfæri hennar bólgin og hún kvalin. Segist hann hafa gefið henni lyf og þegar hann fór frá henni daginn eftir leið henni þokkalega, en hann frétti síðar að hún hefði dáið viku eftir fæðinguna.¹⁰³⁰

Tangarfæðing sem Jensen kom að árið 1841 var enn erfiðari. Hann var þá kallaður til 35 ára konu sem var að fæða í fyrsta sinn. Hún hafði fyrst fundið fyrir fæðingarhríðum 3. maí og daginn eftir jókst sóttin. Um kvöldið missti konan vatnið. Hún náði ekki að fæða þrátt fyrir fæðingarhríðir, en fyrst aðfaranótt 8. maí var sent eftir Jensen. Þann 10. maí um

¹⁰²⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1849. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 7. janúar 1850. *Embryotomi* má rekja aftur til fornaldar og til gríska læknisins Soranos frá Ephesus sem uppi var á annari öld eftir Krist. Soranos skrifaði bækur sem fjalla um yfirsetukonur, fæðingarhjálp, sængurkonur og ungbörn. Hann fann upp fæðingarstólinn. Sjá: Soranos, *Kinnolära: Om graviditet, förlossningskonst, spädbarnsvård och kvinnosjukdomar*, bls. 419; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnburður“, bls. 159.

¹⁰²⁷ J. Johnsen, „Eggert Johnsen“, bls. 89.

¹⁰²⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 398.

¹⁰²⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1840. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 31. desember 1840.

¹⁰³⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1840. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 31. desember 1840.

Tafla 5 Nýir héraðslektar á Íslandi árin 1840–1853

Nafn	Staða töður	Hvenær lauk teknaröf (ex. med. et chir) í Kaupmannahöfn?	Aldur þegar lauk námi	Hjúskaparstaða þegar lauk námi	Hvenær skipaður/settur?	Læknadæmi	Hjúskaparstaða sem héraðslektar	Hvenær lausn?	Ár aföldi í embætti
Andreas Steener Iversen Haalland (1814–1855)	Sjómaður í Kaupmannahöfn	Apríl 1839	25 ára	Ókvæntur	1. feb. 1840	Vestmannaeyjar	Kvæntist í Danmörku árið 1839	27. apríl 1845	6 ár
Georg Victor Koefod (1812–1880)	Kanselliráð í Kaupmannahöfn	17. október 1839	27 ára	Ókvæntur	1. feb. 1840	Stórhérað Vesturamtans	Kvæntist danskri konu	1845	6 ár
Gísli Hjálmarsson (1807–1867)	Prestur á Haukstöðum á Alftanesi	14. maí 1844	37 ára	Kvæntur	26. júní 1845	Austfirringa- fjórðungur	Kvæntist prófíassdóttur á Íslandi árið 1841	22. mars 1860	15 ár
Edvard Constantin Lind (1821–1864)	Málari í Slagelse á Sjálandi	28. apríl 1842	21 árs	Ókvæntur	18. júlí 1845	Stórhérað Vesturamtans	Kvæntist danskri konu	Lést í Stykkishólmi 9. mars 1864	19 ár
August Ferdinand Schneider (1815–1852)	Löbforingi í Kaupmannahöfn í sjöðer Danakonungs	22. apríl 1845	30 ár	Ókvæntur	28. júlí 1845	Vestmannaeyjar	Ókvæntur	2. sept. 1848	3 ár
Johan Peter Weywadt (1820–1881)	Bókari í Kaupmannahöfn	17. apríl 1845	25 ára	Ókvæntur	Settur 18. ágúst 1846 og skipaður 17. mars 1847	Norðrhérað Vesturamtans	Kvæntist danskri konu	19. des. 1850	4 ár
Philip Theodor Davidsen 1818–1860)	Vershunarmaður í Horsens	11. apríl 1849	31 árs	Ókvæntur	30. júlí 1852	Vestmannaeyjar	Ókvæntur	Lést í Vestmannaeyjum 10. júlí 1860	8 ár
Claus Johannes Clausen (1821–1858)	Bóndi í Knuthenland við Maribo á Lålandi	18. apríl 1848	27 ára	Ókvæntur	16. mars 1853	Norðrhérað Vesturamtans	Ókvæntur	9. júní 1858	5 ár

Heimildir: Þí. Hið danska kanselli. KA/157. Innkomin bréf 1840, örk 16; KA/172. Innkomin bréf 1845, örk 10, 30, 41, 57; KA/175. Innkomin bréf 1846, örk 58; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 196, 200, 256, 328, 502, 539, 669, 772–773.

klukkan þrjú að degi komst hann til konunnar og fann að höfuð barnsins stóð á ská í mjaðmagrindinni og kviður konunnar var mjög þrútin fyrir ofan naflann. Konan var uppgefin og kvartaði um öndunarerfiðleika og verk í vinstra læri. Segist hann strax hafa lagt fæðingartöngina við höfuð barnsins og þegar töngin var komin utan um höfuðið reyndist erfitt að draga það út. Við fæðingu þess hafi komið mikið magn af storknandi blóði og var það „til stor lettelse for den fødende.“¹⁰³¹ Strax eftir að barnið fæddist kom fylgjan, sem reyndist laus en farin að rotna. Á naflastrengnum voru svartir blettir en þar var ekki að sjá neina rotnun. Í þessari erfiðu fæðingu fann konan fyrir verkjum í vinstra læri sem hurfu á þremur vikum og lét hann hana hafa krem til að smyrja á lærið. Konan náði sér.¹⁰³²

Árið 1843 þurfti Jensen að „sprænge hinderne“, það er að sprengja belginn. Barnið fæddist um kvöld og næsta morgun var hann sóttur þar sem konan hafði ekki fætt fylgjuna. Yfir konunni sat ólærð yfirsetukona. Þegar Jensen rannsakaði konuna fann hann að í stað fylgjunnar var ófætt barn og sprengdi hann þá belginn, náði í fætur barnsins og dró það út. Lengd annars tvíburans var fimm tommur og hins sex tommur og voru bæði börnin frísk við fæðingu. Segist Jensen hafa verið ferðbúinn um klukkan eitt eftir hádegi og þegar út kom var mikill vindur og kuldi. Það tók hann um klukkustund að komast til Ísafjarðar og þegar klukkan var gengin í fjögur gekk hann framhá kirkjunni og sá sér til mikillar undrunar að verið var að fara með þessa nýfæddu tvíbura, sem hann hafði hjálpað í heiminn nokkrum klukkustundum, áður á hestbaki til kirkju til skírnar! Hann segist hafa frétt síðar að börnin hefðu bæði dáið nokkrum dögum eftir þetta og telur að kalda loftið sem þau önduðu að sér hafi verið þeim skaðlegt.¹⁰³³

Jensen tilkynnti heilbrigðisráðinu árið 1843 að hann hefði þurft að sinna fæðingu hjá konu sem fæddi á eðlilegan hátt þar sem engin yfirsetukona var til staðar. Þó að hann segi það ekki berum orðum gefur hann í skyn að það sé ekki hans hlutverk að sinna slíkum fæðingum.¹⁰³⁴ Árið 1846 skráir Jensen í skýrslu sinni að ung kona hafi dáið af barnsförum vegna blæðingar eftir fæðinguna, en hún bjó „sá langt fra mig“ að það hafi verið aldeilis ómögulegt fyrir eiginmann hennar að sækja sig til aðstoðar og hafi hann fyrst fengið fregnir af andláti konunnar viku síðar. Vegna þessa dauðsfalls bendir hann á að hugsanlega mætti koma í veg fyrir að slíkir atburðir endurtækju sig ef prestar hefðu hjá sér áhöld og lyf til taks í neyðartilvikum. Ekki skilgreinir Jensen nánar hvaða áhöld prestar ættu að hafa hjá sér né heldur hvaða lyf. Mál konunnar og tillögur Jensens voru teknar

¹⁰³¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1841. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 31. desember 1841.

¹⁰³² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1841. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 31. desember 1841.

¹⁰³³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1843. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 30. desember 1843.

¹⁰³⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1843. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 30. desember 1843.

fyrir í heilbrigðisráðinu. Var rætt að á „flere steder i distriktet (hos præsterne) fandtes de tilbørlige apparater og medikamenter“.¹⁰³⁵ Komst ráðið að þeirri niðurstöðu að það myndi aðeins bjóða þeirri hættu heim að menn ómenntaðir í lækningum, *qvaksalvere* eða skottulæknar myndu komast yfir þessi lyf og læknaáhöld og það gæti valdið sjúklingi óbætanlegum skaða færú slíkir að beita þeim.¹⁰³⁶

Á árunum 1840–1853 voru sjö danskir héraðslæknar skipaðir á Íslandi og einn íslenskur (sjá töflu 5). Þann 30. janúar 1838 varð gerð breyting á læknanámi í Danmörku. Til að öðlast lækna réttindi urðu læknanemar nú að ljúka prófi frá bæði læknaeild Hafnarháskóla og skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn. Þeir sem luku lækna prófi eftir þann tíma fengu lærdómstítillinn *cand. med. et. chir.*, þ.e. próf í lyflækningum og handlækningum.¹⁰³⁷ Kemur fram hjá Jóni Ólafi Ísberg að eftir að læknanemum var gert að ljúka prófi frá læknaeild og einnig frá skurðlæknaakademíunni hafi prófgreinar orðið 13 talsins, þar á meðal *accouchement* eða yfirsetukvennafræði og kvensjúkdómur.¹⁰³⁸ Þeir átta lækna sem skipaðir voru héraðslæknar á Íslandi á árunum 1840–1853 höfðu allir lokið *cand. med. et. chir.* prófi frá Hafnarháskóla og báru starfstítillinn distriktslæge í stað distriktskírúrgar.¹⁰³⁹ Allir voru ókvæntir, ef frá er talinn Gísli Hjálmarsson sem lauk prófi í Kaupmannahöfn árið 1844. Gísli hafði verið í Kaupmannahöfn frá hausti 1832 og numið læknafræði frá 1833, en tók á það ráð árið 1840 „sakir efnaskorts“ að koma til Íslands án þess að hafa lokið prófi. Vorið 1842 fóru vinir Gísla „að telja hann til að sigla aptur, lesa upp og taka próf í læknafræði.“¹⁰⁴⁰ Fór hann þá aftur til Kaupmannahafnar ásamt eiginkonu sinni Guðlaugu Guttormsdóttur (1811–1881), og lauk lækna prófi 14. maí 1844.¹⁰⁴¹ Enginn af þessum læknum nema Gísli átti eftir að koma að leiðsögn yfirsetukvenna og tók aðeins ein slík próf hjá honum. Það var gift kona, Ragnhildur Guðmundsdóttir, 57 ára og verðandi yfirsetukona Norður-Múlasýslu, árið 1844.¹⁰⁴² Ekki hafa fundist heimildir um að Gísli hafi tekið fleiri konur í yfirsetukvennanám, en hann fékk eins og aðrir lækna sent *phantom* til kennslu. Engar konur gengust undir yfirsetukvenna próf hjá dönsku læknum, en þrjár þeirra, Edvard

¹⁰³⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlækna D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1846. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 29. desember 1846.

¹⁰³⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlækna D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1846. Skýrsla heilbrigðisráðsins dagsett 1. maí 1847.

¹⁰³⁷ *Lovsamling for Island XI*. bindi (1837–1840), bls. 174–178.

¹⁰³⁸ Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 58–59; *Lovsamling for Island XI*. bindi (1837–1840), bls. 177. Lærdómstítillinn *cand. med. et. chir.* er enn notaður í dag.

¹⁰³⁹ Sjá skipunarbréf tveggja lækna: Andreas Iversen Haaland sem skipaður var „distriktslæger“ í Vestmannaeyjum 1. febrúar 1840 og Edvard Constantin Lind sem skipaður var „distriktslæger“ í suðurhéraði Vesturamtsins 18. júlí 1845. ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/157. Innkomin bréf 1840, örk 16; KA/172. Innkomin bréf 1845, örk 41.

¹⁰⁴⁰ Sigurður Gunnarsson, *Æfiminning Gísla Hjálmarssonar lækna í Austfirðingafjórðungi 1844–1860*, bls. 13.

¹⁰⁴¹ Sigurður Gunnarsson, *Æfiminning Gísla Hjálmarssonar lækna í Austfirðingafjórðungi 1844–1860*, bls. 13; Lárus H. Böndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 256.

¹⁰⁴² *Ljósmæður á Íslandi I*. bindi, bls. 503.

Constantin Lind héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins, Claus Johannes Clausen í norðurhéraði Vesturamtsins og Philip Theodor Davidsen í Vestmannaeyjum fengu send *phantom* á árunum 1852–1853.¹⁰⁴³

Mjög líklegt er að tungumálaerfiðleikar hafi átt sinn þátt í því að dönsku lækarnir leiðbeindu ekki yfirsetukonum. Jón Thorstensen landlæknir nefndi einmitt það í bréfi til stiftamtmanns 18. mars 1834. Hann taldi að tungumálaerfiðleikar yrðu fyrir hendi fyrstu árin og mjög fáar yfirsetukonur myndu hafa gagn af því að fá kennslu á danskri tungu.¹⁰⁴⁴ Þann 8. apríl 1844 var gefinn út konungsúrskurður þess efnis að lækna sem sæktu um embætti á Íslandi yrðu bæði að skilja og gera sig skiljanlega á íslensku. Það áttu þeir að sanna með vottorði.¹⁰⁴⁵ Þessi úrskurður var ekki virtur, því „þeir lækna, sem hingað hafa komið síðan, [hafa] verið hartnær alls ókunnugir málinu“, eins og fram kemur í álitsskjali um læknaSKIPUN á Íslandi á Alþingi sumarið 1847.¹⁰⁴⁶ Þegar Edvard Constantin Lind skyldi veitt staða sem héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins kom fram í bréfi kansallís til heilbrigðisráðsins 8. maí 1845 að hann „forstår det“ og var átt við að hann skyldi íslensku.¹⁰⁴⁷

Ekki er vitað hvort verkleg kennsla fyrir læknanema við Hafnarháskóla á fæðingarstofnuninni hafi verið í föstum skorðum, en bréf Johan Peter Weywadt, sem var settur héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins 18. ágúst 1846, bendir til að svo hafi ekki verið. Þegar hann ætlaði að ferðast til Íslands þann 29. ágúst 1846 til að taka við embætti fór hann fram á það við kansallíð að fá að fresta för sinni vegna „óhentugra skipsferða“ fram á næsta vor. Óskaði hann eftir því að fá að nýta biðtímann í Kaupmannahöfn á fæðingarstofnuninni til að öðlast þjálfun í fæðingarhjálp. Með bréfi hans fylgdi vottorð frá Carl Edvard Maius Levy prófessor og lækni við fæðingarstofnunina, dagsett 5. september 1846:

I følge anmodning kan jeg ikke indlade at bevidne, at hr. distriktslæge J .P. Weyvandt endnu ikke har gennemgået sine praktiske kurser som kandidat her i fødselstiftelsen, og på grund her af, som blotte for al accouchements erfaring, må ansees ustillet til at nyde den fornødne hjælp i påkommende fødselstilfælde [...]¹⁰⁴⁸

Þetta bréf sýnir að verkleg kennsla fyrir læknanema við Hafnarháskólann á fæðingarstofnuninni var ekki í föstum skorðum, en það átti eftir að taka breytingum

¹⁰⁴³ *Lovsamling for Island XV*. bindi (1851–1854), bls. 299, 316, 411.

¹⁰⁴⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf dagsett 18. mars 1834.

¹⁰⁴⁵ *Lovsamling for Island XIII*. bindi (1844–1847), bls. 46.

¹⁰⁴⁶ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1847*, bls. 568.

¹⁰⁴⁷ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA/172. Innkomin bréf 1845, ör 10. Bréf dagsett 8. maí 1845.

¹⁰⁴⁸ ÞÍ. Hið danska kansallí. KA–175. Innkomin bréf 1846, ör 91. Johan Peter Weywadt var skipaður héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins 17. mars 1847. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 772–773.

þegar læknanemum við Hafnarháskóla var gert skylt frá vori 1850 að starfa um tíma á *Fødsels- og Pleie-stiftelsen* í Kaupmannahöfn.¹⁰⁴⁹

Fyrsti héraðslæknirinn sem hóf að starfa hér á landi eftir að breyting var gerð á læknanámi í Danmörku var danskur læknir, Georg Victor Koefod, kallaður Kúfót á Íslandi. Hann var skipaður héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamts 1. febrúar 1840 og kom hingað til landsins 26. júní. Koefod settist að í Stykkishólmi.¹⁰⁵⁰ Í fyrstu skýrslu sinni til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1840 lætur hann þess getið að hann hafi ekki komið með fæðingartöng með sér frá Danmörku, því hann bjóst við því að embættið ætti töng.¹⁰⁵¹ Árið 1841 lætur Koefod þess getið að til hans hafi verið leitað í átta *accouchements* tilfellum, en þrjár fæðingar voru yfirstaðnar þegar hann kom til kvennanna. Í einni af þessum fæðingum létust bæði móðirin og barnið vegna þess að fylgjan hafði losnað of snemma og yfirsetukonan kunni ekki til verka. Hún hafði í stað þess að endurlífga barnið, sem beinlínis fæddist með fylgjunni, lagt það á kvið dáu móðurinnar án þess að skilja á milli og binda um naflastrenginn. Þessi fæðing átti sér stað í Ólafsvík og eiginmaðurinn var á sjó þannig að ekki reyndist unnt að ná til Koefod í tíma vegna fjarlægðar.¹⁰⁵²

Koefod nefnir í sömu skýrslu að í tveimur tilfellum voru fæðingarnar eðlilegar og í tveimur tilfellum þurfti hann að notast við fæðingartöng, sem hann hefur þá verið búinn að útvega sér frá Danmörku. Önnur tangarfæðingin fólst í aðstoð við 37 ára konu sem hafði einu sinni áður misst fóstur í þriðja mánuði. Ástæðan fyrir því að hann notaði fæðingartöng var að barnið sat fast í „cavum pelvis“ og konan hafði miklar fæðingarhríðir. Þurfti að endurlífga barnið og náðu bæði kona og barn heilsu. Hin tangarfæðingin var hjá „gammel primipara“ sem hafði mikla hægðatregðu. Konan hafði misst vatnið þremur dögum áður en hann kom til hennar. Segist hann hafa notast við fæðingartöngina og náð að krækja tangarblöðunum um höfuð barnsins. Koefod lýsir erfiðum aðstæðum í baðstofunni þar sem konan lá, sem bæði var dimm og óhrein, og konan gat ekki legið þversum í rekkjunni. Segist hann hafa þurft að standa við enda rekkjunnar og þurft að biðja konuna að liggja þversum með sitjandann við enda rekkjunnar og hafa þurft að beygja annan fót sinn og leggja á gólfið en setja hinn fótinn upp í rúm konunnar. Eftir hálf tíma náði hann að toga höfuð barnsins út en það var dáíð. Konan náði heilsu, en fékk þó það sem hann kallar „ischuria“ eða

¹⁰⁴⁹ *Loysamling for Island XIV*. bindi (1848–1850), bls. 354–356.

¹⁰⁵⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1840. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1840; Ásgeir Ásgeirsson og Ólafur Ásgeirsson, *Kauphöfn og verslunarstaður: Saga Stykkishólms 1569–1845* I. bindi, bls. 362; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 502.

¹⁰⁵¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1840. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1840.

¹⁰⁵² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1841. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1841.

þvagteppu vegna þrýstings tangarinnar á blöðruna. Það lagaðist þó með því að leggja bakstra á blöðrustað.¹⁰⁵³

Í skýrslunni árið 1841 nefndi Koefod einnig að hann hefði verið kallaður til 43 ára gamallar konu sem hafði fætt sex börn áður. Um morgun hafði hún fætt dreng þar sem fæturnir komu fyrst í fæðingunni, en þegar yfirsetukona sá að annað barn var í leginu lét hún sækja lækinn. Þegar hann kom um kvöldið hafði konan engar hríðir og við rannsókn fann hann að sitjandi barnsins bar fyrst að. Reyndi hann þá að venda barninu en við þá aðgerð herptist legið saman. Þrátt fyrir það náði Koefod að draga barnið út en það var líflaust. Þá framkvæmdi hann endurlífgun á barninu með því að gefa því sterkan skell (d. dygtige smæk), þá hafi hjarta þess farið að slá og barnið gaf frá sér fyrsta hljóðið. Lætur Koefod þess getið að nú sé barnið 2½ mánaða og dafni vel. Þegar konan hafði fætt fylgjuna leið yfir hana og froða kom út um munnvik hennar og kaldur sviti braust fram. Þá segist hann hafa hellt kanil (cinnamomi) og *naphtha vitrioli* í munn hennar, nuddað hana og skvett köldu vatni (d. kolde overgydninger) á hana og náði hún sér aðeins. Eftir það segist Koefod hafa skipað að henni yrði gefið *spir. sul. ammoniacii*, þ.e. „lyktandi sölt“, bæði útvortis og innvortis vegna yfirliðakasta hennar. Þetta lyf sem kallað er „lyktandi sölt“ var gjarnan gefið vegna yfirliða hjá konum. Þegar hann yfirgaf konuna um morguninn hafði hún jafnað sig að mestu.¹⁰⁵⁴

Í sömu skýrslu nefnir Koefod konu frá Þingvöllum í Helgafellssókn í Snæfellsnessýslu sem hafði fætt mörg börn í eðlilegum fæðingum. Segist hann hafa verið kallaður til hennar tveimur tímum eftir að hún hafði fætt barn, því hún náði ekki að fæða fylgjuna, sem hann sótti með berum höndum. Hún hafði mikla samdráttarverki eftir það og gaf hann henni til inntöku *Secale cornuti* eða korndrjóra.¹⁰⁵⁵ Það er sveppur, *Ergot*, sem vex á rúgi og inniheldur efni sem dregur saman leg og æðar þannig að það dregur úr miklum blæðingum.¹⁰⁵⁶ Þar sem hann sá að það hjálpaði ekki gaf hann henni einnig lyfið *laudanum* sem einnig er þekkt sem ópíum. Árið 1842 kom Koefod að tveimur fæðingum og lætur hann þess getið að þær hafi verið „aldeles naturlige“.¹⁰⁵⁷ Spyrja má hvort Koefod hafi talið það hlutverk sitt að sinna eðlilegum fæðingum. Hann var einnig kallaður til konu

¹⁰⁵³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1841. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1841.

¹⁰⁵⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1841. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1841.

¹⁰⁵⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1841. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1841.

¹⁰⁵⁶ Sjá um lyfið, *Secale cereale* eða korndrjólar: John B. Biddle, *Materia Medica, for physicians and students*, bls. 244–248; *Pharmacopoea Danica 1868*, bls. 81. Korndrjólarnir hafa takmarkað geymsluþol og gat því allt eins verið víst að það sem Koefod gaf hafi verið orðið óvirkt. Efnið er mjög eitrað í rögum skömmtum. *Secale* er aldagamalt virkt náttúruyf og þeir sem borðuðu rúgkorn sem var sýkt af þessum sveppi áttu á hættu að missa fingur eða útlími vegna þess hversu efnið dró saman æðar.

¹⁰⁵⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1842. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1842.

og þegar hann kom var barnið fætt en fylgjan ekki. Lét hann þess getið að ólærð yfirsetukona sem hafði aðstoðað konuna í fæðingunni hafi ekki þorað að ná í fylgjuna, sem var reyndar laus, því hún var hrædd um að draga í naflastrenginn. Segist hann hafa náð léttilega í fylgjuna.¹⁰⁵⁸

Gísli Hjálmarsson var skipaður héraðslæknir í Austfirðingafjórðungi 26. júní 1845.¹⁰⁵⁹ Hann sinnti fæðingarhjálpi í læknaumdæmi sínu, sem hann sagði í skýrslu til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1844 vera „over 50 mil i længde, og hörer til Islands besværligste egne at gjennemreise“.¹⁰⁶⁰ Hann hafði fyrir vikið áhyggjur af fæðingarhjálpinni og hversu fljótt sú aðstoð myndi fást í umdæmi hans. Sama ár tilkynnti hann ráðinu að hann hefði þurft að sinna eðlilegum fæðingum og kenndi um skorti á lærðum yfirsetukonum. Gísli sinnti líka erfiðum fæðingum og þurfti meðal annars að framkvæma vendingu á börnum.¹⁰⁶¹ Árið 1852 var hann kallaður til konu sem bjó 30 kílómetra frá heimili hans, að Höfða á Völlum. Lét hann þess getið að hann hefði verið tvo tíma að ná til konunnar vegna slæms veðurs og konan dáíð. Sagði hann að ef hann hefði verið sóttur einum degi fyrr og hann notað fæðingartöngina hefði konan ef til vill lifað af.¹⁰⁶² Í skýrslu sinni fyrir árið 1853 nefnir Gísli konu sem hann var sóttur til og var að fæða í fyrsta sinn, 44 ára að aldri, og hafði í lengri tíma af sumri verið mjög veik án þess að hafa ráðfært sig við hann. Á síðari hluta meðgöngunnar hafði hún það sem hann kallar *segneties alvi*, þ.e. að hún átti erfitt með hægðir og að kasta þvagi. Gísli hafði útvegað sér þvagleggi og segist hafa kennt yfirsetukvennanema að setja upp þvaglegginn og síðan hafi hún oft tekið þvag hjá fólki sem hafi átt erfitt með að pissa. Konan sem um ræðir hafði legið í 5–6 daga en haft litlar sem engar fæðingarhríðir. Hún fæddi andvana barn 10 klukkustundum áður en hann kom til hennar, en annað barn var ófætt og konan uppgefin. Segist hann hafa skoðað konuna og fundið að hitt barnið var í eðlilegri stöðu og höfuð þess komið niður í fæðingarganginn, en hann fann engan æðaslátt (pulsation) á höfði barnsins og taldi að þetta barn væri líka dáíð. Ekki tilgreinir Gísli með hvaða áhaldi hann fann æðaslátt á höfði barnsins en vel má vera að hann hafi lagt annað eyra við kvið konunnar og hlustað. Vildi hann taka barnið strax með töngum en konan bað um hvíld. Næsta morgun reyndi hann að leggja töngina á höfuðbein barnsins. Vegna

¹⁰⁵⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur 1842. Skýrsla Georgs Victors Koefod dagsett 31. desember 1842.

¹⁰⁵⁹ ÞÍ. Hið danska kansellí. KA/172. Innkomin bréf 1845, örð 34. Sjá kansellíbréf til amtmanns norðan og austan og til heilbrigðisráðsins um að Gísli Hjálmarsson hafi verið skipaður héraðslæknir í Múla- og Austur-Skaftafellssýslu 26. júní 1845.

¹⁰⁶⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1844. Skýrsla Gísla Hjálmarssonar dagsett 16. janúar 1845.

¹⁰⁶¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D/4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1844. Skýrsla Gísla Hjálmarssonar dagsett 16. janúar 1845.

¹⁰⁶² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D/4. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1852. Skýrsla Gísla Hjálmarssonar dagsett 6. janúar 1853.

skorts á stuðningi átti hann í erfiðleikum með að draga barnið út en það tókst að lokum. Konan lést 40 klukkustundum eftir fæðinguna.¹⁰⁶³

7 Jón Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi afkastamikill tangarlæknir

Jón Finsen lauk *cand. med. et. chir.* prófi frá Hafnarháskóla 27. júní 1855. Jón var fyrstur íslenskra lækna til að ljúka læknaprófi eftir að læknanemum við Hafnarháskóla var gert skylt frá vori 1850 að starfa um tíma á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn.¹⁰⁶⁴ Eftir kennslu þar urðu læknanemar að taka sérstakt próf í „födselsvísindaskab“ sem fólst í verklegu prófi.¹⁰⁶⁵ Í *Bibliothek for Læger* árið 1855 er fjallað um það hvernig kennslan í fæðingarhjálp fór fram og er greint frá því að við læknadeild Hafnarháskóla hélt Carl Edvard Marius Levy *accoucheur* og prófessor fyrirlestra um erfiðar fæðingar og meðferð við slíkum fæðingum á mánudögum, fimmtudögum og föstudögum klukkan 11–12. Á miðvikudögum og laugardögum klukkan 10–11 var hann með sýnikennslu með því að þreifa inn í leggöng barnshafandi kvenna (explorationsövelser). Þá var farið með læknanema inn á fæðingarstofnunina og þar fengu þeir umrædda sýnikennslu.¹⁰⁶⁶

Jón Finsen var íslenskur í föðurætt, sonur Ólafs Hannessonar Finsen yfirdómara og danskrar kaupmannsdóttur í Reykjavík, Marie Nicoline. Jón ólst upp á Íslandi og talaði íslensku. Hann var skipaður 31. mars 1856 sem fjórðungslæknir í austurhéraði Norðuramtsins og tók við umdæminu 13. júní. Strax í fyrstu skýrslu sinni til heilbrigðisráðsins kvartaði hann undan því að ómögulegt væri fyrir fólk að ná til læknis þegar líf og limir lægju við. Það tók hann fimm daga að sumri til að komast að endamörkum læknaumdæmisins þannig að það gat tekið marga daga áður en hann kæmi til aðstoðar.¹⁰⁶⁷ Jón sinni mun fleiri fæðingum en aðrir héraðslæknar á Íslandi. Það gefa heilbrigðisskýrslur hans til kynna. Kemur fram hjá Vilmundi Jónssyni lækni að „honum eins og læknum þá og lengi síðan verið tamt að grípa til tangar.“¹⁰⁶⁸ Fyrsta misserið í embætti frá 13. júní til 31. desember 1856 kom Jón að tveimur „kunstige forlösninger“, eins og hann orðaði það í skýrslu til heilbrigðisráðsins. Í einu tilviki beitti hann

¹⁰⁶³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D/5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1853. Skýrsla Gísla Hjálmarssonar dagsett 12. janúar 1854.

¹⁰⁶⁴ *Lovsamling for Island XIV*. bindi (1848–1850), bls. 354–356.

¹⁰⁶⁵ *Lovsamling for Island XV*. bindi (1851–1854), bls. 165.

¹⁰⁶⁶ „Forelæsninger og øvelser ved det lægevidenskabelige Facultet og Hospitalerne i Eftershalvåret 1855“, bls. 236.

¹⁰⁶⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1860. Ársskýrslur lækna 1856. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 8. janúar 1857; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 421–422.

¹⁰⁶⁸ Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 230.

fæðingartöng vegna þess að konan hafði beinkröm (d. rickets).¹⁰⁶⁹ Sá sjúkdómur gat valdið skekkju í mjaðmagrind. Þegar konur fengu sjúkdóminn á unga aldri gátu beinin í mjaðmagrind bagnað og síðar valdið erfiðleikum í fæðingum.¹⁰⁷⁰ Jón er harðorður í sömu skýrslu þegar hann tilkynnir heilbrigðisráðinu að kona í umdæmi hans hafi dáið af völdum „hæmorrhagie“ eða blæðingar strax efir fæðinguna og telur að dauðsfalli hennar hefði mátt afstýra ef lærð yfirsetukona hefði verið viðstödd fæðinguna. Konan sem hana hafði aðstoðað hafði tekið fylgjuna strax eftir fæðinguna með því að draga í naflastrenginn.¹⁰⁷¹

Árið 1857 kom Jón Finsen að fjórum tangarfæðingum. Þrjár kvennanna fundu ekki fyrir hríðarverkjum og hjá einni konunni var barnið tekið með töng, andvana fætt. Þá greindi Jón frá tveimur konum sem fengu það sem hann kallar „puerperalfeber“ eftir barnsburð og lætur þess jafnframt getið að það sé óskaplegur sjúkdómur og telur merkilegt að ekki skuli fleiri konur fá sjúkdóminn, því íslenskar barnshafandi konur séu mjög hirðulausar um þrifnað.¹⁰⁷² Vel getur verið að fæðingartöng hans hafi verið um að kenna, en ekki var vitað á þessum tíma að sjúkdómurinn var af völdum baktería sem gátu borist með illa hreinsuðum fæðingartöngum sem sýktu slímhimnur í fæðingarvegi kvenna.¹⁰⁷³

Árið 1858 beitti Jón fæðingartöng í þremur tilfellum þar sem konurnar höfðu ekki nægilegar hríðir til að geta fætt börnin.¹⁰⁷⁴ Árið eftir beitti hann fæðingartöngum hjá fjórum konum.¹⁰⁷⁵ Í einu tilfelli var hann kallaður til konu sem hafði fyrrsæta fylgju og fékk blæðingar á síðari hluta meðgöngunnar. Þegar fæðing hófst hjá konunni var hann sóttur en þurfti vegna ófærðar að snúa við til Akureyrar eftir níu klukkustunda ferðalag um þrjá kílómetra. Eftir sex daga náði hann síðan til konunnar sem hafði fætt andvana barnið um morguninn og dó sjálf af völdum „metritis“ eða bólgu.¹⁰⁷⁶ Árið 1860 beitti Jón fæðingartöngum hjá þremur konum vegna ónógra hríðarverkja. Tvær þeirra voru frumbyrjur og heppnuðust tangarfæðingarnar vel fyrir mæður og börn. Ein kona lést árið 1860 af völdum blæðinga eftir fæðingu, þar sem ekki var hægt að ná í

¹⁰⁶⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1860. Ársskýrslur lækna 1856. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 8. janúar 1857.

¹⁰⁷⁰ Jane B. Donegan, *Women & Men Midwives*, bls. 26.

¹⁰⁷¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1860. Ársskýrslur lækna 1856. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 8. janúar 1857.

¹⁰⁷² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1860. Ársskýrslur lækna 1857. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 21. janúar 1858.

¹⁰⁷³ Sjá um *puerperal fever* (barnsfarasótt): Irvine Loudon, *Death in childbirth: an international study of maternal care and maternal mortality 1800–1950*, bls. 49; Lisa Forman Cody, „Living and Dying in Georgian London’s Lying-In Hospitals“, bls. 311–312.

¹⁰⁷⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1858. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 20. janúar 1859.

¹⁰⁷⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1859. Skýrsla Jóns Finsen dagsett á Akureyri 31. janúar 1860.

¹⁰⁷⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1859. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 31. janúar 1860.

fylgjuna sem var gróin föst við legið.¹⁰⁷⁷ Árið 1861 beitti Jón fæðingartöng hjá þremur konum. Tvær þeirra höfðu ekki nægilega mikla hríðarverki og í einni fæðingunni náði hann að krækja tönginni um sitjanda barnsins. Fylgjan kom með þegar barnið var dregið líflaust út með tönginni. Þá segist Jón hafa notast við nýja endurlífgunaraðferð (Marshall Halls Methode) sem hann hefði ekki haft tækifæri til að beita áður. Öndunarhreyfingar voru framkvæmdar með því að lyfta upp handleggjum barnsins og láta þá síga aftur. Eftir nokkrar tilraunir tók barnið að lífga við.¹⁰⁷⁸ Það var enskur læknir, Marshall Hall (1790–1857), sem fann upp þessa endurlífgunaraðferð árið 1856, þannig að Jón Finsen var að notast við nýjungar í læknisfræði til endurlífgunar.¹⁰⁷⁹

Árið 1864 greip Jón til tangarinnar hjá átta konum. Hjá einni konunni var um tvíburar að ræða og náði Jón báðum börnunum með tönginni. Í sjö af þessum fæðingum náði Jón um höfuð barnanna og hjá einu um rassinn og dró það út. Fimm af börnunum sem tekin voru með töngum voru lifandi en þrjú andvana fædd. Ein kvennanna dó í fæðingunni og hafði haft fyrirsæta fylgu og miklar blæðingar. Tangarfæðingin var erfið og mikil blæðing úr leginu. Þegar barnið náðist var það farið að rotna. Konan dó strax eftir fæðinguna. Hún hafði fætt tvíburar áður og taldi Jón að hún hefði haft rýrnun í leginu.¹⁰⁸⁰ Árið 1865 beitti Jón Finsen fæðingartöng hjá þremur konum og sama ár fór hann fram á það við landlækni að yfirsetukonum yrði „kennt og leyft að brúka töng við fæðingar, þegar og þar sem ekki væri mögulegt að ná til læknis, eins og þeim er leyft að snúa burði ef nauðsyn krefur áður en læknirinn kemur“.¹⁰⁸¹ Það leyfi fékkst ekki.

Þann 12. júlí árið 1866 sigldi Jón Finsen til Kaupmannahafnar og var Ólafur Thorarensen á Hofi fenginn til að leysa hann af. Í Kaupmannahöfn sótti Jón um lausn frá embætti. Í *Norðanfara* 6. nóvember 1866 lýsir ónafngreindur greinarhöfundur furðu sinni á því að Jón skyldi „hverfa undan merkjum og yfirgefa embætti sitt, eins hjálparlítið og það nú er, þótt hann ef til vill, eigi hafi treyst sér til heilsu sinnar vegna, að vera hér lengur.“¹⁰⁸² Einnig lýsir greinarhöfundur furðu sinni á því að Ólafur Thorarensen læknir á Hofi, 73 ára og vart ferðafær, skuli settur í stað Jóns. Loks spyr höfundur hver beri ábyrgð á því þegar kona leggst í barnsnauð í margra kílómetra fjarlægð frá heimili læknisins og henni verði ekki bjargað nema með aðstoð verkfæra: „hver á þá að bera ábyrgðina af því

¹⁰⁷⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1860. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 31. janúar 1861.

¹⁰⁷⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1861. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 25. janúar 1862.

¹⁰⁷⁹ A. H. Sykes, „Edward Schafer (1850–1935) and artificial respiration“, bls. 156.

¹⁰⁸⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1864. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 28. janúar 1865.

¹⁰⁸¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Jóns Finsen dagsett 18. mars 1866. Bréf til Jóns Hjaltalíns landlæknis dagsett 15. febrúar 1865 og bréf Helgu Egilsdóttur yfirsetukonu dagsett 18. febrúar 1865.

¹⁰⁸² „Hjálpræði í neyð“, bls. 58.

ef konan deyr af barnsförum?¹⁰⁸³ Eins og fram hefur komið fékk Ólafur aldrei embætti á Íslandi og rökin fyrir því frá heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn voru á þá leið að hann skorti próf í skurðlækningum. Árið 1866 var skortur á héraðslæknum í Norðlendingafjórðungi og þá þótti Ólafur á Hofi nógu góður til að taka við því embætti.

Samantekt

Þessi kafli spannar um 55 ár eða frá byrjun 19. aldar og fram til ársins 1855. Á þessu tímabili urðu miklar breytingar á skipan heilbrigðismála í Danmörku og átti þeirrar þróunar eftir að gæta hér á landi. Í Danmörku hafði orðið mikið mannfall af völdum styrjalda og sótta í upphafi aldarinnar. Það, auk vaxandi vitundar læknaástandarinnar um heilbrigði manna, kallaði á breytingar. Þörf var fyrir að fjölga fólki í landinu og beindist það ekki síst að her konungs og atvinnulífínu. Fyrir það fyrsta hófu stjórnvöld þegar árið 1802 að sýna andvana fæðingum í Danmörku, Noregi og á Íslandi sérstakan áhuga. Bar yfirsetukonum þá að tilkynna prestum um börn sem fæddust andvana eftir sjöunda mánuð meðgöngunnar og um þau börn sem dóu innan 24 klukkustunda eftir fæðingu. Skyldu yfirsetukonur skrá orsök fyrir ótímabærri andvana fæðingunni, hvort barnið hafi fæðst í eðlilegri fæðingu, á erfiðan hátt eða í vendingu. Þá skyldu þær skrá hvort læknaáhöld höfðu verið notuð í fæðingunni. Í annan stað urðu miklar breytingar á skipan heilbrigðismála í Danmörku. Fólust þær m.a. í því að í stað læknaáráðs sem hafði starfað frá 1740 var sett á stofn heilbrigðisráð. Það hafði næst kansellífinu æðstu völd um heilbrigðismál danska konungsríkisins. Ráðið gerði meðal annars tillögur um embættaveitingar lækna. Eftir stofnun heilbrigðisráðsins var tekin upp sú regla að gera læknum að senda árlega skýrslur um heilbrigðisástand í læknaumdæmum þeirra. Átti heilbrigðisráðið, ef ástæða þótti til, að koma með tillögur til úrbóta. Þessi ákvörðun barst til Íslands árið 1803. Skyldi landlæknir og héraðslæknar senda árlega upplýsingar um ýmis atriði sem snertu sjúkdóma í fólki í umdæmum þeirra. Þeir áttu einnig að tilkynna um fæðingarhjálp, andlát barnshafandi kvenna og fjölda starfandi lækna og lærðra yfirsetukvenna.

Fyrstu ársskýrslur lækna hér á landi gáfu ekki til kynna að hér væri skortur á læknum né heldur lærðum yfirsetukonum. Þær upplýsingar bárust heilbrigðisráðinu frá biskupi og amtmanni í byrjun 19. aldar og gáfu bréf frá þeim til kynna að hér væri ekki allt með felldu. Varð það til þess að vekja stjórnvöld í Kaupmannahöfn til vitundar um alvarlegt ástand í heilbrigðisþjónustu á Íslandi. Áhrif af afskiptum danska heilbrigðisráðsins tók að gæta um 1820 þegar nýr landlæknir tók við embættinu. Frá hausti 1819 tók heilbrigðisráðið á það ráð að lokka betur menntaða lækna til Íslands með því að umbuna þeim, meðal annars með lofordum um betri embætti í Danmörku eftir ákveðinn tíma í starfi hér á landi. Laun héraðslækna voru einnig hækkuð umtalsvert. En til að fá embætti hér urðu menn að hafa lokið prófi frá skurðlækna-

¹⁰⁸³ „Hjálpræði í neyð“, bls. 59.

akademíunni í Kaupmannahöfn með fyrstu eða annarri einkunn. Fagvæðing lækna-stéttar hér á landi skyldi nú byggjast á læknanámi við skurðlæknaakademíuna og síðar við læknadeild Hafnarháskóla. Enginn gat lengur lært læknisfræði á Íslandi eins og dönsk stjórnvöld höfðu fyrirhugað frá því á 18. öld.

Héraðslæknaembætti á Íslandi voru á þessum tíma sex talsins. Landlæknir sinnti áfram lækningum í þremur sýslum samhliða landlæknisembættinu. Með fjölgun héraðslækna á þriðja og fjórða áratug 19. aldar urðu skörp skil í aðkomu lækna að fæðingarhjálp hér enda bar þeim að sinna erfiðum fæðingum samkvæmt erindisbréfi frá 1824. Þeir urðu þó ekki afkastamiklir í að mennta yfirsetukonur sem sjá má á því að á árunum 1832–1854 gengu aðeins 11 konur undir yfirsetukvennanám hjá öðrum læknum en landlækni. Engin kona gekkst undir próf hjá dönsku læknunum og lágu mjög líklega tvær ástæður þar að baki. Önnur var tungumálaerfiðleikar og hin sú að læknum bar ekki skylda til að láta þær gangast undir próf hjá sér. Þrátt fyrir að landlæknir hefði ekki lengur skyldum að gegna gagnvart yfirsetukonum nema að leiðbeina þeim lét hann 26 konur gangast undir próf hjá sér á þeim 35 árum sem hann var í embætti landlæknis. Ekkert skipulag var á kennslu yfirsetukvenna á þessum tíma, sem sjá má á því að námið gat tekið þær frá átta dögum upp í 70 hjá landlækni. Hjá héraðslæknum er ekki vitað hversu lengi námið stóð yfir áður en þær gengust undir próf hjá þeim.

Áttundi kafli

Fæðingarhjálp og stofnun Læknaskólans í Reykjavík

Í þessum kafla verður fjallað um aðdraganda þess að farið var að kenna læknisfræði á Íslandi eftir margra áratuga hlé. Ein kennslugreinin, þ.e. yfirsetukvennafræði, sem læknaefnin lásu var að taka á móti börnum og sitja yfir fæðandi konum. Skýrslur héraðslækna til heilbrigðisráðsins gefa til kynna að þeir hafi þurft að takast á við erfiðar fæðingar. Árið 1871 barst tilkynning frá heilbrigðisfyrirvöldum í Danmörku þar sem kom fram að þeir læknafræðingar sem tekið höfðu læknapróf á Íslandi mættu ekki lengur fá héraðslæknaembætti á Íslandi nema að hafa notið kennslu í yfirsetukvennafræði við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn. Ný fæðingaráhöld bárust til landsins og áfram héldu læknafræðingar að taka þátt í fagvæðingu yfirsetukvenna. Árið 1876 var landlækni og héraðslækni í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri og Eskifirði uppálagt að taka konur í yfirsetukvennanám og láta þær gangast undir próf hjá sér. Sú þróun verður rakin í þessum kafla sem nær frá 1855 til 1880.

1 Stofnun Læknaskólans og kennsla landlæknis í fæðingarhjálp

Daginn eftir andlát Jóns Thorstensen landlæknis 16. febrúar 1855 fór Jørgen Ditlev Trampe stiftamtmaður fram á það við Jón Hjaltalín lækni að hann myndi gegna stöðu landlæknis. Jón settist að í Reykjavík og var skipaður landlæknir 18. september.¹⁰⁸⁴ Jón Thorstensen hafði kennt Jóni í læknanámi, fyrst í Nesi og síðan í Reykjavík eftir að embættið flutti í kaupstaðinn vorið 1833.¹⁰⁸⁵ Haustið 1834 sigldi Jón Hjaltalín til Kaupmannahafnar til að ljúka læknaprófi við skurðlæknaakademíuna. Vegna sjóveiki hafði hann óskað eftir því að ljúka skurðlæknafræði á Íslandi, eins og fram kemur í bréfi kansallís 11. september 1833. Svar heilbrigðisráðsins var afdráttarlaust, en þar kom fram að próftaka á Íslandi fullnægði ekki kröfum tímans og því var bón Jóns hafnað.¹⁰⁸⁶ Jón sigldi til Kaupmannahafnar og lauk prófi frá skurðlæknaakademíunni

¹⁰⁸⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 10. Bréfabók 1855–1856, bls. 1; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 431.

¹⁰⁸⁵ Halldór Kr. Friðriksson, „Jón Hjaltalín“, bls. 83.

¹⁰⁸⁶ ÞÍ. Hið danska kansallíf. KA/133. Innkomin bréf 1833, örk 12. Bréf Jóns Hjaltalíns dagsett 11. september 1833 og bréf frá heilbrigðisráðinu dagsett 27. desember 1833.

vorið 1837.¹⁰⁸⁷ Þá ferðaðist hann til Kílar og lauk *examen medicum* frá Kílarháskóla vorið 1839 og sama ár *dr. med.* prófi í læknisfræði frá sama skóla. Jón var fyrstur landlækna hér til að ljúka doktorsprófi í læknisfræði.¹⁰⁸⁸

Jón Hjaltalín átti sjálfur síðar eftir að koma því til leiðar að tekin var upp innlend læknakennsla eftir margra ára hlé. Hann og Guðmundur Guðmundsson (1807–1875) voru í læknanámi hjá Jóni Thorstensen frá 1830 þar til þeir hófu nám við skurðlæknaakademíuna í Kaupmannahöfn árið 1834.¹⁰⁸⁹ Jón hóf þegar árið 1844 að berjast fyrir betri læknaskipun á Íslandi en á þeim tíma var hann embættislaus. Hann hafði þá lokið doktorsprófi í læknisfræði og í grein í *Nýjum Félagsritum* kom hann með þá tillögu að læknisfræði yrði kennd hér á landi, svo læknaefni þyrftu ekki að sigla til Kaupmannahafnar. Einnig lagði hann til að sjúkrahús yrði stofnsett í Reykjavík, að landið fengi fjóra fjórðungslækna eða landlækna og auk þess einn lækni í hverja sýslu.¹⁰⁹⁰ Þá taldi Jón nauðsynlegt að komið yrði á heilbrigðisráði á Íslandi, því danska heilbrigðisráðið þekkti ekki nógu vel til landsins „til þess, að það geti til hlítar skorið úr, hvernig bezt megi haga læknaskipun á landinu sjálfu“.¹⁰⁹¹ Hlutverk hins íslenska heilbrigðisráðs yrði m.a. að prófa lækna sem myndu læra við Læknaskólann í Reykjavík og sjá um kennslu yfirsetukvenna svo að yfirsetukonur yrðu í hverri sveit.¹⁰⁹²

Þegar Alþingi tók til starfa árið 1845 barst bænarskrá frá Jóni Sigurðssyni, þingmanni Ísafjarðarsýslu, um betri læknaskipun í landinu. Í henni kom m.a. fram:

Það er kunnugra, en frá þurfi að segja, að umhyggja fyrir læknahjálpi er hin mesta nauðsyn í hverju landi, og það land fer ómetanlegra gæða á mis, sem vantar nauðsynlega og haganlega læknaskipun. Landsins velferð ríður á lífi og heilbrigði manna, og þegar ekki er fyrir því séð til hlítar, að því leyti sem séð verður, þá verður tregara um framför og velfarnað hvers lands.¹⁰⁹³

Á Íslandi voru aðeins átta læknaumdæmi og af þeim sökum væri hin mesta nauðsyn að bæta læknaskipan og fjölga læknum, þannig að einn lækni yrði í hverri sýslu. Af þeim sökum átti að koma á menntunarskóla handa læknum og spítala.¹⁰⁹⁴ Ekki ber á öðru en að Jón Sigurðsson hafi tekið undir með Jóni Hjaltalín í tillögum hans frá 1844 þegar kom að fjölgun lækna hér á landi með innlendri læknakennslu.

¹⁰⁸⁷ Sjá konunglegan úrskurð frá 18. nóvember 1834 þar sem Jón Hjaltalín sækir um að njóta Garðsstyrks í eitt og hálf ár án þess að búa á Garði. Þar kemur fram að Jón hafi í 1½ ár stundað læknánám (medicin og chirurgie) án þess að hafa tekið inntökuprófið (*examen artium*) við háskólann. Læknánám Jóns tafðist vegna mislinga sem hann fékk í Kaupmannahöfn. Sjá: *Lovsamling for Island X*. bindi (1832–1836), bls. 569; Aðalgeir Kristjánsson, *Nú heilsar þér á Hafnarlóð*, bls. 255–256.

¹⁰⁸⁸ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 431; Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 61.

¹⁰⁸⁹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 51–52, 431.

¹⁰⁹⁰ J[ón] H[jaltalín], „Um læknaskipun á Íslandi“, bls. 88.

¹⁰⁹¹ J[ón] H[jaltalín], „Um læknaskipun á Íslandi“, bls. 92.

¹⁰⁹² J[ón] H[jaltalín], „Um læknaskipun á Íslandi“, bls. 93.

¹⁰⁹³ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*, bls. 196.

¹⁰⁹⁴ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*, bls. 197–198.

Á Alþingi árið 1845 sat Skúli Thorarensen héraðslæknir í austurhéraði Suðurlands fyrir Rangárvallasýslu. Hann var kosinn í nefnd um spítala og læknaskipun og sú nefnd skilaði álit 4. ágúst. Þar kom fram að fáir Íslendingar hefðu stundað læknisfræði við Hafnarháskóla þannig að íslenskir læknar hefðu ekki verið tiltækir þegar læknaembætti losnuðu. Af þeim sökum hefði þurft að setja danska lækna í þessi embætti, sem væru óvanir lifnaðarháttum Íslendinga og örðugum ferðalögum, auk þess sem þeim veittist oft erfitt að læra tungumál landsmanna nógu vel til þess „að þeir geti spurt og talað við sjúklinga og gjört sig aptur fullskiljanlega fyrir þeim; fara þannig hvortjir tveggja á mis við þá fyrstu undirstöðu til allrar læknishjálpar, að geta kynnt sér eðli sjúkdómsins af lýsingu hins sjúka.“¹⁰⁹⁵ Lagt var til að íslenskum verðandi læknum yrði gefið færi á að læra læknisfræði hér á landi og það yrði aðeins gert með því að setja á stofn spítala þar sem kennd yrði meðferð við sjúkdómum. Tveir kennarar sem væru spítalalæknar og landlæknir myndu kenna ólíkar greinar læknisfræðinnar og læknanemar fá nógu mikla þekkingu í læknisfræði. Eftir afstaðið próf gætu þeir talist hæfir til að verða sýslulæknar „einkum ef þeim veittist færi á, og yrði leyft, að ganga á spítala erlendis.“¹⁰⁹⁶ Var tekið sérstaklega fram að þeir skyldu líka nema yfirsetukvennafræði á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn.¹⁰⁹⁷

Nefndarálititið fékk ekki umfjöllun og var umræðu haldið áfram tveimur árum síðar. Þá var Jón Thorstensen landlæknir sestur á þing og var því mótfallinn að hefja innlenda læknakennslu. Hann bar aftur á móti upp þessa uppástungu:

Að leyfa, að þeir læknar, er nú eru á landi hér, og hér eptir verða lærðir í Danmörku og þar yfirheyrðir, megi fá leyfi til, og skuli kenna vel tilföllnum gáfuðum og ráðvöndum ungum mönnum þaðan, er mest þörf er á læknahjálp, að taka blóð, binda um beinbrot, kippa í lið, lífga druknaða og í hel frosna, samt þrifnað þann, hreinlæti, matarhæfi og aðhjúkrun þá, er hafa þarf við alla sjúkdóma yfir höfuð, og við meðferð á ungbörnum.¹⁰⁹⁸

Tók hann fram að þessir karlar ættu að vera færir um að liðsinna sjúklingum til bráðabirgða þar til náð yrði til læknis. Ekki nefndi Jón Thorstensen fæðingarhjálp en það sem vekur athygli í þessum tillögum er að karlmenn áttu að kenna öðrum körlum meðferð ungbarna. Varð það til þess að dómsmálastjórn Danmerkur skrifaði amtmanni í Suðurlandi 18. ágúst 1848 og samþykkti tillögu Jóns landlæknis um að landlæknir og héraðslæknar kenndu nauðsynlega læknisaðstoð, þ.e.a.s. „den første foreløbige assistance med leie, forbinding, åreladnig, regime, og de få simple medikamenter.“¹⁰⁹⁹ Hér var átt við að þeir skyldu veita fyrstu læknishjálp áður en hægt yrði að ná til læknis. Ekkert var komið inn á að þessir karlar, sem titlaðir voru hjálparlæknar, kæmu að fæðingarhjálp en aðstoð þeirra var talin neyðarúrræði.¹¹⁰⁰ Með þessari ákvörðun átti að gefa fólki kost á aukinni læknishjálp, en ekki

¹⁰⁹⁵ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*, bls. 642.

¹⁰⁹⁶ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*, bls. 643.

¹⁰⁹⁷ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*, bls. 643.

¹⁰⁹⁸ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1847*, bls. 591–592.

¹⁰⁹⁹ *Lovsamling for Island XIV*. bindi (1848–1850), 160.

¹¹⁰⁰ *Lovsamling for Island XIV*. bindi (1848–1850), 160.

skipti menntun læknanna miklu máli því hér var um neyðarúrræði að ræða. Jón Thorstensen tók einn karlmann í slíkt nám árið 1851, Vigfús Runólfsson (1822–1859) járnsmið úr Borgarfjarðarsýslu, sem gerðist hjálparlæknir í sýslunni. Jósef Skaftason héraðslæknir í Húnavatns- og Skagafjarðarsýslu kenndi Árna Jónssyni Eyfjörð (1827–1854) árið 1853 og Birni Pálssyni (1831–1898) bónda á Halldórsstöðum í Skagafirði árið 1855, þrátt fyrir að Jósef hefði ekki skipun fyrir sínu héraðslæknaembætti, enda fékk hann sérstakt leyfi til að taka karla í hjálparlæknanám frá dómsmálastjórninni 23. september 1851.¹¹⁰¹ Gísli Hjálmarsson kenndi tveimur körlum sem urðu hjálparlæknar, þeim Jörgen Kristjáns Jørgensen (1832–1856) og Páli Guttormssyni (1827–1860) frá Vallanesi. Samkvæmt þessu fengu Íslendingar sex „hjælpelæge“ eins og þeir voru titlaðir á danska tungu. Þegar Jón Hjaltalín varð landlæknir árið 1855 var kennslu hjálparlækna hætt.¹¹⁰²

Bænarskrá Alþingis var send Danakonungi 13. ágúst 1861. Þar bað þingið um 600 ríkisdala styrk árlega til læknakennslu í Reykjavík þangað til læknaskóli og spítali yrðu settir á stofn. Kom fram að stúdentar frá Lærða skólanum yrðu teknir til kennslu hjá landlækni og „fræddir í þeim greinum læknisfræðinnar, sem til eru teknar í *instruxi* landlæknisins hér á landi frá 19. maí 1760“.¹¹⁰³ Þær greinar sem Jón Hjaltalín átti að kenna verðandi læknum byggðust því á 101 árs gömlu erindisbréfi Bjarna Pálssonar, þ.e. líffærafræði, lífeðlisfræði, sjúkdómafræði, handlæknisfræði og yfirsetukvennafræði. Einnig var tekið fram að Jón skyldi kenna nýrri vísindagreinir innan læknisfræðinnar, þ.e. chemie (uorganisk og organisk), chemiska sjúkdómafræði, almenna heilbrigðisfræði (hygiene publique), meðalaverkunarfræði (pharmakologie og pharmakodynamik), medicina forensis (réttarlæknisfræði) og því er þurfa þætti til þess að þeir gætu vel gegnt stöðu sinni. Nemarnir skyldu eftir opinbert burtfararpróf fá fullkomið læknisleyfi á Íslandi og gátu orðið héraðslæknar.¹¹⁰⁴

Í bréfi Jóns Hjaltalíns landlæknis til heilbrigðisráðsins 3. október 1862 var hann búinn að ákveða þá kennslu sem hann ætlaði að veita læknanemum sínum og færi kennslan þannig fram að þeir smátt og smátt öðluðust „fasta og skýra þekking á öllum höfuðlærdómum læknisfræðinnar.“¹¹⁰⁵ Þá taldi hann upp fög sem hann ætlaði að kenna í undirbúningskennslu, svo sem yfirlit um byggingu mannlíkamans, samsetningu hans og staðsetningu hinna einstöku líffæra og breytingar sem sjúkdómar yllu á einstökum líffærum. Eftir þessa undirbúningskennslu ætlaði hann að hefja yfirgrípsmeiri kennslu í líkskurðarfræði, beinafræði og aðstoð við fæðingu barna „bæði vísindalega og með því að sitja yfir konum“.¹¹⁰⁶ Hann segir um þetta atriði: „þá geta lærisveinar mínir fengið að vera

¹¹⁰¹ *Lovsamling for Island XV*. bindi (1851–1854), bls. 171. Jósef Skaftason fékk skipun sem héraðslæknir fyrir Húnavatns- og Skagafjarðarsýslum 31. mars 1856. Sjá: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 53–54, 473.

¹¹⁰² Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*. bindi, bls. 53–54.

¹¹⁰³ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1861 II*. bindi, bls. 1424.

¹¹⁰⁴ *Tíðindi um stjórnarmálaefni Íslands I*. bindi (1854–1863), bls. 717; *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1861 II*. bindi, bls. 1425.

¹¹⁰⁵ *Tíðindi um stjórnarmálaefni Íslands I*. bindi (1854–1863), bls. 723.

¹¹⁰⁶ *Tíðindi um stjórnarmálaefni Íslands I*. bindi (1854–1863), bls. 725.

við hjá yfirsetukonum hér, sem lært hafa á fæðingarstiptuninni, þegar það kemur fyrir, að konum gengur tregt að fæða; svo verða þeir og iðulega látnir æfa sig á líkneskju og tilkvaddir að vera við, þegar skal hafa töng eða snúa barninu.¹¹⁰⁷ Þarna er Jón að vísa til þess að læknanemarnir áttu að fylgja Reykjavíkuryfirsetukonunum í vitjun til fæðandi kvenna og einnig að fá verklega þjálfun á mjaðmagrindarlíkaninu. Hann telur einnig upp þær bækur sem hann ætlaði að nota við kennsluna og í yfirsetukvennafræði var það *Kennslubók handa yfirsetukonum* frá 1846 og kennslubók eftir þýskan lækni, Eduard Caspar Jakob von Siebold (1801–1861), *Lærebog i Fødselshjælpen, til Brug ved academiske Forelesninger og til Selvstudium*.¹¹⁰⁸ Bókin kom út í Kaupmannahöfn árið 1855 og ber þess merki að vera fyrir lækna þar sem í henni eru upplýsingar um lyfjagjafir.

Úrskurður um kennslu í læknisfræði hjá Jóni Hjaltalín landlækni var samþykktur af Danakonungi eftir tillögum dómsmálastjórnarinnar 12. september 1862. Eftir læknanám skyldi haldið opinbert próf í læknisfræði og þeir sem stóðust prófið skyldu fá full réttindi lækna og geta orðið héraðslæknar á Íslandi. Þeir fengu sama lærdómstitil og lækna sem luku læknaþrófi frá læknaeild Hafnarháskóla, þ.e. *cand. med. et chir.*¹¹⁰⁹ Þegar úrskurður um kennslu Jóns Hjaltalíns var samþykktur hafði hann tekið fyrsta læknanemann í nám. Haustið 1861 hóf Þorvaldur Jónsson (1837–1916), 24 ára, læknanám hjá Jóni. Þorvaldur hafði verið við nám við læknaeild Hafnarháskóla árin 1857–1860 en hætti „vegna heilsulasleika, er hafði gjört háskólaveru árangurslítla“, eins og kemur fram í æviágripi hans dagsettu 4. október 1863.¹¹¹⁰ Þorvaldur lauk prófi 17. september 1863.¹¹¹¹ Að öllum líkindum hefur hann verið viðstaddur fæðingar í Reykjavík og fengið að fylgja yfirsetukonum í Reykjavík, þeim Guðríði Magnúsdóttur Hjaltested (1802–1864) og Ingibjörgu Jakobsdóttur Guðjohnsen (1815–1865).¹¹¹² Á meðan Þorvaldur var við nám hafði hann fengið að kryfja 12 lík undir handleiðslu Jóns Hjaltalíns og æfði sig vel í að þekkja sjúkdóma með *stethoskopie* eða heyrnarþípu eins og hún var kölluð á íslensku.¹¹¹³

Kom fram í vitnisburði Jóns Hjaltalíns að Þorvaldur hefði þau þrjú ár sem hann var við læknanám stundað námið af mestu iðni og notað hvert tækifæri er hann gat til að kynna sér ýmsa sjúkdóma lands þessa. Prófið stóð yfir dagana 14. –17. september.

¹¹⁰⁷ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* I. bindi (1854–1863), bls. 727.

¹¹⁰⁸ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* I. bindi (1854–1863), bls. 726.

¹¹⁰⁹ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* I. bindi (1854–1863), bls. 604; Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 59.

¹¹¹⁰ Þ.Í. Skjalasafn landlæknis. H, 2 Prófrítgjörðir við Læknaskólann 1863–1896, örk Þorvaldur Jónsson l. lærisveinn dr. Hjaltalín.

¹¹¹¹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Lækna á Íslandi* I. bindi, bls. 822–823; Guðmundur Hálfðanarson, „Embættismannaskólinn 1911–1961“, bls. 37.

¹¹¹² Guðríður Magnúsdóttir Hjaltested lauk yfirsetukvennaþrófi hjá landlækni í Reykjavík 13. ágúst 1832 en Ingibjörg Jakobsdóttir Guðjohnsen lauk yfirsetukvennaþrófi frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn 17. apríl 1845; Þ.Í. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók 1832–1840. Bréf dagsett 15. ágúst 1832; DRA. 2183 B. Danmarks Jordmoderskole, København. Protokol, Jordmoderuddannelsens historie, „Jordmoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 293; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 160, 306–307.

¹¹¹³ B. J. „Landsins elzti læknir“, bls. 1.

Þorvaldur tók skriflegt próf í líffærafræði, dómsmálalæknisfræði, handlæknisfræði og í innvortis sjúkdómafræði. Þá tók hann munnlegt próf sem stóð í þrjá daga og í þeim hluta tók hann próf í yfirsetukvennafræði, sem stóð í eina klukkustund í heyrandi hljóði í alþingissal í viðurvist prófdómenda. Þorvaldur náði prófinu og fékk ágætiseinkunn í yfirsetukvennafræði.¹¹¹⁴ Hann var settur héraðslæknir í norðurhérað Vesturamts 6. október 1863 og settist að á Ísafirði. Þorvaldur átti eftir að sinna fæðingarhjálp í læknaumdæmi sínu, eins og skýrslur hans til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn bera með sér. Í júní árið 1865 geisaði barnsfararsótt í umdæmi hans og létust 18 konur af þeim 27 sem fengu hana.¹¹¹⁵ Varð það til þess að Jón Hjaltalín landlæknir samdi bæklinginn *Barnsfarasótt* sem að hluta var varnarrit fyrir Þorvald, því orðrómur hafði farið á kreik þess efnis að það væri honum að kenna að barnsfararsóttin hefði orðið svo mörgum konum að bana. Í eftirmála bókarinnar sem dagsettur er 2. september 1865 mátti lesa þetta eftir Jón Hjaltalín:

Ég þykist hafa orðið var við það á seinni tímum, að sumum meðal almennings þykir svo, sem barnsfarasótt sú, er í sumar hefur geisað í Ísafjarðarsýslu, sé mjög óvanaleg hér á landi, og að menn þess vegna haldi, að ókunnugleiki læknisins valdi því, að hún hafi orðið svo mörgum sængurkonum að bana, og er eigi laust við, að sumir hafi haldið, að þetta mundi eigi hafa svo farið, hefði þar verið læknir útlærður í útlöndum, og hefur mér virzt, eins og sumir, og það jafnvel þeir, er menntaðir eiga að heita, hafi tekið í þennan strenginn, og talað um það mjög óviturlega og ónægætislega.¹¹¹⁶

Hér tekur Jón upp hanskan fyrir nemanda sinn og bendir á að barnsfararsóttin komi þar niður er minnst varir án þess að menn með nokkurri vissu gerðu sér grein fyrir því hvers vegna hún stakk sér niður og hvarf svo aftur.¹¹¹⁷ Eins og kemur fram hjá Jóni Hjaltalín má ljóst vera að almenningur á Íslandi bar sýnu meira traust til lækna er hlotið höfðu menntun sína í Kaupmannahöfn.

2 Fæðingaráhöld landlæknis og fyrsta klóróformsvæfing konu í fæðingu

Sem fyrr átti embætti landlæknis *Saxtorphs* og *Frieds* fæðingartangir. Tók Jón Hjaltalín fram á lista frá 16. febrúar árið 1855 um þau verkfæri sem embættið átti að þær væru báðar ryðgaðar og ónothæfar. Þá var þar líka eitt mjaðmagrindarlíkan í slæmu ástandi.¹¹¹⁸ Ekki er að finna á lista yfir þau læknaáhöld að embættið ætti *speculum vaginae* eins og

¹¹¹⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 2. Prófrítgjörðir við Læknaskólann 1863–1896, örð Þorvaldur Jónsson l. lærisveinn dr. Hjaltalín; Jón Hjaltalín, „Læknaprófið í Reykjavík, frá 13. til 18. sept. síðstliðnum“, bls. 1–2; Þorvaldur gekkst undir próf samkvæmt konungsúrskurði 29. ágúst 1862. Samanber: *Lovsamling for Island XVIII*. bindi (1860–1863), bls. 422–423.

¹¹¹⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Þorvaldar Jónssonar dagsett á Ísafirði 28. janúar 1866.

¹¹¹⁶ Jón Hjaltalín, *Barnsfarasóttin: (Febris puerperalis) í öllum hennar tegundum*, bls. 36.

¹¹¹⁷ Jón Hjaltalín, *Barnsfarasóttin*, bls. 36–37.

¹¹¹⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 10. Bréfabók 1855–1856, bls. 76–77.

héraðslæknirinn í Vestmannaeyjum átti. Árið 1853 pantaði Philip Theodor Davidsen héraðslæknir í Vestmannaeyjum svokallað *speculum vaginae* frá Kaupmannahöfn og kostaði það tvo ríkisdali. Telst héraðslæknaembættið í Vestmannaeyjum fyrst læknaembætta hér á landi til að eignast slíkt áhald. *Speculum vaginae*, eða andarnefja eins og hún er nefnd á íslensku, var áhald sem þrætt var upp í leggöng til að lyfta upp spöng (e. perineum) og strekkja á hringvöðva í leggöngum þannig að auðveldara var að skoða leggöngin og leghálsinn.¹¹¹⁹

En hvað kunni Jón Hjaltalín landlæknir í fæðingarhjálp? Hann hlýtur að hafa fengið bæði bóklega og verklega kennslu við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn og einnig við Kílarháskóla. Hann sinnti fæðingarhjálp í Reykjavík og því umdæmi sem tilheyrði landlæknisembættinu. Samkvæmt skýrslu hans til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1855 beitti hann fæðingartöngum í tveimur fæðingum það árið.¹¹²⁰ Eflaust hafa fæðingarnar verið fleiri, en heimildir skortir, og engar fæðingar skráði hann árið 1856. Árið 1857 kom hann að tveimur erfiðum fæðingum í Reykjavík. Var um „placenta prævia“ eða fyrirsæta fylgju að ræða. Ekki lætur Jón uppi hvaða aðferðum hann beitti. Báðar þessar fæðingar heppnuðust.¹¹²¹

Ein tangarfæðingin átti sér stað í Reykjavík 9. október 1867. Hildur Jónsdóttir, 36 ára gömul frumbyrja, kona Jóns Bjarnasonar tómt húsmanns í Ánanaustum, hafði „frygtelig eclampsie“ eins og Jón Hjaltalín orðar það í skýrslu. Hildur hafði fengið krampa og þegar Jón þreifaði inn í leg Hildar kom í ljós að hún gekk með tvíburum. Lætur Jón þess getið að hann hafi sjálfur svæft konuna með því að láta hana anda klóróformi að sér og var fyrri tvíburinn tekinn með töngum. Hann lét læknastúdent leggja á töngina. Heppnaðist aðgerðin vel, konan lifði og annar tvíburinn, en hinn kom andvana.¹¹²² Verður að teljast að þetta sé hin fyrsta svæfing konu hér á landi við burð barns er fæddist eðlilega leið.¹¹²³

¹¹¹⁹ *Lovsamling for Island XV*. bindi (1851–1854), bls. 497; Sjá um notkun á *speculum vaginae*: Michael J. O'Dowd, Elliot E. Philipp, *The history of Obstetrics & Gynaecology*, bls. 399.

¹¹²⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1855. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 22. febrúar 1856.

¹¹²¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 5. Ársskýrslur lækna 1848–1857. Ársskýrslur lækna 1857. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 6. mars 1858.

¹¹²² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1867. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 16. mars 1868. Sjá einnig: Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 239, Jón Sigurðsson, *Svæfingar á Íslandi í 150 ár 1856–2006*, bls. 13.

¹¹²³ Þann 10. nóvember árið 1847 birti skoski fæðingarlæknirinn James Young Simpson greinargerð um nýtt svæfingarlyf sem var klóróform. Fyrsta konan sem Simpson svæfði við barnsburð 8. nóvember árið 1847 hafði verið þrjá daga að fæða sitt fyrsta barn. Þegar hún átti von á sér í anað skiptið dreypti Simpson á hana klóróformi, fyrst hálfri teskeið í samanbrotinn vasaklút sem hann lagði að vitum hennar. Eftir 10 mínútur vætti hann klútinn aftur og barnið fæddist 25 mínútum frá því að deyfingin hófst. Klóróform var aðalsvæfingarlyfið fram til um 1900. Sjá: Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 211, 213; John MacVicar, *Man–midwife*, bls. 12.

Þekkingin kom frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn, en þar hafði svæfing í sambandi við barnsfæðingu fyrst verið framkvæmd 30. janúar 1848. Þurfti að vanda fóstrinu vegna rangrar stöðu þess í móðurkviði. Þrátt fyrir klóróformgjöf tókst ekki að svæfa konuna heldur varð hún óröleg og fékk krampa. Vendingin fór síðan fram án svæfingar og lauk farsælega fyrir móður og barn. Á árunum 1848–1856 voru á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn gerðar 53 vendingar í klóróformsvæfingu. Ekki var svæft við framdrátt og við tangartaki. Fyrir því voru tvær ástæður sem Vilmundur Jónsson lýsir þannig:

Er það réttlætt með því, að hvorugt þurfi að valda tiltakanlegum sársauka, en auk þess var talin ástæða til að óttast, að klóróform hindraði eðlilegan samdrátt móðurlegsins eftir fæðinguna og leiddi til blæðinga. Líka var það metin trygging gegn meiðslum af tönginni, ef hún væri lögð að konunni vakandi, svo að hún gæti kveinkað sér og gefið til kynna yfirvofandi misferli.¹¹²⁴

Ekki er vitað hversu oft Jón Hjaltalín notaðist við klóróformgjöf í svæfingum fæðandi kvenna en hann telst fyrstur læknar hér á landi til að nýta sér til að létta þjáningar þeirra. Jón framkvæmdi einnig fyrsta keisaraskurð hér á landi en það var nýlunda sem fjallað verður um í næsta kafla.

3 Fyrsti keisaraskurður á Íslandi

Í landsfréttablaðinu, *Þjóðólfi* þann 4. júlí árið 1865 mátti lesa eftirfarandi:

Það mun áreiðanlegt, að engi viti eða þekki dæmi til þess fyrr né síðar, að keisaraskurðinum hafi verið beitt nokkru sinni hér á landi, fyrr en nú hér í Reykjavík, 24. f. mán. ógiftur kvenmaður *Margrét Arnljótsdóttir* að nafni á 31. ári, dvergur að öllum skapnaði [...] varð barnshafandi og kenndi sín eða lagðist á seng 23. f. mán.; yfirsetukonan kvaddi þegar landlæknirinn, Dr. Hjaltalín til að skoða sængurkonuna [...] Dr. Hjaltalín gjörði náraskurðinn.¹¹²⁵

Hér er að lýsa aðdraganda keisaraskurðar sem Jón Hjaltalín landlæknir framkvæmdi á Margrétu Arnljótsdóttur (1834–1865) klukkan 10 að morgni þess 24. júní 1865 og Vilmundur Jónsson segir að hafi verið „mesta handlækningastórvirki, sem nokkur læknir hafði þá ráðizt í á Íslandi, og eflaust hið fyrsta sinnar tegundar í landinu.“¹¹²⁶ Margrét var

¹¹²⁴ Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 215.

¹¹²⁵ *Þjóðólfi* 4. júlí 1865, bls. 140; Jón Sigurðsson, *Svæfingar á Íslandi í 150 ár 1856–2006*, bls. 12–13. Margrét Arnljótsdóttir fæddist í Reykjavík 12. maí 1834. Hún var dóttir Arnljóts Jónssonar silfursmiðs og bústýru hans, Soffíu Pálsdóttur. Þau bjuggu í Bæ við Skálholtskot í Reykjavík. Margrétu var komið í fóstur til Sigvalda Nikulássonar og Ingunnar Einarsdóttur sem bjuggu í Suðurbænum í Þingholtum. Samanber: Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 233.

¹¹²⁶ Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 231.

að fæða sitt fyrsta barn á heimili sínu Suðurbænum í Þingholtum.¹¹²⁷ Aðgerðin tók aðeins fimm mínútur og Jón Hjaltalín gat þess í skýrslu að hún hefði verið framkvæmd „under en fuldkommen anæsthisering, der først blev afbrudt ved indstikningen af de sidste suturnåle i bugsåret“, þ.e. svæfingin var stöðvuð þegar síðasti saumurinn var settur í kviðsárið.¹¹²⁸ Viðstaddir keisaraskurðirnir voru Gísli Hjálmarsson fyrrum héraðslæknir og tveir læknar af franska herskipinu Pandora, þeir Chastang yfirlæknir og Dexier (Texier) herskipslæknir. Þar að auki voru viðstaddir fjórir af fimm læknanemum Jóns Hjaltalíns. Nemar Jóns á þessum tíma voru Hjörtur Jónsson, Þorsteinn Jónsson, Fritz Zeuthen, Ólafur Sigvaldason og Páll Blöndal. Ekki er vitað hver þeirra var forfallaður.¹¹²⁹ Þorbjörg Sveinsdóttir (1827–1903) yfirsetukona í Reykjavík var einnig viðstödd. Chastang og Dexier „chloroformiseruðu“ Margréti, Hjaltalín framkvæmdi kviðskurðinn, Gísli skar upp móðurlífið og hinn franski yfirlæknir sprengdi himnurnar og dró fram stúlkubarn sem vóg 14 merkur í „laugartroginu“.¹¹³⁰

Jón Þorgeir Hallgrímsson og Gunnlaugur Snædal fæðingarlæknar fullyrða að þessi keisaraskurður hafi verið „fyrsta svæfing á Íslandi í sambandi við barnsfæðingu.“¹¹³¹ Þegar Margrét vaknaði eftir aðgerðina sagði hún að sér liði vel og staðhæfði að hún hefði ekkert fundið til í aðgerðinni. Hins vegar fékk hún aukaverkun af svæfingunni, mikið slím eða kvef með stöðugan hósta. Við honum fékk Margrét hóstastillandi lyf. Sólarhring eftir aðgerðina fékk hún lífhimnubólgu sem dró hana til dauða.¹¹³² Í ársskýrslu til heilbrigðisráðsins fyrir árið 1865 segist Jón Hjaltalín hafa neyðst til að gera keisaraskurð vegna þrængsla í mjaðmagrindinni. Lík Margrétar var krufið af Jóni Hjaltalín og franska yfirlækninum. Kom þá í ljós að hún hefði látist af völdum þess er þeir kölluðu „diffus exsudativ peritonitis“ eða dreifða lífhimnubólgu.

¹¹²⁷ Suðurbærinn mun hafa staðið þar sem nú er Þingholtsstræti 7. Margrét lýsti föður að barni sínu, danskan *assistent* hjá Fischersverslun, Julius Andersen 26 ára. Hann synjaði faðerni með því að samfarir þeirra Margrétar hefðu fyrst hafist í desember árinu áður. Andersen sór fyrir faðerni barnsins. Litla stúlkán, Júlíana Margrét, dó rúmlega misserisgömul 31. desember 1865 „föðurlaust tökubarn“ á Hríbrú í Mosfellssveit. Sjá: Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 234.

¹¹²⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 19. mars 1866.

¹¹²⁹ Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 239.

¹¹³⁰ Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 234, 236.

¹¹³¹ Jón Þorgeir Hallgrímsson og Gunnlaugur Snædal, „Keisaraskurðir á Íslandi 1865 til 1919: Sögulegt yfirlit – I. grein“, bls. 68.

¹¹³² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 19. mars 1866. Í bók Þórunnar Ástríðar Björnsdóttur (1859–1935) yfirsetukonu í Reykjavík, *Nokkrar sjúkrasögur: Úr fæðingabók Þórunnar Á. Björnsdóttur ljósmóður*, segir að heimsóknum hafi verið kennt um að Margrét dvergkona lést eftir keisaraskurðinn árið 1865 en „sumir sögðu að hún hefði fengið hósta af reyk.“ Þórunn Á. Björnsdóttir, *Nokkrar sjúkrasögur: Úr fæðingabók Þórunnar Á. Björnsdóttur ljósmóður*, bls. 277. Sjá um Þórunni Ástríði Björnsdóttur í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 678.

Tafla 6 Læknanemar sem luku læknaprófi hjá Jóni Hjaltalim landtekni á árunum 1863–1876 og frá Læknaskólanum í Reykjavík árin 1878–1880

Nafn	Staða föður	Hvenær lauk ex. med. et chir. landtekni Læknaskólanum í Reykjavík?	Aldur þegar lauk námi	Hjfskparstæða í læknaámi	Hjfskparstæða eftir læknaám	Hvenær skipaður og settur?	Læknaádemmi	Kandidat á feðingarskólinum í Kaupmannahöfn	Hvenær lausn?	Arafjöldi í embætti
Þorvaldur Jónsson (1837–1916)	Sýslumaður	17. sept. 1863	26 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1864 systur Hjartar Jónssonar héraðsleknis í suðurhéraði Vesturamansins	Settur 6. okt. 1863. Skipaður 6. feb. 1865	Norðurhérað Vesturamansins	?	Lausn 15. nóv. 1900	37 ár
Hjörtur Jónsson (1841–1894)	Prestur	7. sept. 1865	24 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1878 sýslumannsdóttur	Settur 21. sept. 1865. Skipaður 31. okt. 1867	Suðurhérað Vesturamansins	Árin 1869–1870	Lést 16. apríl 1894	29 ár
Þorsteinn Jónsson (1840–1908)	Bóndi	7. sept. 1865	25 ára	Ókvenntur	Kvæntist rúmum mánuði eftir læknapróf 12. október 1865 bóndadóttur	Settur 21. september 1865. Skipaður 31. október 1867	Vesturamaeyjar	?	Lausn 2. sept. 1905	40 ár
Fritz Zeuthen (1837–1901)	Konungsþjónn	6. júní 1867	30 ára	Ókvenntur	Kvæntist 1868 danski konu sem skildi við bróður hans	Settur 22. okt. 1867 / settur 19. okt. 1868. Skipaður 1. feb. 1874	Gullbringusýsla/ Austfirðinga-fjórðungur	Árin 1872–1873	Lausn 1. júní 1898	31 ár
Páll Blöndal (1840–1903)	Sýslumaður	8. okt. 1868	28 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1870 sýslumannsdóttur	Settur 21. nóv. 1868. Skipaður 14. ágúst 1876	Borgarfjarðar- og Mýrasýslur/ 3. lækniherað	?	Lausn 1. mars 1901	33 ár
Ólafur Sigvaldason (1836–1896)	Prestur	5. júlí 1869	33 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1871 prestsdóttur	Settur 20. maí 1870. Skipaður 14. ágúst 1876	Strandasýsla/ 7. lækniherað	Árið 1874	Lausn 14. apríl 1896	26 ár
Einar Guðjónsen (1849–1891)	Organleikari	20. sept. 1872	23 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1877 prestsdóttur	Skipaður 14. ágúst 1876	13. lækniherað	Árin 1872–1873	Lést 3. júlí 1891	15 ár
Ríkus Halldósson (1850–1924)	Yfirkenari	20. sept. 1872	22 ára	Ókvenntur	Kvæntist árið 1876 prestsdóttur	Settur 17. sept. 1874. Skipaður 14. ágúst 1876	Þingeyjasýsla/ 8. lækniherað	Árið 1872	Lausn 19. apríl 1906	32 ár
Þorbjörn Guðmundsen (1848–1899)	Sýslumaður	20. sept. 1872	24 ára	Ókvenntur	Ókvenntur	Settur 1. sept. 1873 sýsluáknir í Gullbringusýslu. Skipaður 14. ágúst 1876 héraðsleknur	Gullbringusýsla/ 2. lækniherað	Árin 1872–1873	Lausn 10. jan. 1884	11 ár

Bogi Pétursson (1849–1889)	Biskup	4. júlí 1874	25 ára	Ókveantur	Kvenntist árið 1880, dóttur Skúla Thorarensen herabstaknis í austurhéraði Sturamansins	Settur 1. júlí 1876 Skpabur 14. ágúst 1876	9. leknishérað	Árin 1874–1875	Lést 22. des. 1889	13 ár
Þorvarður Kjertúlf (1848–1893)	Bóndi sonur Jorgens Kjertúlfs herabstaknis	4. júlí 1874	26 ára	Ókveantur	Kvenntist 1867 dóttur íslensks verslunarmanns í Reykjavík	Settur 3. sept. 1875. Skpabur 14. ágúst 1876	Vesturhérað Norðurlandsins/ 14. læknishérað	Árin 1874–1875	Lést 26. júlí 1893	18 ár
Jón Sigurður Ólafsson (1848–1882)	Prestur	29. júní 1875	27 ára	Ókveantur	Kvenntist árið 1877 dóttur tumboðsmanns	Settur 16. maí 1876. Skpabur 14. ágúst 1876	17. læknishérað	Árin 1875–1876	Lést 30. júní 1882	7 ár
Guðmundur Guðmundsson (1853–1946)	Prestur	14. ágúst 1876	23 ára	Ókveantur	Kvenntist dóttur háyfirdómara í Reykjavík	Settur 23. júlí 1877 Skpabur 12. apríl 1878	19. læknishérað	Árin 1876–1877	Lausn 27. ágúst 1927	19 ár
Árni Jónsson (1851–1897)	Bóndi	15. júní 1878 frá Lækna- skólanum í Reykjavík	27 ára	Ókveantur	Kvenntist árið 1879 bóndadóttur	Skpabur 15. apr. 1879	9. leknishérað	Árin 1878–1879	Lést 3. mars 1897	18 ár
Helgi Guðmundsson (1855–1937)	Útvegsbóndi	15. júlí 1878 frá Lækna- skólanum í Reykjavík	23 ára	Ókveantur	Kvenntist árið 1880 bóndadóttur	Settur 28. júlí 1879 Skpabur 30. mars 1880	10. læknishérað	Ágúst 1878– mars 1879	Lausn 1. nóv. 1910	31 ár
David Scheving Thorsteinsson (1855–1938)	Verslunarstjóri	7. júlí 1880 frá Lækna- skólanum í Reykjavík	25 ára	Ókveantur	Kvenntist árið 1885 dóttur prests	Skpabur 5. maí 1881	5. leknishérað og önnur hérað	Árin 1880–1881	Lausn 2. ágúst 1917	36 ár

Heimildir: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I*, bindi, bls. 186, 124, 201–202, 216, 244–245, 291–292, 360, 376, 475–476, 616–617, 635, 792, 684, 818–819, 822–824; Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi II*, bindi, bls. 17–19, „Slysfarir, sóttir, lát hedra fólks“, bls. 50.

Þá mældu þeir op mjaðmagrindarinnar sem reyndist þröngt og komust að þeirri niðurstöðu að aðgerðin hefði verið eina leiðin fyrir konuna að fæða barnið.¹¹³³

Fyrsti keisaraskurður sem vitað er um var framkvæmdur árið 1500 í Sviss. Þá á svínahirðirinn Jacob Nufer að hafa fengið leyfi yfirvalda til að skera upp eiginkonu sína sem hafði verið marga daga í fæðingu. Hún lifði af aðgerðina og átti síðar eftir að fæða fjögur börn á eðlilegan hátt í gegnum leggöng. Á Írlandi framkvæmdi Mary Donally yfirsetukona keisaraskurð árið 1738 og James Barlow læknir í Englandi árið 1793. Í Bandaríkjunum framkvæmdi John Richmond fyrsta keisaraskurð þar árið 1827. Allar þessar aðgerðir voru framkvæmdar án svæfinga.¹¹³⁴ En hvenær var fyrsti keisaraskurður framkvæmdur í Danmörku? Talið er að fyrsti keisaraskurður hafi verið gerður á konu í Hillerød á Sjálandi af herlækninum Schlegel árið 1813. Ekki er vitað um afdrif barnsins en móðirin lést tveimur dögum eftir aðgerðina af völdum sýkingar og þarmafækju. Keisaraskurðir voru fátíðir í Danmörku á 19. öld og sem dæmi voru á 63 árum, þ.e. frá 1813–1876, framkvæmdir níu keisaraskurðir. Fæðingar í Danmörku á sama tíma voru samtals 2.841.085.¹¹³⁵

4 Læknanemar við Læknaskólann halda til Kaupmannahafnar á fæðingarstofnunina

Á árunum 1863–1876 luku 13 karlar læknanámi hjá Jóni Hjaltalín. Þeir fengu lærdómstítillinn *cand. med. et. chir.*, líkt og karlar sem luku námi í Kaupmannahöfn. Í töflu 6 eru nöfn þessara karla ásamt þremur sem luku læknaprófi frá Læknaskólanum í Reykjavík á árunum 1878–1880. Þar sem þessi rannsókn nær til ársins 1880 verður ekki fjallað um þá karla sem luku læknaprófi frá Læknaskólanum í Reykjavík eftir þann tíma. Eins og fram hefur komið áttu læknanemarnir að læra yfirsetukvennafræði. Í Þjóðskjalasafni Íslands eru varðveittar prófritgerðir við Læknaskólann árin 1863–1896. Þar eru aðeins varðveitt svör við spurningum um tilbúning af líkskurði. Meðal þess sem læknanemar þurftu að svara voru spurningar um rannsóknir lækna varðandi líkskurð nýfædds barns í dulsmáli. Spurt var hvort barnið hefði fæðst lifandi og fullburða, hverjar lífslíkur þess hefðu verið og hvenær barnið hefði látist. Svör 16 læknanema eru varðveitt.¹¹³⁶

Þann 22. október 1849 ákváðu dönsk stjórnvöld að frá vori 1850 þyrftu læknanemar við læknadeild Hafnarháskóla að starfa um tíma á fæðingarstofnuninni.¹¹³⁷ Þessi tilskipun barst til Íslands 22 árum síðar með tilkynningu 31. október 1871. Þar kom fram að þeir

¹¹³³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 19. mars 1866.

¹¹³⁴ J. Drife, „The start of life: A history of obstetrics“, bls. 314.

¹¹³⁵ Morgens Osler, *Fødselshjælpens historie*, bls. 112.

¹¹³⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis H, 2. Prófritgjörðir við Læknaskólann 1863–1896.

¹¹³⁷ *Lovsamling for Island XIV*. bindi (1848–1850), bls. 354–356.

sem lærðu læknisfræði hér á landi mættu eftirleiðis ekki fá héraðslæknaembætti nema að hafa fengið kennslu í yfirsetukvennafræði á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn. Í tilkynningunni voru lækarnir titlaðir „læknisfræðingar“ og var átt við þá lækna sem útlærðir voru á Íslandi. Þá kom fram að veita mátti sérhverjum læknisfræðingi sem menntaður var á Íslandi 300 ríkisdala styrk úr hinum íslenska læknasjóði til að ferðast til Kaupmannahafnar til að nema yfirsetukvennafræði.¹¹³⁸ Það sem þeir áttu að öðlast við fæðingarstofnunina var verkleg þjálfun í að taka á móti börnum því verklega kennslu í fæðingarhjálp skorti hér á landi þar sem engin fæðingarstofnun eða deild var starfrækt. Þegar úrskurðurinn var birtur árið 1871 höfðu sex karlar gengist undir læknapróf hjá Jóni Hjaltalín landlækni. Það voru Þorvaldur Jónsson 17. september 1863, Hjörtur Jónsson og Þorsteinn Jónsson 7. september 1865, Fritz Zeuthen 6. júní 1867, Páll Blöndal 8. október 1868 og Ólafur Sigvaldason 5. júlí 1869. Allir höfðu þeir verið settir lækna. Fljótlega eftir embættisveitinguna héldu þeir allir til Kaupmannahafnar, ef frá eru taldir Þorvaldur Jónsson, Þorsteinn Jónsson og Páll Blöndal. Vel má vera að Þorvaldur hafi fengið tilsögn í yfirsetukvennafræði á meðan hann var við læknánám í Kaupmannahöfn árin 1857–1860, en ekki er vitað til þess að Þorsteinn Jónsson eða Páll Blöndal hafi hlotið aðra kennslu í fræðunum en þá sem þeir fengu í læknánámi hér á landi.¹¹³⁹

Í umræddum úrskurði var ekki tekið fram hversu lengi lækarnir yrðu að dvelja við nám á fæðingarstofnuninni en gera má ráð fyrir að þeir hafi verið nokkra mánuði þar ytra. Mjög líklegt er að þessi úrskurður um að senda þá karla sem luku læknaprófi á Íslandi til náms á fæðingarstofnun hafi verið kveðinn upp af dómsmálastjórninni í Kaupmannahöfn í kjölfar þess að Hjörtur Jónsson héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins sótti árið 1869 um að fá að ferðast til Kaupmannahafnar til náms á fæðingarstofnunina og verður aðdragandi að þeirri ákvörðun Hjartar rakinn í næsta kafla.¹¹⁴⁰

Lög um stofnun Læknaskóla í Reykjavík voru sett 11. febrúar 1876. Í 6. grein var sett það skilyrði að þeir sem útskrifuðust úr þessum skóla ættu að sigla til Kaupmannahafnar og dvelja á fæðingarstofnun og „að minnsta kosti eitt missiri á spítala þar“ til að kynnast almennri spítalavinnu.¹¹⁴¹ Nauðsynlegt þótti að þeir öðluðust sem fjölbreyttasta reynslu í meðferð margskonar sjúklingahópa. Fyrsti forstöðumaður Læknaskólans í Reykjavík var Jón Hjaltalín landlæknir. Sjúkrahús hafði tekið til starfa í Reykjavík 6. október 1866 og var staðsett í klúbbhúsi við enda Aðalstrætis, þar sem nú er Kirkjustræti 2.¹¹⁴² Í húsinu voru 14 sjúkrarúm. Þegar

¹¹³⁸ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* III. bindi (1870–1875), bls. 229.

¹¹³⁹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 244, 376, 616–617, 635, 818, 822.

¹¹⁴⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1870. Skýrsla Hjartar Jónssonar dagsett 31. desember 1870.

¹¹⁴¹ *Stjórntíðindi fyrir Ísland 1876* A–deild, bls. 40–43; Guðmundur Hálfðanarson, „Embættismannaskólinn 1911–1961“, bls. 40; Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar*, bls. 58.

¹¹⁴² Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, bls. 236.

Læknaskólinn tók til starfa hafði hann aðsetur í sjúkrahúsinu. Námsgreinar voru m.a. handlæknis-, lyflæknis-, réttarlæknis-, líffæra-, lífeðlis-, grasa-, sjúkdóma-, heilbrigðis- og líkskurðarfræði. Yfirsetukvenna- og líffærafræði kenndi Jónas Jónassen (1840–1910).¹¹⁴³ Hann hafði lokið *cand. med. et. chir.* prófi frá Hafnarháskóla 10. júní 1866 og var settur aðstoðarlæknir Jóns Hjaltalíns 3. ágúst 1868. Hann kenndi líffærafræði, handlæknisfræði og réttarlæknisfræði og frá 1870 hóf hann að kenna læknanemum yfirsetukvennafræði.¹¹⁴⁴

Læknisaðgerðir voru framkvæmdar á sjúkrahúsinu en þar var engin fæðingarstofnun starfrækt. Heimild er fyrir því að ein fæðing hafi átt sér stað á spítalanum árið 1879. Ingiríður Brynjólfsdóttir (1843–1928), 35 ára gift kona, búsett í Doktorshúsi í Reykjavík, var lögð inn á spítalann 18. ágúst 1879 þar sem hún átti í erfiðleikum með fæðingu. Fæðingunni er lýst í sjúkraskýrslu og kemur fram að Ingiríður hafi í mörg ár haft stóran sull hægra megin neðantil í kviðarholinu og „nú er hún gravide, komin að falli og fæðingin byrjaði í fyrradag en ekkert gengið.“¹¹⁴⁵ Af þeim sökum var hún lögð inn á sjúkrahúsið. Fékk hún miklar hríðir þar en útvíkkun var engin. Jónas rannsakaði hana og fann sullinn sem lá baka til í kviðarholinu. Sér til aðstoðar hafði hann Þórð Thoroddsen (1856–1939) læknanema en ekki reyndist unnt að framkvæma vendingu á barninu þar sem sullurinn þrengdi að fæðingarvegnum. Tók Jónas þá til bragðs að leggja fæðingartöng og náði hann loks taki á höfði barnsins en „rann töngin af, því höfuðið var orðið svo rotið.“¹¹⁴⁶ Segist Jónas hafa þá stungið á sullinn sem rann út í gegnum endaþarminn. Við það kom höfuð barnsins smátt og smátt niður í gegnum fæðingarveginn og fæddist andvana stúlka 19. ágúst. Ingiríði leið betur eftir fæðinguna enda laus við sullinn sem hafði lifað inni í henni í mörg ár. Hún var útskrifuð af spítalanum 12. september sama ár.¹¹⁴⁷ Svo mikið tók andvana fæðingin á hana og eiginmann hennar, Friðfinn Árnason skósmið, að honum þótti ástæða til að láta birta í *Þjóðólfi* 28. nóvember 1879 þakkar til þeirra góðu manna og þá sérstaklega Jónassen sjúkrahúslæknis, dómkirkjuprestsins og hans góðu konu fyrir „veitta kærleikshjálp og aðstoð“ við Ingiríði í hennar „miklu sjúkdómsneyð“.¹¹⁴⁸

¹¹⁴³ Jón Steffensen, „Sögulegt yfirlit um læknakennslu fram til 1958“, bls. 7–8.

¹¹⁴⁴ Sjá um Jónas Jónassen: Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 464–466.

¹¹⁴⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Sjúkrahús Reykjavíkur. Spítala–journalar frá 1868–1895 og sullaveiki–journalar frá 1868–1894, örsk spítala–journalar 1878–1884. Sjúkraskýrsla Ingiríðar Brynjólfsdóttur.

¹¹⁴⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Sjúkrahús Reykjavíkur. Spítala–journalar frá 1868–1895 og sullaveiki–journalar frá 1868–1894, örsk spítala–journalar 1878–1884. Sjúkraskýrsla Ingiríðar Brynjólfsdóttur.

¹¹⁴⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis. Sjúkrahús Reykjavíkur. Spítala–journalar frá 1868–1895 og sullaveiki–journalar frá 1868–1894, örsk spítalajournalar 1878–1884. Sjúkraskýrsla Ingiríðar Brynjólfsdóttur. Sjá um andvana fæðingu stúlkunnar: ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 9. Prestsþjónustubók 1861–1880, bls. 277, 447.

¹¹⁴⁸ „Friðfinnur Árnason“, bls. 126.

Allir karlarnir sem luku læknaprófi hjá Jóni Hjaltalín landlækni á árunum 1863–1876 og eftir að Læknaskólinn í Reykjavík tók til starfa árið 1876, 16 talsins, voru ókvæntir í læknánámi, synir merkismanna í samfélaginu, eins og tafla nr. 6 ber með sér. Fimm voru synir presta, fimm synir sýslumanna, tveir bændasynir, einn sonur konungsþjóns, einn organleikara, einn sonur yfirkennara og annar sonur verslunarstjóra. Þeir áttu allir eftir að kvænast nema einn. Fimm kvæntust prestsdætrum, þrjár dætrum bænda, tveir sýslumannsdætrum, einn dóttur háyfirdómara og annar dóttur umboðsmanns. Þá kvæntist einn dóttur héraðslæknis og annar dóttur verslunarmanns. Ekki er vitað um þjóðfélagsstöðu einnar konunnar.

5 Hjörtur Jónsson héraðslæknir tekst á við lífshættulega fæðingu með blóðtökum

Hjörtur Jónsson lauk prófi hjá Jóni Hjaltalín 7. september 1865 og var settur sem héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins. Hann fékk skipun í embættið 31. október 1867.¹¹⁴⁹ Hann átti eftir að sinna erfiðum fæðingartilfellum, eins og skýrslur hans til heilbrigðisráðsins bera með sér. Sjálfur missti Hjörtur unnustu sína, Jóhönnu Friðriku Eiríksdóttur (1845–1869), 24 ára að aldri, 19. maí 1869 eftir að hún hafði fætt dreng í Stykkishólmi tæpum þremur vikum áður eða 29. apríl.¹¹⁵⁰ Ekki er vitað hvort Hjörtur aðstoðaði í þeirri fæðingu en í prestsþjónustubók segir að hún hafi dáið af völdum „eclampsia“, þ.e. úr fæðingarkrömpum.¹¹⁵¹ Drengurinn var skírður Kristján og lést sex dögum eftir fæðinguna.¹¹⁵²

Skýrsla Hjartar til danska heilbrigðisráðsins fyrir árið 1868 er fyrsta skýrsla héraðslæknis sem gefur athyglisverðar upplýsingar um mjög erfiðan fæðingarkrampa hjá konu sem var að fæða í fyrsta sinn. Skýrslan er einnig ómetanleg heimild um þennan lífshættulega sjúkdóm, en fæðingarkrampi eða *eclampsia* stafar af meðgöngueitrun og getur átt sér stað á meðgöngu, í sjálfri fæðingunni og eftir hana. Sjúkdómurinn getur valdið hinni barnshafandi konu og ófæddu barni hennar dauða. Ekki er vitað hversu algengt það var að konur fengju fæðingarkrampa hér á tímabili þessarar rannsóknar árabilið 1760–1880, en fyrsti héraðslæknirinn sem nefnir fæðingarkrampa í skýrslu var Johan Peter Weywadt héraðslæknir í norðurhéraði Vesturamtsins árið 1848. Eftir upplýsingum sem hann segist hafa fengið telur hann að ein konan hafi dáið af því sem hann kallar „eclampsia parturientium“ tveimur klukkustundum eftir að hafa fætt andvana barn.¹¹⁵³

¹¹⁴⁹ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 376.

¹¹⁵⁰ ÞÍ. Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1862–1898, bls. 32, 274–275; Ásgeir Ásgeirsson, *Miðstöð Vesturlands: Saga Stykkishólms 1845–1892* II. bindi, bls. 160.

¹¹⁵¹ ÞÍ. Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1862–1898, bls. 275.

¹¹⁵² Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 376.

¹¹⁵³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1857. Ársskýrslur lækna 1848. Skýrsla Johan Peter Weywadt dagsett 27. desember 1848.

Þann 25. janúar 1868 var Hjörtur kallaður til amtmannsfrúarinnar Cezeliu Thorberg (1834–1868). Ekki var um langan veg fyrir Hjört að fara því frú Thorberg bjó í Stykkishólmi eins og hann.¹¹⁵⁴ Í skýrslu sinni til heilbrigðisráðsins nafngreindir Hjörtur ekki konuna heldur skráir að hún hafi verið 34 ára frumbyrja með offitu á háu stigi og mikinn bjúg. Konan hafði fundið fyrir hríðarverkjum við að ganga upp háar tröppur en hríðirnar voru bæði veikar og stóðu stutt yfir. Þegar hann kom til hennar fann hann að legop (modermunden) hennar var örlítið opið. Hann gaf henni þá lyfið *extractum Belladonne* til að víkka legopið. Lyfið setti hann upp í leggöng hennar en lætur þess getið að höfuð barnsins var í „höire issestilling“ og sat fast innkýlt á milli *sacral promontory* og *symphysis* (ísl. klyftasambryskja). Þá fékk konan krampa sem Hjörtur meðhöndlaði með blóðtökum, án árangurs. Tók hann þá á það ráð að svæfa hana með klóróformi og við það stöðvuðust kramparnir. Hjörtur reyndi síðan að krækja fæðingartöngina um höfuð barnsins, en náði ekki taki, og þar sem það brást neyddist hann til að stinga á höfuð barnsins til að minnka rúmmál þess.¹¹⁵⁵ Einnig reyndi hann að venda barninu en náði því ekki út. Konan fékk krampa aftur og lést án þess að fæða barnið. Í *Þjóðólfi* 15. febrúar 1868 birtist tilkynning um andlát Cezelíu Thorberg 25. janúar og er sagt að þetta hafi verið hennar fyrsta barnsæng: „og gat eigi fætt; allar tilraunir og hjálp, er neytt varð til að bjargar, urðu árangurslausar.“¹¹⁵⁶ Í prestsþjónustubók skráði séra Eiríkur Kúld þetta um Cezelíu: „Dó af barnsförum eclampsia.“¹¹⁵⁷

Árið 1869 sótti Hjörtur fyrstur íslenskra héraðslækna um að fá að fara til að „frekventere hospitalerne og den kongelige Fødselsstiftelsen“, eins og hann orðaði það í skýrslu til heilbrigðisráðsins. Vafalaust hefur erfið reynsla Hjartar af fæðingarhjálp orðið til þess að hann ákvað að sigla til frekara náms. Hann ferðaðist til Kaupmannahafnar í ágúst árið 1869 og hugðist dvelja þar til 7. júní 1870, sem hann og gerði. Hjörtur kom aftur til embættis síns 23. júní.¹¹⁵⁸

Í fyrstu skýrslu sinni fyrir árið 1865 segir Hjörtur frá því að hann hafi á ferð sinni frá Reykjavík út í umdæmi sitt verið sóttur til konu sem hafði fætt tvíbura 48 klukkustundum áður en ekki náð að fæða fylgjuna. Konunni blæddi mikið og náði hann fylgjuni. Konan náði heilsu eftir fæðinguna. Í sömu skýrslu er hann harðorður í garð fákunnandi yfirsetukvenna er fremur stofnuðu heilsu barnshafandi kvenna í hættu en að aðstoða þær, en yfir konunni sat að hans sögn „en gammel udlevet

¹¹⁵⁴ Cezelia Thorberg var gift Bergi Thorberg amtmanni og bjuggu þau í Stykkishólmi. Þau giftu sig 5. október 1865 og gekk Cezelia með fyrsta barn þeirra hjóna. Sjá: *Þjóðólfi* 15. febrúar 1868, bls. 1.

¹¹⁵⁵ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1869. Skýrsla Hjartar Jónssonar dagsett 1. janúar 1869.

¹¹⁵⁶ ÞÍ. Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1862–1898, bls. 275; *Þjóðólfi* 15. febrúar 1868, bls. 1.

¹¹⁵⁷ ÞÍ. Kirknasafn. Helgafell í Helgafellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1862–1898, bls. 275.

¹¹⁵⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1870. Skýrsla Hjartar Jónssonar dagsett 31. desember 1870.

kjærling“ sem hafði ekki einu sinni hjálpað hinni fæðandi konu úr lífstykkinu. Þá nefndi hann að í læknaumdæminu væri engin lærð yfirsetukona.¹¹⁵⁹ Hjörtur átti eftir að kenna níu yfirsetukonum og láta þær gangast undir próf hjá sér á árunum 1867–1880 (sjá viðauka 2). Þegar Hjörtur lést árið 1894 skrifaði ekkja hans Ingibjörg Jensdóttir til Lárusar Kristjáns Hákonarsonar sýslumanns 28. janúar 1895 að eitt lækniáhald sem fylgdi læknaumdæminu væri gömul fæðingartöng „alveg óbrúkanleg“ og hefði hún verið verðlögð á tvær krónur.¹¹⁶⁰

6 Sett í lög að landlækni og héraðslæknum beri að kenna yfirsetukonum og prófa þær

Í skýrslu fyrir árið 1867 tilkynnti Jón Hjaltalín landlæknir um dauðsföll tveggja kvenna þar sem læknir náði ekki til þeirra í tæka tíð, en báðar létust af völdum fæðingarkrampa. Börnin höfðu legið rétt í fæðingunni og konurnar fætt börn áður. Í skýrslunni lýsti Jón áhyggjum af yfirsetukonum almennt og taldi það „mere en í nogen andet land, absolut nödendigt, at være godt forsynet med vel oplærte jordemødre“.¹¹⁶¹ Jón taldi ekki nóg að tvöfalda lækna fjöldann, því oft á vetrum væri ómögulegt að ná í lækni vegna ófærðar. Hann tók sem dæmi læknaumdæmi sitt, en á vetrum gæti það tekið tvo til þrjá daga fyrir sjúklinga að ferðast til hans til Reykjavíkur. Eina farartækið á þessum tíma voru hestar eða að ferðast fótgangandi. Hann óskaði þess að í hverri kirkjusókn starfaði að minnsta kosti ein lærð yfirsetukona. Oft á tíðum ætti fæðandi kona erfitt með að ná í yfirsetukonu sem byggði í sömu sókn og var oft um átta til 16 kílómetra í burtu.¹¹⁶²

Árið 1865 störfuðu 60 lærðar yfirsetukonur á Íslandi samkvæmt lista sem Jón skráði í bréfabók sína. Í skjölum jarðabókarsjóða og bréfabók Jóns virðist sem umdæmi lærðra yfirsetukvenna hafi verið heil sýsla, því þær voru skráðar eftir sýslum. Á þessum tíma voru ekki til nein ákveðin afmörkuð yfirsetukvennaumdæmi, eins og síðar varð. Flestar konurnar störfuðu í Eyjafjarðarsýslu eða 14 talsins, þá 12 í Árnessýslu, 11 í Gullbringu- og Kjósarsýslum, sex í Þingeyjarsýslu, fjórar í Skaftafellssýslu, fjórar í Borgarfjarðarsýslu, þrjár í Rangárvallasýslu, tvær í Húnavatnssýslu, tvær í Norður-Múlasýslu, ein í Suður-Múlasýslu og ein í Ísafjarðarsýslu. Engin lærð yfirsetukona starfaði í Skagafjarðarsýslu og Strandasýslu. Í þessari upptalningu voru ekki taldar upp tvær embættisyfirsetukonur í Reykjavík og ein í Vestmannaeyjum, sem fengu hærri laun heldur en hinar óbreyttu héraðsyfirsetukonur sem deildu með sér 100 ríkisdöllum sem Danakonungur hafði lagt í launasjóð árið 1766. Sú tala

¹¹⁵⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Skýrsla Hjartar Jónssonar dagsett 28. febrúar 1866.

¹¹⁶⁰ ÞÍ. Sýsluskjalasafn. Snæf. ED2/12. Dánarbú 1889–1902, örk 2, bls. 23–36.

¹¹⁶¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1867. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 16. mars 1868.

¹¹⁶² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1867. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 16. mars 1868.

var óbreytt og árið 1865 fékk hver lærð yfirsetukona á Íslandi 1 ríkisdal og 5 skilinga í laun á ári.¹¹⁶³ Eins og áður hefur komið fram voru 182 prestaköll á Íslandi um miðja 19. öld. Samkvæmt bréfi Jóns vantaði 122 lærðar yfirsetukonur til starfa. Tillaga hans um að hafa eina lærða yfirsetukonu í hverri kirkjusókn var því mjög óraunhæf.

Árin 1855–1880 gengust 115 konur undir yfirsetukvennapróf á Íslandi. Aldrei hafði álfka fjölmennur hópur yfirsetukvenna lokið því prófi. Þá ber að nefna að 21 íslensk kona til viðbótar fór til Kaupmannahafnar og lauk yfirsetukvennaprófi þar (sjá viðauka 3). Jón Hjaltalín var afkastamikill þegar kom að kennslu yfirsetukvenna, því á árunum 1855–1880 luku 53 konur yfirsetukvennaprófi hjá honum. Ólöf Garðarsdóttir bendir réttilega á það í doktorsritgerð sinni, *Saving the Child*, að Jón hafi komið því til leiðar að námstími yfirsetukvenna varð þrjú mánuðir í stað nokkurra vikna eins og hafði verið áður. Árið 1912 var námstíminn lengdur í sex mánuði og árið 1924 varð hann níu mánuðir.¹¹⁶⁴ Konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá héraðslæknum á þessum árum voru 62 talsins og aldrei áður hafði slíkur fjöldi lokið prófi hjá þeim. Hjá Ólöfu kemur ennfremur fram að í embættistíð Jóns landlæknis hafi konur getað leitað til héraðslækna í þeirra umdæmum, hlotið kennslu hjá þeim og gengist undir próf í stað þess að þurfa að ferðast til Reykjavíkur til náms hjá landlækni eða til Kaupmannahafnar. Hún kemst að þeirri niðurstöðu að það hafi valdið því að stjórn og ábyrgð á sviði heilbrigðismála hafi færst í auknum mæli yfir í læknaumdæmin.¹¹⁶⁵

Það sem vekur sérstaka athygli er að í þeim hópi kvenna sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá landlækni var tæplega helmingur ógiftar konur og samkvæmt því skipti ekki lengur máli hvort konan var gift eða ógift. Af þeim 53 sem luku námi hjá Jóni Hjaltalín voru 29 giftar og 24 ógiftar. Það sama átti við um konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá héraðslæknum. Af þeim 62 konum sem luku prófi hjá þeim var 31 gift og 31 ógift (sjá viðauka 2). Þetta gefur til kynna að fagvæðing hafi verið að þróast með nýjum landlækni árið 1855 og starfið ekki lengur eingöngu ætlað giftum konum. Sama þróun hafði átt sér stað í Danmörku en miklu fyrr eða á öðrum áratug 19. aldar. Áður var þess krafist að „læredötrene“ eða yfirsetukvennanemar við yfirsetukvennaskólann í Kaupmannahöfn væru giftar eða ekkjur og þær urðu að hafa fætt barn. Fram kemur í rannsókn Helen Cliff að þegar ógiftum konum var leyft að fara í nám var það mikilvægt skref í stefnubreytingu vegna fátækratilskipunar árið 1802 og 1803. Á þeim tíma báru hreppsnefndir ábyrgð á fátækum og sjúkum og að velja konur til náms í yfirsetukvennafræði.¹¹⁶⁶ Sú hugmynd að leyfa ógiftum konum að læra yfirsetukvennafræði náði þó ekki til Íslands fyrr en um miðja 19. öld. Þegar farið var að kenna konum yfirsetukvennafræði hér á landi árið 1761 og fram til ársins

¹¹⁶³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 14. Bréfabók landlæknis 1862–1865, bls. 29–31.

¹¹⁶⁴ Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the Child*, bls. 41, 154.

¹¹⁶⁵ Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the Child*, bls. 154.

¹¹⁶⁶ Helen Cliff, *Jordemoderliv*, bls. 17–18.

1854 höfðu 98 konur og einn karl lokið yfirsetukvennaprófi. Karlinn var kvæntur, giftar konur voru 79 talsins og einungis átta voru ógiftar, fjórar voru ekkjur og ein fráskilin. Ekki var vitað um hjúskaparstöðu sex kvennanna (sjá viðauka 2).

Á meðan Jón Hjaltalín var í embætti landlæknis árin 1855–1881 barðist hann fyrir bættum kjörum lærðra yfirsetukvenna. Á Alþingi árið 1857 bar Halldór Kr. Friðriksson varapingmaður Reykjavíkur upp bænarskrá frá Jóni. Í 4. lið fór Jón fram á að útlærðum og yfirheyrðum yfirsetukonum yrði fjölgað hér á landi, þannig að hver hreppur hefði eina lærða yfirsetukonu. Landlæknir lét einnig í ljós að það væri sorglegt að vita til þess að kjör yfirsetukvenna hér hefðu ekkert verið bætt síðan 20. júní 1766 „þegar landlæknir *Bjarni* heitinn *Pálsson* útvegaði þeim þá 100 rd., sem þær [...] eingaungu hafa við að styðjast allt fram á þessa tíma.“¹¹⁶⁷ Þann 30. júlí 1857 var fjallað um bænarskrá Jóns í nefnd og ákveðið að fyrir alþingi 1859 yrði lagt frumvarp til tilskipunar um það að útlærð yfirsetukona yrði sett í hvern hrepp á landinu og fengi laun af hreppsþúum.¹¹⁶⁸ Jón tilkynnti heilbrigðisráðinu í Kaupmannahöfn að hann hefði komið með þá tillögu í þinginu að hafa „1 oplærte og examinereðt jordemoder i hvert sögn eller rep.“¹¹⁶⁹ Hann varð árið 1859 konungskjörinn alþingismaður.¹¹⁷⁰ Ekkert var hreyft við málefnum yfirsetukvenna þá né á þingum árin 1861, 1863 og árið 1865. Það var ekki fyrr en 1869 að önnur bænarskrá til alþingis barst frá Jóni. Í henni kom fram að bæta þyrfti kjör lærðra yfirsetukvenna. Kom fram að þegar 100 ríkisdöllum var veitt til að greiða lærðum yfirsetukonum árið 1766 hafa þau laun verið góð og það hafi gilt fram eftir 19. öldinni á meðan lærðar yfirsetukonur voru fáar. En þar sem lærðar yfirsetukonur væru orðnar 60 talsins fékk hver þeirra mjög lítil laun. Fór Jón fram á við hið „heiðraða þing“ að lærðum yfirsetukonum yrðu greidd viðunandi laun og benti á að enn vantaði um 100 lærðar yfirsetukonur til þess að hægt yrði að hafa eina lærða yfirsetukonu í hverjum hreppi á Íslandi.¹¹⁷¹ Til samanburðar má nefna að árið 1864 fengu vinnukonur 14 ríkisdali í árskaup, eins og fram kemur í *Nýjum Félagsritum*.¹¹⁷²

Árið 1873 dró til tíðinda þegar undirbúningsfrumvarp til yfirsetukvennaskipunar var tekið fyrir á þinginu. Eins og Anna Sigurðardóttir bendir á voru yfirsetukvennalögin „að miklu leyti verk Jóns Hjaltalíns, eða a.m.k. frumvarpið að þeim.“¹¹⁷³ Í frumvarpinu var lagt til að í sérhverri sýslu ætti að skipta í yfirsetukvennaumdæmi og sérhver kaupstaður ætti að vera yfirsetukvennaumdæmi. Í Reykjavíkumumdæmi skyldu starfa tvær yfirsetukonur sem áttu að hafa lært við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn. Hvor þeirra skyldi fá 50 ríkisdali í laun og í hinum kaupstöðum og Vestmannaeyjum skyldu lærðar

¹¹⁶⁷ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1857*, bls. 159.

¹¹⁶⁸ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1857*, bls. 458.

¹¹⁶⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 11. Bréfabók 1856–1859, bls. 133.

¹¹⁷⁰ Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. bindi, bls. 432.

¹¹⁷¹ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1869* II. bindi, bls. 222–223.

¹¹⁷² „Fólksald“, bls. 86; Guðmundur Jónsson, *Vinnuhjú á 19. öld*, bls. 34–35.

¹¹⁷³ Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 186.

yfirsetukonur hafa 30 ríkisdali í laun. Í héruðum úti á landi áttu yfirsetukonur að hafa 20 ríkisdali í laun á ári. Eftir tíu ár í starfi áttu allar lærdar yfirsetukonur að fá 10 ríkisdali til viðbótar. Launin áttu því að hækka verulega. Yfirsetukonurnar áttu síðan að njóta eftirlauna þegar þær hættu að starfa vegna elli en aldurinn var ekki skilgreindur. Kostnaður við að greiða yfirsetukonum laun og útvegum áhalda til þeirra skyldi greiðast úr sjóðum kaupstaða eða sýslusjóði. Engin gat orðið yfirsetukona nema hún hefði hlotið kennslu og gengist undir próf annað hvort í Kaupmannahöfn eða hjá landlækni. Yfirsetukonur voru skyldugar til að láta í té aðstoð við fæðandi konur. Þá var ein grein um að yfirsetukonur væru undir umsjón landlæknis og héraðslækna. Bryti yfirsetukona gegn því sem henni var gert að skyldu skyldi hún sæta sektum sem rynnu í landssjóð.¹¹⁷⁴

Samkvæmt frumvarpinu átti landlæknir einn að sinna kennslu verðandi yfirsetukvenna. Í umræðum spurði séra Guðmundur Einarsson þingmaður Dalasýslu hvernig giftar konur ættu að fara suður til Reykjavíkur til að vera þar eitt misseri eða heilt ár við yfirsetukvennanám. Þá vildi Guðmundur að frumvarp til yfirsetukvennaskipunar ætti einnig við um ólærðar yfirsetukonur:

sem staðið hafa sig vel í sinni stöðu 5 til 10 ár, enda þótt þær séu óyfirheyrdar; því að það hefur reynslan sýnt, hvort sem læknar vilja viðurkenna það eða eigi, að þær hafa margar reynzt betur, heldur en hinar, sem hafa komið nýyfirheyrdar frá læknum.¹¹⁷⁵

Guðmundur virðist hafa lítinn skilning á þeirri menntun sem lærdar yfirsetukonur höfðu aflað sér og vildi koma því á framfæri í máli sínu að ef hann ætti að velja myndi hann taka þær konur fram yfir sem hefðu lært af reynslunni og tekist vel heldur en hinar sem fengu lærdóminn af bókinni og hefðu litla eða enga æfingu fengið.¹¹⁷⁶ Í máli séra Þórarins Böðvarssonar þingmanns Gullbringu- og Kjósarsýslu kom fram að Gullbringusýsla væri betur í stakk búin hvað lærdar yfirsetukonur snerti, en því miður hefði í þessari sýslu eiginkona eins embættismanns dáið af barnsförum og engin yfirsetukona „með fullkominni kunnáttu kom þar nærri.“¹¹⁷⁷ Ekki nafngreindir Þórarinn konuna en átti að öllum líkindum við eiginkonu Óla Peter Finsen póstmeistara í Reykjavík, Henriku Andreu (fædd Biering), sem lést eftir að hafa fætt andvana dreng á heimili sínu 27. mars 1871, aðeins 26 ára að aldri.¹¹⁷⁸ Jón Hjaltalín landlæknir taldi það hreint „niðurdrep fyrir landið það ljósmæðraleysi, sem hér á sér stað“ og taldi sig knúinn til að svara þeim séra Guðmundi Einarssyni og Þórarni Böðvarssyni vegna ummæla þeirra um að ólærðar yfirsetukonur væru betri í því að sinna fæðingarhjálp.¹¹⁷⁹ Sagðist hann sjálfur hafa hitt

¹¹⁷⁴ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 88–90.

¹¹⁷⁵ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 85.

¹¹⁷⁶ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 85.

¹¹⁷⁷ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 90.

¹¹⁷⁸ ÞÍ. Kirknasafn. Seltjarnarnesþing BA 9. Prestsþjónustubók 1861–1880, bls. 120, 408–409.

¹¹⁷⁹ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 92.

margar konur „sem beinlínis hafa verið skemmdar af handtökum þessara ýmsu, sem gefa sig út fyrir yfirsetukonur, þótt þær kunni ekkert.“¹¹⁸⁰

Þingnefnd þóttu laun yfirsetukvenna of ríflega áætluð og myndu þau valda þungum bagga á sýslusjóði. Jón Hjaltalín svaraði því til að það yrði hart ef konur þyrftu að fara á mis við hjálp í fæðingu vegna þess að heill hreppur hefði engin ráð til að greiða yfirsetukonum. Hann taldi að landssjóður ætti að greiða lærðum yfirsetukonum laun sem væru á við hált tryppaverð sem væru 20 ríkisdalir á hvern hrepp. Jón sagði enn fremur að það viðgengist í öllum síðuðum löndum, til dæmis í Danmörku, að ein lærð yfirsetukona væri í hverjum hreppi.¹¹⁸¹

Árið 1875 var lagt fyrir þingið frumvarp um yfirsetukvennalög. Þar var lagt til að héraðslæknar í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri og Eskifirði skyldu kenna verðandi yfirsetukonum og láta þær gangast undir próf. Samkvæmt þessu frumvarpi átti því kennsla til verðandi yfirsetukvenna ekki eingöngu að vera á hendi landlæknis í Reykjavík. Sýslunefndir áttu að hafa heimild til að setja ólærða yfirsetukonu til bráðabirgða.¹¹⁸² Lög um yfirsetukonur gengu í gildi 1. ágúst 1876 og var það fyrsta heildarlöggjöfin um yfirsetukonur á Íslandi. Þegar löggin gengu í gildi hækkuðu laun lærðra yfirsetukvenna en voru nú talin í krónum í stað ríkisdala.¹¹⁸³ Ríkisdalir voru gjaldmiðill á Íslandi til ársins 1875. Þann 19. september 1874 birti fjárhagsstjórn Danmerkur nýja reikningseiningu, krónuna, sem leidd skyldi í lög frá 1. janúar 1875.¹¹⁸⁴ Samkvæmt löggjöfinni áttu Reykjavíkuryfirsetukonur að fá 100 krónur í laun á ári, yfirsetukonur í kaupstöðum 60 krónur, sem var veruleg hækkun, og var þar með talin yfirsetukonan í Vestmannaeyjum. Héraðsyfirsetukonurnar áttu að fá 40 krónur sem samsvaraði tæpum 20 ríkisdöllum. Var hækkunin umtalsverð því áður höfðu þær aðeins fengið í laun um einn ríkisdal á ári. Breyting á skipun yfirsetukvenna hafði átt sér stað samkvæmt tilskipun um sveitarstjórn á Íslandi frá 4. maí árið 1872. Samkvæmt 39. grein tilskipunarinnar átti sýslunefnd að hafa á hendi skipun yfirsetukvenna.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁰ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 93.

¹¹⁸¹ *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi, bls. 165.

¹¹⁸² *Alþingistíðindi 1875* I. bindi, bls. 317.

¹¹⁸³ Sjá yfirsetukvennalög í *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 122, 124. Ákvæðið um að láta héraðslækna í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri og Eskifirði prófa yfirsetukonur var tekið út í lögum frá 13. apríl árið 1894. Sjá: *Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1894*, bls. 72. Eftir það gat engin orðið yfirsetukona hér á landi nema að hafa gengist undir yfirsetukvennapróf annað hvort á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn eða hjá þeim kennara Læknaskólans sem kenndi yfirsetukonum í Reykjavík. Átti yfirsetukonan að fá skírteini um að hún hefði tekið prófið.

¹¹⁸⁴ Sjá um peningaskipti fyrir Ísland: Jóhannes Nordal, „Efnahagslegt sjálfstæði Íslendinga: Nokkrir þættir hagstjórnar á fyrstu áratugum fullveldisins“, bls. 151; *Lovsamling for Island XXI*. bindi (1871–1874), bls. 688–689.

¹¹⁸⁵ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 122, 124; *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* III. bindi (1870–1875), bls. 407–408.

Þann 3. júlí 1877 var búið að skipta landinu í 158 yfirsetukvennaumdæmi. Í Suður- og Vesturamtinu urðu þau 95 talsins og í Norður- og Austuramtinu urðu þau 63.¹¹⁸⁶ Yfirsetukonur skyldu sjálfar sækja um umdæmin og áttu þær að vera 158 talsins, en þetta ár voru lærðar yfirsetukonur 60 þannig að nú vantaði konur í 98 yfirsetukvennaumdæmi.¹¹⁸⁷ Við því var brugðist á þann hátt að í lögunum var leyft að skipa ólærða yfirsetukonu og greiða henni laun.

7 Læknar sinna eðlilegum fæðingum

Lærðar yfirsetukonur áttu að sinna eðlilegum fæðingum frá því að farið var að mennta þær hér á landi árið 1761. Heimildir eru þó fyrir því að héraðslæknar hafi komið að slíkum fæðingum á 19. öld. Aldrei kom það þó til tals hjá íslenskum læknum að taka yfir alla fæðingarhjálp, eins og gerðist í Danmörku þegar danskur *accoucheur*, Leopold Meyer (1852–1918), bar fram þá tillögu á fundi í danska læknafélaginu 18. desember 1883 að læknar yfirtækju alla þá vinnu er yfirsetukonur höfðu við fæðingarhjálp þar á meðal eðlilegar fæðingar (d. normale fødsler).¹¹⁸⁸ Meyer vildi að læknar en ekki yfirsetukonur sinntu alfarið fæðingarhjálp í Danmörku. Hann byggði skoðun sína einkum á því að ekki væru skýr skil á milli „normale og abnorme“ fæðinga og segir:

Men hvad forstås ved normal fødsel? Hvor lidt ligne dog to fødsler hinanden? Hvor meget indtrækker ikke ofte under en tilsyneladende normal fødsel, som kræver øjeblikkelig og kyndig behandling? Hvor ofte vilde ikke en fødsel, som nu må endes ved kunst, kunne være forløbet ved naturen, når i et tidligere stadium af fødslen en kyndig fødselshjælper havde ledet denne og ved et måske ringe indgreb havde hindret de senere opståede uregelmæssigheder.¹¹⁸⁹

Meyer varpar fram þeirri spurningu hvað sé eðlileg fæðing og bendir á að fæðing sem talin sé eðlileg geti breyst á einu augnabliki og krefjist þá sérstakrar meðhöndlunar. Í fyrirlestrinum fullyrti hann að ef læknar myndu taka að sér fæðingarhjálp myndu þeir lífga við líflaus börn í fæðingu sem annars ættu enga lífsmöguleika.¹¹⁹⁰ Þeir myndu einnig koma í veg fyrir blæðingar eftir fylgjuúrtöku og fyrirbyggja það að spöng konu rifnaði illa í fæðingu: „Og hver er það sem sker úr um að láta sækja lækni ef fæðing gengur ekki sem skyldi“, spurði Meyer og svaraði sjálfur: „yfirsetukonan“.¹¹⁹¹ Og hún lætur ekki sækja

¹¹⁸⁶ *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1877* B–deild, bls. 101–104; „Yfirsetukvenna–umdæmin í Norður– og Austuramtinu“, bls. 110–111.

¹¹⁸⁷ Sjá lista með lærðum yfirsetukonum á Íslandi dagsettur 30. maí 1877: *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók 1869–1877.

¹¹⁸⁸ Leopold Meyer, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 145.

¹¹⁸⁹ Leopold Meyer, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 148.

¹¹⁹⁰ Leopold Meyer, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 146.

¹¹⁹¹ Á dönsku hljóðar textinn þannig: „Hvem er det nu, der afgjør, om en fødsel frembyder sådanne uregelmæssigheder, at lægen bør hentes? Så godt som altid jordemoderen.“ Sjá: Leopold Meyer, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 148.

þann færasta heldur þann sem er í næsta nágrenni. Í umfjöllun um það hvort yfirsetukonur sitji alltaf yfir fæðandi konum þegar fæðing hefst svaraði hann því til að reynslan sýni að í sumum löndum leiði lækna fæðinguna og sitji yfir fæðandi konum frá því fæðingin hefst og þar til henni lýkur. Hann vitnar til Englands, því þar þekktu menn ekkert annað en að lækna sinnu yfirsetum og allri fæðingarhjálp. Í Frakklandi, þá sérstaklega í borgum, væri það æ algengara að lækna sem hefðu sérmenntað sig sem *akkuchör* væru í forsvari fyrir fæðingum. Í Hamborg væri það regla að lækna tækju að sér yfirsetur hjá vel megandi fólki. Þá sagðist Meyer hafa heyrt það nýlega að sama fyrirkomulag ætti sér stað meðal lækna í Stokkhólmi.¹¹⁹²

Hugmynd Meyer varð ekki að veruleika og kom þar einkum til að lækna og yfirsetukonur í Kaupmannahöfn voru mjög mótfallin hugmyndinni. Fyrstur lækna til að svara grein Leopold Meyers var Sophus Meyer sem titlaði sig aðstoðar–*akkuchör* við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn. Hann skrifaði grein í *Hospitals-tidende* í febrúar 1884 og taldi að Meyer hefði ekki komið með neinar sönnur fyrir því að konur teldu sig öruggari í fæðingum þegar þær hefðu karlmann sér til aðstoðar. Hann varpaði fram þeirri spurningu hvort Leopold gæti hugsað sér að dvelja í 48 klukkustundir inni í dimmu fæðingarherbergi þar sem hann fengi hvorki ferskt loft né að borða. Hér er hann að vísa til starfs yfirsetukonu sem oft á tíðum þurfti að sitja yfir konunni án þess að komast út úr herberginu fyrir en fæðing væri afstaðin.¹¹⁹³ Forstöðukonan við fæðingarstofnunina í Kaupmannahöfn, frú J. Wegener, gagnrýndi líka grein Leopold Meyers í *Hospitals-tidende* í mars 1884 þar sem hún beitti þeim rökum að yfirsetukonur hefðu meiri þolinmæði (d. større tålmodighed) og áhuga þegar fæðingar drægjust á langinn og taldi að taugastrekkta konur myndu ekki finna sömu ró í nálægð lækna og hjá yfirsetukonum.¹¹⁹⁴

Engin slík umræða átti sér stað á Íslandi, en lækna hér máttu hjálpa fæðandi konum með „eintómum höndum“ eins og það var orðað í lögum um aðra skipun á læknishéruðum á Íslandi sem gengu í gildi 1. janúar 1876.¹¹⁹⁵ Á umræddu tímabili tóku lækna þátt í fagvæðingu yfirsetukvennastéttar og fólst hún í kennslu og próftöku. Vegna fámennis í stétt lækna kom aldrei til greina að þeir tækju að sér eðlilegar fæðingar, eins og Meyer lagði til. Nokkrir héraðslæknir hér á landi tilgreina í skýrslum sínum til heilbrigðisráðsins að þeir hafi sinnt eðlilegum fæðingum og ástæðuna segja þeir vera þá að yfir konunum sátu ólærðar yfirsetukonur. Þó að þeir láti þess getið að það sé ekki á þeirra verksviði má greina í skrifum þeirra að þeir telja sig þurfa að tilkynna að fæðingin hafi verið eðlileg. Sveinn Pálsson nefnir í dagbók sinni árið 1792 að flestar sveitakonur fæði börn sín „mjög

¹¹⁹² Leopold Meyer, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 149.

¹¹⁹³ Sophus Meyer, „I Anledning af Dr. med. Leopold Meyer's Artikel: Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, bls. 206–207.

¹¹⁹⁴ J. Wegener, „Nogle Bemærkninger i Anledning af Dr. L. Meyer's Artikel“, bls. 317.

¹¹⁹⁵ *Stjórnartíndi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 80.

greiðlega og án nokkurra umsvifa.¹¹⁹⁶ Koefod héraðslæknir í suðurhéraði Vesturamtsins segir í skýrslu til danska heilbrigðisráðsins árið 1842 að hann hafi í tveimur tilfellum verið kallaður til vegna fæðingar og voru þær báðar „aldeles naturlige fødsler“.¹¹⁹⁷ Hjá annarri konunni hafði konan fætt barnið en fylgjian orðið eftir og þar sem konan sem sat yfir henni var óreynd og treysti sér ekki til að fara eftir fylgjunni sá hann um það verk.¹¹⁹⁸ Beldring héraðslæknir í Austfirðingafjórðungi fór ekki varhluta af því að þurfa að sinna eðlilegum fæðingum og tilkynnti það til ráðsins.¹¹⁹⁹ Það sama átti við hjá Jensen héraðslækni í norðurhéraði Vesturamtsins, því hann tilkynnir árið 1843 að hann hafi þurft að „betjene“ hjá konum í eðlilegum fæðingum þar sem engin yfirsetukona sé tiltæk.¹²⁰⁰ Eggert Johnsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi nefnir í skýrslu fyrir árið 1844 að hann hafi oft á tíðum þurft sem héraðslæknir að takast á við erfiðar ferðir til kvenna sem höfðu fætt börn á eðlilegan hátt.¹²⁰¹

Ólafur Thorarensen læknir í Eyjafirði tók að sér að hjálpa konum sem fæddu á eðlilegan hátt. Vel má vera að fleiri héraðslæknar hafi sinnt slíkum fæðingum án þess að gera grein fyrir þeim í skýrslum. Þeir héraðslæknar sem tilgreindir eru hér að ofan töldu ástæðu til að skýra frá því að þeir hefðu sinnt slíkum fæðingum. Heimild er fyrir því að 16. nóvember 1857 var Ólafur kallaður að Möðruvöllum í Hörgárdal til að taka á móti barni. Sigríður Jónsdóttir (1826–1910), 31 árs húsfreyja, var komin með hríðaverki. Í Landsbókasafni er dagbók Sveins Þórarinssonar (1821–1869) eiginmanns Sigríðar, en þau hjónin bjuggu á Möðruvöllum í Möðruvallasókn þar sem Sveinn starfaði sem skrifari hjá Péttri Hafstein amtmanni. Sveinn lýsti fæðingu sonar síns, Jóns Stefáns (síðar nefndur Nonni), í dagbók sinni 16. nóvember 1857:

Logn, hlýindi og blíðviðri. Kl. hálf eitt í nótt vakti k. m. [kona mín] mig, þá orðin jóðsjúk, fékk ég þá strax Jón gamla húsmann hér til að fara með bréf frá mér að Hofi í Hörgárdal til O. Thorarensen, sem ég bað að koma og hjálpa k. m. við fæðinguna eins og áður fyrri, en með því Thorarensen þá var lasinn af brjóstkrampa og aftók að fara, hélt Jón að Hvammi og fékk yfirsetukonu Ástu Daníelsdóttur með sér, komu þau hingað kl. 3. Á meðan tók k. m. að harðna léttasóttin, og stumruðu m. m. [móðir mín] Bogga og Guðrún í Klefi yfir henni ásamt mér, tók Ásta til starfa strax; og fæddi k. m. eptir harða hríð sveinbarn kl. 4, og gekk fæðingin þannig að kalla má fljótt og vel, og

¹¹⁹⁶ Sveinn Pálsson, *Ferðabók Sveins Pálssonar: Dagbækur og ritgerðir 1791–1797* I. bindi, bls. 134.

¹¹⁹⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1842. Skýrsla Georg Victor Koefod dagsett 31. desember 1842.

¹¹⁹⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1842. Skýrsla Georg Victor Koefod dagsett 31. desember 1842.

¹¹⁹⁹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1842. Skýrsla Hans Peter Johan Beldring dagsett 31. desember 1842.

¹²⁰⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1843. Skýrsla Andreas Peter Jensen dagsett 30. desember 1843.

¹²⁰¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna 1844. Skýrsla Eggerts Johnsen dagsett 11. janúar 1845.

sýnist ekki ætla að hafa nein bág eftirköst. Ég og hyski mitt allt vakti um nóttina og líka í dag. – Ásta fór að áliðnum degi heim og fylgdi gamli Jón henni. Ég borgaði henni 2rd fyrir ómakið.¹²⁰²

Þessi lýsing Sveins Þórarinssonar ber með sér að Ólafur hafi áður sinnt Sigríði þegar hún fæddi. Ólafur á Hofi kom einnig að erfiðum fæðingum, því 22. júlí 1858 fór hann að Brattavöllum í Stærra-Árskógssókn þegar Rósa Jónsdóttir vænti sín. Skráði séra Hákon Espólin í prestsþjónustubók að fæðingin hefði gengið „mikið treglega, var því ekki árætt annað en að sækja nefndan lækni“ og heldur áfram: „var mælt að hendurnar hefðu legið fram með höfði barnsins.“¹²⁰³ Skráði séra Hákon Ólaf lækni sem ljósa barnsins.

Læknar komu að eðlilegum fæðingum, en svigrúm yfirsetukvenna var rýmkað og hlutverkaskipting milli lækna og þeirra breyttist þegar lærðum yfirsetukonum var veitt leyfi landlæknis til að meta og ákveða hvenær skyldi gefið lyf sem læknar máttu áður einir fyrirskipa að nota skyldi. Í glósubók í efnafræði hjá Jóni Hjaltalín árið 1870 skráði Þórður Gudmundsen læknanemi upplýsingar um sérstaka innspýtingarlausn eða „liqvor stypteins“ sem sprautu mætti inn í uterus (isl. leg) til að stöðva hættulegar blæðingar eftir fæðingu.¹²⁰⁴ Lyfið er járnklóríðlausn sem var notuð til að stöðva blæðingu.¹²⁰⁵ Lyfið hafði Jón landlæknir sjálfur notað til lækninga á konu árið 1868, eins og fram kemur í skýrslu hans til heilbrigðisráðsins fyrir það ár. Segist hann hafa sprautað „dr. Barnes solution hæmostatica“ í leg konu til að stöðva alvarlega blæðingu eftir fæðingu og blóðið *coaguleraði* eða storknaði í leginu. Þar með stöðvaðist blæðingin og konan náði heilsu á ný. Um var að ræða lyfið *liqvor stypteins* sem þynnt var með vatni og því sprautað inn í leg.¹²⁰⁶

Skráði Þórður í glósubók sína eftir Jóni að nafnfrægur *accoucheur*, Barnes að nafni, hafi við kennslu í yfirsetukvennafræðum „boðið lærisveinum sínum að hafa þetta meðal ætíð með sér og viðhafa til innspröting, þynnt með 3 hlutum af vatni.“¹²⁰⁷ Segir Jón að Barnes eigi miklar þakkar skilið fyrir að hafa innfært þetta meðal í yfirsetukvennafræðina

¹²⁰² *Lbs.–Hbs.* ÍB 680 8vo. Dagbók Sveins Þórarinssonar amtskrifara 1. janúar 1855–11. maí 1859 IV. bindi, bls. 171–172. Gunnar F. Guðmundsson sagnfræðingur og höfundur bókarinnar, *Pater Jón Sveinsson: Nonni*, fær sérstakar þakkar fyrir að benda mér á aðkomu Ólafs Thorarensen lækni á Hofi að fæðingu Nonna.

¹²⁰³ ÞÍ. Kirknasafn. Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863, bls. 176.

¹²⁰⁴ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 503.

¹²⁰⁵ Bestu þakkar til Kristínar Einarsdóttur lyfjafræðings fyrir veittar upplýsingar um járnklóríðlausnina, *liqvor Ferri muriatici*.

¹²⁰⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1869. Skýrsla Jóns Hjaltalíns dagsett 31. mars 1870; *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 503.

¹²⁰⁷ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 503.

og hann sé án efa fyrsti *accoucheurinn* „sem nú lifir, og mun hans getið í yfirsetukvennafræðinni.“¹²⁰⁸ Þá skráði Þórður eftirfarandi eftir Jóni:

Ég hefi brúkað þennan máta í hættul. blóðlátum hjá sængurkonum eptir partum [fæðingu] og fundið hans meiningar með meðalið fullkoml. staðfestar, og svo hefur blóðið coagulerað sterkt inn í uterus [legi], að yfirsetukonur hafa haldið, að það væri parts af fylgjunni, er þær hafi losað.¹²⁰⁹

Miklar blæðingar eftir fæðingu gátu verið konum lífshættulegar. Þá gagnrýnir Jón landlæknir *Kennslubók handa yfirsetukonum* eftir Levy frá 1846, þar sem yfirsetukonum er skipað að sækja lækni þegar slík blóðlát koma fyrir, nokkuð sem Jón telur að sé mesta heimska og hvetur læknanema sína „að heimta, að hver yfirsetukona sé útbúin með þessu meðali og hafi það með sér ásamt tilheyrandi móðursprötu og brúki það tafarlaust, þegar mæður fá blóðlát eptir partum.“¹²¹⁰ Fósturlát, sem Jón kallar „abortas“, gátu valdið slíkum blóðlátum, svo að hann taldi fulla nauðsyn til „að viðhafa þetta meðal, ef þær eiga ekki að komast í hættu eða missa heilsuna, um langan tíma.“¹²¹¹ Afstaða Jóns er mjög áhugaverð í ljósi þess að hann var að hvetja til þess að yfirsetukonur bæru á sér lyf sem læknum einum var leyft að nota. Þessi skoðun hans á því að íslenskar lærðar yfirsetukonur fengju að sprautu læknylfínu *liquor stypticus* upp í leg kvenna til að stöðva lífshættulegar blæðingar var á skjön við lög og hefðir og sýnir að þegar um líf og dauða var að tefla skipti hvorki kyn né menntun máli.

8 Íslenskar yfirsetukonur sækja um leyfi til að beita fæðingartöngum

Eitt þeirra áhaldna sem yfirsetukonum var meinað að nota af læknum var fæðingartöng, en hún var mikilvægasta áhaldið sem hægt var að beita í erfiðum fæðingum. Tangirnar voru þó ekki einungis hjálpartæki heldur líka tákni fyrir mikilvægi og stöðu lækna. Þær voru keyptar frá Danmörku og ætlaðar til notkunar hjá bæði landlækni og héraðslæknum. Í rauninni voru það ekki lög sem bönnuðu yfirsetukonum að notast við fæðingartöng heldur voru það óskráðar reglur, settar af landlækni. Í þeim þremur af

¹²⁰⁸ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 504.

¹²⁰⁹ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 503–504.

¹²¹⁰ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 504.

¹²¹¹ *Lbs.–Hbs.* Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870, bls. 504. Jón Hjaltalín hvatti læknanema sína til að gefa einnig móðurkornsdropa, *secale cornutum*, sem hann taldi besta samansetta af *Ugotin* uppleystir í *aqva Cinnamonii*. Mæltist hann til að þeir yrðu gefnir í 30–40 dropum á hverri mínútu til þess að „uterus dregur sig saman.“ Hann taldi að þessi varúðarregla væri einkar nauðsynleg til að legið drægi sig saman, tæmdist og það kæmi í veg fyrir það sem hann kallar *endometritis*, þ.e. legbólgur, sem gátu verið hættulegar sængurkonum og „drepið þær á stuttum tíma.“

fjórur kennslubókum handa yfirsetukonum sem gefnar voru út á íslensku á árunum 1749–1871 var fjallað um áhöld og notkun á þeim í fæðingarhjálp. Fyrsta kennslubókin þar sem orðið fæðingartöng kemur fyrir er bókin *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum* frá árinu 1789. Þar kom fram að ef móðirin er „máttvana orðin til að fullkomna fæðinguna“ skyldi yfirsetukonan láta sækja lækni til að draga barnið út með töng.¹²¹² Á þessum tíma var aðeins til ein fæðingartöng í landinu. Töngin hafði borist embætti landlæknis árið 1784 frá Kaupmannahöfn og var geymd á heimili Jóns Sveinssonar landlæknis í Nesi við Seltjörn.¹²¹³ Í næstu kennslubókum fyrir yfirsetukonur, *Kennslubók handa yfirsetukonum* frá 1846 og *Levys kennslubók handa yfirsetukonum aukin og endurbætt af Dr. A. Stadfeldt* frá 1871, var einnig að finna upplýsingar um fæðingartöng og ábendingar um það hvenær slík töng skyldi notuð í fæðingarhjálp. Í fyrri bókinni voru ábendingar um tangarnotkun, meðal annars þegar barnið var álitid óeðlilega stórt í fæðingu. Þá var gert ráð fyrir að fæðingin yrði bæði erfið og langvinn fyrir móður og barn. Í seinni bókinni voru ábendingar um það að þegar barnið sat fast í grindarholinu, þótt lega þess væri eðlileg, væri ástæða til að ná því út með tönginni.¹²¹⁴ Aldrei kom annað til greina í umfjöllun um tangarnotkun í kennslubókunum en að láta sækja lækni sem hefði meðferðis fæðingartöng og það var hann sem átti að ljúka fæðingarhjálpinni með því að draga barnið út. Ekki var sagt með berum orðum að yfirsetukonur mættu ekki beita fæðingartöng í fæðingarhjálp heldur var alltaf vísað í lækni sem yrði sóttur og hefði meðferðis fæðingartöngina. Þetta sjónarmið átti ekki aðeins við um Ísland heldur einnig önnur lönd. Fæðingartöng hefur verið sumum fræðimönnum þyrnir í augum og telja fræðimenn eins og Datha Clapper Brack, Jane B. Donegan og fleiri að á 18. öld þegar læknar hófu að beita fæðingartöngum í fæðingum hafi yfirsetukvennastarfið sem var í höndum kvenna runnið úr greipum þeirra og í hendur læknanna.¹²¹⁵

Konum í yfirsetukvennanámi hér á landi var ekki kennt að beita fæðingartöngum frá því að byrjað var að kenna konum yfirsetukvennafræði árið 1761. Reyndar hefur fundist ein heimild frá árinu 1910 þar sem íslenskri yfirsetukonu var kennt að nota fæðingartöng. Fékk hún senda töng til sín í umdæmið. Þótt árið 1910 sé ekki innan tímaramma þessarar rannsóknar er heimildin merkileg að því leyti að aldrei áður hefur fundist heimild um að yfirsetukona hafi fengið leyfi yfirvalda hér á landi til að beita fæðingartöng í fæðingum. Eins og áður hefur komið fram í þessari rannsókn (sjá bls. 96) smíðuðu tveir járnsmiðir fæðingartangir og beittu þeim í fæðingarhjálp. Til eru

¹²¹² Matthias Saxtorph, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*, bls. 110.

¹²¹³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 2. Bréfabók landlæknis 1780–1793, bls. 23.

¹²¹⁴ C. E. Levy, *Kennslubók handa yfirsetukonum*, bls. 206; C. E. Levy, *Levys kennslubók handa yfirsetukonum aukin og endurbætt af Dr. A. Stadfeldt*, bls. 189.

¹²¹⁵ Datha Clapper Brack, „Displaced—The Midwife by the Male Physician“, bls. 88; Adrian Wilson, *The Making of Man—midwifery*, bls. 3; Lyle Massey, „Pregnancy and Pathology: Picturing Childbirth in Eighteenth—Century Obstetric Atlases“, bls. 73; Jane B. Donegan, *Women & Men Midwives*, bls. 4.

heimildir um að tvær konur hér á landi hafi sótt um að fá að beita fæðingartöng, en leyfi fékkst ekki hjá Jóni Hjaltalín landlækni. Þeirri skoðun hans að aðeins lækna mættu beita slíku læknaáhaldi varð ekki haggð og í svari sínu beitti hann sérstökum rökum.

Sá óvenjulegi atburður gerðist í Svíþjóð árið 1829, að lærðum yfirsetukonum var leyft að nota fæðingartangir við erfiðar fæðingar. Sænskur prófessor í yfirsetukvennafræði við Karolinska institutet í Stokkhólmi og kennari yfirsetukvenna, Pehr Gustaf Cederschjöld (1782–1848), kom því til leiðar að yfirsetukonur fengu leyfi sænska heilbrigðisráðsins (sundhetskollégiet) til að beita fæðingartöngum í erfiðum fæðingum og tryggja þannig farsæla fæðingu. Þann 2. mars 1829 gekk fyrsta sænska yfirsetukonan, Anna Svendsdotter frá Järnasókn í Kopparbergslän undir „instrumentexamen“ eða áhaldapróf hjá Cederschjöld, meðal annars í beitingu á fæðingartöng. Teljast sænskar yfirsetukonur þær fyrstu í heiminum sem veitt var leyfi til að nota fæðingartangir að undangengnu sérstöku prófi hjá lækni. Sænski sagnfræðingurinn Christina Romlid telur að leyfið hafi sænskar yfirsetukonur fengið frá embættismönnum sænska heilbrigðisráðsins vegna skorts á læknum til sveita. Í raun stóð það ráð á brauðfótum vegna þessa ástands. Til að efla vald sitt og útbreiða heilbrigðisvísindi beittu þeir yfirsetukonum sem vopni og má segja að ráðið hafi aukið vald sitt með hjálp þessara kvenna. Er þar komin skýring á því hvernig það kom til að sænskum yfirsetukonum var veitt leyfi til að beita fæðingartöngum eins og læknum. Finnskum yfirsetukonum var líka leyft að beita fæðingartöngum eftir að þær höfðu gengist undir nám og lokið prófi, en það gerðist fyrst árið 1879.¹²¹⁶ Mjög líklegt er að Ísland sé þriðja landið sem leyfði yfirsetukonum að beita fæðingartöng en það leyfi var aðeins bundið við eitt ákveðið yfirsetukvennaumdæmi, þ.e. Hofshrepp í Örafum árið 1910.¹²¹⁷

Í rannsókn sænska sagnfræðingsins Lisa Öberg kemur fram að tangarleyfi sænskra yfirsetukvenna hafi valdið því að tveir hópar yfirsetukvenna komu fram á sjónarsviðið, þ.e. þær sem máttu ekki beita fæðingartöngum og þær sem höfðu gengist undir próf í notkun fæðingartangar og höfðu leyfi til að beita þeim. Að hafa öðlast þetta tangarpróf varð mikilvæg vottun fyrir yfirsetukonur og hafði einnig sterkt táknrænt gildi fyrir þær.¹²¹⁸

Á sjöunda og áttunda áratug 19. aldar sóttu tvær íslenskar konur um leyfi til að fá að beita fæðingartöngum í erfiðum fæðingum. Önnur þeirra var Helga Egilsdóttir (1829–1867) sem lauk yfirsetukvennaprófi frá fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn

¹²¹⁶ Christina Romlid, *Makt, motstånd och förändring*, bls. 208–211.

¹²¹⁷ Sjá bréf Guðmundar Björnsonar landlæknis til Guðrúnar Aradóttur yfirsetukonu: *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örku yfirsetukonur 1910.

¹²¹⁸ Lisa Öberg, *Barnmorskan och läkare*, bls. 149.

1. maí 1854.¹²¹⁹ Þegar Helga kom aftur til Íslands sama ár settist hún að á Akureyri og varð yfirsetukona þar. Helga sótti um leyfið 1865. Hin konan sem sótti um tangarleyfi var Þórunn Gísladóttir (1846–1937) en það var árið 1872. Þann 18. febrúar 1865 skrifaði Helga Egilsdóttir Jóni Hjaltalín landlækni og fór fram á að sér yrði veitt læknisleyfi til að mega nota fæðingartöng í sérhverju því tilfelli sem henni virtist fæðing með engu móti geta gengið fyrir sig án tangarinnar. Í bréfinu kom fram að hún hafði setið yfir konum í barnsnaud og látið sækja lækni til að ná barninu með fæðingartöng. Þegar lækniurinn hafi svo komið hafi barnið stundum verið fætt en stundum hafi lækniurinn þurft að brúka töngina. Til þess að þurfa ekki að senda eftir læknum í þess konar tilfellum sem hafði „ef til vill um langa leið, eða í ófærð“ að ferðast, eða þá að lækniurinn var að vitja annars sjúklings, kom hún að máli við Jón Finsen héraðslækni og spurði hvort nokkuð væri á móti því að yfirsetukonur lærðu að brúka töngina.¹²²⁰ Í svari Jóns kom fram að ekkert væri því til fyrirstöðu ef yfirsetukonan á annað borð hefði krafta til að taka börn með töng, en lét þess getið að til þess þyrfti „töluvert þrek, sem ekki er gefið öllum kvenmönnum“.¹²²¹ Jón tjáði þó Helgu að hann væri fús til að kenna henni að beita fæðingartöngum en kvaðst ekki hafa leyfi til að yfirheyra hana í brúkun fæðingartangar nema með samþykki landlæknis. Af þeim sökum skrifaði Helga landlækni og bað um leyfi til að mega beita fæðingartöngum. Með bréfi Helgu til landlæknis fylgdi annað frá Jóni Finsen, einnig dagsett 15. febrúar, sem lagði til að lærðum yfirsetukonum hér á landi yrði „kennt og leyft að brúka töng við fæðingar, þegar og þar sem ekki væri mögulegt að ná til læknis alveg eins og þeim væri leyft að snúa burði ef nauðsyn krefði áður en lækniurinn kemur“.¹²²² Í sama bréfi stingur Jón upp á því að yfirsetukonum sem væru vel að sér í yfirsetukvennafræði yrði leyft að nota fæðingartöng þegar ómögulegt væri að ná í lækni. Taldi hann að þær yrðu þó að gangast undir próf í notkun tangarinnar til að hægt yrði að meta kunnáttu þeirra.¹²²³

Helga fékk ekki leyfi landlæknis til að beita fæðingartöng með þeim rökum að þar sem það tíðkaðist ekki í Danmörku að yfirsetukonur brúkuðu fæðingartangir gæti hann ekki heimilað henni það.¹²²⁴ Hin yfirsetukonan sem fór fram á að fá leyfi til að beita fæðingartöngum í fæðingum var Þórunn Gísladóttir yfirsetukona fyrir Vestur–

¹²¹⁹ DRA. 2183 B. Danmarks Jordmoderskole, København. Protokoll, Jordmoderuddannelsens historie, „Jordmoderkommissionen“, færðiguddannede jordemødre 1739–1982, bls. 316; Sjá um Helgu Egilsdóttur í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 260–261.

¹²²⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Bréf Helgu Egilsdóttur yfirsetukonu dagsett 18. febrúar 1865.

¹²²¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Bréf Jóns Finsen héraðslæknis dagsett 15. febrúar 1865.

¹²²² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Bréf Jóns Finsen héraðslæknis dagsett 15. febrúar 1865.

¹²²³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865. Bréf Jóns Finsen héraðslæknis dagsett 15. febrúar 1865.

¹²²⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis D, 6. Ársskýrslur lækna 1858–1865. Ársskýrslur lækna 1865.

Skaftafellssýslu. Þórunn hafði lært yfirsetukvennafræði hjá Þorgrími Johnsen (1838–1917) héraðslækni í austurhéraði Suðurlands og gengist undir próf hjá honum vorið 1870.¹²²⁵ Þórunn hafði leitað til séra Páls Pálssonar á Prestbakka og hann skrifað bréf til Hilmars Finsen stiftamtmanns 29. nóvember 1872, þar sem hann fór fram á að Þorgrímur Johnsen héraðslæknir veitti Þórunni leyfi til að viðhafa fæðingartangir og að „henni yrði þær útvegaðar.“¹²²⁶ Ekki finnast heimildir um umfjöllun Þorgríms héraðslæknis um tangarnotkun Þórunnar en 18. mars 1873 skrifaði Jón Hjaltalín landlæknir Hilmari Finsen og þar kom þetta fram:

Eins og það er alveg óviðvanalegt að ljósmæðrum í Danmörku, sé trúað fyrir að viðhafa tangir, eins veit ég eigi til að neinni af þeim íslenzku ljósmæðrum, er lært hafa á stiptuninni, hafi verið kennt að viðhafa þetta verkfæri, og þar af sýnist leiða að löggjöfin hafi enn ei ætlast til að þeim væri fengið það í hendi, jafnvel þó ég hafi heyrt af slíkt eigi sér stað í Svíþjóð, og að það, undir ýmsum kringumstæðum, jafnvel gæti átt sér stað hér á landi.¹²²⁷

Kom ennfremur fram hjá Jóni að mörgum ungum yfirsetukonum hætti til að vilja flýta fæðingunni hjá þeim sem fæddu í fyrsta sinn. Jón líkti fæðingartöng við „tvíeggjað sverð“, því hún væri bæði nauðsynlegt verkfæri en gæti einnig valdið hinum fæðandi konum miklum skaða ef þær lentu í höndum óæfðra. Þær yfirsetukonur sem lærðu hjá héraðslæknum hér á landi fengju ekki aðra verklega þjálfun í fæðingarhjálp en á mjaðmagrindarlíkinu. Þær gátu að mati Jóns ekki metið þær aðstæður hvenær nota skuli töngina í fæðingarhjálpinni. Hér er hann að vísa til þess að þær konur sem lærðu yfirsetukvennafræði hjá héraðslæknum hefðu ekki önnur tók en að læra rétt handtök við fæðingarhjálpina á mjaðmagrindarlíkaninu því engar lærðar yfirsetukonur tækju þær með í vitjun til fæðandi kvenna. Í lok bréfsins lét Jón þess getið að hann vonaðist til að Skaftafellssýsla fengi sinn eigin héraðslækni og baðst undan að veita yfirsetukonunni leyfi til að notast við fæðingartöng.¹²²⁸ Sú afstaða landlæknis að veita ekki lærðum yfirsetukonum leyfi til að notast við fæðingartöng var takt við það sem Anne Witz félagsfræðingur kallar „discursive strategy“ eða útilokunarorðræðu, þ. e. þegar karlastéttir reyna að koma á verkaskiptingu við kvennastéttir með kynjaðri orðræðu eins og þegar landlæknir í þessu tilviki notar svo karlmannlegt myndmál að líkja fæðingartönginni við „tvíeggjað sverð“.¹²²⁹

Árið 1910 gerðist það að lærð yfirsetukona fékk bæði kennslu og leyfi landlæknis til að beita fæðingartöng. Guðmundur Björnson (1864–1937) landlæknir fór 29. júlí 1910 fram á það við stjórnarráðið að fæðingartöng mætti fylgja yfirsetukvenna-

¹²²⁵ Sjá um Þórunni Gísladóttur í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 681–682.

¹²²⁶ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók 1869–1877, bls. 166.

¹²²⁷ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók 1869–1877, bls. 166.

¹²²⁸ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók 1869–1877, bls. 166.

¹²²⁹ Sjá: Anne Witz, *Professions and Patriarchy*, bls. 169.

umdæminu Hofshreppi í Öræfum í Austur–Skaftafellssýslu. Kom fram að þegar hann var á ferð í Öræfum sumarið 1909 færðu Öræfingar í tal við hann vandræði sín „ef hjálpar þyrfti handa konu í barnsnauð“, þar sem það gat tekið tvær dagleiðir á hesti til að ná í lækni umdæmisins.¹²³⁰ Segist Guðmundur hafa svarað að ef hreppurinn útvegaði efnilega konu í yfirsetukvennanám myndi hann kenna henni að nota fæðingartöng. Hann bætti við:

Í vetur sem leið kenndi jeg svo Guðrúnu Aradóttur frá Fagurhólsmýri í Öræfum yfirsetukvennafræði og lauk hún prófi 31. mars þ.á. með ágætiseinkunn. Síðan veitti jeg henni tilsögn í því, að nota fæðingartöng. Hún er mjög greind og ráðsett stúlka og vel að sjer; trúi ég henni vel fyrir tönginni.¹²³¹

Guðrún Aradóttir var 26 ára ógift hreppstjóradóttir á Fagurhólsmýri. Þótti Guðmundi landlækni greinilega ástæða til að rökstyðja mál sitt til að sannfæra stjórnarráðið um nauðsyn þess að leyfa konu að beita fæðingartöng því hann lét þess getið að það hafi lengi verið siður í Svíþjóð að kenna yfirsetukonum í mjög afskekktum svæðum að nota fæðingartöng.¹²³² Samkvæmt þessu hefur Hofshreppur í augum landlæknis verið mjög afskekktur. Þann 4. ágúst 1910 féllst stjórnarráðið á tillöguna og veitti samþykki „til að fæðingartöng megi eftirleiðis fylgja yfirsetukvennaáhöldum í Hofshreppi (Öræfum) í Austur–Skaftafellssýslu.“¹²³³ Fjórum dögum síðar sendi landlæknir fæðingartöng ásamt bréfi stíluðu á ungrú Guðrúnu Aradóttur á Fagurhólsmýri:

Hjer með er yður send fæðingatöng og skal hún fylgja framvegis yfirsetukvenna-áhöldum Hofshrepps. Þjer eruð beðin að hirða vel þetta áhald, svo að ekki falli á það og áminnt um að nota ekki töngina nema brýn nauðsyn sje til og jafnan hafa hugfastar þær reglur sem yður hafa verið kenndar. Ef til kemur að þjer þurfið að nota töngina, eruð þjer beðin að skýra mér frá því og taka til hvers vegna þjer hafið gert það og hvernig það hafi lánast.¹²³⁴

Þessi heimild telst merkileg fyrir þær sakir að konu var leyft að beita áhaldi þrátt fyrir að það þætti of þungt fyrir hana og að hún hefði ekki næga kunnáttu að beita því eins og fram

¹²³⁰ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örk yfirsetukonur 1910. Bréf Guðmundar Björnsonar landlæknis til stjórnarráðsins dagsett 29. júlí 1910.

¹²³¹ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örk yfirsetukonur 1910. Bréf Guðmundar Björnsonar landlæknis til stjórnarráðsins dagsett 29. júlí 1910.

¹²³² ÞÍ. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örk yfirsetukonur 1910. Bréf Guðmundar Björnsonar landlæknis til stjórnarráðsins dagsett 29. júlí 1910. Sjá um Guðrúnu Aradóttur í *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 166.

¹²³³ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örk yfirsetukonur 1910. Bréf frá Stjórnarráði Íslands til landlæknis dagsett 4. ágúst 1910.

¹²³⁴ ÞÍ. Skjalasafn landlæknis C, 58. Bréf til landlæknis. Yfirsetukonur 1906–1911, örk yfirsetukonur 1910. Bréf Guðmundar Björnsonar landlæknis til Guðrúnar Aradóttur dagsett 8. ágúst 1910.

kom í rökum Jóns Hjaltalíns landlæknis 1873. Aldrei áður hefur þessi heimild um umrætt leyfi Guðrúnar Aradóttur verið notuð í neinum ritum. Engum öðrum yfirsetukonum var leyft að nota fæðingartöng. Konu var þarna í fyrsta sinn treyst til að beita fæðingartöng en tekið sérstaklega fram að hún yrði að gefa skýrslu til landlæknis ef hún beitti henni. Það var karlinn í líki landlæknis sem réði yfir tönginni og konan þurfti samþykki hans. Engin tilviljun réði því að konan fékk leyfi til að beita fæðingartöng heldur var það neyðin sem olli því. Guðrún Aradóttir telst fyrst íslenskra yfirsetukvenna sem fékk leyfi til að beita fæðingartöng. Töngin fylgdi síðan yfirsetukvennaumdæmi Hofshrepps í Örafum en engar upplýsingar finnast um það hvenær það var aflagt.

Samantekt

Kaflinn nær yfir 25 ára tímabil, frá árinu 1855 til 1880. Á þessum árum gegndi einn og sami landlæknirinn, Jón Hjaltalín, embættinu. Hundrað og fimmtán íslenskar konur gengust undir yfirsetukvennapróf í embættistíð hans en aldrei hafði álfka fjöldi kvenna gengist undir próf. Ekki var gerð krafa um hjúskap áður en þær hófu námið og ógiftar konur voru tæplega helmingur þerra sem luku prófi. Læknaumdæmin voru átta talsins og í þeim sátu læknar sem lokið höfðu því læknaprófi sem danska heilbrigðisráðið vottaði sem gilt. Jón Hjaltalín landlæknir var ötull talsmaður þess að hefja læknaennslu aftur á Íslandi eftir margra áratuga hlé og átti þátt í því að konungur gaf út úrskurð um að hefja skyldi kennslu í læknisfræði á Íslandi árið 1862. Ein kennslugrein sem Jón óskaði eftir að yrði kennd í læknanámi var um fæðingu barna og í því að sitja yfir konum með því að fylgja yfirsetukonu í vitjun. Ekki var gerð nein athugasemd við það hjá dönskum stjórnvöldum að sú kennsla sem landlæknir veitti nemum í fæðingarhjálp væri á neinn hátt ónóg. Með þessu fluttist læknanámið alfarið til Íslands þó að enginn háskóli væri til í landinu. Á árunum 1863–1876 luku 13 karlar læknanámi hjá Jóni og þeir fengu sama lærdómstítill og læknanemar í Danmörku. Lög um stofnun Læknaskóla í Reykjavík gengu í gildi árið 1876 og varð Jón fyrsti forstöðumaður skólans. Þá var búið að opna sjúkrahús í Reykjavík þar sem nemarnir fengu verklega kennslu í læknisfræði.

Tilkynning barst landlækni frá dómsmálastjórninni í Kaupmannahöfn árið 1871, en sú stofnun fór með heilbrigðismál í danska ríkinu. Þar kom fram að enginn læknir sem lokið hefði læknaprófi á Íslandi skyldi fá héraðslæknaembætti nema að undangengnu námi í yfirsetukvennafræði á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn í að minnsta kosti ½ ár. Landlæknir á Íslandi átti ekki þátt í því að þessi skipun barst frá Kaupmannahöfn og er líklegt að fyrrum læknanemi Jóns hafi átt þar hlut að máli. Sá hafði þurft að takast á við erfiðar fæðingar og hefur líklega talið sig þurfa frekari menntun í fæðingarhjálp þótt hann hafi fengið kennslu hjá landlækni í læknanámi sínu hér á landi. Hann fór fram á leyfi stjórnvalda til frekara náms á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn. Það leyfi var veitt.

Jón Hjaltalín barðist ekki aðeins fyrir því að læknánám yrði flutt til Íslands heldur einnig fyrir fjölgun á lærðum yfirsetukonum og bættum kjörum þeirra. Kjör yfirsetukvenna höfðu verið þau sömu og frá 1766 þegar fyrst var farið að greiða þeim laun úr konungssjóði sem konungur skammtaði 100 ríkisdali í. Landlæknir kom því til leiðar að árið 1875 voru fyrstu yfirsetukvennalög sett hér á landi. Með lögunum hækkuðu laun yfirsetukvenna töluvert. Þegar þau öðluðust gildi 1. ágúst 1876 gat engin kona verið skipuð yfirsetukona hér á landi nema að hafa lokið prófi á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn eða gengist undir próf annað hvort hjá landlækni hér eða héraðslæknum og komu fjórir til greina. Þar urðu þær að hafa verið við nám í þrjá mánuði áður en prófið var tekið. Fjölga átti lærðum yfirsetukonum og landinu var skipt upp í 158 yfirsetukvennaumdæmi. Ein lærð yfirsetukona átti að starfa í hverju umdæmi fyrir sig. Læknar sáu alfarið um að kenna yfirsetukonum og stýrðu menntun þeirra. Yfirsetukonur áttu ekki að koma að þeirri kennslu, eins og hjá læknanemum, en nemarnir áttu að fylgja yfirsetukonum í vitjun. Þó eru dæmi um að læknar hafi fengið yfirsetukonur til að sjá um verklega hluta námsins með því að taka konur með í vitjun til fæðandi kvenna.

Árið 1875 voru einnig sett lög sem vörðuðu lækna. Fjölga átti læknaumdæmum úr átta í 20. Sett var í lögum að læknar mættu beita fæðingartöngum gegn greiðslu. Það sama er þeir hjálpuðu konu í fæðingu með eintómum höndum.

Þrátt fyrir að Jón Hjaltalín berðist fyrir réttindum yfirsetukvenna hélt hann vöku sinni yfir rétti lækna og yfirráðum þeirra yfir læknaáhöldum. Það sama átti ekki við um ákveðið lyf sem gefið var þegar mikil blóðlát áttu sér stað eftir fæðingu hjá konum og gátu verið konunni lífshættuleg. Í slíkum tilfellum vildi Jón að yfirsetukonur bæru lyfið á sér og gæfu konum til að stöðva lífshættulegar blæðingar. Það sýnir að þegar um líf og dauða var að tefla skipti hvorki kyn né menntun máli. Það sama átti ekki við um þegar tvær lærðar yfirsetukonur sóttu um að fá að notast við fæðingartangir þegar fæðing gekk ekki sem skyldi. Önnur konan sótti um að fá að beita fæðingartöng árið 1865 og hin árið 1872. Jón landlæknir neitaði þeim um leyfið á þeim forsendum að það tíðkaðist ekki í Danmörku að yfirsetukonur beittu fæðingartöngum. Það átti eftir að gerast síðar, eða árið 1910, að yfirsetukonu var kennt að beita fæðingartöng í erfiðum fæðingum. Var henni send töng af Guðmundi Björnsyni þáverandi landlækni af þeirri ástæðu að hún byggði mjög afskekkt.

Níundi kafli

Niðurstöður

Rannsókn þessi er unnin út frá tveimur hugtökum, annars vegar fagvæðingarhugtakinu (e. professionalization) og hins vegar kyngervi eða hinu félagslega mótaða kyni (e. gender). Fagvæðing vísar til þroskaferils sem er undanfari þess að starfsstétt verður að fagstétt. Áður en stétt verður fagstétt þarf hún að undirgangast ákveðin skilyrði eða þróun. Slík þróun er fólgin í því að starfið sem í upphafi krefst ekki sérþekkingar breytist í það að vera unnið af sérfræðingi. Í þessari rannsókn skipa menntun, aldur, kyn og kyngervi (eiginleikar) stóran sess. Stéttirnar sem hér um ræðir eru tvær heilbrigðisstéttir, þ.e. lækna- og yfirsetukvennastétt. Tímabil rannsóknarinnar nær yfir árin 1760–1880, en þá urðu talsverðar breytingar á þróun og tilurð þessara tveggja stétta og einnig í fæðingarhjálp hér á landi. Karlar einokuðu lækna- og yfirsetukvennastéttina en konur skyldu tilheyrja yfirsetukvennastétt.

Með komu fyrsta landlæknis til Íslands árið 1760 opnuðust leiðir til menntunar og starfsmöguleika fyrir konur og karla. Þessir menntunarmöguleikar voru á sviði heilbrigðisþjónustu og í þágu fæðandi kvenna. Það voru störf fyrir yfirsetukonur og lækna og voru þau bæði alveg ný. Yfirsetukvennastarfið skyldi verða undir stjórn hins starfsins, það er lækna- og yfirsetukvennastarfið. Báðar þessar stéttir beindu sjónum að því að hjálpa fæðandi konum en hvor á sinn hátt. Uppgötvanir sem höfðu verið gerðar á 17. öld í hinum vestræna heimi og snertu kvensjúkdóma, meðgöngu og fæðingar leiddu til þess að stjórnvöld hófu að sýna menntun yfirsetukvenna áhuga. Víða í Evrópu var á 17. öld komið á námskeiðum og sérstökum prófum fyrir verðandi yfirsetukonur. Læknar tóku að sér að kenna konunum. Fæðingarstofnanir voru settar á laggirnar með það að markmiði að koma í veg fyrir fæðingar á laun. Á þessum stofnunum fengu bæði konur og karlar verklega þjálfun í að taka á móti börnum. Sama þróun náði til Danmerkur um miðja 17. öld og varð til þess að árið 1672 var það leitt í lög að tveir hópar innan heilbrigðisþjónustu í Danmörku skyldu hafa hlutverki að gegna í fæðingarferlinu. Það voru læknar sem áttu að sjá um að kenna konum yfirsetukvennafræði og prófa þekkingu þeirra að loknu námi og lyfsalar sem áttu að hafa apótek sín opin, dag sem nótt þegar vitað var um konu sem átti í erfiðleikum með fæðingu. Þessi lög giltu einnig fyrir önnur lönd Danakonungs, þar á meðal Ísland, en þar sem engir læknar með próf frá Hafnarháksóla störfuðu á Íslandi á þessum tíma var ekki hægt að framfylgja þeim. Það áttu eftir að líða 88 ár þar til Íslendingar fengu sinn fyrsta lærða lækni. Frá þeim tíma tók læknir að sér að kenna konum yfirsetukvennafræði og

körllum lækningar. Þannig hófst fagvæðing á svið heilbrigðismála hér á landi. Fagvæðing þessara stétta hófst miklu fyrir í Danmörku og má nefna tvær tilskipanir sem áttu hlut að máli. Sú fyrri var áðurnefnd tilskipun um lækna frá árinu 1672 en til að fá viðurkenningu sem læknir varð viðkomandi að hafa lokið doktorsprófi frá læknadeild Hafnarháskóla en hin var frá árinu 1714 um yfirsetukonur í Danmörku. Samkvæmt þeirri tilskipun áttu konur sem höfðu áhuga á að læra yfirsetukvennafræði og ætluðu að starfa í Kaupmannahöfn að hefja nám hjá sérstakri yfirsetukvennanefnd og að því loknu gangast undir próf hjá henni. Samkvæmt þessu máttu þær sem störfuðu fyrir utan Kaupmannahöfn vera áfram ómenntaðar við fæðingarhjálpina. Árið 1810 gekk í gildi tilskipun um héraðsyfirsetukonur í Danmörku og var landinu þá skipt í sérstök yfirsetukvennaumdæmi. Það sama var gert hér á landi 65 árum síðar og var þá Íslandi skipt upp í yfirsetukvennaumdæmi.

Við stofnun embættis landlæknis árið 1760 var Bjarna Pálssyni uppálagt að koma á sams konar heilbrigðisþjónustu á Íslandi og öðrum dönskum þegnum í Danmörku stóð til boða. Samkvæmt erindisbréfi bar honum að kenna konum undirstöðuatriði fæðingarhjálp og með aukinni menntun skyldi mörgum mannlífum bjargað og vísað á bug trú á náttúrulega hæfni einstaklinga í að hjálpa konum í barnsnauð. Þar sem Bjarni hafði ekki burði til að takast á við verklega kennslu yfirsetukvenna vegna skorts á þjálfun í yfirsetukvennastörfum fékk hann sér til aðstoðar danska yfirsetukonu sem numið hafði í Kaupmannahöfn. Þegar hún lét af störfum árið 1803 var verklegri kennslu yfirsetukvenna hætt og í staðinn fékk landlæknir og síðar héraðslæknar til sín sérstök kennslutæki, þ.e. *phantom* sem var mjaðmagrindarlíkan úr tré. Með líkaninu fylgdi dúkka þannig að læknarnir gátu látið yfirsetukonur æfa sig á líkaninu með því að snúa dúkkunni eins og hún væri að fara í gengum fæðingarveg á barnshafandi konu. Kennslubækur á íslensku handa yfirsetukonum voru gefnar út bæði í Kaupmannahöfn og á Íslandi og voru þær einnig notaðar við kennsluna. Konurnar sem fengust við fæðingarhjálp á Íslandi á tímabili rannsóknarinnar voru titlaðar yfirsetukonur. Það hugtak hefur tvær merkingar, þ.e. konur sem sinntu öðrum konum í fæðingum án þess að hafa menntun eða próf í yfirsetukvennafræði og hins vegar þær sem voru lærðar og luku prófi í þeim fræðum. Þær voru skipaðar eða ráðnar sem yfirsetukonur af yfirvöldum hér á landi. Landlæknir skyldi velja guðhræddar og sómakærar konur til yfirsetukvennastarfa og njóta hjálpar presta við valið. Hann hafði kennslubók á íslensku handa yfirsetukonum sem þær lásu. Aðeins þær sem lærðu hjá landlækni gengust undir próf hjá honum og sóru yfirsetukvennaeið komu til greina. Námstími yfirsetukvenna hér var ekki festur í lög og gat námið hjá þeim tekið frá nokkrum dögum upp í tvo til þrjá mánuði. Kyngervi starfsins hafði þá þegar verið mótað í Danmörku og konurnar sem fengu starfstílinn yfirsetukonur áttu að vera heiðarlegar, þolinmóðar, guðhræddar, á miðjum aldri og giftar. Ógift yfirsetukona gat kynnst biðli sem myndi flytja hana annað og þá yrði skortur á lærðri yfirsetukonu í hennar heimabyggð.

Fyrsti vísir að formlegri aðkomu karla að fæðingarhjálp á Íslandi hófst með ráðningu landlæknis árið 1760. Honum var uppálagt að kenna körlum lækningar. Á þessum tíma var um tvenns konar læknánám að ræða í Danmörku. Annars vegar stunduðu karlar nám og luku prófi frá læknadeild háskólans og sinntu nær eingöngu innvortis sjúkdómum og hins vegar luku karlar námi frá skurðlæknaskólanum í Kaupmannahöfn en sá skóli veitti körlum kennslu í líffærafræði og handlækningum. Engin kennsla, hvorki bókleg né verkleg, var veitt í yfirsetukvennafræði fyrir en árið 1758. Þá fengu læknemar við læknadeild Hafnarháskóla í fyrsta sinn kynningu á grundvallaratriðum yfirsetukvennafræðinnar.

Í þessari rannsókn var um tvo hópa lækna á Íslandi að ræða. Annars vegar voru þeir sem höfðu litla sem enga menntun hlotið í yfirsetukvennafræði á meðan þeir voru í læknánámi og hins vegar þeir sem fengið höfðu bæði verklega og bóklega kennslu í faginu á meðan á námi stóð. Það eru þeir læknar sem lærðu annað hvort læknisfræði hjá landlækni á Íslandi, fengu kennslu hjá honum í fæðingarhjálp eða þeir sem luku læknaprófi við læknadeild Hafnarháskóla eða skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn, og hins vegar þeir sem luku ekki læknánámi en voru samþykktir af dönskum heilbrigðisyfirvöldum til að starfa á Íslandi vegna skorts á lærðum læknum. Karlar í læknánámi áttu að vera ungir, heiðarlegir, námfúsir og vel efnum búnir þannig að þeir gætu keypt bækur og læknaverkfæri og borgað sjálfir fyrir kennsluna hjá landlækni, fatnað og fæði á meðan þeir dvöldu í námi hjá honum í þrjú til fjögur ár. Læknemar áttu að hafa lokið latínuskóla. Enginn setti sig upp á móti því að karlarnir kvæntust að læknánámi loknu.

Niðurstöður rannsóknarinnar sýna að læknismenntun sem karlar öðluðust hér á landi var engan veginn sambærileg þeirri menntun sem karlar fengu við annað hvort læknadeild Hafnarháskóla eða við skurðlæknaakademíuna í Kaupmannahöfn. Átti skortur á verklegri kennslu í fæðingarhjálp hlut að máli og það höfðu nefndarmenn í Landnefndinni fyrri sem komu hingað til lands árið 1770 gert athugasemdir við. Þeir komu með þá tillögu að karlar sem vildu í læknánám skyldu halda til Kaupmannahafnar í slíkt nám. Ein grein sem talin var mikilvæg fyrir þá að læra var fæðingarhjálp og þá kennslu, bæði bóklega og verklega, myndu þeir fá á fæðingarstofnuninni í Kaupmannahöfn. Aukin þekking í fæðingarhjálp á 18. öld hafði borist til Kaupmannahafnar frá löndunum í kring. Notkun á fæðingartöng og ýmis úrræði önnur til að takast á við erfiðar fæðingar höfðu læknar í Danmörku tekið upp á sína arma. Árið 1761 höfðu Kaupmannahafnarbúar sérstakan borgar *accoucheur* en það var læknir sem var sérmenntaður í erfiðum fæðingum.

Engin barátta átti sér stað á milli yfirsetukvennastéttar og læknastéttar hér á landi á tímabili þessarar rannsóknar og læknar hér ætluðu sér aldrei að taka yfir eðlilegar fæðingar. Kenning Frank Parkin og Raymond Murphy um það hvernig útilokun á sér stað á vinnumarkaði á við um það þegar læknar hér stóðu vörð um einkarétt til lækninga

Því skýr ákvæði voru um að yfirsetukonur máttu hvorki meðhöndla veikar konur né ungbörn. Kenning Anne Witz um útilokun vegna kyns hefur einnig nýst vel í þessari rannsókn minni. Kenning hennar er á þá leið að konur voru ekki endilega útilokaðar frá starfi heldur var þeim afmarkað sérstakt hólf í verkaskiptingu starfsins. Hjá yfirsetukonum var þeim markaður bás í að sinna eðlilegum fæðingum en læknaar tóku yfir erfiðar fæðingar, beitingu fæðingartangar og annarra fæðingaráhalda með því að karlkenna tæknilega beitingu þeirra. Þeir notuðu þau rök að áhöldin væru of þung fyrir konur og meðferð þeirra krefðist sérþekkingar í læknisfræði.

Rannsókn þessi er einnig byggð á heimildum um karlmenn sem komu að fæðingarhjálp á Íslandi á þeim tíma sem ólærðir í yfirsetukvennafræði máttu starfa hér á árunum 1760–1880. Karlar gengu í störf yfirsetukvenna af ýmsum ástæðum. Niðurstöður rannsóknarinnar leiða í ljós að þeir störfuðu óáreittir og án athugasemda frá læknum og lærðum yfirsetukonum. Ástæða þess er sú að skortur var á lærðum yfirsetukonum og þar af leiðandi látið viðgangast að karlar sinntu þessum störfum. Læknaar höfðu þó neikvætt viðhorf í garð þessara karla. Í skýrslum sínum til heilbrigðisyfirvalda í Danmörku greina þeir frá því að dæmi séu þess að yfir fæðandi konum sitji bændur sem ekki kunni neitt til verka. Þrír læknaar voru sérstaklega neikvæðir í garð þessara karla og sökuðu þá jafnvel um að hafa valdið dauða kvenna og barna. Læknaar fjölluðu sumir hverjir einnig á niðrandi hátt um ólærðar yfirsetukonur með því að titla þær „gamlaar og heimskar kerlinga“ sem ekkert kynnu til verka.

Flokka má þá karla sem sinntu yfirsetukvennastörfum í þrennt. Fyrst má nefna hóp ólærðra karla sem samanstóð af 37 bændum, tíu hreppstjórum og tveimur járnsmiðum sem sátu yfir fæðandi konum, tóku á móti börnum, skildu á milli og hagræddu konunum eftir fæðingu. Þessir karlar voru sjálfboðaliðar sem höfðu hvorki réttindi né skyldur í fæðingarhjálp. Það höfðu hreppstjóraar ekki heldur en þeir höfðu öðru hlutverki að gegna í fæðingarferlinu samkvæmt erindisbréfi fyrir hreppstjóra á Íslandi frá 24. nóvember 1809. Samkvæmt því áttu þeir ásamt presti að velja gáfaða, hrausta og áreiðanlega konu sem yrði send til læknis til yfirsetukvennaprófs og að því loknu tekin í eið.

Í öðru lagi segir frá sex prestum sem höfðu enga formlega menntun í yfirsetukvennafræði en fyrir kom að þeir liðsinntu sóknarbörnum sínum og gengu inn í hlutverk yfirsetukvenna þegar neyðin knúði dyra hjá fæðandi konum. Engin dæmi hef ég þó um að prestur hafi sótt prest til að aðstoða eiginkonu sína í fæðingu. Kirkjusóknir voru margar fámennar og þar aðeins starfandi einn prestur. Prestaar höfðu tveimur hlutverkum að gegna í því ferli er leiddi til bætrrar fæðingarhjálp. Annars vegar áttu þeir að velja, ásamt hreppstjóra, konu til yfirsetukvennanáms, og hins vegar bar prestum frá árinu 1802 að taka við tilkynningum og skýrslum frá yfirsetukonum um þau börn sem fæddust andvana eða dóu eftir sjöunda mánuð meðgönguutímans, hvort barnið hefði fæðst eðlilega, í vendingu eða með aðstoð áhald. Þá átti yfirsetukonan að upplýsa hvort hún hefði notað handtök eða lyf til að

fá líf í hið andvana fædda barn. Þegar skýrslan var tilbúin skyldi presturinn lesa hana upp fyrir móður barnsins.

Niðurstöður rannsóknarinnar varpa ljósi á þá staðreynd að ólærðir karlar sem gengu inn í hlutverk yfirsetukvenna gerðu það vegna skorts á lærðum og ólærðum yfirsetukonum. Var ekki óeðlilegt, í erfiðum aðstæðum, að leitað væri til ófaglærðra karla í sókninni sem voru þekktir af því að hafa líknandi hendur. Umdæmi lærðra yfirsetukvenna gat verið heil sýsla, hérað eða kirkjusókn sem olli því að yfirsetukona þurfti einatt að leggja á sig margra daga ferð vegna fæðandi konu, ýmist ríðandi eða gangandi. Þessi tilhögun hafði gilt frá árinu 1767. Árið 1875 var Íslandi skipt upp í yfirsetukvennaumdæmi sem gerði að verkum að umdæmin urðu betur skilgreind og afmörkuð. Fæðingarþjónusta var því takmörkuð hér á landi. Fyrirkomulagið kallaði á að fólk leitaði til ólærðra einstaklinga í fæðingarneyð kvenna. Var því leitað til hins nærfærna, góða, þolinmóða og umhyggjusama einstaklings í sókninni, hvort sem hann var kona eða karlmaður. Karlinn sem gekk inn í kvennaheim fæðingarhjálpar var mikils metinn því hann var þess megnugur að hjálpa konu að koma barni í heiminn þótt hann hefði hvorki lært né gengist undir próf í yfirsetukvennafræði.

Prestar og bændur sem gengu inn hlutverk yfirsetukvenna sinntu eingöngu konum í heimahéraði og sóknunum. Í flestum tilvikum höfðu þessir ólærðu karlar gott hjartalag og hlýlegt, nærgætið viðmót. Sjálfir höfðu þeir sumir upplifað það að hafa misst mæður eða eiginkonur af barnsförum og þekktu mikilvægi rétttra, líknandi handtaka. Sumir áttu eiginkonur sem þeir fylgdu til fæðandi kvenna og lærðu handtökin af þeim. Þessir karlar áttu það sameiginlegt að vera taldir búnir sérstökum kvenlegum eiginleikum. Þeir voru taldir nærfærnir, góðir, þolinmóðir, umhyggjusamir, höfðu löngun til að hjálpa konum og voru einnig gæddir mannkærleika og líknarlund. Þeir voru mikilsvirtir og treyst til að koma við viðkvæmasta stað konunnar í fæðingunni. Það voru alls ekki allir bændur sem sinntu fæðandi konum og eru dæmi þess að bændur hafi sótt aðra bændur til að hjálpa konum sínum.

Í þriðja hópnum var aðeins einn karlmaður, sá eini sem hefur lokið yfirsetukvennafræði á Íslandi. Það var Jón Halldórsson bóndi árið 1776. Hann tók prófið ekki hjá landlækni heldur íslenskum lækni sem stundað hafði læknanám og gerst herlæknir í sjóher Danakonungs árið 1770. Mjög líklegt er að hann hafi kynnst því á ferðum með herskipi konungs að á Englandi gafst læknum, bartskerum og lyfsölum kostur á að ljúka námi í fæðingarhjálpar og sinna konum bæði í eðlilegum sem og vandasömum fæðingum. Vel getur verið að Jón bóndi hafi verið bartskeri og eftir að hann lauk yfirsetukvennafræði árið 1776 hafði hann skyldum að gegna gagnvart fæðandi konum því hann sór yfirsetukvennaeið. Sá eiður skuldbatt viðkomandi til að hjálpa öllum konum sem til hans leituðu í fæðingum. Sú hugmynd að leyfa ólærðum körlum, bændum, prestum eða öðrum karlmönnum án læknismenntunar, að gangast undir próf í yfirsetukvennafræði varð ekki að raunveruleika hér á landi vegna andstöðu Jóns Sveinssonar landlæknis.

Hann frétti af bóndanum sem tekið hafði yfirsetukvennapróf og á grundvelli kynferðis útilokaði hann karla frá yfirsetukvennastörfum árið 1792. Vísaði hann til þeirrar hefðar að í ríkjum Danakonungs skyldi fæðingarhjálp eingöngu vera í höndum kvenna og lögmætra lækna sem voru karlmenn.

Í byrjun 19. aldar var það aðeins landlæknir á Íslandi sem hafði skyldum að gegna og hlutverki sem ráðgjafi í erfiðum fæðingartilfellum. Aðrir læknar tóku þó að sér kennslu kvenna í yfirsetukvennafaginu en beittu útilokunartilburðum þegar leið á 19. öldina með því að einoka fæðingaráhöld sem nýttust við erfiðar fæðingar. Niðurstöður rannsóknarinnar leiða í ljós að læknar höfðu hvorki burði né getu til að sinna þessu hlutverki vegna fámennis í læknastétt og skorts á fagþekkingu í fæðingarhjálp. Það var ekki aðeins fæðingarþjónusta sem stóð á brauðfótum heldur var öll læknaþjónusta í landinu á frumstigi. Íslenskir læknar þjónuðu víðáttumiklum héruðum og í fæðingarhjálp höfðu þeir nær enga kunnáttu. Nýstofnað heilbrigðisráð í Kaupmannahöfn tók á það ráð árið 1803 að skipa læknum að senda árlega skýrslur um heilbrigðisástand í læknaumdæmum þeirra. Skyldu læknar greina frá mæðradauða, fjölda lærðra yfirsetukvenna og búsetu þeirra. Þá áttu þeir að greina frá því hverjir aðrir hefðu lækningaleyfi í læknaumdæmum þeirra. Átti ráðið að koma með tillögur til úrbóta ef ástæða þótti til. Þessi skipan barst til Íslands og sýna fyrstu skýrslur lækna fyrir árið 1804 að engin kona hafði látist vegna barnsburðar né heldur að skortur væri á lærðum yfirsetukonum í umdæmum þeirra. Upplýsingar um skort á lærðum yfirsetukonum bárust ráðinu hins vegar frá biskupi og amtmanni í byrjun 19. aldar og gáfu þau bréf allt annað til kynna og að hér væri ekki allt með felldu. Þeir vöktu athygli á að ungbarnadauði væri meiri hér á landi en í Danmörku og Noregi og hugsanleg skýring á því væri skortur á hæfum læknum og lærðum yfirsetukonum. Þrátt fyrir þessar upplýsingar liðu mörg ár þar til heilbrigðisráðið sá ástæðu til að ráðast í úrbætur í málum lækna og lærðra yfirsetukvenna á Íslandi. Árið 1819 ákvað ráðið að freista þess að laða lækna til landsins. Var þeim læknum sem luku prófi frá konunglegu skurðlæknaakademíunni í Kaupmannahöfn með fyrstu eða annarri einkunn heitið 300 ríkisdöllum í árslaun og betri læknaembættum í Danmörku að lokinni dvöl á Íslandi. Eingöngu komu til greina þeir sem lokið höfðu því prófi sem samþykkt var af ráðinu. Var prófið sambærilegt þeim kröfum sem gerðar voru til menntunar lækna sem sóttust eftir amts- eða héraðslæknaembættum í Danmörku. Auk tilboðs um betri embætti að Íslandsdvöl lokinni var þeim boðið, áður en þeir héldu hingað til lands, að dvelja þrjá til fjóra mánuði við verklega þjálfun í yfirsetukvennastörfum á *Den kongelige Fødselsstiftelse* (fæðingarstofnun) í Kaupmannahöfn. Þeir áttu að fá það hlutverk að geta tekist á við fæðingarhjálp á Íslandi og þá sérstaklega erfiðar fæðingar. Yfirsetukonurnar áttu að sinna fæðandi konum eins og þær höfðu gert áður.

Um 1800 var þeim körlum sem stunduðu nám við hina konunglegu skurðlæknaakademíu veitt leyfi til að starfa um tíma á fæðingarstofnuninni þótt vinna þar væri ekki hluti af skurðlæknanáminu. Umfram þá tilsögn sem yfirsetukonur í

Kaupmannahöfn nutu var læknumum kennt að beita fæðingartöngum og annars konar meðferðarúræðum bæði með lyfjum eða áhöldum til að auðvelda konum fæðingar. Átti þessi ráðstöfun að skila betur menntuðum læknum til Íslands og betri heilbrigðisþjónustu auk fjölgunar lærðra yfirsetukvenna sem þeir áttu að kenna. Bætt menntun lækna sem skyldu starfa á Íslandi átti einnig, að mati danskra heilbrigðisyfirvalda, að leiða til þess að lærðum yfirsetukonum hér myndi fjölga. Raunin varð önnur og þegar landlæknir og héraðslæknar fengu nýtt erindisbréf árið 1824 var af óþekktum ástæðum tekin út sú skylda lækna að kenna konum yfirsetukvennafræði og láta þær gangast undir próf. Hlutverk landlæknis og héraðslækna var eftirleiðis að leiðbeina konum í yfirsetukvennafræði, en ekkert var tilgreint um að þær skyldu gangast undir próf hjá þeim eins og verið hafði í erindisbréfum frá 1760 og 1787. Vel má vera að heilbrigðisráðið hafi gleymt að setja ákvæði inn í erindisbréfið, því við samningu þess hafði verið notað erindisbréf héraðslækna í Danmörku frá árinu 1818 og þar var boðað allt annað fyrirkomulag í kennslu yfirsetukvenna. Í Kaupmannahöfn var einnig starfræktur sérstakur yfirsetukvennaskóli þar sem konur fengu kennslu og gengust síðan undir próf að hálfu ári liðnu en slíku var ekki til að dreifa hér á landi. Þeir héraðslæknar sem hófu að starfa á Íslandi á öðrum áratug 19. aldar voru flestir danskir. Mjög líklegt er að tungumálaerfiðleikar hafi átt sinn þátt í því að þeir leiðbeindu ekki verðandi yfirsetukonum hér á landi. Jón Thorstensen landlæknir hafði bent á það í bréfi til stiftamtmanns 18. mars 1834 að tungumálaerfiðleikar yrðu fyrir hendi fyrstu árin og mjög fáar yfirsetukonur myndu hafa gagn af því að fá kennslu á danskri tungu.

Þeir læknar sem hófu störf á Íslandi eftir að heilbrigðisráðið gerði kröfu um betur menntaða lækna sinntu fleiri erfiðum fæðingum en forverar þeirra. Það gefa ársskýrslur þeirra til kynna. Jafnvel eru dæmi þess að þeir hafi kvartað til heilbrigðisráðsins yfir því að vera marga daga á leiðinni til fæðandi kvenna vegna stærðar læknaumdæmis þeirra. Verkfæri, til að takast á við erfiðar fæðingar, héldu þeir fast í og útilokuðu yfirsetukonur frá notkun þeirra með þeim rökum að það væri ekki til síðs í Danmörku að yfirsetukonur beittu töngum, auk þess sem tangirnar væru mjög þungar. Eins og áður hefur verið greint frá var enginn lagagrundvöllur fyrir því að læknar mættu einir beita fæðingartöngum heldur hafði skapast hefð. Í einu tilviki fór bóndi fram á að fá að beita fæðingartöng en var hafnað af landlækni á þeirri forsendu að hann hefði ekki til þess næga menntun.

Þegar Jón Hjaltalín var skipaður landlæknir árið 1855 fór að rofa til í heilbrigðismálum hér á landi. Árið 1875 kom hann því til leiðar að fyrstu yfirsetukvennalögin voru sett. Enga mátti skipa yfirsetukonu nema sú hin sama hefði annað hvort gengist undir yfirsetukvennapróf hjá landlækni, héraðslæknum eða á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn. Á sama tíma var læknaumdæmum hér á landi fjölgað úr átta í 20 talsins. Mikil fjölgun varð á lærðum yfirsetukonum á árunum 1855 til 1880 en á þeim árum luku 115 konur yfirsetukvennaprófi á Íslandi. Að meðaltali luku því 4,6 konur prófi á ári. Þessi aukning var mikil breyting til batnaðar borið saman við þau 93 ár sem liðu frá því farið var að prófa yfirsetukonur hér á landi árið

1761 og fram til ársins 1854. Á því tímabili höfðu aðeins 98 konur og einn karl lokið yfirsetukvennaprófi eða að meðaltali einn einstaklingur á ári. Ýmsar skýringar má finna á því hversu fáar konur sóttu í yfirsetukvennanám og vógu launin þyngst. Árið 1766 skyldi lærðum yfirsetukonum greidd laun úr konungssjóði. Átti að skipta 100 ríkisdöllum á milli lærðra yfirsetukvenna árlega og hélst sú upphæð óbreytt fram til ársins 1875 þegar laun þeirra voru hækkuð verulega. Á meðan fáar lærðar yfirsetukonur skiptu á milli sín 100 ríkisdöllum fékk hver þeirra um 10 ríkisdali, en eftir því sem þeim fjölgaði á 19. öld fór svo að hver þeirra fékk rúman 1 ríkisdal á ári sem yfirsetukona heillar sýslu.

Árið 1861 hófst kennsla í læknisfræði hér á landi aftur eftir margra áratuga hlé. Ein kennslugreinin var um fæðingu barna og fól í sér þjálfun í því að sitja yfir konum með því að fylgja yfirsetukonu í vitjun. Námið fór fram hjá landlækni í Reykjavík. Ekki gerðu dönsk stjórnvöld athugasemd vegna ónógrar kennslu sem landlæknir veitti nemum í fæðingarhjálp þegar kennslan hófst. Þeir sem luku námi hjá landlækni fengu sama lærdómstítul og þeir sem lærðu læknisfræði við læknadeild Hafnarháskóla. Þá var búið að breyta læknanámi í Danmörku þannig að frá 30. janúar 1838 urðu læknanemar þar að ljúka prófi frá bæði læknadeild Hafnarháskóla og skurðlækna-akademíunni í Kaupmannahöfn til að öðlast réttindi. Frá vori 1850 urðu læknanemar að starfa um tíma á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn. Árið 1871 barst landlækni á Íslandi tilkynning frá dómsmálastjórninni í Kaupmannahöfn um að enginn læknir sem lokið hefði læknaprófi á Íslandi skyldi fá héraðslæknaembætti nema eftir að hafa fengið kennslu í yfirsetukvennafræði á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn í ótiltekna mánuði. Jón Hjaltalín landlæknir á Íslandi átti ekki þátt í því að semja þessa skipan en líklegt er að fyrrum læknanemi hans hafi átt þar hlut að máli. Hann hafði sem héraðslæknir þurft að fást við erfið fæðingartilfelli, sem olli því að hann fór fram á að fá að ferðast til Kaupmannahafnar og dvelja við verklegt nám á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í nokkra mánuði.

Rannsókn þessari lýkur við þau tímamót er yfirsetukvennastétt hafði öðlast sömu réttindi og læknastétt, þ.e. hún var viðurkennd sem stétt kvenna sem lærðu að verða yfirsetukonur. Þegar fyrstu yfirsetukvennalög fyrir Ísland gengu í gildi 1. ágúst árið 1876 varð námstími yfirsetukvenna hjá landlækni í Reykjavík eða hjá fjórum héraðslæknum, þ.e. í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri og Eskifirði, þrjár mánuðir. Í sömu lögum var landinu skipt upp í 158 yfirsetukvennaumdæmi, en áður hafði ekkert ákveðið kerfi verið á umdæmum yfirsetukvenna. Fyrir þann tíma áttu sumar yfirsetukonur að þjóna fæðandi konum úr heilum sýslum, aðrar höfðu hrepp sem yfirsetukvennaumdæmi og enn aðrar sína kirkjusókn. Ekki leystu lögin sjálf neinn vanda því það vantaði um hundrað lærðar yfirsetukonur til að manna þessi umdæmi. Stjórnvöld gerðu sér grein fyrir skorti á lærðum yfirsetukonum og af þeim sökum var bætt í lögin grein um að sýslunefndir mættu ráða ólærðar konur til yfirsetukvennastarfa ef þær reyndust duglegar og hæfar. Dæmi eru um að sýslunefndir hafi

ráðið ólærða karla og konur á þessum forsendum þar til lærð yfirsetukona fékkst. Það gefur til kynna að þegar neyðarástand skapaðist skipti hvorki kyn né menntun þess sem starfar við fagið máli eins og í þessu tilviki. Ákvæðið um undantekninguna var fellt úr gildi þegar ný yfirsetukvennalög voru sett 22. október 1912. Þá var ekki lengur talin þörf á því að hafa ómenntaðar konur og karla við yfirsetukvennastörf því fjölgun hafði orðið á lærðum yfirsetukonum. Eftir setningu þeirra laga gat engin orðið yfirsetukona hér á landi nema að hafa lært yfirsetukvennafræði við Yfirsetukvenna-skólann í Reykjavík í sex mánuði og staðist próf í skólanum eða á *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn. Markmið laganna var að veita konum einungis þá öruggu fæðingarhjálp sem læknisfræðin staðfesti sem réttmæta. Þörfin fyrir ólærða hafði einnig dvínað því lærðum yfirsetukonum hafði fjölgað. Yfirsetukvennafræði var líka orðin hluti af námi lækna sem hugðust sækja um embætti á Íslandi.

Í byrjun 20. aldar hverfa ómenntaðir karlar og konur sem gegnt höfðu yfirsetukvennastörfum smátt og smátt. Á sama tíma fjölgaði lærðum yfirsetukonum þannig að hægt var að manna umdæmin. Eingöngu konur fengu aðgang að Yfirsetukvenna-skólanum og áttu þær að sjá um fæðingar, eins og gert var ráð fyrir þegar farið var að mennta fyrstu yfirsetukonur hér á landi árið 1761. Áfram héldu karlmenn þó að gegna fæðingarhjálp en einungis í hlutverki lækna. Á þá var kallað ef fæðing gekk ekki sem skyldi og þörf var á sérhæfðri meðferð vegna fæðingarinnar.

Þar sem ekki stóð til að draga neinar ályktanir í þessari rannsókn um aðkomu lækna að erfiðum fæðingum frá því embætti landlæknis var stofnað árið 1760 og fram til 1880 eða síðar er vert að hvetja til frekari rannsókna á því hvort hún hafi stuðlað að breytingum á heilsufari og lífslíkum sængurkvenna og ungbarna. Með áframhaldandi rannsóknum yrði hægt að meta árangur aðkomu lækna að erfiðum fæðingum með því að skoða dánartíðni af völdum barnsfarasóttar og um leið þær viðamiklu rannsóknir sem gerðar hafa verið á ungbarnadauða.

English summary

Obstetrical care in Iceland, 1760–1880

This study takes two terms as its points of departure: professionalization and gender. Professionalization refers to the process of maturation by which a working class became a professional class. Before a class becomes a professional class, it must undergo certain conditions or developments. This process entails the evolution of the work in question from not requiring specialised knowledge to being the domain of a specialist. This study pays particular attention to the roles of education, age, sex, and gender. The two classes in question are medical classes, i.e., physicians and midwives. The study covers the period 1760–1880, during which considerable changes occurred in the constitution of these two classes and more generally in obstetrical care in Iceland. Doctors were exclusively men, while women were expected to work as midwives.

The appointment of the first Chief Medical Officer to Iceland in 1760 opened avenues for education and employment opportunities for men and women. These educational opportunities were in healthcare-related fields and in service of expectant mothers. Employment was available for midwives and physicians, both of which were entirely new opportunities. The midwives were to be supervised by the physicians. Both classes were tasked with assisting women during childbirth, each in its own way. Discoveries that had been made in the Western world in the 17th century relating to gynaecological diseases, pregnancy, and childbirth resulted in an increased interest by government officials in the education of midwives. In many places in Europe during the 17th century, courses and examinations for aspiring midwives were established. Physicians took on the task of instructing the women. Birthing institutions were established to prevent women from giving birth in secret. These institutions provided both men and women with practical training in delivering children.

With the establishment of the office of Chief Medical Officer in Iceland, Dr. Bjarni Pálsson was required to introduce health services in Iceland comparable to those available in Denmark. All directives on health matters in Iceland originated from the King of Denmark and Iceland – including directives regarding the first steps in developing medical and midwifery care. The Chief Medical Officer, according to his commission, was required to teach women the basics of obstetrics and to enhance knowledge of women's internal and external organs, and to teach them how to turn an infant manually during a birth and how to deliver the placenta after birth. A higher

level of professional training was intended to save many lives and to refute old notions that the ability to assist women in childbirth was natural and instinctive. With the assistance of local pastors, the Chief Medical Officer was to select god-fearing, respectable women to be midwives. Only women who had been trained by the Chief Medical Officer, passed the relevant examination, and sworn an oath as midwives were eligible. Other women in turn were to be trained by women who had been taught by a physician, and they were to learn to recognise births for which a doctor's assistance was required. Women who were granted the professional title of Midwife were required to be honest, patient, god-fearing, of middle age and married. The Chief Medical Officer was also required to teach medicine to male students: they, in contrast, were to be young, honest, eager to learn, and to have their own financial means – so that they could afford to buy medical books and instruments and pay for their studies with the Chief Medical Officer, as well as their keep and clothing for the three or four years of their medical training. Chief Medical Officer Dr. Bjarni Pálsson was unable to undertake the training of midwives, as he himself had no training in obstetrics, so he brought in a Danish midwife who had trained at the maternity home then known as *Accouchement-huset* in Copenhagen. The maternity home, staffed by qualified midwives, had been founded to provide a free service to unmarried women, where they could give birth and leave their babies behind for adoption if necessary. The institution existed to serve indigent and desperate women; it was also a teaching institution in midwifery.

The provision of care for women in childbirth did not fall within the area of responsibility of Iceland's first Chief Medical Officer, and indeed he himself was not trained in obstetrics. The division of responsibility between the Chief Medical Officer and the midwives was clearly defined. He was nonetheless responsible for training prospective midwives who were to provide care to women in childbirth. The Chief Medical Officer had a role to play in training (male) medical students: they studied the theory of *arte obstetricandi* – which was essentially the same as midwifery. But the medical students received no hands on training in delivering babies, and hence they were not competent in obstetrics. Once qualified, these regional physicians had no responsibilities regarding women in childbirth, other than to ensure that midwives in their district were examined for competence – but the judgement of whether or not they had passed lay with the Chief Medical Officer.

In 1787 the Chief Medical Officer received a new commission, which altered his role. By this time, practical training in obstetrics was included in medical training at the University of Copenhagen Faculty of Medicine. From 1761, medical students who intended to apply for posts of Chief Medical Officer or City Physician in territories of the King of Denmark were granted access to a new maternity home in Copenhagen, *Accouchement-huset*. This was intended to equip them to deal with difficult births once they were appointed to official posts. The medical students received theoretical

and practical training in *jordemodervidenskap* (midwifery). They were only permitted to be present at the birth with the consent of the woman in labour. There was no suggestion from Danish health authorities that physicians should provide any obstetric care alongside their medical duties, as obstetrics were the responsibility of midwives.

The first step towards official involvement of males in obstetric care was the appointment of the first Chief Medical Officer in Iceland in 1760. The first Chief Medical Officer was Dr. Bjarni Pálsson, who had studied medicine at the University of Copenhagen, graduating in 1759. At that time medical training in Denmark was of two kinds: (male) students could study at the University of Copenhagen's Faculty of Medicine, and qualify to practise almost exclusively in internal medicine; or (male) students could qualify from the College of Surgeons in Copenhagen, which taught anatomy and surgery. Medical students received no training, either theoretical or practical, in midwifery at either institution until after 1758. At that time medical students at the University of Copenhagen were first introduced to the basics of midwifery.

The study concludes that the medical education available to men in Iceland was in no way comparable to that available at the Faculty of Medicine at the University of Copenhagen or at the College of Surgeons of Copenhagen. Increased knowledge of obstetrics in the 18th century had come to Copenhagen from neighbouring countries. The use of obstetrical forceps and various other methods of handling difficult births had been adopted by Danish physicians. In 1761 the residents of Copenhagen had access to a special city *accoucheur*, a doctor who specialised in managing difficult births.

There was no conflict between midwives and doctors in Iceland during the period under study, and doctors had no intention of taking over the supervision of normal births. Frank Parkin and Raymond Murphy's theory on exclusion in the labor market applies to how Icelandic doctors guarded their exclusive right to practice medicine, for there were clear provisions forbidding midwives from treating sick women and infants. Anne Witz's theory on gender-based exclusion has also proved a useful framework for this study. Her theory asserts that women were not necessarily excluded completely from a given type of work but were rather assigned a particular role within the division of labor. In the case of midwives, they were assigned responsibility for ordinary births, while doctors took care of difficult births and the use of obstetrical forceps and other medical instruments, which they claimed by means of masculinising their technical use. They rationalised this division by asserting that the instruments were too heavy for women to use and that their use required specialised medical knowledge.

This study also draws on sources concerning men who were involved in obstetrical care in Iceland during the period between 1760–1880 when uneducated midwives were permitted to work. Men practiced midwifery for a variety of reasons. The study finds that they were able to work undisturbed and without comment from doctors and educated midwives, largely due to a dearth of uneducated midwives to perform the work.

Men entered this feminine world for diverse reasons. The findings of the study reveal that men providing obstetric care can be classified into three groups. The first group consisted of laymen, a group that includes 37 farmers, ten leaders of local councils, and two blacksmiths, who assisted women in labour, delivered the baby, cut the umbilical cord and provided basic postnatal care. The farmers and blacksmiths provided this service on a voluntary basis, and had neither qualifications nor obligations with regard to obstetric care. But Icelandic farmers invariably had extensive experience of delivering lambs, calves, etc. Secondly, sex clergymen with no formal training in midwifery are known to have assisted their parishioners by providing midwifery care, when women in labour required such help. It was not unnatural, in difficult circumstances, that help should be sought from unqualified men in the community who were known to have a gift for healing. Some of the men had lost a mother or wife in childbirth, and understood the importance of the right, healing touch. Some accompanied their wives who provided care to women in labour and learned their skills from them. These males were invariably seen as having unusual “feminine” attributes: they were considerate, kind, patient and caring; they wanted to help women, and they had humanitarian and nurturing personalities. They earned respect, and women permitted their touch and care in the sensitive context of childbirth. Only some farmers were prepared to provide care to women in labour, and in some cases a farmer would send for another farmer to help his wife in labour.

The third group comprised males who earned a midwifery qualification in the same way as female midwives. There was in fact only one man in this category, who qualified in midwifery in 1776. He was not granted his qualification by Iceland's Chief Medical Officer, but by an Icelandic physician who had studied medicine in Iceland but did not practise there. Instead the doctor in question had gone to Copenhagen and in 1770 become a military doctor with the Royal Danish Navy. During his naval service he probably came across “male midwives” from England, where males were eligible to train and practise as midwives.

The idea of permitting unqualified males – farmers, clergymen, or others – to study midwifery did not become a reality in Iceland due to opposition from the Chief Medical Officer, Dr. Jón Sveinsson. After learning that a farmer had qualified in midwifery, in 1792 he excluded males from midwifery on grounds of their gender. He invoked the Danish custom that obstetric care should be provided only by females and by qualified (male) physicians.

In 1819 the Board of Health in Copenhagen decided to try to encourage more physicians to go to work in Iceland. Graduates of the Royal College of Surgery in Copenhagen with a first- or second-class degree were enticed with a promise of an annual salary of 300 rixdollars and enhanced employment prospects on their return to Denmark after working in Iceland. Only those who had completed the qualification

recognised by the Board were eligible for the offer: this was comparable to the requirement for candidates for regional physicians' posts in Denmark. In addition to the offer of a better post on their return from Iceland, the physicians had the opportunity to spend three to four months in practical training in midwifery at *Den kongelige Fødselsstiftelse* (The Royal Maternity Home) in Copenhagen. This was intended to equip them to provide obstetric care in Iceland – especially in cases of difficult births. Midwives were, as before, to provide care to women in childbirth. The physicians who started practising in Iceland after the Board of Health's stricter standards were introduced handled a larger number of difficult births than their predecessors had done, as recorded in their annual reports of their work. Physicians kept a tight grip on medical instruments for use in difficult births, refusing midwives the right to use them on the grounds that it was not customary in Denmark for midwives to use forceps – and in addition the forceps were very heavy. As mentioned above, there was no legal basis for physicians to monopolise the obstetric forceps; this was no more than a custom which had developed. In one case a farmer requested to be permitted to use forceps at a birth, but was refused by the Chief Medical Officer on the grounds that the farmer was not sufficiently qualified.

The appointment of Dr. Jón Hjaltalín as Chief Medical Officer in 1855 heralded a period of progress in healthcare in Iceland. In 1875 the first Midwives Act was passed, on his initiative. No woman could be appointed to be a midwife unless she had passed a midwifery examination administered by the Chief Medical Officer or a district physician, or at *Den kongelige Fødselsstiftelse* in Copenhagen. At the same time the number of physicians' districts in Iceland was increased from eight to twenty. Between 1855 and 1880 many more women qualified as midwives: during that 25-year period, 115 women completed midwifery training in Iceland. This was a vast increase over the previous 93 years, 1761-1854, since examinations for midwives had been introduced in Iceland. During that period only 99 people (98 women and one man) had completed midwifery training in Iceland. The shortage of women wishing to train in midwifery is attributable to a range of factors, the most important of which was low pay. From 1766, midwives were to be paid from the Royal Treasury: one hundred rixdollars were to be distributed among qualified midwives each year. This sum remained unchanged until 1875, when midwives' pay increased substantially. Another probable obstacle was that midwives had to swear an oath to assist every woman who requested their help, whatever the circumstances.

In 1861 medical training recommenced in Iceland after a gap of several decades. One of the subjects taught was obstetrics, which included practical training by accompanying a midwife on her home visits. The Danish authorities raised no objections to insufficient training in obstetrics. By that time, changes had been made to medical training in Denmark, so that from 30 January 1838 students in Denmark were required to graduate both from the Faculty of Medicine at the University of

Copenhagen and from the College of Surgery, in order to earn their licence to practise. From the spring of 1850, medical students were required to work for a time at *Den kongelige Fødselsstiftelse* in Copenhagen. In 1871 the Chief Medical Officer received notification from Copenhagen that no physician who had qualified in Iceland was to be appointed a district physician unless he had received training in midwifery at *Den kongelige Fødselsstiftelse* in Copenhagen for an unspecified number of months. Midwives were still to provide midwifery services, but physicians were to be available for difficult births. The roles of the two groups, midwives and physicians, were thus defined by gender; this was the system in Denmark.

This study concludes at the juncture in time when midwives had achieved the same rights as doctors, i.e., recognition as a class of women who were trained for the profession of midwife. In the first Midwives' Act for Iceland, which was passed on 1 August 1876, the country was divided into 158 midwifery districts; before then, there had been no system of geographic division for midwifery. The act itself didn't solve any problems, however, for about one hundred more educated midwives were needed in order to man these districts. The authorities recognised this shortfall and added a clause to the act permitting district councils to hire untrained women to work as midwives, provided they proved hard-working and competent. There are records of districts' hiring lay men and women on these terms until an educated midwife could be found. This indicates that in emergencies, neither gender nor education were important, as in this case. The provision for such exemptions was revoked when a new Midwives' Act was passed on 22 October 1912. From that time, no person could become a midwife in Iceland without having passed an examination at the School of Midwifery in Reykjavík or *Den kongelige Fødselsstiftelse* maternity home in Copenhagen. Unqualified individuals, whether female or male, were prohibited from assisting women in labour. The objective of the legislation was to ensure that women received only the safe obstetrical care that had been medically proven to be effective. There was also less need for unqualified people, as the number of qualified midwives had risen. Midwifery was also included in the training of physicians who intended to apply for posts in Iceland.

In the early 20th century, laymen and –women who had provided midwifery care gradually disappeared from this field. At that time, more women were qualifying as midwives, and hence posts of district midwives could be filled by qualified women. Only women were admitted to study at the School of Midwifery. They were required to provide midwifery care, in accord with the provisions made in 1761 when midwifery training was first introduced in Iceland. Men continued to provide care to women in childbirth – but now exclusively in the role of physicians. They were called in if problems arose during a birth, requiring their specialist skills.

Viðauki 1

Karlmenn í yfirsetukvennastörfum

Karlar sem sinntu yfirsetukvennastörfum á 18. og 19. öld án þess að hafa numið yfirsetukvennafræði eða lokið yfirsetukvennaprófi. Í þessum hópi karla var einn sem lokið hafði yfirsetukvennaprófi á Íslandi árið 1776:

Nafn	Hjúskaþarstaða	Búsettur	Starf	Yfirsetukvemaumdæmi	Sýsla	Athugasemd
Árni Sigurðsson (1791–1871)	Kvæntur Margrét Magnúsdóttir (1796–1846) yfirsetukonu	Syðra–Vallholt í Völmýrasókn og annars staðar í Skagafirði	Bóndi og smíður	Skagafljörður	Skagafljarbársýsla	Sagður einn kunnasti yfirsetumaður á sinni tíð. Hann var heppinn og laginn yfirsetumaður. Tók á móti 200 börnum. Bólu–Hjálmar orti m. a. þetta erfið við Árna vin sinn: <i>Ljósmaðurstórfum hann lipur gegndi með staki heili og heppi, nó hundróð barna, sem talin verða, fæddust hans í heindur</i>
Benedikt Einarsson (1796–1859)	Ekkill	Hnausakot í Efrannsókn	Bóndi	Efrannsókn	Vestur–Hunavatnsýsla	Stundaði lækningsgr og sat yfir fæðandi konum. Þann 27. mars 1843 var Benedikt fyrst tilabur ljósfábir við skrim stúku samkvæmt prestþjónustubók
Þjarni Jónsson (1848–1931)	Kvæntur	Ás í Undirléssókn	Bóndi	Undirléssókn	Austur–Hunavatnsýsla	Var sagður mjög nærfærinn maður og sat stundum yfir fæðandi konum. Móðir hans Sigurlaug Jónsdóttir starfði sem ólarbó yfirsetukona í Undirléssókn
Þjarni Jónsson (1733–1809)	Þjarni missi eigin konu sína. Guðríu þorkelsdóttur, árið 1760 af barnstórum	Mælicell í Mælicellsókn	Prestur	Mælicellsókn	Skagafljarbársýsla	Hann var talinn halfa náttúrulegar gáfur í að aðstoða fæðandi konur
Þjarni Þórðarson (1837–1918)	Kvæntur	Reykholar í Reykholasókn	Bóndi og gullsmíður	Reykholasókn	Austur– Barðastrandarsýsla	Tók á móti börnum
Þjarni Jónsson (1840–1929)	Kvæntur Ketilríði Þjarnadóttur ókerðri yfirsetukonu sem kenndi Þjarni yfirsetukvemaustorf	Þverdalur í Staðarsókn í Aðaldal	Hreppstjóri	Sléttuhreppur	Norður–Ísjarbársýsla	Jafnan nehndur „Jósti“. Þjarni sat yfir fæðandi konum í Staðarsókn í Aðaldal á árunum 1884–1901. Fyrst skráður sem yfirsetumaður samkvæmt prestþjónustubók við skrim í sókninni 27. september 1884. Síðasta skrimin þar sem Þjarni var skráður yfirsetumaður var þegar stúka var skríð 1. sokninni 13. desember 1901. Sama ár vetti sýslunefnd Ísjarbársýslu Þjarni 40 króna þökkun yfir sýsluþjónu í virðiskenningarskrá yfir fæðingarhljóp hans. Samkvæmt <i>Ljósmaður á Íslandi</i> stundaði Þjarni yfirsetukvemaustorf fram til ársins 1912
Egill Gótskalksson (1819–1887)	Kvæntur	Skarðs í Glaumbjar sókn	Bóndi	Staðar– og Seyluhreppur	Skagafljarbársýsla	Settur til að gegna yfirsetukvemaustorfum í Seilu– og Staðarhreppum til bráðabirgða árið 1877
Einar Hildibrandsson (1846–1920)	Kvæntur	Þjarni í Stenasókn	Bóndi	Vestur–Landeyjahreppur	Rangárvallasýsla	Tók á móti börnum
Einar Jónsson (1788–1860)	Kvæntur	Hlóbunes í Kálffjarmsókn á Vatnsleysuströnd	Bóndi	Vatnsleysuströnd	Gullbringusýsla	Sat yfir barnsængur konum og tók á móti nærlit. 300 börnum. Var sagður stórvirkur ljósfábir



Guðni Kjarnsson (1858–1931)	Kvæntur	Hælavík á Hornströndum í Aðalvíkursókn	Bóndi	Aðalvíkursókn	Norður–Ísafjarðarsýsla	Var mjög líginn við að sitja yfir fæðandi konum. Eitt sinn bjargaði hann lífi konu með því að taka fylgninga sem hún var búin að leggja með í tvo sólarhringa eftir fæðingu
Haldór Ámundason (1773–1843)	Kvæntur	Melstaður	Prestur	Melstaðarsókn	Vestur–Hunavatnssýsla	Segist stjálur sinna fæðandi konum án þess að fá aðra þóknun heldur en guðs velþóknun og náunga keirleik. Hann var saggður góður læknir
Hákon Magnússon (1864–1938)	Kvæntur	Reykholar	Bóndi	Reykholasókn	Austur–Barðastrandarsýsla	Tók á móti börnum
Hóskuldur Bjarnason (1816–1868)	Kvæntur	Pverhamar í Heylásókn í Breiðdal	Bóndi	Breiðdalur	Suður–Múlasýsla	Yfirsetumaður
Jakob Pétursson (1790–1885)	Kvæntur	Breiðumýri	Hreppsfjóri	Reykjadalur	Suður–Þingeyjarsýsla	Yfirsetumaður
Joakim Björnsson (1807–1887)	Kvæntur	Kussungsstaðir	Bóndi	Þinglabakkasókn	Suður–Þingeyjarsýsla	Var skráður sem „jósa“ í prestþjónustubók þegar stúlka var skráð 20. júní 1852. Joakim sendi brennatrúnað til sýslunefndar Þingeyjarsýslu árið 1881 og fór fram á laun fyrir yfirsetuð. Kom fram í bréfinu að hann hefði gegnt yfirsetukvennasörfum í 40 ár og tekið á móti 88 börnum. Sýslunefnd ákvað að veita honum í eitt skipti 50 krónur í viðurkenningarskyni fyrir hjálp hans við fæðandi konur
Jóhann Asgrímsson (1805–1866)	Kvæntur	Hólmavæð í Nessókn	Bóndi	Nessókn	Suður–Þingeyjarsýsla	Yfirsetumaður
Jón Björnsson (1824–1894)	Kvæntur	Svarfheill í Aitafirði vestra í Eyraarsókn í Seyðisfirði	Bóndi	Eyraarsókn í Seyðisfirði	Norður–Ísafjarðarsýsla	Yfirsetumaður
Jón Finnþósson (1794–1873)	Kvæntur	Arnhólstaðir í Skriðdal í Þingmúlasókn	Bóndi	Þingmúlasókn	Suður–Múlasýsla	Kunnur jósafró

Nafn	Hjúskaparsaða	Búsettur	Starf	Yfirsetukvemuandemi	Sýsla	Athugasemnd
Jón Finnboasson (1831–1906)	Kvæntur. Eiginkona Jóns. Guðlaug Jónsdóttir, var lærð yfirsetukona og þótti Jón í engu standa konu sinni að baki í yfirsetukvemaströfum.	Ásumarstaðir	Bóndi og vegagerðarmaður	Eyðlasókn, Breiðdalur og nersveitir norður í Reyðarfjörð og suður í Alftafjörð	Stúbur–Múlassýsla	Sagt er að honum hafi tekist frábærlega að hjálpa seneurkonum. Hann tók á móti 101 barni í Breiðdal. Var einnig blóðtökumaður. Skrifði dagbækur mikinn hluta af lífinni og lét ræða þeim í kistuna í krningum sig að honum látnum
Jón Halldósson (1738–1793)	Kvæntur	Arndisarsstaðir	Bóndi	Eyjardalsársókn	Stúbur–Þingeyjarsýsla	Lauk yfirsetukvemaströfi á Íslandi 26. mars 1776
Jón Halldósson (1821–1906)	Kvæntur	Hofsa í Vallasókn	Bóndi	Vallasókn	Eyjafjarðarsýsla	Sinni lækninum og yfirsetukvemaströfum. Árið 1867 fór Jón fram á það við séra Pál Jónsson á Völlum að hann fengi lánaða fæðingartöng hjá Ólafi Thorenssen lækni á Hofi en var sýnað á þeim forsendum að hann hefði ekki þá þekkingu sem þyrfti til að beta fæðingartöngum
Jón Jónsson (1792–1861)	Kvæntur	Ytra–Kálfskinn í Stærta–Árskógsókn	Bóndi	Stærta–Árskógsókn	Eyjafjarðarsýsla	Sinni yfirsetukvemaströfum í Stærta–Árskógsókn 1839–1858. Talið hafa tekið á móti 60–70 börnum. Í júní 1858 var Jón stranglega bannað að eiga nokkuð við yfirsetukvemaströf samkvæmt tilkynningu Péturs Havsteen amtmanns. Þá hafði hann í einni fæðingu sýnt skort á þeirri þekkingu sem nauðsynleg var talin fyrir þá er fengist við fæðingargjald. Þann 11. júlí 1859 var Jón dæmdur fyrir óhlýðni við yfirvöld þar sem hann hafði sinnt yfirsetukvemaströfum í október 1858 en þá haðfi verið búið að banna honum slíkt
Jón Jónsson (1769–1843)	Kvæntur	Mýri í Lundarbrekkusókn	Bóndi	Lundarbrekkusókn	Stúbur–Þingeyjarsýsla	Yfirsetumaður
Jónas Jónsson (1840–1927)	Missi eiginkonu sína, Sigurbörgu Sveinsdóttur, af barnsforum árið 1864	Hróarsdalur í Rípursokn	Bóndi	Rípursokn	Skagafjarðarsýsla	Smáskammta– og grasalækni. Sinnti fæðingargjald í Rípursokn. Tók á móti 600 börnum
Jónatan Þorfinnsson (1783–1864)	Kvæntur	Néðstaland í Begjarsókn	Hreppsfjóri	Begjarsókn	Eyjafjarðarsýsla	Samkvæmt upplýsingum frá séra Sjeuroði Sigurðssyni í Begjarsókn hafði Jónatan sinnt fæðingargjald þar í 10 ár
Kjartan Ólafsson (1830–1896)	Kvæntur	Hælavík á Hornströndum í Aðalvíkursókn	Bóndi	Aðalvíkursókn	Norður–Ísafjarðarsýsla	Var sérlega góður yfirsetumaður og hafði hann eitt sinn bjargað konu með því að lina sundur burðum í fæðingu, en barnið var þá dátt
Konráð Komárðsson (1789–1859)	Kvæntur	Þjarnarhafnarkoti í Þjarnarhafnarsokn	Bóndi	Þjarnarhafnarsokn	Snaðelínessýsla	Hafði leyft frá Oddi Hjallalim héraðslækni í suðurhéraði Vesturamtis til að „accoucher“



Lofur Guðmundsson (1843–1895)	Kvæntur	Keiksbakki í Breiðbólstaðarsókn	Hreppsþjóri	Breiðbólstaðarsókn	Snaefellnessýsla	Fékkst nokkð við að sjúa yfir fæðandi konum á meðan engin yfirsetukona var á Skógarströnd. Þótti honum takast það vel. Eitt sinn hafði hann tekið fáska lýgta og fært það vel
Magnús Guðmundsson (1798–1865)	Kvæntur	Sandur í Nessókn	Bóndi	Nessókn og Aðaldeלהreppur	Suður–Þingeyjarsýsla	Magnús var hinn slyngasti yfirsetumáður. Tók á móti á fjórða hundrað börnum
Magnús Magnússon (1842–1925)	Kvæntur	Hróberg í Staðarsókn	Hreppsþjóri	Hróbergshreppur	Strandaýsla	Líknaði sjúkum og tók á móti mörgum börnum. Eitt ljósabarna hans minnst hans í eftirmælingu: <i>Lifnarstarfið lengi ótull vanni hann ljúfur, æ og egen að sjúkabeði í hjálpsenninu fagar lifnarstarfama, anna fjöldans græddi mein af snilla og gleði. Trúin á jó góða hún var hagg'ans heft, 'ans eigin lífs var þroska andans. Söknum ver nú mest hins mikta landans. Mannýgðin var sjáðarmerki kappans</i>
Magnús bórbásson (1766–1830)	Kvæntur	Brandagil	Hreppsþjóri	Staðarsókn í Hrítafirði	Vestur–Húnavatnsýsla	Magnús sótti árið 1817 um leyfi til að vera ráðinn sem yfirsetumáður eða <i>accoucheur</i> . Samkvæmt séra Þorhelli Guðnaeyni á Stað við Hrítafirði í Húnavatnsýslu árið 1823 kom fram að Magnús hefði lukkulega tekið að hjálpa konum í barnföðingameyð, enkum við eftirburð. Hafði verð leitað til Magnúsar þegar fæðing gekk ekki að óskum
Niels Jónsson (1782–1857)	Fráskilinn	Gekk í vistur í Skagafróð og Húnaþingi	Bóndi og skáld	Skagafrjóður og Húnaþing	Skagafrjóðarsýsla/ Húnavatnsýsla	Á síðari árum tók Niels að stunda lækningar og að sjúa yfir fæðandi konum og tókst það vel, enkum yfirsetan, segir Gísli Konráðsson. Simon Dalaskáld orti m.a. þetta erlíjóð um Niels skálda: <i>Sengurkonum kærastur kappinn listadráður, og var líka einstakur yfirsetumáður</i>
Ólafur Sigurðsson (1762–1817)	Kvæntur	Vindhæli í Spákomuféllssókn	Bóndi og smitúur	Vindhælishreppur	Austur–Húnavatnsýsla	Yfirsetumáður
Páll Erlendsson (1781–1852)	Kvæntur	Brúarland í Hofsókn	Prestur	Hofsókn	Skagafrjóðarsýsla	Simmti fæðingartjálpi í Hofsókn á árunum 1824–1833 samkvæmt prestisþjónustubók Hofsóknar. Þegar Páll var sjö ára misst hann móður sína, Karítas Sveinsdóttur, eftir barnsburð árið 1788
Pétur Jónsson (1818–1906)	Kvæntur	Reykjahlið í Reykjahliðarsókn	Bóndi	Reykjahliðarsókn	Suður–Þingeyjarsýsla	Var rómaður yfirsetumáður og oft vtrjað til sjúkra
Sigfus Jónsson (1814–1876)	Kvæntur	Undirféll	Prestur	Undirféllssókn	Austur–Húnavatnsýsla	Simmti yfirsetukvennastorfum í Undirféllssókn á árunum 1873–1876. Var sagður mjög nærtættinn máður

Nafn	Hjónskaparstaða	Búsettur	Starf	Yfirsetukvemmaumdæmi	Sýsla	Athugasemd
Sigurður Gíslason Thorarensen (1789–1865)	Kvæntur	Hraungerði í Hraungerðissókn	Prestur	Hraungerðissókn	Arnessýsla	Sinni, lækningum og yfirsetukvemmaorförum. Hof að sinna yfirsetukvemmaorförum árið 1817 þegar hann bjó að Stórolfshvoli í Rangárvallasýslu. Hætti því árið 1834 þegar lækneur kom í Rangárvallasýslu. Árið 1840 flutti séra Sigurður að Hraungerði og sinni þar fæðingargjaf. Kom að bolusetningum frá 1821
Sigurður Viglundsson (1830–1879)	Kvæntur	Selnes í Hvammssókn	Hreppstjóri	Hvammssókn	Skagafjarðarsýsla	Settur til að gegna yfirsetukvemmaorförum í Skeiðslataðahreppi 1877–1879
Steinn Sigurðsson (1826–1895)	Kvæntur	Brúnavík í Desjamýransókn	Bóndi	Desjamýransókn	Norður–Múlasýsla	Sinni fæðingargjaf í Borgarfjarðahreppi á árunum 1863–1895. Sýslumeið Norður–Múlasýslu samþykkti á fundi 1883 að greiða Steini yfirsetukvemmalaun svo lengi sem ekki fékkst lerað yfirsetukona
Sveinbjörn Magnússon (1821–1899)	Kvæntur	Norðurberj í Skáleyjum á Breiðfirði	Hreppstjóri	Skáleyjar á Breiðfirði í Flateyarsókn	Austur– Bærástrandarsýsla	Yfirsetumáður í Skáleyjum
Sveinn Magnússon (1849–1929)	Kvæntur	Lambavatni á Rauðsandi	Bóndi	Saurbejarsókn	Vestur– Bærástrandarsýsla	Hann var ofi lenginn til yfirsetukvemmastarfa. Hann þótti svo fráþær í lækningum að í mörgum tilfellum tæki hann fram lerdönum leknum. Sveinn átti lyfjaskrín. Hann var smáskammtalækur
Sveinn Sveinsson (1799–1877)	Kvæntur	Hólum í Hólasókn í Hjaltadal	Bóndi	Hólasókn	Skagafjarðarsýsla	Fékkst 1828–1877 við yfirsetukvemmaorför og tók á móti yfir 600 börnum
Þorlákur Hallgrímsson (1754–1846)	Kvæntur	Skriða í Bægisársókn	Hreppstjóri og dameggsmaður	Bægisársókn	Eyjafjarðarsýsla	Samkvæmt upplýsingum frá séra Sjurði Sigurðssyni í Bægisársókn árið 1823 hafði Þorlákur sinnt fæðingargjaf 130 ár
Þorsteinn Þorleifsson (1824–1882)	Kvæntur	Kjörvogur í Arnessókn á Ströndum	Klerksmaður	Arnessókn	Strandarsýsla	Sagður góður yfirsetumáður. Smíðaði sjálfur fæðingartóng. Sinni einnig lækningum
Þorvarður Jónsson (1798–1869)	Kvæntur	Hof í Hofssókn	Prestur	Hofs- og Spákonuféllsóknir	Austur–Höfnavarnsýsla	Sagði svo frá í svari til Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn 10. febrúar 1840: Engar lærbar yfirsetukonur starfa í Hofspítakalli í Höfnavarnsýslu en þegar „ettíhvað í þessum efnum veitja fremur þykir á bjata... er vítið prestsins herna“
Þórarinn Hálfðámarson (1830–1916)	Kvæntur	Bakki á Langanesströnd í Skeggjastabasókn	Bóndi	Skeggjastabasókn	Norður–Múlasýsla	Talinn mjög góður að hjálpa konum í barnsnað

Heimildir: Þí. Skjalasafn landlæknis 1780–1793, bls. 108, 172; Skjalasafn landlæknis 1804–1819, bls. 105–106, 257; Skjalasafn landlæknis D. 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1822. Skýrsla Jørgens Wichmanns þræðilæknis dagsett 9. febrúar 1823; Skjalasafn landlæknis D. 4. Ársskýrslur lækna 1840–1847. Ársskýrslur lækna Georgs Victors Koefoed dagsett 31. desember 1840; Skjalasafn landlæknis D. 7. Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1866. Skýrsla Ólafs Thorenansen dagsett 23. febrúar 1867; Sýsluskjalasafn. Eyjafj. GA/9. Döma og þingbók 1858–1860, ork 3; Sýsluskjalasafn. Eyja. GB/5. Fylgiskjalasafn. Skag. C/5. Breifabók 1875–1877, bls. 15, 508; Sýsluskjalasafn. Skag. B/22, ork 20. Bref 1877; Skjalasafn rentukammers. B18/14, ork 30. Vínisburður séra Þorkels Guðnasonar dagsettur 3. desember 1823; Hró danská kansellí. KA/85. Innkominn bref 1818, ork 41. Bref dagsett 2. janúar 1818; Skjalasafn stiftamtamans III, 104. Bref landlæknis til stiftamtamans 1760–1794. Bref dagsett 21. júlí 1792; Kirknasafn. Hoisþing BA 1. Prestisþjónustubók 1816–1851, ótölusett; Kirknasafn. Hraungerði í Floa BA 4. Prestisþjónustubók 1816–1854, bls. 6; Kirknasafn. Staður í Aðaldal BA 2. Prestisþjónustubók 1853–1903, bls. 54, 97; Kirknasafn. Staður í Hrutafirði BA 3. Prestisþjónustubók 1816–1864, bls. 43–46; Kirknasafn. Starra-Arskógur BA 3. Prestisþjónustubók 1846–1863; Kirknasafn. Þonglatækki á Fjörðum BA 3. Prestisþjónustubók 1817–1867, ótölusett; HH. Sýslu-índarskjal Suður-Þingeyrarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888; Lbs. 602. Minnisbók Þorvalds Sigurðssonar í Hrapsey frá 1821–1860, bls. 49–50; Lbs. 2412 b 4to. Páll Pálsson student. Breifasafn. Bref dagsett í Hraungerði 14. mars 1855; Lbs. 2413 4to. II. Páll Pálsson student. Breifasafn. Bref dagsett í Hraungerði 21. júní 1847; Anna Aradóttir, „Minnningar úr Breiðdal. Aðallega frá síðasta tug 19. aldar og til þessa tíma (1946)“, bls. 174, 176; Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, bls. 230–233; Baldur Helgason og Konráð Vilhjálmsson, „Sigurfríð Einarssdóttir“, bls. 194; Bergsveinn Skúlaason, „Kristín Jónsdóttir“, bls. 90; Bjarni Pétursdóttir, „Ingibjörg Jøsepsdóttir“, bls. 108; Björn R. Arnason, *Stærkir stofnar: Þættir af Norðlandþingum*, bls. 240–241; Björn Ingólfsson, *Þrot úr byggðarsögu: Mámull í Grytubókahreppi í 150 ár*, bls. 237; „Dánarfræg. Pétur Jónsson í Reykjahlöð“, bls. 169; Eiríkur Sigurðsson, *Undir Búlandstíndi: Ausfirðir-krá og gagnaþættir VII*, bindi, bls. 229–242; „Eptirmæli“, bls. 46; FB, „Dánardegur“, bls. 8; Finnur Sigurdsson, „Formáli“, bls. 11; G. Guðmundsson, „Benedikt Einarsson“, bls. 8; Gisli Sigurgeirsson, „Stundum finnst mér Hróarsdalasettin ekki nógu stór“– Litöð inn hjá Þórunni Jónassyni bónda og oddvita í Hróarsdal í Hegranesi“, bls. 6–7; Guðmundur Arnason, „Jon Finnþogason“, bls. 309–310; Guðmundur Finnþogason, *I bak og fyrir: Frásagnir af Suðurnesjum*, bls. 128; Halldór Jónsson, „Eyjólfur í Saurbæ“, bls. 27–28; Halldór Jónsson, *Ljósmyndir: Hátíðir* I, bindi, bls. 107–109; Halldór Jónsson, *Klensniðarinn í Kjötvögi*, bls. 47–48; Hjalmar Jónsson, *Ljóðmæli II*, bindi, bls. 61; Hörleifur Gutormsson, „Ausfirðir frá Altafirði til Fáskrútsfjarðar“, bls. 190; Hólmgeir Þorsteinsson, „Lækningar og líknaustörf“, bls. 64–65; Hóseas Björnsson, „Jon Finnþogason“, bls. 312–313, 315; Hreppnefndarm. í Norðurlandssýslu, „Um yfirsetukonur“, bls. 42; „Jon Finnþogason“, bls. 315; Jón Gunnlaugsson, „Bjarni Pálsson landlæknir og Nesstofa“, bls. 3; Lárus H. Blöndal og Vilundur Jónsson, *Lækningar á Íslandi II*, bindi, bls. 80–81, 84, 86, 89, 93–94; *Ljósmæður á Íslandi I*, bindi, bls. 39, 41, 70, 72, 79, 106–107, 150, 179, 277, 348–349, 354–355, 556, 578–579, 582–583, 622–623, 689; „Mámalát og sýslafar“, bls. 45; María Oskarsdóttir, „Lýfjaskrímið hans Sveins á Lambavatni“, bls. 205–209; MVII, „Eyjólfur Runólafson“, bls. 4–5; Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár frá landnámsstíminum til ársloka 1940 I*, bindi, bls. 178; Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár frá landnámsstíminum til ársloka 1940 II*, bindi, bls. 240–241; Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár frá landnámsstíminum til ársloka 1940 IV*, bindi, bls. 114, 194, 271; Ramnveig Trygveadóttir, „Endurminningar þess sem var“, bls. 126; Ragnar Asgeirsson, *Skráddar, Sögur, sagnir og kvæðskapur II*, bindi, bls. 203–206; Ragnar Asgeirsson, „Tveir snillingar“, bls. 31–35; Sigurlaug Guðmundsdóttir, „Ljósmæður um 100 ára bil í Vandsdal í Austur-Húnavatnssýslu“, bls. 148; *Skagfirðir æviskrár I*, bindi, bls. 48–49, 185–188; „Sígífus Jónsson“, bls. 174–175; Sigurður Arnason, *Méð stráumunur: Nóbók ævinninnigar*, bls. 75–76; Sigurður Björnsson, „Eymundur Jónsson“, bls. 67–71; Sigurður Magnússon, *Ævinninnigar tækis*, bls. 115, 117; Sigurður Óskar Pálsson, „Litöðitt um Stein Sigurðsson ljósmóðir“, bls. 31; Simon Björnsson, „Erfittjóð um Niels skálda“, bls. 108–174; S. N., „Stra Sígífus Jónsson“, bls. 87; Stefán Aðalsteinsson, *Svarfælingar II*, bindi, bls. 275–276; Stefán Steindsson, „Gíftist ungar gríbbu hann“ frásögu af hinum sefkenmilega Nielsi skálda“, bls. 9; „Sýslutundur Norður-Ísjarfjarsýslu“, bls. 83; Torfi Þorsteinsson, „Glabur held ég heim án tatar. Minningsmolar um Eymund Jónsson í Dilksnesi“, bls. 7–47; Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir: Ævisaga*, bls. 25, 42; Vilundur Jónsson, „Vöðjávörð sagnarinn“, bls. 37–42; Þorbjörg R. Pálsdóttir, „Guðlaug Jónsdóttir, ljósmóðir“, bls. 30–31; Þorbjörg R. Pálsdóttir, *Ævisaga*, bls. 156, 224; Þorbjörg Jónsson, „Höfðspreskakall, 1840“, bls. 173; Þórunn Jónsdóttir, „Þórunn Magnúsdóttir“, bls. 62; „Eittamót að Hróarsdal í Hegranesi – Skagafirði“, bls. 4; *I ef. www.islendingabok.is; Sarpur – munaskrá þjóðminjafnais Íslands <www.sarpur.is>*

Viðauki 2

Karl og konur sem luku yfirsetukvennaprófi á Íslandi á árunum 1761–1880



Embættisfími Bjarna Pálssonar landlæknis 1760–1779. Konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá Bjarna Pálssyni landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennaudemi	Staða eiginmanns
Sigrður Árnadóttir (1713–1768)	48 ára	September 1761	Gullbringusýsla: Bessastaðasókn ¹²³⁶	Gift hreppsjófa
Sigrður Guðmundsdóttir (1728–1811)	33 ára	September 1761	Gullbringusýsla: Reykjavíkursókn	Gift bónda
Purður Sigurðardóttir (1723–1781)	38 ára	September 1761	Gullbringusýsla: Reykjavíkursókn	Gift bónda
Sigrður Hoskuldardóttir (1712–1779)	49 ára	September 1761	Gullbringusýsla: Laugarnessókn	Gift bónda
Valgerður Þorbjörnsdóttir (1725–1771)	36 ára	September 1761	Gullbringusýsla: Laugarnessókn	Gift bónda
Gunnhildur Jónsdóttir (1710–1768)	51 árs	September 1761	Gullbringusýsla: Nessókn	Gift bónda
Guðrún Rögnvaldsdóttir (1714–1797)	49 ára	12. október 1763	Gullbringusýsla: Garðasókn	Gift úvegsbónda
Regineður Ólafsdóttir (1722–1799)	41 árs	12. október 1763	Gullbringusýsla: Bessastaðasókn	Gift hreppsjófa
Katrín Pétursdóttir (1736–1801)	29 ára	12. febrúar 1765	Gullbringusýsla: Garðasókn	Gift hreppsjófa
Guðrður Eyjólfsdóttir (1719–1792)	46 ára	12. febrúar 1765	Gullbringusýsla: Garða- og Bessastaðasóknir	Gift úvegsbónda
Guðrún Haaldórsdóttir (1722–1804)	43 ára	23. ágúst 1765	Arnessýsla: Hraungerðisókn	Gift prests
Guðrún Skúladóttir (1740–1816)	27 ára	1767	Skagafjarðarsýsla	Gift systlumanni
Purður Jónsdóttir (1727 efr. 1786)	40 ára	1767	Eyjafjarðarsýsla ¹²³⁷	Gift bónda
Þórunn Högnadóttir (1722–1802)	45 ára	1767	Rangarvallasýsla	Ógift prófestsdóttir
Þórunn Jónsdóttir (1711–1784)	57 ára	1768	Borgarfjarðarsýsla ¹²³⁸	Gift hreppsjófa

¹²³⁶ Nafn Sigríðar Árnadóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi*. Nafn hennar kemur fyrir í bréfabók Bjarna Pálssonar landlæknis sem lærðrar yfirsetukonu. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar landlæknis 1760–1771, bl. 20r.

¹²³⁷ Í *Ljósmeður á Íslandi* segir að Purður Jónsdóttir á Barká hafi numið yfirsetukvennaprófi hjá Magnúsi Guðmundssyni fjórungslækni í Norðlendingafjórðungi í ágúst 1768. Hún sör yfirsetukvennaeð hjá honum 21. ágúst 1768 en gekkst undir yfirsetukvennmapróf hjá Bjarna Pálssyni landlækni sama ár. Því til stuðnings er vísað í bréf sem Magnús skrifaði 21. ágúst 1768 en þar segir hann að Purður hafi „af sjálfum landphysico, auk margtalra eftirdæma, dryflandi og skynung í þessari profession“. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar landlæknis 1760–1771, bl. 140v; *Ljósmeður Íslandi* I, bindi, bls. 697.

¹²³⁸ Samkvæmt lista yfir lærðar yfirsetukonur dagsettu af Jóni Sveinssyni þáverandi landlækni 2. júlí 1781 segir þetta um Guðrúnu Jónsdóttur í Borgarfjarðarsýslu að „i aaret 1778, af sal. landphysicus Paulsen blev declareret at være gammel, krækert på fingrene“. Er „virkelig og examineret“. Þf. Skjalasafn rentukammers. F/112. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1781, örk. 3.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennumdæmi	Stað eignmanns
Þorbjörg Gunnlaugsdóttir (1720–?)	49 ára	10. júlí 1769	Vestur-Skaftaféllssýsla	Grif bónda
Þurður Sivertsdóttir	?	1769	Skaftaféllssýsla ¹²³⁹	?
Þórunn Hannesdóttir (1728–1811)	45 ára	2. júlí 1773	Gullbringusýsla	Prestsekkja
Ólöf Jónsdóttir (1715–1785)	58 ára	2. júlí 1773	Mýrasýsla	?
Þurður Jónsdóttir (1735–1808)	38 ára	1. október 1773	Vestmannaeyjar	?
Guðrún Jónsdóttir (1724–1789)	49 ára	1773	Borgarfjarðarsýsla ¹²⁴⁰	Grif bónda
Hallgerður Hallgrímsdóttir (1718–1804)	56 ára	Apríl 1774	Eyjafjarðarsýsla ¹²⁴¹	Grif bónda
Guðbjörg Þorláksdóttir (1730–1817)	44 ára	27. september 1774	Ísafjarðarsýsla ¹²⁴²	Grif bónda
Jórunn Sörensdóttir (1720–1792)	55 ára	8. ágúst 1775	Gullbringusýsla. Staður í Grindavík	?
Elin Sveinsdóttir (1720–1802)	57 ára	24. júlí 1777	Gullbringusýsla. Staður í Grindavík	Grif úrvegsbónda
Valgerður borgensdóttir (1735–1793)	44 ára	11. júlí 1779	Austur-Skaftaféllssýsla	Grif spítalahladara á holdsveitraspítalanum á Hörgslandi

Heimildir: Þí. Skjalasafn landlæknis. Nr. 1. Bréfabók Bjarna Pálssonar landlæknis 1760–1771, bl. 20r, 30r, 91r–92v, 99r, 123v, 173r–173v, 178r–179r; H. 1. Examenes-prótókkoll 1763–94, bls. 5, 14–15, 25–32, 38, 43–45; Skjalasafn rentukammers. F/93. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1770, örk 1; F/97. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1773–1774, örk 1; F/107. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1777–1778, örk 1; F/110. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1780, örk 3; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 88, 131, 158, 188–189, 195, 216, 228, 254, 368, 376, 480, 500, 539, 543, 633–634, 656–657, 682–685, 697–698, 700–701; *I.e.f. www.islendingabok.is*

¹²³⁹ Nafn Þuríðar Sivertsdóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Samkvæmt yfirsetukvennalista fyrir árið 1769 fékk Þuríður Sivertsdóttir greidd laun úr jarðabókarsjóði það ár 6 ríkisdali og sögð vera „en gammel veløvet“ yfirsetukona. Sjá: Þí. Skjalasafn rentukammers. F/93. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1770, örk 1. Listi dagsettur 14. júlí 1769.

¹²⁴⁰ Nafn Guðrúnar Jónsdóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Samkvæmt jarðabókalisti fyrir árið 1773 skræði Bjarni Pálsson landlæknir þetta við nafn Guðrúnar Jónsdóttur í Borgarfjarðarsýslu: „ved mig examineret.“ Samanber: Þí. Skjalasafn rentukammers. F/97. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla 1773, örk 3. Listi dagsettur 19. júlí 1773.

¹²⁴¹ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi er sagt að Hallgerður Hallgrímsdóttir hafi ekki numið yfirsetukvennafræði svo vitað sé en það er ekki rétt því samkvæmt jarðabókarrækingi fyrir árið 1774 skráir Bjarni Pálsson landlæknir að hún hafi í aprílmánuði árið 1774 verið „examineret“ þ.e. gengist undir yfirsetukvennapróf. Samanber: Þí. Skjalasafn rentukammers. F/99. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöla þeirra 1773–1774, örk 1. Reikningar dagsettur 16. júlí 1774.

¹²⁴² Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi á bls. 131 er Guðbjörg Þorláksdóttir sögð hafa lokið prófi 27. september 1774 en það er ekki rétt. Hið rétta er að hún lauk yfirsetukvennaprófi 27. september 1772 samanber Þí. Skjalasafn landlæknis. Examenes-prótókkoll 1763–1794, bls. 25.

Karl og konur sem luku yfirséttukvænnaprófi hjá fjórðungslæknum í embættisíð Bjarna Pálssonar landlæknis:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirséttukvænnaprófi	Hvenær lauk yfirséttukvænnaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirséttukvænnafélagi	Staða eiginmanns/eigin konu
Rannveig Egilsdóttir (1740–1823)	28 ára	9. maí 1768	Hallgrími Bachmann fjórðungslæknir í Vestfirðingafjórðungi	Dalavýsla	Gift bónda
Kristín Eiríksdóttir (?–1800)	?	1. júlí 1773	Brynjólfur Péturssyni fjórðungslæknir í Austfirðingafjórðungi	Austur-Skaftafellssýsla	Gift bónda
Jón Halldórsson (1738–1793)	38 ára	26. mars 1776	Jóni Péturssyni fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi	Þingeyjarsýsla ¹²⁴³	Kventur húsfreyju
Anna Jónsdóttir (1745–1815)	31 árs	2. maí 1776	Hallgrími Bachmann fjórðungslæknir í Vestfirðingafjórðungi	Sneyfellsnessýsla ¹²⁴⁴	Gift bónda
Helga Ólafsdóttir (1725–1814)	51 árs	Voröð 1776	Jóni Péturssyni fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi	Austur-Húnavatnssýsla ¹²⁴⁵	Gift bónda
Ingbjörg Magnúsdóttir (?)	?	Voröð 1776	Jón Péturssyni fjórðungslæknir í Norðlendingafjórðungi	Húnavatnssýsla ¹²⁴⁶	Gift bónda

Heimildir: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöð þeirra 1775–1776, örk 1; Skjalasafn landlæknis. Exames-prótokoll, bls. 33–36; Kirknasafn. Mývatnshing BA I. Prestisjónustubók 1785–1816, ótöluset; Indriði Indriðason, *Ættir Þingeyinga* IV, bindi, bls. 271, 163, 271, 349, 383, 508.

¹²⁴³ Heimildum ber ekki saman um fæðingar Jóns Halldórssonar og sem dæmi er hann talinn fæddur um 1730 í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi. Í *Ættir Þingeyinga* eftir Indriða Indriðason er Jón Halldórsson sagður fæddur árið 1730 og dáinn 12. september 1793. Sjá: *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 349; Indriði Indriðason, *Ættir Þingeyinga* IV, bindi, bls. 137; Samkvæmt því sem kemur fram í prestisjónustubók Mývatnshings 12. september 1793 lést Jón Halldórsson ekkjumaður 55 ára að aldri búsettur að Kálfaströnd í Mývatnssveit í Suður-Þingeyjarsýslu. Samkvæmt því hefur Jón verið fæddur árið 1738 en ekki 1730. Þf. Kirknasafn. Mývatnshing BA I. Prestisjónustubók 1785–1816, ótöluset.

¹²⁴⁴ Í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi segir að Anna Jónsdóttir hafi ekki numið yfirséttukvænnaprófi svo vitað sé. Það er ekki rétt því samkvæmt lista yfir lærðar yfirséttukonur árið 1776 kemur fram að Anna hafi lokið yfirséttukvænnaprófi hjá Hallgrími Bachmann fjórðungslækni í Vestfirðingafjórðungi 2. maí 1776. Sjá: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöð þeirra 1775–1776, örk 1. Listi dagsettur af Bjarna Pálssyni landlækni í Viðey 9. júlí 1776.

¹²⁴⁵ Í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi segir að Helga Ólafsdóttir (1725–1814) hafi ekki numið yfirséttukvænnaprófi svo vitað sé. Það er ekki rétt því nafn hennar kemur fyrir á lista yfir lærðar yfirséttukonur árið 1776. Samanber: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöð þeirra 1775–1776, örk 1. Listi dagsettur af Bjarna Pálssyni landlækni í Viðey 9. júlí 1776.

¹²⁴⁶ Nafn Ingbjargar Magnúsdóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi. Nafn hennar kemur fyrir á lista yfir lærðar yfirséttukonur árið 1776. Samanber: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöð þeirra 1775–1776, örk 1. Listi dagsettur af Bjarna Pálssyni landlækni í Viðey 9. júlí 1776.

**Embættistími Jóns Einarssonar setts landlæknis frá 9. september 1779 til 15. september 1780.
Kona sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá öðrum en Jóni Einarssyni landlækni:**

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennaumdæmi	Staða eignmanns
Guðrún Ólafsdóttir (1751–1813)	28 ára	30. október 1779	Jóni Péturssyni fjórungslækni í Norðlendingafjórðungi	Skagafjarbarysýsla	Gift bónda

Heimildir: *Þ.F. Skjalasafn landlæknis A, 3. Brefabók landlæknis 1804–1819*, bls. 51; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 211–212.

Embættistími Jóns Sveinssonar landlæknis 1780–1803. Konur sem luku yfirsetukvennaþrófi hjá Jóni Sveinssyni landlækni:

Nafn	Aldur þegar lúk yfirsetukvennaþrófi	Hvenær lúk yfirsetukvennaþrófi?	Yfirsetukvennaðæmi	Staða eiginmanns
Guðrún Jónsdóttir (1724–1789)	61 árs	1785	Borgarfjarðarsýsla ¹²⁴⁷	Gift bónda
Vigdís Jónsdóttir (1755–1819)	36 ára	8. júlí 1791	Gullbringusýsla: Garðasókn á Álftanesi ¹²⁴⁸	Gift heppsjófra
Ragnheiður Þorvaldsdóttir (1749–1813)	43 ára	17. júní 1792	Gullbringusýsla: Reykjvíkursókn ¹²⁴⁹	Gift trésmíð
Valgerður Helgadóttir (1759–1821)	34 ára	1793	Gullbringusýsla: Bessastabasókn ¹²⁵⁰	Gift bónda
Sólveig Bjarnadóttir (1752–1828)	42 ára	1794	Rangárvallasýsla: Stóradaðssókn ¹²⁵¹	?
Þórunn Magnúsdóttir (1742–1826)	57 ára	1799	Borgarfjarðarsýsla ¹²⁵²	Gift bónda
Sigrý Jónsdóttir	?	1801	Gullbringusýsla: Hvalsnessókn ¹²⁵³	?

Heimildir: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/119. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1785, ork 1; F/143. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1793–1795, ork 1; F/162. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1800–1801, ork 3; Skjalasafn landlæknis. Examenes-prótokoll 1763–94, bls. 56–60; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 195, 501–502, 597, 631–632, 637, 688.

¹²⁴⁷ Í jarðabókarlista fyrir árið 1785 kemur nafn Guðrúnar Jónsdóttur í fyrsta skipi fyrir sem lærðrar yfirsetukonu fyrir Borgarfjarðarsýslu. Mjög líklegt er að Guðrún hafi lokið yfirsetukvennaþrófi hjá Jóni Sveinssyni landlækni því Borgarfjarðarsýsla var hans læknaumdæmi. Þf. Skjalasafn rentukammers. F/119. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1785, ork 1. Listi dagsettur 2. júlí 1785.

¹²⁴⁸ Sjá yfirsetukvennaþróf Vigdísar Jónsdóttur væntanlegar yfirsetukonu á Álftanesi 8. júlí 1791. Þf. Skjalasafn landlæknis. Examenes-prótokoll 1763–1794, bls. 56–58.

¹²⁴⁹ Sjá yfirsetukvennaþróf Ragnheiðar Þorvaldsdóttur væntanlegrar yfirsetukonu á Seltjarnarnesi tekið á Nesi 17. júní 1792. Þf. Examenes-prótokoll 1763–1794, bls. 58–60.

¹²⁵⁰ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að Valgerður Helgadóttir hafi lokið yfirsetukvennaþrófi „væntanlega á Nesi um 1800.“ Samkvæmt jarðabókarsjóðsreikningi dagsettu í Nesi 21. júní 1793 segir Jón Sveinsson landlæknir um Valgerði í Útskálasókn í Gullbringusýslu: „af mig examinerede og antagne jordemoder“ þannig að Valgerður hefur gengist undir yfirsetukvennaþróf hjá Jóni sama ár. Samanber: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/143. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1793–1795, ork 1; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 631–632.

¹²⁵¹ Samkvæmt jarðabókarreikningi dagsettu í Nesi 21. júní 1794 skráði Jón Sveinsson landlæknir þetta um Sólveigu: „Sólveg Biamedatter denne Dahls sogn under Æfældene inden Rangervalle syssel af mig examinerede og antagne jordemoder“. Sjá: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/143. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1793–1795, ork 1.

¹²⁵² Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að Þórunn hafi lokið yfirsetukvennaþróf hjá Jóni Sveinssyni landlækni árið 1799 og prófbréfið hafi síðan verið uppáskrifað af Tómasi Klog þáverandi landlækni 30. október 1804. Sjá: *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 688.

¹²⁵³ Nafn Sigrýjar Jónsdóttur er ekki að finna í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Samkvæmt jarðabókarreikningi dagsettu 11. júní 1801 kemur fram að Sigrý Jónsdóttir sé yfirsetukona í Hvalsnessókn í Gullbringusýslu. Samanber: Þf. Skjalasafn rentukammers. F/162. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1800–1801, ork 3.

Konur sem luku yfirsetukvennum hjá öðrum en Jóni Sveinssyni landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennum	Hvener lauk yfirsetukvennum?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennumdæmi	Staða eiginmanns
Vigdís Ólafsdóttir (1740–1816)	46 ára	10. maí 1786	Séra Kristjáni Jóhannssyni í Staðholti og Guðmundi Ketilsyni sýslumanni Myrasýslu	Myrasýsla	Gift bónda
Hallbera Höskuldadóttir (1731–1797)	57 ára	19. júní 1788	Jóni Einarssyni amtskrúg í norðurhároi Vesturamtsins	Barðastrandarsýsla	Ógift bóndadóttir
Guðrífur Gunnadóttir (1748–?)	42 ára	21. mars 1790	Séra Arngrími Jónssyni á Melum og séra Jóni Oddsyni Hjaltafns að Saarbee	Borgarfjarðarsýsla ¹²⁵⁴	Gift hreppstjóra
Elisabet Einaradóttir (1754–1838)	38 ára	1792	Jóni Péturssyni fjórungstækni í Norðleendingar fjórungi	Þingeyjarsýsla ¹²⁵⁵	Gift bónda
Ingvaldur Þorsteinsdóttir (1748–1833)	53 ára	30. ágúst 1801	Sveini Pálssyni héraðlækni í austurhároi Suðuramtsins	Rangárvallasýsla ¹²⁵⁶	Gift hreppstjóra

Heimildir: Þí. Skjalasafn landlæknis. Examenes-prótokoll 1763–1794, bls. 46–49, 50–52, 56; Skjalasafn rentukammers. F/140. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjö þeirra 1792–1793, örk 1; Sýsluskjalasafn. Þing. B/165. Amtmannsbref 1783–1792, örk 2; *Lbs.-Hbs.* IB 7 fol. Sveinn Pálsson, Brefuppköst 1791–1804; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 93–94, 159–160, 238, 331, 638.

Embættistími Sveins Pálssonar landlæknis frá 25. ágúst 1803 til 29. júlí 1804.

Kona sem lauk yfirsetukvennum hjá Sveini Pálssyni landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennum	Hvener lauk yfirsetukvennum?	Yfirsetukvennumdæmi	Staða eiginmanns
Sigríður Jónsdóttir Örum (1753–1828)	51 árs	19. október 1804	Gullbringusýsla; Seltjarnarnes og Reykjavík	Ekkja eftir kaupmann

Heimildir: *Lbs.-Hbs.* IB 7 fol. Sveinn Pálsson, Brefuppköst 1791–1804. Skýrsla dagsett 25. mars 1804; *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 570.

¹²⁵⁴ Í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 159 segir að Guðrífur Gunnadóttir hafi lokið yfirsetukvennum hjá Jóni Sveinssyni landlækni á heimili hennar, Eyri í Svinadal. Það er ekki rétt eftir því sem kemur fram í gögnum skjalasafns landlæknis. Sjá: Þí. Skjalasafn landlæknis. Examenes-prótokoll 1763–1794, bls. 56.

¹²⁵⁵ Í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 94, segir að Elisabet Einaradóttir hafi ekki svo vítað sé numið yfirsetukvennum. Það er ekki rétt því samkvæmt reikningi jarðabókarsjóðs dagsettu af Jóni Sveinssyni landlækni 6. maí 1793 var Elisabet Einaradóttir talin upp sem lærd yfirsetukona Þingeyjarsýslu. Hún fékk 5 ríkisdali í laun eins og aðrar lærdar yfirsetukonur á Íslandi. Sjá: Þí. Skjalasafn rentukammers. F/140. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjö þeirra 1792–1793, örk 1. Reikningur dagsettur 6. maí 1793. Sjá einnig bréf Stefáns Þórarinssonar amtmanns til Björns Tómassonar sýslumanns Þingeyjarsýslu 5. apríl 1791. Þar tilkynnir amtmáður Birni sýslumanni að Jón Pétursson fjórungslæknir sé tilbúinn að taka konu úr Þingeyjarsýslu í yfirsetukvennanám og Elisabet hafi orðið fyrir valinu. Þí. Sýsluskjalasafn. Þing. B/165. Amtmannsbref 1783–1792, örk 2. Bref dagsett 5. apríl 1791.

¹²⁵⁶ Í *Ljósmæður á Íslandi* I. bindi, bls. 331, segir að ekki sé kunnugt um yfirsetukvennum þorsteinsdóttur. Hún lauk yfirsetukvennum hjá Sveini Pálssyni héraðstækni 30. ágúst 1801 samanber skýrslu hans sem dagsett er 30. ágúst 1801. Sjá: *Lbs.-Hbs.* IB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bref uppköst 1791–1804.

Embættistíð Tómasar Klog landlæknis 1804–1816. Kona sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá Tómasi Klog landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennaumdaemi	Staða eignmanns
Oddnýr Steingrimsdóttir (1767–1846)	38 ára	1805	Kjársarsýsla ¹²⁵⁷	Gift bónda

Heimildir: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 34, 53; Hið danska kanselli. KA/85. Innkomin bref 1818, örk 3. Skýrsla dagsett 31. desember 1817; *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 470–471.

Konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá öðrum en Tómasi Klog landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennaumdaemi	Staða eignmanns
Kristín Högnadóttir (1767–1805)	37 ára	1804	Brynjólf Petursyni fjórungslækni í Austfirringafjórðungi	Subur–Múlasysla	Gift bónda
Guðrún Guðmundsdóttir (1764–1808)	42 ára	4. júní 1806	Ara Arasyni fjórungslækni í Norðlendingafjórðungi	Eyjafjarðarsýsla ¹²⁵⁸	Gift bónda
Sigurlaug Tómasdóttir (1760–1825)	46 ára	1806 ¹²⁵⁹	Ara Arasyni fjórungslækni í Norðlendingafjórðungi	Skaugfjarðarsýsla	Gift bónda
Ólöf Jónsdóttir (1766–1853)	42 ára	1808	Jóni Einarssyni héraðslækni í norðurhéraði Vesturamtans	Ísafjarðarsýsla	Gift hreppsjóbra
Guðrún Pálsdóttir (1743–1827)	66 ára	1809	Sveini Pálsyni héraðslækni í austurhéraði Suðurlands	Rangárvallasýsla	Gift bónda
Hlaðgerður Jónsdóttir (1762–1840)	51 árs	25. mars 1813	Sveini Pálsyni héraðslækni í austurhéraði Suðurlands	Árnessýsla	Gift bónda

Heimildir: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók landlæknis 1804–1819, bls. 53; D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1804. Skýrsla Brynjólfs Peturssonar fjórungslæknis í Austfirringafjórðungi dagsett 31. desember 1804; D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1805; *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 183, 214, 289, 389–390, 480–481, 586.

¹²⁵⁷ Í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 470, segir að ekki sé vitað um yfirsetukvennanám Oddnýjar Steingrimsdóttur. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Tómasi Klog samkvæmt lista yfir læðar yfirsetukonur árið 1805. Þá fær Oddný laun fyrir yfirsetukvennastörf í fyrsta skiptið 5 ríkisdali fyrir árið. Samkvæmt skýrslu Odds Hjaltaíns þáverandi landlæknis til heilbrigðisráðsins í Kaupmannahöfn fyrir árið 1817 skráir hann Oddnýju Steingrimsdóttur læða yfirsetukonu en þá er hún flutt í Bessastaðasókn á Alftanesi. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók 1804–1819, bls. 34, 53; Hið danska kanselli. KA/85. Innkomin bref 1818, örk 3. Skýrsla dagsett 31. desember 1817.

¹²⁵⁸ Í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 183, segir að ekki sé kunnugt um yfirsetukvennanám Guðrúnar Guðmundsdóttur. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1805. Skýrsla Ara Arasonar dagsett 27. janúar 1806. Þar skráir Ari að hann hafi látið Guðrúnu Guðmundsdóttur gangast undir yfirsetukvennaprófi hjá sér 4. júní 1806.

¹²⁵⁹ Í *Ljósmeður á Íslandi* I, bindi, bls. 586, segir að Sigurlaug hafi gengist undir yfirsetukvennaprófi hjá J. W. Hoffmann fjórungslækni. Það er ekki rétt því samkvæmt ársskýrslu Ara Arasonar fjórungslæknis í Norðlendingafjórðungi fyrir árið 1805 segist Ari hafa tilkynnt Tómasi Klog landlækni um Sigurlaugu Tómasdóttur húsfreyju á Þorsteinsstöðum sem hann hafi stungið upp á í yfirsetukvennaprófi. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis D, 1. Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1805. Skýrsla Ara Arasonar dagsett 27. janúar 1806. Tómas Klog skráir þetta í bréfabók sína þann 26. júlí 1806: „Nýlig examinerede gjordemoder Sigurlaug Tómasdóttir“. Þf. Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók landlæknis 1804–1819, bls. 53.

Embættisfími Odds Hjaltafnis landlæknis 1816–1820. Kona sem lauk yfirsetukvennaþrófi hjá Oddi Hjaltafn landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaþrófi	Hvener lauk yfirsetukvennaþrófi?	Yfirsetukvennaundirleiki	Staða eiginmanns
Guðrún Jónsdóttir (1758–1842)	62 ára	3. maí 1820	Gullbringusýsla: Se-ljarnarne shreppur. ¹²⁶⁰	Ekkja

Heimildir: *Þf.* Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók landlæknis 1819–1824, bls. 43; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 196.

Konur sem luku yfirsetukvennaþrófi hjá öðrum en Oddi Hjaltafn landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaþrófi	Hvener lauk yfirsetukvennaþrófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennaundirleiki	Staða eiginmanns
Sigríður Brynjólfisdóttir (1776–1857)	?	?	Föður sínum, Brynjólfi Péturssyni fjórungslækni í Austfirringafjórðungi	Múlasýsla. ¹²⁶¹	Gift bónda
Þurður Gunnarsdóttir (1748–1825)	68 ára	1816	Sveini Pálssyni héraðslækni í Austurhéraði Suðurrámsins	Vestur-Skaftafellssýsla	Gift bónda
Kristín Jónsdóttir (1774–1843)	43 ára	1817	Brynjólfi Péturssyni fjórungslækni í Austfirringafjórðungi	Múlasýsla. ¹²⁶²	Gift bónda
Guðbjörg Semingsdóttir (1774–1847)	45 ára	1819	Ara Aasyni fjórungslækni í Austfirringafjórðungi	Skagafjarðarsýsla	Gift bónda
Valgerður Kristín Raibsdóttir (1779–1839)	40 ára	1819	Ara Aasyni fjórungslækni í Austfirringafjórðungi	Húnavatnssýsla	Gift bónda

Heimildir: *Þf.* Skjalasafn landlæknis A, 3. Bréfabók landlæknis 1804–1819; D, 2. Arsskýrslur lækna 1825–1830. Arsskýrslur lækna 1829. Skýrsla frá Jörgen Kjerulf dagsett 31. desember 1829; Hjú danska kanselli. KA/85. Innkomin bréf 1818, ork 3. *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 128, 392, 633, 697.

¹²⁶⁰ *Þf.* Skjalasafn landlæknis A, 4. Bréfabók landlæknis 1819–1824, bls. 43. Sjá um Guðrúnu Jónsdóttur í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 196. Eftir því sem kemur fram þar segir að Guðrún hafi fyrst lokið yfirsetukvennaþrófi hjá Jóni Sveinssyni landlækni árið 1790, hjá Sveini Pálssyni héraðslækni í austurhéraði Suðurrámsins og síðan hjá Oddi Hjaltafn þáverandi landlækni árið 1820.

¹²⁶¹ Samanber: *Þf.* Skjalasafn landlæknis. D, 2. Arsskýrslur lækna 1825–1830. Arsskýrslur lækna 1829. Skýrsla frá Jörgen Kjerulf dagsett 31. desember 1819; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 533.

¹²⁶² Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 392, kemur fram að Kristín Jónsdóttir hafi ekki numið yfirsetukvennafræði svo vitað sé. Samkvæmt skýrslu Brynjólfs Péturssonar fjórungslæknis í Austfirringafjórðungi lauk hún yfirsetukvennaþrófi árið 1816. Sjá: *Þf.* Hjú danska kanselli. KA/85. Innkomin bréf 1818, ork 3. Skýrsla dagsett 31. desember 1817.

Embættisfimi Jóns Thorstensen landlæknis á árunum 1820–1855. Konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Thorstensen landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennamámi	Hversu lengi í námi?	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennamdemi	Staða eiginmanns/öbúur
Helga Arnfinnsdóttir (1778–1854)	44 ára	?	7. júlí 1822	Strandasýsla	Ógift hreppstjóradóttir
Kristín Brandsdóttir (1775–1852)	48 ára	?	8. ágúst 1823	Mýrasýsla	Gift bónda
Ingibjörg Ólafsdóttir (1790–1843)	34 ára	?	4. júní 1824	Rangárvallasýsla ¹²⁶³	Gift hreppstjóra
Guðrún Einarisdóttir (1786–1855)	38 ára	?	14. október 1824	Snaefellsnessýsla	Gift hreppstjóra
Ingriður Árnadóttir (1790–1845)	39 ára	16 daga	18. mars 1829	Borgarfjarðarsýsla	Gift bónda
Elisabet Björnsdóttir (1791–1854)	38 ára	32 daga	16. júlí 1829	Borgarfjarðarsýsla	Ógift prestadóttir
Guðlaug Kristjánsdóttir (1813–1887)	17 ára	70 daga	4. júlí 1830	Árnessýsla ¹²⁶⁴	Ógift hreppstjóradóttir
Jórunn Magnúsdóttir (1806–1878)	24 ára	September – 17. nóvember 1830	17. nóvember 1830	Árnessýsla	Gift bónda
Guðröður Magnúsdóttir (1802–1864)	30 ára	?	13. ágúst 1832	Húnavatnssýsla ¹²⁶⁵	Gift bónda
Ragnheiður Ólafsdóttir (1792–1868)	41 árs	?	14. febrúar 1833	Gullbringusýsla: Reykjavík ¹²⁶⁶	Gift bónda
Hallidóra Ólafsdóttir (1806–1874)	28 ára	?	30. maí 1834	Kjósarsýsla: Kjalarnes- og Reynivallasókn	Gift hreppstjóra
Guðrún Hákonardóttir (1795–1859)	39 ára	?	30. maí 1834	Kjósarsýsla: Mostfells- og Gufunesókn	Gift bónda
Margrét Jónsdóttir (1798–1890)	36 ára	?	5. júlí 1834	Rangárvallasýsla	Gift bónda

¹²⁶³ Nafn Ingibjargar Ólafsdóttur er ekki að finna í bréfabók landlæknis. Hennar nafns er getið í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 317–318.

¹²⁶⁴ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 142, segir að Guðlaug hafi ekki numið yfirsetukvennaprófi svo kunnugt sé. Það er ekki rétt. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Thorstensen landlækni 4. júlí 1830. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 6. Bréfabók landlæknis 1825–1832. Sjá bréf Jóns Thorstensen landlæknis til stiftamtamanns 9. júlí 1830.

¹²⁶⁵ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að Guðröður Magnúsdóttir Hjaltestað hafi lært yfirsetukvennafærði í Kaupmannahöfn. Það er ekki rétt því samkvæmt bréfabók Jóns Thorstensen landlæknis lauk hún yfirsetukvennaprófi hjá honum 13. ágúst 1832. Guðröður bjó þá á Helgavatni í Undirfjallssókn í Húnavatnssýslu. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók landlæknis 1832–1840. Bréf dagsett 15. ágúst 1832.

¹²⁶⁶ Ragnheiður Ólafsdóttir, sem lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Thorstensen landlækni 14. febrúar 1833, var send af honum árið 1836 á feðingarstofnunina í Kaupmannahöfn árið 1836, fyrst íslenskra kvenna sem hóf þar nám. Hún lauk ekki prófi þar vegna veikinda en fékk vitnisburð frá Johan Sylvester Saxtorph (1772–1840) *accoucheur* um að hún hefði lokið námi þar þótt hún hefði ekki gengist undir próf. Ragnheiður var í kjölfarið skipuð embættisyfirsetukona Reykjavíkur 7. október árið 1839 og starfaði sem slík til ársins 1864. Ástæðan fyrir því að hún var send til náms á feðingarstofnun var að hún skildi danska tungu og hafði sinnt mörgum dönskum barnshafandi konum í Reykjavík. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók landlæknis 1832–1840. Bréf landlæknis til stiftamtamanns dagsett 15. júlí 1836 og 17. júlí 1839.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvinnamáli	Hversu lengi í nafni?	Hvener lauk yfirsetukvennapróff?	Yfirsetukvinnuauðnemi	Staða eiginnamans/þóður
Halla Bjarnadóttir (1799-1846)	35 ára	?	14. júlí 1834	Vestur-Skaftafellssýsla ¹²⁶⁷	Ógrif bóndadóttir
Valgerður Brynjólfssdóttir (1799-1866)	35 ára	62 daga	8. október 1834	Gullbringusýsla: Álftanes	Ógrif bóndadóttir
Sigríður Hannesdóttir (1799-1856)	55 ára	8 daga	16. október 1834	Árnessýsla: Stokkseyrarhreppur ¹²⁶⁸	Ekkja
Rósa Guðmundsdóttir (1795-1855)	40 ára	Frá mörjum maí – 1. júlí	29. júní 1835	Húnavarssýsla: Vatnsdalur	Fráskilin
Jórunn Guðmundsdóttir (1798-1862)	43 ára	13 daga	24. september 1841	Rangárvallasýsla ¹²⁶⁹	Grif bónda
Sesselja Guðmundsdóttir (1807-1848)	35 ára	30 daga	11. júní 1842	Gullbringusýsla: Kálftajarnsókn	Grif bónda
Katrín Guðmundsdóttir (1816-1898)	27 ára	24 daga	7. júní 1843	Gullbringusýsla: Garða- og Þessastakakökn ¹²⁷⁰	Ógrif verkamannadóttir
Ingunn Guðmundsdóttir (1808-1876)	35 ára	21 dag	5. júlí 1843	Árnessýsla ¹²⁷¹	Grif bónda
Ragnhildur Jónsdóttir (1791-1879)	53 ára	?	1. júlí 1844	Vestur-Skaftafellssýsla: Dyrolahreppur	Grif breppstjóra
Gunnhildur Halldórsdóttir (1814-1890)	32 ára	14 daga	20. janúar 1846	Borgarfjarðarsýsla: Akraneshreppur	Grif úrvegsbónda
Guðbjörg Guðmundsdóttir (1817-1889)	31 árs	20 daga	6. júlí 1848	Kjósarsýsla: Reynivallasökn	Grif bónda
Helga Jónsdóttir (1824-1862)	27 ára	?	4. júní 1851	Árnessýsla: Gautvejabæjarhreppur	Grif bónda
Ingiríður Bjarnadóttir (1806-1881)	46 ára	?	Í mars 1852	Árnessýsla: Hrunamannahreppur	Grif bónda

Heimildir: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 5. Bréfabók landlæknis 1821-1825. Bréf Jóns Thorstensen daga 20. júlí 1822; A, 6. Bréfabók landlæknis 1825-1832. Bréf daga 19. mars 1829, 16. júlí 1829, 9. júlí 1830; A, 7. Bréfabók landlæknis 1832-1840. Bréf daga 15. ágúst 1832, 15. febrúar 1833, 9. júní 1834, 4. júlí 1834, 5. júlí 1834, 8. október 1834, 22. október 1834, 4. júlí 1835; A, 8. Bréfabók landlæknis 1840-1848. Bréf daga 25. september 1841, 11. júní 1842, 7. júní 1843, 7. júlí 1843, 20. júní 1846, júní 1847, júlí 1848; A, 9. Bréfabók landlæknis 1848-1854. Bréf daga 4. júní 1851, 4. mars 1852; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 93, 123, 142-143, 187, 160, 227-228, 233-234, 248, 257, 268, 317-318, 324-325, 329, 365, 367, 373, 385, 437-438, 500, 514, 523.

¹²⁶⁷ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 233 kemur fram að Halla hafi „líklega numið hjá Sveini lækni Pálssyni, Vík í Mýrdal.“ Það er ekki rétt því Jón Thorstensen segist sjálfur hafa prófað hana 14. júlí 1834. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók landlæknis 1832-1840. Bréf daga 14. júlí 1834.

¹²⁶⁸ Sigríður Hannesdóttir lauk yfirsetukvennaprófi 16. október 1834 en ekki 16. júlí 1834 eins og fram kemur í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Þar segir að Sigríður sé fráskilin en samkvæmt Jóni Thorstensen var hún ekkja. Sjá um Sigríði Hannesdóttir í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 541-542. Sigríður lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni 16. október árið 1834 en ekki 16. júlí 1834 eins og stendur í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi. Þf. Skjalasafn landlæknis A, 7. Bréfabók landlæknis 1832-1840. Bréf til stíflammanns daga 22. október 1834.

¹²⁶⁹ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 365, segir að Jörunn Guðmundsdóttir hafi gengist undir yfirsetukvennaprófi hjá „Skúla lækni Thorarensen, Móeðarhvoli 1841.“ Það er ekki rétt því Jörunn gekkst undir próf hjá Jóni Thorstensen. Hún kom til Reykjavíkur 11. september 1841 og dvaldi hjá landlækni þar til hún gekkst undir próf hjá honum 24. september sama ár. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 8. Bréfabók landlæknis 1840-1848. Bréf daga 25. september 1841.

¹²⁷⁰ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 373, segir að Katrín Guðmundsdóttir hafi lokið yfirsetukvennaprófi 7. júlí 1843. Hið rétta er 7. júní 1843. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 8. Bréfabók landlæknis 1840-1848. Bréf daga 7. júní 1843.

¹²⁷¹ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 329, segir að Ingvaldur Guðmundsdóttir hafi ekki numið yfirsetukvennaprófi „svo vitað sé.“ Hið rétta er að Ingvaldur lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Thorstensen landlækni 5. júlí 1843. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 8. Bréfabók landlæknis 1840-1848. Bréf daga 7. júlí 1843.

Konur sem luku yfirsætukvennaþrófi hjá öðrum læknum en Jóni Thorstensen landlækni:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsætukvennaþrófi	Hvener lauk yfirsætukvennaþrófi?	Hjá hverjum?	Yfirsætukvennaundirteini	Staða eignamanns
Guðrún Gunnarsdóttir (1794–1873)	27 ára	Voröb 1821	Ólafí Thorarensen lækni á Hofi	Eyjafjarðarsýsla	Gift ráðsmaami
Sigríður Erlendsdóttir (1769–1837)	55 ára	20. maí 1824	Oddi Hjaltalín héraðslækni í suðurhéraði Vesturamtansins	Snaefellsnessýsla	Gift bónda
Ingibjörg Andrésdóttir (1779–1863)	46 ára	27. október 1825	Oddi Hjaltalín héraðslækni í suðurhéraði Vesturamtansins	Dalassýsla	Gift bónda
Þorgerður Jónsdóttir (1801–1859)	31 árs	16. október 1832	Eggert Jónsen héraðslækni í Norðlendingafjórðungi	Eyjafjarðarsýsla	Gift hreppstjóra
Jónna Guðmundsdóttir (1798–1862)	43 ára	1841	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Rangárvallasýsla	Gift bónda
Ragnhildur Guðmundsdóttir (1787–1862)	57 ára	1844	Grísa Hjálmarssyni héraðslækni í Austfirðingafjórðungi	Norður–Múlasýsla	Gift bónda
Margrét Guðmundsdóttir (1806–1883)	41 árs	1847	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Árnessýsla	Gift bónda
Þórunn Sigurðardóttir (1812–1901)	35 ára	1847	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Vestur–Skaltaféllssýsla	Gift bónda
Guðrún Guðmundsdóttir (1818–1870)	30 ára	Júní 1848	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Rangárvallasýsla	Gift hreppstjóra
Ragnheiður Benediktsdóttir (1793–1886)	55 ára	Júní 1848	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Árnessýsla	Gift úrvegsbónda
Þurður Jónsdóttir (1807–1866)	41 árs	Júní 1848	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Vestur–Skaltaféllssýsla	Gift bónda
Hallbera Magnúsdóttir (1806–1885)	44 ára	1850	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraða Suðuramtansins	Rangárvallasýsla	Gift bónda
Ingibjörg Guðmundsdóttir (1825–1894)	28 ára	1853	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Árnessýsla	Gift bónda
Sigurhaug Vigfúsdóttir (1832–1911)	22 ára	1854	Skúla Thorarensen héraðslækni í austurhéraði Suðuramtansins	Vestur–Skaltaféllssýsla	Gift hreppstjóra

Heimildir: Þ.Í. Skjalasafn landlæknis A, 4. Brefabók landlæknis 1819–1824, bls. 70; A, 8. Brefabók landlæknis 1840–1848. Ódagsett bref 1848; D, 1 Ársskýrslur lækna 1804–1824. Ársskýrslur lækna 1824. Skýrsla Jørgens Wichmanns Hoffmanns héraðslæknis dagsett 3. janúar 1825; D, 7 Ársskýrslur lækna 1866–1873. Ársskýrslur lækna 1871. Skýrsla Þorvalds Jónssonar dagsett 5. nóvember 1871; *Ljósmeður á Íslandi* I, bndi, bls. 183, 186–187, 238–239, 248, 301, 307, 365–432, 495, 503, 537, 587, 671, 690, 698–699.

**Embættistími Jóns Hjaltalín landlæknis 1855–1880.
Könur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Hjaltalín landlækni:**

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennuandæmi	Staða eiginmans/fóður
Þórdís Jónsdóttir (1825–1900)	30 ára	26. október 1855	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Hallbjörg Guðmundsdóttir (1830–1866)	27 ára	15. ágúst 1857	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Margrét Bjarnadóttir (1823–1900)	34 ára	30. desember 1857	Gullbringusýsla	Gift útvegsbónda
Júliana Hallbera Jónsdóttir (1814–1888)	46 ára	28. janúar 1860	Gullbringusýsla	Gift útvegsbónda
Guðný Andrésdóttir Fjeldsted (1843–1888)	18 ára	27. apríl 1861	Borgarfjarðarsýsla	Ógift jámssímósdóttir
Guðrún Jónsdóttir (1839–1898)	23 ára	28. nóvember 1862	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Gróa Jónsdóttir (1836–1895)	27 ára	6. janúar 1863	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Anna Harnesdóttir (1822–1890)	41 árs	6. janúar 1863	Kjöarsýsla	Ógift bóndadóttir
Jórunn Jónsdóttir (1843–1917)	20 ára	1. júní 1863	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Kristín Bjarnadóttir (1812–1891)	51 árs	23. júní 1863	Kjöarsýsla	Gift hreppsþjóra
Guðrún Jónsdóttir (1844–1930)	19 ára	1863	Gullbringusýsla	Ógift. Móðir hennar Júliana Hallbera Jónsdóttir lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Hjaltalín landlækni 28. janúar 1860
Halldóra Eggertsdóttir (1816–1898)	48 ára	13. maí 1864	Mýrasýsla	Gift gull- og koparsmíði
Ólör Hjálmarisdóttir (1835–1906)	33 ára	27. maí 1868	For til Kaupmannahafnar og lauk þaðan prófi 4. júní 1872	Ógift bóndadóttir
Guðrún Jónsdóttir (1844–1931)	25 ára	3. júlí 1869	Árnessýsla	Gift bónda
Sigríður Runólfssdóttir (1834–1891)	36 ára	11. apríl 1870	Borgarfjarðarsýsla	Gift hreppsþjóra
Þuríður Jónsdóttir (1842–1923)	28 ára	11. apríl 1870	Mýrasýsla	Gift hreppsþjóra
Guðrún Tómasdóttir (1840–1903)	30 ára	11. apríl 1870	Reykjavík	Ógift bóndadóttir
Vilborg Rögnvaldsdóttir (1842–1911)	29 ára	9. janúar 1871 ¹²⁷²	Kjöarsýsla	Ógift bóndadóttir

¹²⁷² Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 646, segir að Vilborg Rögnvaldsdóttir hafi lokið yfirsetukvennaprófi 30. janúar 1871 en það er ekki rétt samkvæmt bréfabók Jóns Hjaltalín. Þar skráur Jón að hún hafi lokið yfirsetukvennaprófi hjá sér 9. janúar 1871. Sjá: Þf. Skjalasafn landlæknis A, 16. Bréfabók landlæknis 1865–1868, bls. 119.

Kristín Valgerður Hjálmarisdóttir (1844–1879)	28 ára	24. apríl 1872	Húnavatnssýsla ¹²⁷³	Húnavatnssýsla	Ógift prestsdóttir
Matthildur Þorkelsdóttir (1848–1938)	25 ára	11. október 1873	Mýrasýsla	Mýrasýsla	Gift ráðsmanni
Þórdís Simonardóttir (1853–1933)	21 árs	2. janúar 1874	Borgarfjarðarsýsla	Borgarfjarðarsýsla	Ógift bóndadóttir
Oddný Sigurbjörg Guðmundsdóttir (1850–1931)	25 ára	15. október 1875	Gullbringusýsla	Gullbringusýsla	Ógift dóttir úvegsbónda
Þórunn Magnúsdóttir (1846–1931)	30 ára	29. janúar 1876	Kjörsarsýsla	Kjörsarsýsla	Ógift prestsdóttir
Ingibjörg Jakobsdóttir (1852–1882)	24 ára	29. janúar 1876	Kjörsarsýsla	Kjörsarsýsla	Ógift bóndadóttir. Móðir, Guðbjörg Guðmundsdóttir, lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Thorstensen landlækni 1848
María Elisabet Krísjánsdóttir (1841–1913)	35 ára	5. febrúar 1876	Kjörsarsýsla	Kjörsarsýsla	Gift bónda
Gunnhildur Steinunn Guðmundsdóttir (1849–1931)	28 ára	5. júní 1877	Vestur–Húnavatnssýsla: Þorkelsólshreppsumdæmi ¹²⁷⁴	Vestur–Húnavatnssýsla: Þorkelsólshreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Matthildur Guðmundsdóttir (1847–1937)	30 ára	5. október 1877	Vestur–Skatafellssýsla: Dyrhólahreppsumdæmi	Vestur–Skatafellssýsla: Dyrhólahreppsumdæmi	Gift hreppsþóra
Helga Sigvaldadóttir (1845–1935)	32 ára	11. nóvember 1877	Mýrasýsla: Borgarhreppsumdæmi	Mýrasýsla: Borgarhreppsumdæmi	Gift gull- og koparsmíði
Juliana Sofía Stefánsdóttir (1848–1886)	29 ára	11. nóvember 1877	Austur–Húnavatnssýsla: Ás- og Sveinstaðhreppsumdæmi	Austur–Húnavatnssýsla: Ás- og Sveinstaðhreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Þórdís Þorbjörnsdóttir (1836–?)	41 árs	11. nóvember 1877	Rangárvallasýsla: Austur–Landeyjaumdæmi	Rangárvallasýsla: Austur–Landeyjaumdæmi	Gift bónda
Jórunn Þóróddsdóttir (1829–1908)	48 ára	28. nóvember 1877	Rangárvallasýsla: Hvolshreppsumdæmi	Rangárvallasýsla: Hvolshreppsumdæmi	Gift bónda
Sigurveig Ólafsdóttir (1853–?)	25 ára	18. mars 1878	Subur–Þingeyjarsýsla: Húsvíkurreppsumdæmi	Subur–Þingeyjarsýsla: Húsvíkurreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Kristín Ólafsdóttir (1836–1894)	42 ára	25. maí 1878	Norður–Ísafjarðarsýsla: Stöðvíkurhreppsumdæmi (Eyrarsókn í Seyðisfirði)	Norður–Ísafjarðarsýsla: Stöðvíkurhreppsumdæmi	Gift trésmíð
Kristín Oddbjörg Snorrardóttir Norðfjörð (1847–1883)	31 árs	25. maí 1878	Snæfellsnes- og Hnappadalssýsla: Kolbeinistaðahreppsumdæmi	Snæfellsnes- og Hnappadalssýsla: Kolbeinistaðahreppsumdæmi	Gift bónda
Guðrún Magnúsdóttir (1851–1936)	27 ára	7. júní 1878	Rangárvallasýsla: Vestur–Eyjafjallaumdæmi	Rangárvallasýsla: Vestur–Eyjafjallaumdæmi	Gift bónda
Vilborg Einarisdóttir (1832–1898)	46 ára	10. júní 1878	Rangárvallasýsla: Svöra–Holtaumdæmi	Rangárvallasýsla: Svöra–Holtaumdæmi	Gift bónda
Helga Indröðadóttir (1857–1905)	21 árs	28. september 1878	Skagafjarðarsýsla: Lýtingsstaðahreppsumdæmi	Skagafjarðarsýsla: Lýtingsstaðahreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir. Móðir, Sigurlaug Ísleifsdóttir (1829–1913), starfaði sem ólæró yfirsetukona

¹²⁷³ Í *Ljósmeður á Íslandi I* bindi, bls. 389, segir að Kristín Valgerður Hjálmarisdóttir hafi lokið yfirsetukvennaprófi hjá Páli Blöndal lækni á Hvanneyri í Borgarfirði árið 1872. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Hjaltalin landlækni 24. apríl 1872 eins og hann skráir í bréfabók sína. Sjá: *Þí. Skjalasafn landlæknis A*, 16. Bréfabók landlæknis 1865–1868, bls. 151.

¹²⁷⁴ Þann 1. ágúst 1876 gengu í gildi yfirsetukvennalög. Þá skyldi öllum sýslum á Íslandi skipt í yfirsetukvennaumdæmi og ein yfirsetukona skipuð í slíkt umdæmi. Átti yfirsetukona að búa í sínu yfirsetukvennaumdæmi. Sjá: *Sjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B*–deild, bls. 122.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvener lauk yfirsetukvennaprófi?	Yfirsetukvennumdæmi	Staða eiginnamns/þóur
Anna Kristjana Árnadóttir (1847–1927)	31 árs	10. desember 1878	Norður-Þingeyjarsýsla: Saubaneshreppur	Gift bónda
Halla Borgilsdóttir (1840–1915)	38 ára	10. desember 1878	Árnessýsla: Villingahölshreppsumdæmi	Gift bónda
Halla Bjarnadóttir (1837–1906)	41 árs	10. desember 1878	Árnessýsla: Sandvíkurhreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Þórey Ingimundardóttir (1851–?)	27 ára	10. desember 1878	Árnessýsla: Biskupstungumdæmi eystra	Gift húsmami
Valgerður Ögmundsdóttir (1837–1910)	42 ára	2. mars 1879	Árnessýsla: Ölfusumdæmi vestan Varmár	Gift bónda
Jórunn Guðmundsdóttir (1855–1884)	24 ára	2. mars 1879	Mýrasýsla: Borgarhreppsumdæmi og Staðhólsungum oðan Norðurár	Ógift bóndadóttir
Kristín Gísladóttir (1848–1882)	31 árs	8. mars 1879	Árnessýsla: Stokkseyrarhreppsumdæmi	Gift sóðlasmið
Guðrún Guðmundsdóttir (1853–1922)	26 ára	1. apríl 1879	Borgarfjarðarsýsla: Akranes ¹²⁷⁵	Ógift útvegsbóndadóttir
Guðrún Eljárnisdóttir (1852–1931)	27 ára	13. júní 1879	Skagafjarðarsýsla: Sauðárhreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Helga Jónsdóttir (1821–1883)	58 ára	25. nóvember 1879	Norðurárdalshreppur og Þverárhliðarhreppur í Mýrasýslu	Gift bónda
Elm Jónsdóttir (1842–1924)	37 ára	30. nóvember 1879	Vestur-Skaftafellsýsla: Alftaversumdæmi	Gift bónda
Kristín Rúnólfsdóttir (1841–1936)	38 ára	30. nóvember 1879	Vestur-Skaftafellsýsla: Meðvallandsumdæmi	Gift bónda
Þórunn Hjalmarisdóttir (1853–1938)	26 ára	30. nóvember 1879	Vestur-Skaftafellsýsla: Skaftártunguhreppur	Gift bónda
Þorbjörg Steingrimsdóttir (1838–1902)	42 ára	24. apríl 1880	Vestur-Húnavatnssýsla: Ytra-Tortustaða- og Kirkjuhvamshreppsumdæmi	Gift bónda
Guðrún Bergþórsdóttir (1828–1890)	52 ára	23. desember 1880	Mýrasýsla: Borgarhreppsumdæmi	Gift hreppstjóra
Margrét Vigfusdóttir (1825–1893)	55 ára	23. desember 1880	Mýrasýsla: Hraunhreppsumdæmi	Gift bónda

Heimildir: Þí. Skjalasafn landlæknis A, 10. Bréfabók landlæknis 1855–1856, bls. 64–69; A, 11. Bréfabók landlæknis 1856–1859, bls. 60, 119; A, 12. Bréfabók landlæknis 1859–1860, bls. 9, 126; A, 14. Bréfabók landlæknis 1862–1865, bls. 5, 8, 39, 42, 120–121; A, 15. Bréfabók landlæknis 1865–1868, bls. 178; A, 16. Bréfabók landlæknis 1869–1877, bls. 27–28, 62–66, 119, 151, 177–179, 214–216; A, 17. Bréfabók landlæknis 1877–1882, ótölusett; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 27, 117, 123, 148–149, 167, 199, 200–201, 221–222, 227, 239–241, 273, 309, 367–369, 383, 389, 427, 447–448, 456, 462–464, 479, 560, 585, 594–595, 646, 659–660, 665, 667–668, 669, 689.

¹²⁷⁵ Guðrún Guðmundsdóttir lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Hjaltafn landlækni 1. apríl 1879 samkvæmt því sem kemur fram í bréfabók hans. Sjá: Þí. Skjalasafn landlæknis A, 17. Bréfabók landlæknis 1877–1882, ótölusett.

Konur sem luku yfirsetukvennaprófi hjá öðrum en Jóni Hjaltalín landlækni:

Nafn	Aldur þegar lank yfirsetukvennaprófi	Hvener lank yfirsetukvennaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennaudæmi	Staða eiginmanns/föður
Guðlaug Snorradóttir (1815–1892)	41 árs	1856	Skúla Thorarensen héraðslæknir í austurhéraði Suðurlands	Arnessýsla	Gift bónda
Guðbjörg Benjamínsdóttir (1840–1885)	19 ára	1859	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Gift bónda
Jóhanna Jónatansdóttir (1836–1880)	23 ára	1859	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Ógift bóndadóttir
Helga Þorláksdóttir (1829–1918)	30 ára	1859	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla ¹²⁷⁶	Ógift bóndadóttir
Guðný Jónsdóttir (1833–1926)	26 ára	1859	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla ¹²⁷⁷	Ógift bóndadóttir
Hildur Snorradóttir (1833–1905)	27 ára	1860	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Ógift dóttir útvegsbónda
Krisbjörg Fimmbogadóttir (1838–1888)	22 ára	1860	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Þingeyjarsýsla	Ógift bóndadóttir
Ingbjörg Þorsteinsdóttir (1816–1871)	44 ára	1860	Skúla Thorarensen héraðslæknir í austurhéraði Suðurlands	Arnessýsla, Sandvíkurhreppur	Gift bónda
Anna Sigurðardóttir (1829–1861)	32 ára	1861	Eðvard Constaantín Lind í Stykkishólmi	Snefellsnessýsla	Gift hreppstjóra
Guðrún Árnadóttir (1836–1913)	?	?	Líklega hjá Jóni Finsen héraðslækni í Norðlendingafjórðungi	Norður–Múlasýsla	Gift bónda
Þjörg Steiðansdóttir (1842–1908)	21 árs	1863	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Ógift dóttir verkamanns
Soffía Ampörasdóttir (1834–1929)	29 ára	1863	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Ógift bóndadóttir
Ásta Þóra Jónasdóttir (1836–?)	28 ára	1864	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Gift bónda
Fríðbjörg Sigurðardóttir (1832–1900)	32 ára	1864	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Norður–Þingeyjarsýsla	Gift húsmanni
Guðbjörg Sigurðardóttir (1833–1919)	31 árs	1864	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Skagafjarðarsýsla	Ógift bóndadóttir
Guðrún Steiðansdóttir (1835–1894)	29 ára	1864	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Suður–Þingeyjarsýsla	Ógift dóttir vinnumanns
Helga Rannveig Jónsdóttir (1839–1889)	25 ára	1864	Jóni Finsen héraðslæknir í Norðlendingafjórðungi	Eyafjarðarsýsla	Ógift bóndadóttir

¹²⁷⁶ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að Helga Þorláksdóttir hafi tekið yfirsetukvennapróf í Kaupmannahöfn um 1860. Það er ekki rétt. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Finsen héraðslækni árið 1859. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 12. Bréfabók landlæknis 1859–1861, bls. 2; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 275.

¹²⁷⁷ Í *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi segir að ekki sé vitað um yfirsetukvennapróf Guðnýjar Jónsdóttur. Hún lauk yfirsetukvennaprófi hjá Jóni Finsen héraðslækni árið 1859. Sjá: ÞÍ. Skjalasafn landlæknis A, 12. Bréfabók landlæknis 1859–1861, bls. 2; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 152.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Hvemer lauk yfirsetukvennaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennaudæmi	Staða eigmanns/þóður
Margrét Þórarinsdóttir (1830–1892)	34 ára	1864	Jóni Finsen héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Eyjafarðarsýsla	Gift bónda
Sigurbjörg Kristjánsdóttir (1837–1923)	27 ára	1864	Jóni Finsen héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Eyjafarðarsýsla	Ógift vinnumannsdóttir
Sigurlaug Jónsdóttir (1841–1883)	23 ára	1864	Jóni Finsen héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Þingeyjarsýsla	Ógift dóttir húsmanns
Hólmfríður Jónsdóttir (1834–1896)	31 árs	1865	Jóni Finsen héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Þingeyjarsýsla	Gift vinnumanns
Ástríður Jónsdóttir (1826–1882)	39 ára	1865	Gísla Hjálmarssyni héraðslekt ni í Austurhéraði í Norðlendingafjörobungi	Norður–Míllasýsla	Gift bónda
Sigríður Jónatansdóttir (1832–1905)	34 ára	1866	Þorvaldi Jónssyni héraðslekt ni í norðurhéraði Vesturamtsins	Vestur–Ísafjarðarsýsla	Gift bónda
Vilborg Pétursdóttir (1840–1926)	26 ára	1866	Jóni Finsen héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Eyjafarðarsýsla	Gift bónda
Ásgerður Björnsdóttir (1839–1926)	28 ára	1867	Hriri Jónssyni héraðslekt ni í suðurhéraði Vesturamtsins	Dalassýsla	Ógift bóndadóttir/móbir öleró yfirsetukona
Matthildur Hannesdóttir (1837–1914)	30 ára	1867	Hriri Jónssyni héraðslekt ni í suðurhéraði Vesturamtsins	Snaefellsnessýsla	Gift bónda
Margrét Jónsdóttir (1828–1891)	40 ára	1868	Þógrími Jónsen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Árnessýsla	Gift bónda
Maria Guðbjörg Eiríksdóttir (1845–1883)	23 ára	1868	Þorvaldi Jónssyni héraðslekt ni í norðurhéraði Vesturamtsins	Vestur–Barðastrandarsýsla	Ógift bóndadóttir
Halla Jónsdóttir (1826–1898)	43 ára	1869	Skúla Thorarensen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Rangárvallassýsla	Gift bónda
Sigríður Jónsdóttir (1814–1893)	55 ára	1869	Skúla Thorarensen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Árnessýsla	Gift bónda
Sigríður Jónsdóttir (1833–1909)	36 ára	1869	Skúla Thorarensen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Rangárvallassýsla	Gift bónda
Sigríður Pétursdóttir (1836–1912)	33 ára	1869	JosefSkafftasyni héraðslekt ni í Húnavatns- og Skagafjarðarsýslu	Strandassýsla	Ógift bóndadóttir
Þórunn Gísladóttir (1846–1937)	24 ára	1870	Þógrími Jónsen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Vestur–Skafftatalssýsla	Gift bónda
Hólmfríður Jónatansdóttir (1835–1901)	36 ára	1871	JosefSkafftasyni héraðslekt ni í Húnavatns- og Skagafjarðarsýslu	Skagafjarðarsýsla	Gift bónda
Sigríður Þórunn Svendsdóttir (1851–1929)	20 ára	1871	Þórói Tómassyni héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Eyjafarðarsýsla	Ógift bóndadóttir
Jámbra Guðrún Einarisdóttir (1845–1905)	26 ára	1871	Þórói Tómassyni héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Þingeyjarsýsla	Gift bónda
Valgerður Þórðardóttir (1848–1937)	23 ára	1871	Þorvaldi Jónssyni héraðslekt ni í norðurhéraði Vesturamtsins	Ísafjarðarsýsla	Ógift dóttir útvegsbónda
Guðný Jónsdóttir (1833–1926)	39 ára	1872	Líklega hjá Þórói Tómassyni héraðslekt ni í Norðlendingafjörobungi	Eyjafarðarsýsla (Akureyri)	Gift bókbindara
Guðrún Guðmundsdóttir (1830–1905)	42 ára	1872	Þógrími Jónsen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Rangárvallassýsla	Gift hreppstjóra
Ingibjörg Jónsdóttir (1851–1924)	21 árs	1872	Þógrími Jónsen héraðslekt ni í austurhéraði Suðuramtsins	Rangárvallassýsla	Ógift bóndadóttir

Porgörður Jónsdóttir (1830–1920)	42 ára	1872	Porgrími Johnsen héraðsleikni í austurhéraði Subúramtsins	Vestur–Skaftefallssýsla	Gift bónda
Guðný Árnadóttir (1813–1897)	60 ára	1873	Liklega hjá Gísla Hjalmarssyni fjórðungsleikni í Austfirringarfjórðungi	Austur–Skaftefallssýsla	Gift bónda
Guðrún Jónsdóttir (1841–1905)	33 ára	1874	Porgrími Johnsen héraðsleikni í austurhéraði Subúramtsins	Árnessýsla	Gift bónda
Vigdís Ögmundsdóttir (1830–1902)	44 ára	1874	Porgrími Johnsen héraðsleikni í austurhéraði Subúramtsins	Árnessýsla	Ógift bóndadóttir
Jóna Jónsdóttir (1846–1880)	28 ára	1874	Hirti Jónssyni héraðsleikni í suðurhéraði Vesturamtsins	Dalassýsla	Ógift bóndadóttir
Sigurfrjóð Einarsdóttir (1849–1935)	26 ára	1875	Porgrími Johnsen héraðsleikni í Norðlendingafjórðungi	Suður–Þingeyjarsýsla	Ógift bóndadóttir
Margrét Hjalmarisdóttir (1827–1890)	49 ára	1876	Porgrími Johnsen héraðsleikni í Norðlendingafjórðungi	Eyjafjarðarsýsla: Hvanneyrarhrepps umdæmi ¹²⁷⁸	Gift bónda
Rannveig Jónsdóttir (1849–1922)	27 ára	1876	Porgrími Johnsen héraðsleikni í Norðlendingafjórðungi	Suður–Þingeyjarsýsla: Hálsahreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Sigríður Karólína Jónsdóttir (1853–?)	23 ára	1876	Porgrími Johnsen héraðsleikni í Norðlendingafjórðungi	Skagafjarðarsýsla: Holtshreppur	Ógift dóttir í résmöb
Borghildur Brynjólfsdóttir (1832–1912)	45 ára	1877	Tómasi Halgrímssyni héraðsleikni í austurhéraði Subúramtsins	Rangárvallasýsla: Eifa–Holtaumdæmi	Gift bónda
Kristín Guðbrandsdóttir (1857–?)	21 árs	1878	Hirti Jónssyni héraðsleikni í suðurhéraði Vesturamtsins	Dalassýsla: Hörðudals-, Miðdala- og Haukadalshreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Valgerður Þorsteinsdóttir (1857–?)	21 árs	1878	Porgrími Johnsen héraðsleikni í Norðlendingafjórðungi	Suður–Þingeyjarsýsla: Reykælahreppsumdæmi	Ógift dóttir járnsmíðs
Guðrún Jónsdóttir (1845–1912)	38 ára	1879	Fritz Zeuthen héraðsleikni í Austfirringarfjórðungi	Suður–Múlasýsla: Beruneshreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Ingljörg Magdalena Bjarnadóttir (1859–1928)	20 ára	1879	Hirti Jónssyni héraðsleikni í suðurhéraði Vesturamtsins	Dalassýsla: Lavardalshreppsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Jórunn Eyjólfsdóttir (1857–1931)	22 ára	1879	Hirti Jónssyni héraðsleikni í suðurhéraði Vesturamtsins	Austur–Barðastrandarsýsla: Reykhóla- og Geradalshreppsumdæmi	Gift húsmámi
Sesselja Jónsdóttir (1843–1922)	36 ára	1879	Fritz Zeuthen héraðsleikni í Austfirringarfjórðungi	Suður–Múlasýsla: Hégustabáahrepps- og Reyðurfjarðarumdæmi	Gift bónda
Guðlaug Jónsdóttir (1842–1934)	38 ára	1880	Fritz Zeuthen héraðsleikni í Austfirringarfjórðungi	Suður–Múlasýsla: Breiðdalsumdæmi	Ógift bóndadóttir
Guðrún Þóradóttir (1860–1934)	20 ára	1880	Þorvaldi Jónssyni héraðsleikni í norðurhéraði Vesturamtsins	Vestur–Ísafjarðarsýsla: Suðureyrarhreppur	Ógift bóndadóttir

¹²⁷⁸ Þann 1. ágúst 1876 gengu í gildi yfirsetukvennalög. Þá skyldi öllum sýslum á Íslandi skipt í yfirsetukvennumdæmi og ein yfirsetukona skipuð í slíkt umdæmi. Átti yfirsetukona að búa í sínu yfirsetukvennumdæmi. Sjá: *Sjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B–deild*, bls. 122.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaprófi	Ivener lauk yfirsetukvennaprófi?	Hjá hverjum?	Yfirsetukvennumdæmi	Staða eigimanns/öðbur
Halldóra Jóhanna Loftsdóttir (1861–1938)	19 ára	1880	Hirti Jonssyni héraðslækni í subúrheraði Vesturamtsins	Datasýsla: Fellsstrandarhreppur	Ógilti hreppsjóradóttir
Kristín Krissjansdóttir (1852–1929)	28 ára	1880	Hirti Jonssyni héraðslækni í subúrheraði Vesturamtsins	Snaefellsnessýsla: Staðarsveitarumdæmi	Gift bónda
Ólína Kristín Guðmundsdóttir (1855–?)	25 ára	1880	Hirti Jonssyni héraðslækni í subúrheraði Vesturamtsins	Snaefellsnessýsla: Eyraarsveitarumdæmi	Ógilti bóndadóttir
Þórunn Hjörtleifsdóttir (1844–1918)	36 ára	1880	Þórgrími Johnsen á Akureyri	Eyjafjarðarsýsla: Svarfárdalsumdæmi	Gift bónda

Heimildir: Þf. Skjalasafn landlæknis D. 7. Arsskýrslur lækna 1866–1873. Arsskýrslur lækna 1870. Skýrsla Friz Zeuthen dagsett 23. janúar 1871; SKýrsla Jósefs Skaptasonar dagsett 28. janúar 1871; Arsskýrslur lækna 1871. Skýrsla Þorvalds Jónssonar dagsett 5. nóvember 1871; *Lifsnæður á Íslandi*, I. bindi, bls. 44, 49–50, 67–68, 70, 112, 119–120, 129, 141, 144–145, 152, 184, 199, 219, 224, 246, 293, 268, 275, 286–287, 293–294, 302, 312, 332–335, 339–340, 351, 364, 370, 379, 386–387, 389, 397, 436, 438, 448, 452, 462, 510, 525, 547, 549–550, 558, 578, 582–583, 585, 593, 635, 639, 645–646, 672, 681–683.

Viðauki 3

Íslenskar konur sem luku yfirsetukvennaprófi eða fengu vitnisburð frá *Jordmoderskolen* við *Den kongelige Fødselsstiftelse* í Kaupmannahöfn á árunum 1836–1880:

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaþrófi	Hjúskaparstaða	Staða föður	Hvenær lauk námi?	Yfirsetukvennaundirnámi
Ragnheiður Ólafsdóttir (1792–1868)	41 árs	Gilt bónda	Bóndi. Móðir hennar lauk yfirsetukvennaþrófi hjá Jóni Sveinssyni handlaekni 1790	Laug yfirsetukvennaþrófi hjá Jóni Thorsensens handlaekni 14. febrúar 1833. För á <i>Lordemøderkolen</i> í Kaupmannahöfn árið 1836 en lauk ekki þrófi þar vegna veikinda. Fékk vinnisbúro um þekkingu í yfirsetukvennafræði frá Jóhan Sylvester Saxtorph <i>accouchieur</i>	Gullbringusýsla: Reykjavíkur á árunum 1839–1864
Antonetta Septima Sigurðardóttir (1819–?)	22 ára	Ógift	Veitingamaður og borgari á Akureyri	5. maí 1841	Eyafjarðarsýsla Akureyri
Solveig Pálsdóttir (1821–1886)	21 árs	Ógift	Prestadóttir. Móðir yfirsetukona	29. september 1842	Vestmannaeyjar
Ingibjörg Jakobsdóttir (1815–1865)	30 ára	Ógift	Alþingismaður Norður–Þingeyinga 1845–1850	17. apríl 1845	Suður–Þingeyjarsýsla
Guðrún Jónsdóttir (1816–1892)	33 ára	Gilt jámsmið	Sjómáður	17. apríl 1849	Vestur–Ísafjarðarsýsla
Anna Jónsdóttir (1822–?)	29 ára	Ógift	Bóndi og meðhjálpari	28. apríl 1851	Suður–Þingeyjarsýsla
Sigrður Stemundsóttir (1828–1874)	23 ára	Ógift	Bóndi	28. apríl 1851	Húnavatnssýsla
Margrét Skúladóttir (1824–1859)	28 ára	Gilt formanni á bát. Fæddi dreng. Markús Vigfus á <i>Den kongelige Fødselsstiftelse</i> í Kaupmannahöfn á meðan hún var við yfirsetukvennafræði við <i>Lordemøderkolen</i> 25. desember 1851 ¹²⁷⁹	Bóndi	16. júní 1852	Vestmannaeyjar
Þjörg Hildibrandsdóttir (1824–1900)	29 ára	Ógift	Bóndi	30. apríl 1853	Suður–Þingeyjarsýsla
Helga Egilsdóttir (1829–1867)	25 ára	Ógift. Eignaðst barn í lausaleik 1851	Bóndi	1. maí 1854	Eyafjarðarsýsla: Akureyri
Þorbjörg Sveinsdóttir (1827–1903)	29 ára	Ógift	Prestur	30. apríl 1856	Gullbringusýsla: Reykjavík
Sigurbjörg Jónsdóttir (1835–1919)	24 ára	Ógift	Bóndi	24. apríl 1859	Suður–Þingeyjarsýsla
Sigurborg María Jónsdóttir (1831–1866)	29 ára	Ógift	Hreppsjóri	28. apríl 1860	Suður–Múlasýsla

¹²⁷⁹ *I ef. Rigsarkivet i Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse.* <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=#7,3181-opslag-347>>. Skoðað 6. maí 2016.

Nafn	Aldur þegar lauk yfirsetukvennaþrófi	Hjúskaparstaða	Staða föður	Hvenær lauk námi?	Yfirsetukvennaumdæmi
Guðný Ármadóttir (1829–?)	31 árs	Ógift	Bóndi	28. apríl 1860	Subur–Múlasýsla
Rósa Jónsdóttir (1839–1904)	21 árs	Ógift	Bóndi	30. apríl 1860	Eyjafjarðarsýsla
Anna Valgerður Benediktsdóttir (1831–1909)	30 ára	Gift Stefáni Austmann stúdent, bónda og sjómanni í Vestmannaeyjum	Prestur	30. apríl 1861	Vestmannaeyjar
Helga Jóhanna Magnúsdóttir (1831–1913)	36 ára	Skilin frá 1860. Eiginmaður var járnsmiður	Verslunarmaður	18. maí 1867	Vestur–Ísafjarðarsýsla: Ísafjörður
Anna Kristín Sigurðardóttir (1849–1939)	22 ára	Ógift	Bóndi	3. júlí 1871	Subur–Þingeyjarsýsla
Krisjána Guðný Sigurðardóttir (1845–1904)	26 ára	Ógift	Bóndi	3. júlí 1871	Eyjafjarðarsýsla: Akureyri
Ólaf Hjalmarsson (1835–1906)	37 ára	Ógift	Bóndi	Laug yfirsetukvennaþrófi hjá konu Hjalalín handlekni 27. maí 1868. Sigldi á <i>Lordemoderskóten</i> í Kaupmannahöfn og lauk þaðan prófi 4. júní 1872	Snaefellsnes sýsla: Stykkishólmur
Oðný Magnúsdóttir Bjarnason (1854–1932)	26 ára	Gift	Bóndi	24. maí 1880	Norður–Múlasýsla: Seyðisfjarðarhreppur ¹²⁸⁰

Heimildir: Þ.Í. Skjalasafn landlæknis A, 7. Brefabók landlæknis 1832–1840. Bref dagsett 15. júlí 1836 og 17. júlí 1839; A, 15. Brefabók landlæknis 1865–1868, bls. 178; *DRA*, 2183 B. Danmarks Jordemoderskole, København. Protokoll, Jordemoderuddannelsens historie, „jordemoderkommissionen“, færdiguddmede jordemodre 1739–1982, bls. 282, 285, 293, 301, 307, 311, 313, 316, 324, 335, 339, 367, 386, 390, 421; Guðrún Ulríhildur Grimsdóttir, „Úr sögu lekisfréðinnar. Solweig Pálsdóttir Jónsmóðir“, bls. 700; *Ljósmeður á Íslandi* I. bindi, bls. 21, 27–28, 35, 63, 148, 170–171, 196–198, 260–261, 269–270, 306–307, 404, 413, 446, 468, 479, 500, 516–517, 565–566, 577, 581, 603, 660–661; *Í efj*. Rígsarkivet í Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse. <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=#73181>>. Skoðað 6. maí 2016.

¹²⁸⁰ Þann 1. ágúst 1876 gengu í gjildi yfirsetukvennalög. Þá skyldi öllum sýslum á Íslandi skipt í yfirsetukvennaumdæmi og ein yfirsetukona skipuð í slíkt umdæmi. Átti yfirsetukona að búa í sínu yfirsetukvennaumdæmi. Sjá: *Sjómartíðindi fyrir Ísland árið 1875* B–deild, bls. 122.

Viðauki 4

Erlendar yfirsetukonur sem störfuðu á Íslandi á árunum 1761–1848:

Nafn	Hvar og hvæner fædd?	Hvar og hvæner lauk yfirsetukvennprófi?	Yfirsetukvennaudemi	Eiginmaður og börn	Kom til Íslands og lausn frá starfi
Margrete Karine Mægrus (1719–1805)	Árið 1719 í Danmörku	<i>Accouchement-hus i Det kongelige Frederiks Hospital i Kaupmannahöfn</i> hjá dönsku yfirsetuneindinni 13. maí 1761	Gullbringusýsla: Hausstaða- og Armarhóspítalsóknir	Benedikt Magnússon hlésmiðbur frá 1748. Birthe Marie sem fæddist í nóvember 1748. Lést ung. í júlí 1750 eignuðust þau Anna Margaretha sem lést á Íslandi 27. júní 1768	Kom til Íslands sumarið 1861. Lausn 14. maí 1805. Lést á Nessi við Seltjörn 19. júní 1805
Johanne Marie Jørgensdatter Wiezend (1763–?)	Árið 1763 í Kaupmannahöfn	<i>Jordanøderskolen við Den kongelige Fødselsstiftelse i Kaupmannahöfn</i> 27. apríl 1799	Gullbringusýsla: Samkvæmt erindisbrefi frá 24. ágúst 1805 varð hún yfirsetukona Reykja víkur ¹²⁸¹	Ekkja frá árinu 1799 eftir Carl Bernhard Wenzend skipskókk á skipi <i>Der Kongelige Ostroeyede Danske Asiatiske Kompagni</i> í Kaupmannahöfn. Giftist öðru sinni á Íslandi 5. maí 1805 senskum <i>handelsassistent</i> í Reykjavík, Peter Malmqvist. Stjupsomur hennar var Isach fæddur árið 1805	Kom til Íslands 13. mars 1804. ¹²⁸² Stigið starf sínu lausn 23. júlí 1807 og fór af landi brott sumarið 1812
Frederikke Christine Jensen Beldring (1810–1848)	Árið 1810 í Kaupmannahöfn	<i>Jordanøderskolen við Den kongelige Fødselsstiftelse i Kaupmannahöfn</i> 28. apríl 1832	Norður-Múlasýsla: Þjótsdalur	Giftist á Íslandi 26. júlí 1833 Hans Peter Johan Beldring fjórungstæknir í Austfirringarförðungi. Sonur þeirra Hans Gregorius Beldring fæddist á <i>Den kongelige Fødselsstiftelse i Kaupmannahöfn</i> 29. apríl árið 1833. ¹²⁸³	Kom til Íslands árið 1833. Lést á Íslandi 21. nóvember 1848
Kristine Elisebeth Möller (1768–1839)	Árið 1768 í Uppbødum í Svíþjóð	Áð öllum líkindum í Svíþjóð árið 1815	Gullbringusýsla: Reykja vík	Lars Johan Möller danskur lögregluþjónn í Reykjavík	Lausn 7. október 1839
Sophie Hansen (1801–?)	Árið 1801 á Sjálandi í Danmörku	<i>Jordanøderskolen við Den kongelige Fødselsstiftelse i Kaupmannahöfn</i> 18. apríl 1839	Gullbringusýsla: Reykjavík	Ivar Hansen danskur klæðskeri í Reykjavík	Lausn 1848

Heimildir: *DRA*. Protocol angående jordemodrene indrettet af kongl. anordnede commission for jordemødre i det år 1739. bls. 100, 161, 253, 273; *ÞÍ*. Skjalasafn landlæknis A, 1–17. Brefabækur landlæknna 1760–1882; H, 1. Examenes-protokoll 1763–94; *Ljósmaður á Íslandi* I. bindi, bls. 108–109, 348, 410, 449–450, 606; *Vef*. Rígsarkivet í Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse: <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=#7,3181>>. Skoðað 13. janúar 2016.

¹²⁸¹ Johanne Marie Jørgensdatter Wiezend sótti til danska kansellisins 8. júlí 1803 um að vera yfirsetukona á Íslandi. Í umsókn hennar kom fram að hún væri ekkja sl. 3 ½ ár eftir eiginmann sinn, Carl Bernhard Wenzend skipskókk. Samanber: *ÞÍ*. Hið danska kanselli. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 55. Bréf dagsett 8. júlí 1803.

¹²⁸² Þann 10. september árið 1803 veitti Danakonungur peningum að upphæð 160 ríkisdöllum til að senda dönsku yfirsetukonuna, Johanne Marie Jørgensdatter Wiezend. Kom einnig fram að hún færi með póstkippinu til Íslands í sama mánuði. Hún eigi að fá 100 ríkisdali í laun á ári. Sjá: *ÞÍ*. Hið danska kanselli. KA/63. Innkomin bréf 1803, örk 43. Dagsett 10. september 1803.

¹²⁸³ *Vef*. Rígsarkivet í Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse: <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=#6,2359>>-opslag 67>. Skoðað 6. maí 2016.

Myndaskrá

Mynd 1	Teikning af <i>A man–mid–wife</i>	48
Mynd 2	Fæðingartöng <i>Smellie</i> úr stáli. Þessi hönnun hefur að öllum líkindum borist til Íslands árið 1784	58
Mynd 3	Tvær fæðingar – önnur tvíburafæðing og hin þar sem handleggur kemur fyrst	59
Mynd 4	Yfirsetumenn/ljósfeður á Íslandi	69
Mynd 5	Vitnisburður um yfirsetukvennapróf Jóns Halldórssonar bónda	74
Mynd 6	Úrtaka fylgjunnar með berum höndum	115
Mynd 7	Skýrsla Ólafs Brynjólfssonar <i>accoucheur</i> um erfiða fæðingu andvana stúlku sem hann aðstoðaði við 16. mars 1804	164
Mynd 8	<i>Frieds</i> fæðingartöng (efst á mynd), <i>Smellies</i> höfuðbor og tvíbuga fæðingarkrókur <i>Smellies</i>	175
Mynd 9	Samanbrotin fæðingartöng hönnuð af Matthias Saxtorph á 18. öld	199

Skrá yfir töflur

Tafla 1	Fjöldi yfirsetukvennaumdæma eftir sýslum á Íslandi árið 1876.....	102
Tafla 2	Karlmenn sem luku læknapróf hjá Bjarna Pálssyni landlækni á árunum 1763–1776.....	139
Tafla 3	Karlmenn sem voru í læknanámi hjá Jóni Sveinssyni á árunum 1783–1802.....	157
Tafla 4	Nýir héraðslæknar á Íslandi árin 1819–1837.....	205
Tafla 5	Nýir héraðslæknar á Íslandi árin 1840–1853.....	214
Tafla 6	Læknanemar sem luku læknaprófi hjá Jóni Hjaltalín landlækni á árunum 1863–1876 og frá Læknaskólanum í Reykjavík árin 1878–1880.....	236

Heimildaskrá

Óprentaðar heimildir

Det Kongelige Bibliotek í Kaupmannahöfn (*KB.*)

NKS 1683 4to. Korte Betænkninger over den landphysici udi Island, nödvændighed, forrættninger og levebröd.

Handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns (*Lbs.–Hbs.*)

Aðföng 22.03.2013. Bréf Sveins Magnússonar á Lambavatni á Rauðasandi.

ÍB 2 8vo. Sveinn Pálsson, Dagbók 1784–87.

ÍB 7 fol. Sveinn Pálsson, Bréf uppköst 1791–1804.

ÍB 303 4to. Lækningabók chirurugus sál. Jóns Péturssonar. Lækningarit ca. 1800.

ÍB 680 8vo. Dagbók Sveins Þórarinssonar amtskrifara 1. janúar 1855–11. maí 1859 IV. bindi.

JS 98 fol. Bréfasafn Jóns Eiríkssonar konferenzráðs.

JS 545 4to. Samtíningur. Æfiágrip frú Sigríðar Stefánsdóttur Stephensen.

Lbs. 444 8vo. „Um hegðan barns í móðurkviði“ frá 1759.

Lbs. 509 fol. Bréfasafn Bjarna Thorarensen, assessor, amtmaður. Bréfitari: Oddur Hjaltalín læknir.

Lbs. 602 4to. Minnisbók Þorvalds Sigurðssonar í Hrappsey frá 1821–1860.

Lbs. 1467 4to. Jón Hjaltalín landl. fyrirl. bók: Chemie Þórður Gudmundsen 1870.

Lbs. 2412 b 4to. Páll Pálsson stúdent. Bréfasafn.

Lbs. 2413 4to. II. Páll Pálsson stúdent. Bréfasafn.

Héraðsskjalasafnið á Húsavík (*HH.*)

Sýslunefndarskjöl Suður-Þingeyjarsýslu PA/2. Árin 1881–1885 og 1888.

Rigsarkivet í Kaupmannahöfn (*DRA.*)

259. Dokumenter vedr. stiftelsen og personalet. Forskellige dokumenter vedrørende fødsels- og plejestiftelsen samt personalet 1750–1867.

259. Fødsels- og Plejestiftelsen. Dokumenter vedr. Accouchementshuset. 1750–1781.
Diverse doukumenter vedrørende Accouchementshuset 1750–1781.
259. Protokol over kandidaterne på Fødselsstiftelsen 1819–1839.
- 2183 B. Danmarks Jordemoderskole, København. Protokol, Jordemoderuddannelsens historie, „Jordemoderkommissionen“, færdiguddannede jordemødre 1739–1982.

Þjóðskjalasafn Íslands (ÞÍ.)

Kirknasafn

- Ásar í Skaftártungu BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1837.
- Garðar á Álftanesi BA 1. Prestsþjónustubók 1747–1782.
- Hallormsstaður í Skógum BA 1. Prestsþjónustubók 1784–1821.
- Helgafell í Helgafellssveit BA 1. Prestsþjónustubók 1784–1817.
- Helgafell í Helgafellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1862–1898.
- Hofsþing BA 1. Prestsþjónustubók 1816–1851.
- Hólmar í Reyðarfirði BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1857.
- Hraungerði í Flóa BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1854.
- Hraungerði í Flóa BA 4. Prestsþjónustubók 1816–1854.
- Hraungerði í Flóa BA 5. Prestsþjónustubók 1855–1915.
- Hvammur í Laxárdal BA 5. Prestsþjónustubók 1852–1890.
- Kálfafell í Fljótshverfi BC 1. Sóknarmannatal 1748–1753.
- Mosfell í Mosfellssveit BA 5. Prestsþjónustubók 1784–1817.
- Mosfell í Mosfellssveit BA 6. Prestsþjónustubók 1819–1845.
- Munkaþverá í Eyjafirði BA 1. Prestsþjónustubók 1785–1796.
- Mývatnsþing BA 1. Prestsþjónustubók 1785–1816.
- Mývatnsþing BC 1. Sóknarmannatal 1785–1809, 1812 og 1815.
- Ríp í Hegranesi BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867.
- Ríp í Hegranesi BA 5. Prestsþjónustubók 1868–1909.
- Seltjarnarþing BA 1. Prestsþjónustubók 1746–1763.
- Seltjarnarþing BA 2. Prestsþjónustubók 1763–1784.
- Seltjarnarþing BA 4. Prestsþjónustubók 1769–1797.
- Seltjarnarþing BA 5. Prestsþjónustubók 1797–1816.

Seltjarnarnesþing BA 7. Prestsþjónustubók 1816–1838.
 Seltjarnarnesþing BA 8. Prestsþjónustubók 1839–1860.
 Seltjarnarnesþing BA 9. Prestsþjónustubók 1861–1880.
 Staður í Aðaldal BA 2. Prestsþjónustubók 1853–1903.
 Staður í Aðaldal BA 3. Prestsþjónustubók 1904–1952.
 Staður í Hrútafirði BA 3. Prestsþjónustubók 1816–1864.
 Stærra-Árskógur BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1846.
 Stærra-Árskógur BA 3. Prestsþjónustubók 1846–1863.
 Stærra-Árskógur BC 3. Sóknarmannatal 1853–1861.
 Undirfell í Vatnsdal BA 2. Prestsþjónustubók 1816–1875.
 Undirfell í Vatnsdal BA 4. Prestsþjónustubók 1875–1922.
 Valþjófsstaður í Fljótsdal BA 2. Prestsþjónustubók 1817–1867.
 Þönglabakki á Fjörðum BA 3. Prestsþjónustubók 1817–1867.

Biskupsskjalasafn

B IV/5. Prestastefnubók Hólastiftis 1748–1796.

Hið danska kansellí

KA/28. Innkomin bréf 1779–1780.
 KA/29. Innkomin bréf 1781–1782.
 KA/31. Innkomin bréf 1783.
 KA/60. Innkomin bréf 1800.
 KA/62. Innkomin bréf 1802.
 KA/63. Innkomin bréf 1803.
 KA/64. Innkomin bréf 1804.
 KA/67. Innkomin bréf 1806.
 KA/68. Innkomin bréf 1807.
 KA/69. Innkomin bréf 1808.
 KA/81. Innkomin bréf 1816.
 KA/83. Innkomin bréf 1817.
 KA/85. Innkomin bréf 1818.
 KA/86. Innkomin bréf 1819.

KA/89. Innkomin bréf 1820.
KA/114. Innkomin bréf 1828.
KA/119. Innkomin bréf 1829.
KA/126. Innkomin bréf 1832.
KA/128. Innkomin bréf 1832.
KA/133. Innkomin bréf 1833.
KA/135. Innkomin bréf 1834.
KA/136. Innkomin bréf 1834.
KA/138. Innkomin bréf 1835.
KA/157. Innkomin bréf 1840.
KA/169. Innkomin bréf 1844.
KA/172. Innkomin bréf 1845.
KA/175. Innkomin bréf 1846.

Skjalasafn amtmanns

II, 28 A. Bréf Skálholtsbiskupa til amtmanns 1765–1767.

Skjalasafn landlæknis

A. Bréfabækur landlæknis 1760–1906

1. Bréfabók Bjarna Pálssonar 1760–1771.
2. Bréfabók 1780–1793.
3. Bréfabók 1804–1819.
4. Bréfabók 1819–1824.
5. Bréfabók 1821–1825.
6. Bréfabók 1825–1832.
7. Bréfabók 1832–1840.
8. Bréfabók 1840–1848.
9. Bréfabók 1848–1854.
10. Bréfabók 1855–1856.
11. Bréfabók 1856–1859.
12. Bréfabók 1859–1860.

14. Bréfabók 1862–1865.
15. Bréfabók 1865–1868.
16. Bréfabók 1869–1877.
17. Bréfabók 1877–1882.
19. Bréfabók 1894–1903.

C. Bréf til landlæknis

58. Yfirsetukonur 1906–1911.

D. Ársskýrslur lækna 1804–1946

1. Ársskýrslur lækna 1804–1824.
2. Ársskýrslur lækna 1825–1830.
3. Ársskýrslur lækna 1831–1839.
4. Ársskýrslur lækna 1840–1847.
5. Ársskýrslur lækna 1848–1857.
6. Ársskýrslur lækna 1858–1865.
7. Ársskýrslur lækna 1866–1873.
8. Ársskýrslur lækna 1874–1883.

H. Læknapróf

1. Examens-prótokoll 1763–94.
2. Prófrítgjörðir við Læknaskólann 1863–1896.

Sjúkrahús Reykjavíkur

Spítala-journalar frá 1868–1895 og sullaveiki-journalar frá 1868–1894.

Skjalasafn rentukammers

- B20/1. Bréfadagbók 16 1828.
- B02/10. Bréfadagbók B 1761.
- B02/11. Bréfadagbók B 1761.
- B18/14. Bréf 1823.
- D3/1. Landsnefndin fyrri 1770–1771.
- D3/7. Landsnefndin fyrri 1770–1771.

- F/93. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1770.
F/97. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1773.
F/99. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1773–1774.
F/103. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1775–1776.
F/107. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1777–1778.
F/110. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1780.
F/112. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1781.
F/119. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1785.
F/137. Reikningar og fylgiskjöl þeirra 1791–1792.
F/140. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1792–1793.
F/143. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1793–1795.
F/156. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl 1798–1799.
F/162. Reikningar jarðabókarsjóðs og fylgiskjöl þeirra 1800–1801.

Skjalasafn stiftamtmanns

- I, 12. Bréfabók Rantzaus 1758–1763.
III, 35. Rentukammerbréf til stiftamtmanns 1781–1783.
III, 104. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1760–1794.
III, 105. Bréf landlæknis til stiftamtmanns 1795–1803.

Steinklefaskjöl

- Varia IV 1751–1775. Eiðstafur nærkvenna 1762.

Sýsluskjalasafn

- Gullbr. og Kjós. GA/4. Dómabók Gullbringu- og Kjósarsýslu 1763–1775.
Eyjafj. EA1/7. Aukadómabók 1858.
Eyjafj. GA/9. Dóma- og þingbók 1858–1860.
Eyjafj. GB/5. Fylgiskjöl dómabóka 1859–1861.
N–Múlas. LI/1. Höfuðbók Norður–Múlasýslu 1873–1892.
Skag. B/22. Bréf 1877.
Skag. C/5. Bréfabók 1875–1877.

Skag. C/5. Bréfabók 1877–1878.

Skag. EC1/1. Skiptabók 1841–1849.

Snæf. ED2/12. Dánarbú 1889–1902.

Þing. B/165. Amtmannsbréf 1783–1792.

Ritgerðir

Chamberland, Celeste Catherine, *With a Lady's Hand and a Lion's Heart: Gender, Honor and the Occupational Identity of Surgeons in London*. Davis: University of California, 2004.

Kristrún Ólafsdóttir, *Skipan heilbrigðismála á Íslandi 1780–1800*. BA. –ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands 1998.

Ólög Ásta Ólafsdóttir, *An Icelandic midwifery saga – coming to light – "With woman" and collective ways of knowing*. Doktorsritgerð við University of West London, 2006.

Sigríður Svana Pétursdóttir, *Sjúklingum er sama hvaðan bati kemur: Alþýðulækningar fram til 1920*. MA. –ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands í júní 2001.

Þórunn Guðmundsdóttir, *Sumar hjálpuðu meira en aðrar: Menntun ljósmæðra og starfsemi í Rangárvallasýslu á 18. öld*. MA. –ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands 2002.

Prentaðar heimildir

Aðalgeir Kristjánsson, *Bókabylting 18. aldar: Fræðistörf og bókaútgáfa upplýsingarmanna*. Karl Jóhann Garðarsson bjó til útgáfu. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2008.

Aðalgeir Kristjánsson, *Nú heilsar þér á Hafnarlóð: Ævir og örlög í höfuðborg Íslands 1800–1850*. Reykjavík: Nýja bókafélagið, 1999.

Alþingisbækur Íslands XIII. bindi (1741–1750). Reykjavík: Sögufélag, 1973.

Alþingisbækur Íslands XV. bindi (1766–1780). Reykjavík: Sögufélag, 1982.

Alþingisbækur Íslands XVII. bindi (1791–1800). Reykjavík: Sögufélag, 1990.

Alþingistíðindi 1875 I. bindi. Reykjavík: 1875–1876.

Alþingistíðindi 1911 B–deild. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg, Félagsprentsmiðjan og Ísafoldarprentsmiðja, 1911.

- Andri Steindór Björnsson, *Vísindabyltingin og rætur hennar í fornöld og á miðöldum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004.
- Anna Aradóttir, „Minningar úr Breiðdal. Aðallega frá síðasta tug 19. aldar og til þessa tíma (1946)“, *Breiðdæla: Drög til sögu Breiðdals*. Reykjavík: Jón Helgason og Stefán Einarsson, 1948, bls. 151–177.
- Anna Sigurðardóttir, „Úr veröld kvenna – Barnsburður“, *Ljósmaður á Íslandi* II. bindi. Reykjavík: Ljósmaðrafélag Íslands, 1984, bls. 137–311.
- Arngrímur Halldórsson, „Saurbæjarsókn 1839“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873*. Guðrún Ása Grímsdóttir og Björk Ingimundardóttir sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2005, bls. 192–202.
- Arnþór Gunnarsson, *Saga Hafnar í Hornafirði: Aðdragandi búsetu og frumbylísar* I. bindi. Hornafjörður: Hornafjarðarbær, 1997.
- Ashford, Janet Isaacs, „A history of Accouchement Forcé: 1550–1985“, *Birth* 13:4 (1986), bls. 241–249.
- Árni Friðriksson, „Anatómísk leikhús“, *Náttúrufræðingurinn* 7 (1937), bls. 37–38.
- Árni Helgason, „Garðaprestakall [1842]“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855: Gullbringu- og Kjósarsýsla*. Reykjavík: Sögufélag, 2007, bls. 114–138.
- Ásgeir Ásgeirsson, *Miðstöð Vesturlands: Saga Stykkishólms 1845–1892* II. bindi. Stykkishólmur: Stykkishólmsbær, 1997.
- Ásgeir Ásgeirsson og Ólafur Ásgeirsson, *Kauphöfn og verslunarstaður: Saga Stykkishólms 1569–1845* I. bindi. Stykkishólmur: Stykkishólmsbær, 1992.
- B. J., „Landsins elzti læknir“, *Sunnanfari* 15. janúar 1901, bls. 1–2.
- Baldur Helgason og Konráð Vilhjálmsson, „Sigurflóð Einarasdóttir“, *Íslenskar ljósmaður: Æviþættir og endurminningar*. Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1962, bls. 192–213.
- Baldur Johnsen, „Ginklofinn í Vestmannaeyjum“, *Læknablaðið* 14 (1982), bls. 4–39.
- Benedikt Eggertsson, „Lunds- og Fitjasóknir 1840“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Mýra- og Borgarfjarðarsýslur*. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2005, bls. 261–274.

- Bergsveinn Skúlason, „Kristín Jónsdóttir“, *Íslenzkar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar*. Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1962, bls. 87–96.
- Betaenkning afgivet af det af indenrigsministeriet nedsatte udvalg vedrørende fødselshjælp m.v. nr. 160*. Kaupmannahöfn: Københavns Universitet, 1956.
- Biddle, John B., *Materia Medica, for physicians and students*. Philadelphia: P. Blakiston, son & Co., 1883.
- Bjarney Pétursdóttir, „Ingibjörg Jósepsdóttir“, *Íslenzkar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar*. Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1962, bls. 107–115.
- Bjarni Bjarnason, „Nesstofa við Seltjörn“, *Morgunblaðið* 13. ágúst 1982, bls. 17, 23.
- Bjarni Jónsson, „Fyrir landið og þjóðina“, *Ljósberinn* 3:8 (1923), bls. 60–61.
- Björn R. Árnason, *Sterkir stofnar: Þættir af Norðlendingum*. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan, 1960.
- Björn Hjálmarsson, „Lýsing Tröllatungu– og Fellssókna“, *Sóknalýsingar Vestfjarða: II. Ísaffjarðar– og Strandasýslur*. Reykjavík: Samband vestfirzakra áttahagafélaga, 1952, bls. 260–273.
- Björn Ingólfsson, *Brot úr byggðarsögu: Mannlíf í Grýtubakkahreppi í 150 ár*. Reykjavík: Bókaútgáfan Hólar, 2013.
- Blunt, John, *Man–midwifery Dissected; or, the Obstetric Family Instructor: For the use of married couples, and single adults of both sexes*. London: Samuel William Fores, 1793.
- Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* I. og II. bindi. Reykjavík, 1881–1884, 1889–1904.
- Bonderup, Gerda, *Det Medicinske Politi: Sundhedspolitikken i Danmark 1750–1860*. Aarhus Universitetsforlag: Århus, 2006.
- Bonderup, Gerda, „Medicinalberetninger og deres kontekst ca. 1800–1870“, »Af yderste Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed«: *Medicinalberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning*. Ritstjórar: Gerda Bonderup, Jørgen Mikkelsen og Lisbeth Skjernov. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2005, bls. 11–37.
- Boyd, Gavin, „William Smellie“, *The Ulster medical journal* 27:1 (1858), bls. 29–36.

- Brack, Datha Clapper, „Displaced—The Midwife by the Male Physician“, *Women Look at Biology Looking at Women: A Collection of Feminist Critiques*. Ritstjórar: Ruth Hubbard, Mary Sue Henifin, Barbara Fried. Cambridge: Schenkman Publishing Co, 1979, bls. 82–101.
- Bragi Þorgrímur Ólafsson, „Inngangur útgefanda“, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakúnstina*. Hafnarfjörður: Söguspekingastifti, 2006, bls. ix–xxxv.
- Brynjólfur Bjarnason, „Miklaholts– og Rauðamelssóknir“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags: Snæfellsnes*. Svavar Sigmundsson og Ólafur Halldórsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Snæfellingaútgáfan, 1970, bls. 49–62.
- Buchwald, Balthazar Johan de, *Nye Jorde–Moder Skole, eller: Kort underviisning udi Jorde–Moder konsten*. Kaupmannahöfn: Hans Kongel. Majests. og Universit. Bogtrykkerit, 1735.
- Buchwald, Balthazar Johan de, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakúnstina*. Hafnarfjörður: Söguspekingastifti, 2006.
- Bössel, Georg Daniel, *Kort Underretning for Jordemøderne, brugelig ved de i Flensburg og Altona efter Kongelig Befalning anordnede Jordemoderskole*. Flensburg, 1765.
- Cahill, Heather A., „Male appropriation and medicalization of childbirth: an historical analysis“, *Journal of Advanced Nursing* 33:3 (2001), bls. 334–342.
- Campbell, Melissa, „William Smellie's obstetrical forceps“, *Australian and New Journal of Obstetrics and Gynaecology* 44 (2004), bls. 184–185.
- Carruthers, Susan L., „'Manning the Factories': Propaganda and Policy on the Employment of Women, 1939–1947“, *History* 75:244 (1990), bls. 232–256.
- Carøe, Kristian, *Den Danske Lægestand 1479–1900* V. bindi. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, 1922.
- Christiansen, Inge, „Baronesse, Borgerkoner eller ugift Fruentimmer“, *Tidsskrift for historie* 30:3 (2000), bls. 16–25.
- Chronologisk register over de kongelige forordninger og åbne breve, samt andre trykte anordninger, som fra år 1670 af ere udkomne, tillige med et nøiagtigt udtog* II. bindi. Kaupmannahöfn, 1795.
- Clark, George, *A History of The Royal College of Physicians of London* II. bindi. Oxford: Clarendon Press, 1966.

- Cliff, Helen, *Jordemoderliv*. Kaupmannahöfn: Borgens Forlag, 1992.
- Cody, Lisa Forman, „Living and Dying in Georgian London's Lying–In Hospitals“, *Bulletin of the History of Medicine* 78 (2004), bls. 309–348.
- Cogan, Morris L., „Toward a Definition of Profession“, *Harvard Educational Review* 23 (1953), bls. 33–50.
- Collegial tidende for Danmark: Med kongeligt allernådigst privilegium 13 og 14*. Kaupmannahöfn: P.J. Monrad og U.S. Ørsted, 1818.
- Connell, R.W., *Masculinities*. Cambridge: Polity Press, 2005.
- Cook, James Wyatt, Cook, Barbara Collier, *Man–Midwife, Male Feminist: The life and times of George Macaulay*. Michigan: The Scholarly Publishing Office The University of Michigan, 2004.
- Croxson, Bronwyn, „The foundation and evolution of the Middlesex Hospital's lying–in service, 1745–86“, *The Society for the Social History of Medicine* 14:1 (2001), bls. 27–57.
- Dahlerup, Verner, *Ordbog over det Danske sprog* IV. bindi. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag, 1922.
- Dahlerup, Verner, *Ordbog over det Danske sprog* XXIV. bindi. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag, 1948.
- „Dánarfregn. Pétur Jónsson í Reykjahlíð“, *Norðri* 12. október 1906, bls. 169.
- Dewhurst, John, „Felix Macdonogh, man–midwife. Paragon or charlatan?“, *Journal of Obstetrics and Gynaecology* 8 (1987), bls. 99–103.
- Dominicale*. Hólar í Hjaltadal, 1750.
- Donegan, Jane B., *Women & Men Midwives: Medicine, Morality, and Misogyny in Early America*. London: Greenwood Press, 1978.
- Drife, J., „The start of life: A history of obstetrics“, *Postgrad Med J* 78 (2002), bls. 311–315.
- Duerr, Hans Peter, *Intimitet: Myten om civilisationsprocessen*. Stokkhólmur: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1996.
- Dunn, Peter M., „Bartholomew Mosse (1712–59), Sir Fielding Ould (1710–89), and the Rotunda Hospital, Dublin“, *Arch Dis Child Fetal Neonatal Ed* 81 (1999), bls. F74–F76.

- Dunn, Peter M., „Dr William Hunter (1718–83) and the gravid uterus“, *Arch Dis Child Fetal Neonatal Ed* 80 (1999), bls. F76–F77.
- Eccles, Audrey, *Obstetrics and Gynaecology in Tudor and Stuart England*. London: Croom Helm, 1982.
- Eggert Ólafsson Briem, „Höskuldsstaðasókn, 1873“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Húnavatnssýsla*. Jón Eyþórsson bjó til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950, bls. 121–163.
- Egill Snorrason, „Islandske medicinske studier ved Københavns Universitet i det 16. – 19. århundrede.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. Ritstjóri: Kristján Eldjárn. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja hf., 1981, bls. 148–164.
- Eiður Guðmundsson, *Búskaparsaga í Skriðuhreppi forna* I. bindi. Akureyri: Bókaútgáfan Skjaldborg, 1984.
- Einar Laxness, *Íslands saga* i–r. Reykjavík: Alfræði Vöku–Helgafells, 1995.
- Einar Sigurbjörnsson, „Grundvöllur lagður að helgihaldi“, *Kristni á Íslandi* III. bindi. Ritstjóri: Hjalti Hugason. Reykjavík: Alþingi, 2000, bls. 63–68.
- Eiríkur Sigurðsson, *Undir Búlandstindi: Austfirzkir sagnapættir* VII. bindi. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1970.
- Elín Briem Jónsson, „Helstu æfiatriði Kristínar Claessen f. Briem“, *Hlín* 22 (1939), bls. 26–35.
- „Eptirmæli“, *Ísafold* 3. mars 1894, bls. 46–47.
- Eriksson, Henrik, *Den diplomatiska punkten: Maskulinitet som kroppsligt identitetsskapande projekt i svensk sjuksköterskeutbildning*. Gautaborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2002.
- Erla Dóris Halldórsdóttir, „Fyrsti landlæknirinn og umhverfi hans“, *Landlæknis-embættið: Ársskýrsla 2010*. Reykjavík: Embætti landlæknis, 2012, bls. 58–63.
- Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur: Menntun kvenna og mótun kyngervis á Íslandi 1850–1903*. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Rannsóknastofa í kvenna- og kynjafræðum og Háskólaútgáfan, 2011.
- Evans, Joan A., „Cautious caregivers: gender stereotypes and the sexualization of men nurse's touch“, *Jornal of Advanced Nursing* 40:4 (2002), bls. 441–448.
- FB, „Dánardægur“, *Morgunblaðið* 17. febrúar 1929, bls. 8.

- Finnur Jónsson, *Þjóðhættir og ævisögur frá 19. öld: Minnisblöð Finns á Kjörseyri*. Akureyri: Bókaútgáfa Pálma H. Jónssonar, 1945.
- Finnur Sigmundsson, „Formáli“, *Menn og minjar: Íslenzkur fróðleikur og skemmtun V*. bindi. Reykjavík: Leiftur H.F., 1948, bls. 9–16.
- „Forelæsningar og ævelser ved det lægevidenskabelige Facultet og Hospitalerne i Eftershalvåret 1855“, *Bibliothek for Læger* 4:7 (1855), bls. 235–238.
- „Fólkshald“, *Ný Félagsrit* 24 (1864), bls. 83–90.
- Freidson, Eliot, *Profession of medicine: A study of the Sociology of Applied Knowledge*. New York: Dodd, Mead & Company, 1973.
- „Friðfinnur Árnason“, *Þjóðólfur* 28. nóvember 1879, bls. 126.
- „Fæðingartöngin – leyndardómur einnar ættar í meira en heila öld“, *Tíminn* 28. febrúar 1965, bls. 187–189.
- G. Guðmundsson, „Benedikt Einarsson“, *Norðanfari* viðauki 17–20 (1863), bls. 8.
- Gelbart, Nina, „Midwife to a nation: Mme du Coudray serves France“. *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe*. Ritstjóri: Hilary Marland. New York: Routledge, 1993, bls. 131–151.
- Gelbart, Nina Rattner, *The King's Midwife: A History and Mystery of Madame du Coudray*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson og Loftur Guttormsson, „Að treysta böndin? Hjónavigslu- og skírnavottar í íslensku samfélagi á fyrri hluta 19. aldar.“ *Saga og samfélag: Þættir úr félagssögu 19. og 20. aldar*. Ritstjórar: Guðmundur Hálfðanarson, Loftur Guttormsson og Ólöf Garðarsdóttir. Árni Bergmann þýddi. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sögufélag, 1997, bls. 313–326.
- Gísli H. Kolbeins, *Skáld-Rósa: Ljós móðirin Rósa Guðmundsdóttir*. Reykjavík: Salka, 2007.
- Gísli Konráðsson, „Guðrún Jónsdóttir“, *Íslenzkar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar* III. bindi. Séra Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1964, bls. 85–90.
- Gísli Konráðsson, *Saga Skagstrendinga og Skagamanna*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja H.F., 1941.

- Gísli Sigurgeirsson, „Stundum finnst mér Hróarsdalsættin ekki nógu stór“ – Litið inn hjá Þórarni Jónassyni bónda og oddvita í Hróarsdal í Hegranesi“, *Dagur* 14. október 1983, bls. 6–7.
- Gjedde, Albert, Møller–Christensen, Vilh., „Det medicinske Fakultet 1479–1842“, *Københavns Universitet 1479–1979*, VII. bindi. Ritstjórar: Johannes C. Melchior og fleiri. Kaupmannahöfn: Københavns Universitet, 1979, bls. 1–89.
- Goode, William J., „Encroachment, charlatanism, and the emerging profession: Psychology, Sociology and Medicine“, *American Sociological Review* 25:6 (1960), bls. 902–965.
- Groth, C.M., Lindblom, Frans, *Lärobok för barnmorskor*. Stokkhólmur: P.A. Norstedt&Söner, 1893.
- Guðlaugur Sveinbjörnsson, „Staðarhrauns- og Álfártungusóknir 1840“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Mýra- og Borgarfjarðarsýslur*. Guðrún Ása Grímsdóttir og Björk Ingimundardóttir sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2005, bls. 123–132.
- Guðmundur Árnason, „Jón Finnbogason“, *Breiðdæla: Drög til sögu Breiðdals*. Reykjavík: Jón Helgason og Stefán Einarsson, 1948, bls. 309–312.
- Guðmundur Finnbogason, *Í bak og fyrir: Frásagnir af Suðurnesjum*. Hafnarfirði: Guðmundur F. Finnbogason, DAS, 1985.
- Guðmundur Hálfðanarson, „Embættismannaskólinn 1911–1961“, *Aldarsaga Háskóla Íslands 1911–2011*. Reykjavík: Háskólaútgáfan 2011, bls. 17–274.
- Guðmundur Jónsson, *Vinnuhjú á 19. öld*. Ritstjóri: Jón Guðnason. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1981.
- Guðný Hallgrímsdóttir, „Móðurást á 18. öld“, *Sagnir* 22 (2001), bls. 59–64.
- Guðrún Björnsdóttir, *Íslenskar kvenhetjur*. Reykjavík: Bókfellsútgáfan h/f., 1948.
- Guðrún Úlfhildur Grímsdóttir, „Úr sögu læknisfræðinnar. Solveig Pálsdóttir ljósmóðir“, *Læknablaðið* 100:12 (2014), bls. 700.
- Guðrún Ingólfsdóttir, „Í hverri bók er mannsandi“: *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*. Íslensk fræði 62. hefti. Ritstjóri: Ármann Jakobsson. Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands, Háskólaútgáfan, 2011.
- Gunnar F. Guðmundsson, *Pater Jón Sveinsson: Nonni*. Reykjavík: Bókaútgáfan Opna, 2012.

- Gunnlaugur Haraldsson, *Læknar á Íslandi* III. bindi. Reykjavík: Þjóðsaga ehf., 2000.
- Gunnlaugur Haraldsson, *Lögfræðingatal 1736–1992 A–Ö*. Reykjavík: Lögfræðingafélag Íslands, 1993.
- Gunnlaugur Oddsson, *Orðabók sem inniheldur flest fágæti, framandi og vanskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Jón Hilmar Jónsson sá um útgáfuna ásamt Þórdísi Úlfarsdóttur. [Reykjavík]: Orðabók Háskólans, 1991.
- Gunnlaugur Snædal og Gunnar Herbertsson, „Legbrestir á Íslandi fyrir 1950“, *Læknablaðið* 72:1 (1986), bls. 5–8.
- Gustafsson, Harald, „Stjórnsýsla“, *Upplýsingin á Íslandi*. Ritstjóri: Ingi Sigurðsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1990, bls. 43–60.
- Gyða Jóhannsdóttir, „Hugmyndir um flutning menntunar íslenskra barnakennara á háskólastigi 1971: Sértek fræðileg þekking, virðingarstaða eða hvað?“, *Uppeldi menntun: Tímarit Kennaraháskóla Íslands* 13:2 (2004), bls. 123–146.
- Gyldendal og Politikens Danmarks Historie 1600–1700* VIII. bindi. Ritstjóri: Olaf Olsen. Kaupmannahöfn: Gyldendal Boghandel, 1989.
- Hagskinna*. Ritstjórar: Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. Reykjavík: Hagstofa Íslands, 1997.
- Halldór Brynjólfsson, „Dedicatio“, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakúntina*. Hafnarfjörður: Söguspekingastifti, 2006, bls. 3–5.
- Halldór Kr. Friðriksson, „Jón Hjaltalín“, *Merkir Íslendingar: Ævisögur og minningargreinar*. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1947, bls. 81–93.
- Halldór Jónsson, „Eyjólfur í Saurbæ“, *Óðinn* 23 (1927), bls. 17–28.
- Halldór Jónsson, *Ljósmyndir: Húsvitjun* I. bindi. Reykjavík: Áttahafafélag Kjósverja, 1953.
- Hallgrímur Gíslason, *Klénsmiðurinn í Kjörvogi*. Reykjavík: Bókaútgáfan Hólar, 2014.
- Hallgrímur Thorlacius, „Skýrsla yfir Hrafnagilsprestakall“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1854: Eyjafjarðarsýsla*. Magnús Kristinsson sá um útgáfuna. Akureyri: Sögufélag Eyfirðinga, 1972, bls. 169–173.
- Hamby, Wallace B., *Ambroise Paré*. St. Louis; Warren H. Green, Inc., 1967.
- Hannes Davíðsson, „Bændur og búhagir í Arnarneshreppi 1824–1960“, *Eyfirðingarit* 2, 1. bindi. Akureyri, 1974, bls. 11–123.

- Hannes Stephensen, „Garðasókn 1839“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Mýra- og Borgarfjarðarsýslur*. Guðrún Ása Grímsdóttir og Björk Ingimundardóttir sáu um útgáfuna: Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2005, bls. 203–219.
- Helga Þórarinsdóttir, „Saga Ljósmeðrafélags Íslands 1919–1979“, *Ljósmeður á Íslandi* II. bindi. Ritstjóri: Björg Einarisdóttir. Reykjavík: Ljósmeðrafélag Íslands, 1984, bls. 5–136.
- Helgi P. Briem, *Sjálfstæði Íslands 1809*. Reykjavík: Hið íslenska þjóðvinafélag, 1936.
- Hibbard, Bryan, *The Obstetrician's Armamentarium: Historical Obstetric Instruments and their Inverntors*. San Anselmo: Norman Publishing, 2000.
- Hjálmar Jónsson, *Ljóðmæli* II. bindi. Jón Þorkelsson bjó undir prentun. Reykjavík: Hjálmar Lárússon, 1919.
- „Hjálpræði í neyð“, *Norðanfari* 6. nóvember 1866, bls. 58–59.
- Hjörleifur Guttormsson, *Austfirðir frá Álftafirði til Fáskrúðsfjarðar: Árbók 2002*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands, 2002.
- Houston, R.A., „The population history of Britain and Ireland 1500–1750“, *British population history: From the Black Death to the present day*. Cambridge: University Press, 1996, bls. 95–190.
- Hólmgeir Þorsteinsson, „Lækningar og líknarstörf“, *Heimdragi: Íslenskur fróðleikur gamall og nýr* III. bindi. Reykjavík: Iðunn og Valdimar Jóhannsson, 1967.
- Hóseas Björnsson, „Jón Finnbogason“, *Breiðdæla: Drög til sögu Breiðdals*. Reykjavík: Jón Helgason og Stefán Einarsson, 1948, bls. 312–313.
- Hrefna Róbertsdóttir og Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, „Inngangur“, *Landsnefndin fyrri 1770–1771: Bréf frá almennungi* I. bindi. Ritstjórar: Hrefna Róbertsdóttir og Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir. Reykjavík: Þjóðskjalasafn Íslands í samstarfi við Ríkisskjalasafn Danmerkur og Sögufélag, 2016, bls. 21–28.
- Hreppsnefndarm. í Norðurmúlasýslu, „Um yfirsetukonur“, *Austri* 17. júní 1885, bls. 42.
- Hunter, Kenneth R., „Dr John Clarke: licentiate in midwifery of the Royal College of Physicians of London“, *Clinical Medicine* 2:2 (2002), bls. 153–156.
- Indriði Indriðason, *Ættir Þingeyinga* IV. bindi. Akureyri: Sögufélag Þingeyinga, 1969.

- Ingerslev, E., *Matthias Saxtorph og hans samtíð*. Kaupmannahöfn: J. Frimodts forlag, 1913.
- Ingerslev, V., *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800 I. og II. bindi*. Kaupmannahöfn, 1873.
- Iversen, Randi, „Fødselsstiftelse og jordemodervæsen“, *Set & Sket i Medicinsk-historisk Museum* 6 (1996), bls. 43–50.
- Íslensk orðabók*. Ritstjóri: Mörður Árnason. Reykjavík: Edda, 2007.
- Íslenskar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar I., II. og III. bindi*. Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1962–1964.
- Íslenskt fornbréfasafn X. bindi (1169–1542)*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1911.
- J. Johnsen, „Eggert Johnsen“, *Norðri* 23:3 (1855), bls. 89.
- Jacobsen, Grethe, *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400–1600: Lovfaste mænd og ærlige kvinder*. Kaupmannahöfn: Det Kongelige Bibliotek Museum Tusulanums Forlag, 1995.
- Jakob Árnason, „Gaulverjabæjarsókn“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843: Árnassýsla*. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1979.
- Jakob Sigurðsson, *Handarlínulist og höfuðbeinafræði*. Örn Hrafnelsson bjó til prentunar. Hafnarfirði: Söguspekingastifti, 2004.
- Jóh. Örn Jónsson, „Jónas í Hróarsdal“, *Óðinn* 19 (1923), bls. 53–55.
- J[óhanna] Jóh[annsdóttir], „Ljósfaðir eða ljósi“, *Ljósmæðrablaðið* 49:2 (1971), bls. 35.
- Jóhannes Nordal, „Efnahagslegt sjálfstæði Íslendinga: Nokkrir þættir hagstjórnar á fyrstu áratugum fullveldisins“, *Íslenska söguþingið 28.–31. maí 1997 I. bindi*. Ritstjórar: Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, 1998, bls. 366–378.
- Jón Austmann, „Útskýringartilraunir yfir Vestmannaeyjar“, *Sóknalýsingar Vestmannaeyja; Eyjaskinna*. Fylgirit I. Vestmannaeyjar: Sögufélag Vestmannaeyja, 1988, bls. 35–88.
- Jón Ásgeirsson, „Lýsing Álftamýrarsóknar í Arnarfirði“, *Sóknalýsingar Vestfjarða. Ísafjarðar- og Strandasýslur*. Reykjavík: Samband Vestfirzkra áttahagafélaga, 1952, bls. 37–47.

- „Jón Finnbogason“, *Breiðdæla: Drög til sögu Breiðdals*. Reykjavík: Jón Helgason og Stefán Einarsson, 1948, bls. 309–315.
- Jón Gíslason og Þorleifur Jónsson, „Hvammsprestakall“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855: Dalasýsla*. Einar G. Pétursson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, bls. 70–93.
- Jón Guðmundsson, „Helgafells- og Bjarnarhafnarsóknir“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags. Snæfellsnes III*. Svavar Sigmundsson og Ólafur Halldórsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Snæfellingaútgáfan, 1970, bls. 179–205.
- Jón Gunnlaugsson, „Bjarni Pálsson landlæknir og Nesstofa“, *Lesbók Morgunblaðsins* 21. mars 1976, bls. 2–3.
- Jón Gunnlaugsson, „Bjarni Pálsson landlæknir“, *Læknablaðið* 68:3 (1982), bls. 92–95.
- Jón Halldórsson, *Skólameistarar í Skálholti*. Reykjavík: Sögufélag, 1916–1918.
- Jón Þorgeir Hallgrímsson og Gunnlaugur Snædal, „Keisaraskurðir á Íslandi 1865 til 1919: Sögulegt yfirlit – I. grein“, *Læknablaðið* 74 (1988), bls. 67–71.
- Jón Hjaltalín, *Barnsfarasóttin: (Febris Puerperalis) í öllum hennar tegundum*. Reykjavík: Jafnaðarsjóður, 1865.
- Jón Hjaltalín, „Læknaprófið í Reykjavík, frá 13. til 18. sept. síðastliðnum“, *Þjóðólfur* 5. nóvember 1863, bls. 1–2.
- J[ón] H[jaltalín], „Um læknaskipun á Íslandi“, *Ný Félagsrit* 4 (1844), bls. 28–106.
- Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar: Íslensk heilbrigðissaga*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2005.
- Jón Jónsson, „Lýsing Möðruvallaklausturskirkjusóknar í Eyjafjarðarsýslu“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1864*. Magnús Kristinsson sá um útgáfuna. Akureyri: Sögufélag Eyfirðinga, 1972, bls. 104–134.
- Jón Jónsson, „Miklabæjarprestakall“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: II Skagafjarðarsýsla*. Pálmi Hannesson og Jakob Benediktsson bjuggu til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1954, bls. 96–102.
- Jón Matthíasson, „Arnarbælis-, Hjalla- og Reykjasóknir“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843: Árnessýsla*. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1979, bls. 195–208.

- Jón Reykjalin, „Nokkuð um Hegranesið í Skagafirði eða Rípur– (Ríps) sókn, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Skagafjarðarsýsla*. Pálmi Hannesson og Jakob Benediktsson bjuggu til prentunar, Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1954, bls. 109–122.
- Jón Sigurðarson, „Reynis– og Höfðabrekkusóknir“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Skaftafellssýsla*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1997, bls. 227–252.
- Jón Sigurðsson, *Svæfingar á Íslandi í 150 ár 1856–2006*. Garðabær; Jón Sigurðsson, 2010.
- Jón Steffensen, „Alþýðulækningar“, *Íslensk þjóðmenning: Alþýðuvísindi raunvísindi og dulfræði*. Ritstjóri: Frosti J. Jóhannsson. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga, 1990, bls. 105–191.
- Jón Steffensen, „Bjarni Pálsson og samtíð hans“, *Andvari* sumar 1960, bls. 99–116.
- Jón Steffensen, „Fyrsta frásögn af legbresti á Íslandi“, *Læknablaðið* 72:3–4 (1986), bls. 3–4.
- Jón Steffensen, „Læknánám Bjarna Pálssonar landlæknis“, *Læknablaðið* 44:2 (1960), bls. 65–83.
- Jón Steffensen, „Sögulegt yfirlit um læknakennslu fram til 1958“, *Ráðstefna um læknánám 2. og 3. apríl 1981. Erindasafn gefið út af læknadeild Háskóla Íslands 1981 í tilefni 100 ára skipulagðrar læknakennslu á Íslandi*. Reykjavík: Læknadeild Háskóla Íslands, 1981, bls. 11–25.
- Jón Sveinsson, „Viðbætur. Um sjúkdóma sængurkvenna, og stólpípur“, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*. Íslensk þýðing: Jón Sveinsson. Kaupmannahöfn, 1789, bls. 187–223.
- Jón Torfason, „Landþing“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangæingafélagið í Reykjavík, 1968, bls. 163–172.
- Jón Þorvarðsson, „Breiðabólstaðar– og Víðidalstungusóknir 1839“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: I. Húnavatnssýsla*. Jón Eypórsson bjó til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950, bls. 59–63.
- Jón Þórðarson, „Lýsing Auðkúluprestakalls 1873“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: I. Húnavatnssýsla*. Jón Eypórsson bjó til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950, bls. 97–100.

- J[ónas] Jónassen, „Um læknaskipun á Íslandi“, *Tímarit hins íslenska bókmenntafélags* 11 (1890), bls. 177–250.
- Jónas Jónasson, *Íslenzkir Þjóðhættir*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja H.F., 1961.
- Klatt, Lawrence, „The Professionalization of Everyone“, *The Personnel Journal* 9 (1967), bls. 508–509, 522.
- Klemens Jónsson, *Saga Reykjavíkur* I. bindi. Reykjavík: Steindór Gunnarsson, 1929.
- Koch, Jørgen, „Det kongelige kirurgiske Akademi som selvstændig kirurgisk læreanstalt 1787–1841“, *Academia Chirurgorum Regia: Det Kongelige kirurgiske akademi 1787–1987*. Ritstjóri: Poul Aagard Christiansen. Kaupmannahöfn: Medicinsk–historisk Museum ved København Universitet, 1988, bls. 11–73.
- Kort underretning for dem, dem ikke er læger om behandlingsmåden ved at bringe dødfødte børn til live*. Kaupmannahöfn: Det kongelige Medicinsk–chirurgiske Sundhedscollegium i Kjøbenhavn, 1807.
- Kravetz, Robert E., „Obstetrical Forceps“, *The American Journal of Gastroenterology* 96:10 (2001), ótölusett.
- Kristinn Magnússon, „Lækningaminjar. Lækningar frá elstu tímum til 19. aldar“, *Hlutavelta tímans: Menningararfur á Þjóðminjasafni*. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, 2004, bls. 87–95.
- Larson, Magali Sarfatti, *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. London: University of California Press Ltd., 1977.
- Lawrence, Ghislaine, „Tools of the trade: An obstetric phantom“, *The Lancet* 358 (2001), bls. 1916.
- Lárus H. Blöndal og Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi* I. og II. bindi. Reykjavík: Læknafélag Íslands, 1970.
- Levy, C. E., *Kennslubók handa yfirsetukonum*. Kaupmannahöfn, 1846.
- Levy, C. E., *Levys kennslubók handa yfirsetukonum aukin og endurbætt af Dr. A. Stadfeldt*. Jónas Jónassen sá um útgáfu bókarinnar á íslensku. Reykjavík: Einar Þórðarson, 1871.
- Lindemann, Mary, *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- Ljósmaður á Íslandi* I. bindi. Ritstjóri: Björg Einarsdóttir. Reykjavík: Ljósmaðrafélag Íslands, 1984.
- Loftur Guttormsson, „Siðaskipti – siðbreyting í skammtíma“, *Kristni á Íslandi* III. bindi. Reykjavík: Alþingi, 2000, bls. 15–63.
- Loftur Guttormsson, *Uppeldi á upplýsingaröld: Um hugmyndir lærdómsmanna og háttarni alþýðu*. Reykjavík: Iðunn, 1987.
- Loudon, Irvine, *Death in childbirth: an international study of maternal care and maternal mortality 1800–1950*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Loudon, Irvine, „Deaths in childbed from the eighteenth century to 1935“, *Medical History* 30 (1986), bls. 1–41.
- Loudon, Irvine, „Obstetrics and the general practitioner: the historical connection“, *Journal of the Royal College of General Practitioners* september 1984, bls. 474–475.
- Lovsamling for Island* I.–XV. bindi (1096–1854). Kaupmannahöfn: Universitets–Boghandler Andr. Fred. Höst, 1853–1870.
- Lovsamling for Island* XVIII. bindi. Kaupmannahöfn: Andr. Fred. Höst&Sön, 1884.
- Lovsamling for Island* XXI. bindi. Kaupmannahöfn: Andr. Fred. Höst&Sön, 1889.
- Løkke, Anne, *Døden i barndommen: Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*. Kaupmannahöfn: Gyldendal, 1998.
- Løkke, Anne, *Patienternes Rigshospital 1757–2007*. Kaupmannahöfn: Gads forlag, 2007.
- MacVicar, John, *Man–midwife*. Leicester: Leicester University Press, 1975.
- Magnús Torfason, „Eyvindarhóla–, Steina– og Skógasóknir“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangæingafélagið í Reykjavík, 1968, bls. 13–25.
- „Mannalát og slysfarir“, *Þjóðólfur* 9. febrúar 1861, bls. 45–46.
- Mannal á Íslandi 1801. Suðuramt*. Reykjavík: Ættfræðifélagið, 1978.
- Mannal á Íslandi 1801. Vesturamt*. Reykjavík: Ættfræðifélagið, 1979.
- Mannal á Íslandi 1801. Norður– og Austuramt*. Bjarni Vilhjálmsson sá um útgáfunu. Reykjavík: Ættfræðingafélagið, 1980.

- Manntal á Íslandi 1816* IV. bindi. Reykjavík: Ættfræðifélag, 1959.
- Manntal á Íslandi 1845. Suðuramt.* Reykjavík: Ættfræðifélagið, 1982.
- Manntal á Íslandi 1845. Norður- og Austuramt.* Bjarni Vilhjálmsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Ættfræðifélagið, 1985.
- Manntal á Íslandi 1845. Vesturamt.* Bjarni Vilhjálmsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Ættfræðifélagið, 1983.
- María Óskarsdóttir, „Lyfjaskrínið hans Sveins á Lambavatni“, *Árbók Barðastrandar-sýslu* 26 (2005), bls. 205–208.
- „Markverðust bréf stjórnarráðanna, send til Íslands 1817“, *Klausturpósturinn* 3 (1819), bls. 33–37.
- Massey, Lyle, „Pregnancy and Pathology: Picturing Childbirth in Eighteenth-Century Obstetric Atlases“. *The Art Bulletin* 87:1 (2005), bls. 73–91.
- Már Jónsson, *Árni Magnússon: Ævisaga*. Reykjavík: Mál og menning, 1998.
- Már Jónsson, *Blóðskömm á Íslandi 1270–1870*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1993.
- Már Jónsson, *Dulsmál á Íslandi 1600–1900*. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 2000.
- Már Jónsson, „Ofbráðar barneignir á fyrri hluta 19. aldar“, *Sagnir* 13 (1992), bls. 64–67.
- Meyer, Leopold, „Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, *Hospitals-tidende* 2:7 (1884), bls. 145–153.
- Meyer, Sophus, „I Anledning af Dr. med. Leopold Meyer's Artikel: Om en Udvidelse af Lægens Virksomhed som Fødselshjælper“, *Hospitals-tidende* 2:9 (1884), bls. 205–210.
- Morin, Karen H., Patterson, Barbara J., Kurtz, Barbara, Brzowski, Barbara, „Mothers' Responses to Care Given by Male Nursing Students during and after Birth“, *The Journal of Nursing Scholarship* 31:1 (1999), bls. 83–87.
- Murphy, Raymond, *Social closure: The Theory of monopolization and exclusion*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- MVII, „Eyjólfur Runólfsson“, *Sunnanfari* 12:1 (1913), bls. 4–5.

- Nanna Ólafsdóttir, „Úr bréfum Sveins læknis Pálssonar“, *Landsbókasafn Íslands: Árbók 1975* 1 (1986), bls. 10–39.
- Nihell, Elizabeth, *A Treatise on the Art of Midwifery*. London: A Morley, 1760.
- „Nokkur bréf frá Oddi Hjaltalín til Bjarna Thorarensens“, *Óðinn* 1:6 (1905), bls. 48.
- Norrie, Gordon, *Danmarks Jordemødre*. Ritstjóri: W. Nellemose. Charlottenlund: Den Almindelige Danske Jordemoderforening, 1935.
- Norrie, Gordon, „Det Danske Jordemodervæsens historie“, *Danmarks jordemødre*, 1935.
- Norrie, Gordon, „Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark“, *Tidsskrift for Jordemødre* 5:3, 5, 8, 12 (1894–1895), bls. 27–35, 55–63, 141–147, 154–157.
- O'Dowd, Michael J., Philipp, Elliot E., *The history of obstetrics and gynaecology*. New York: Parthenon Publishing Group, 1994.
- Olser, Morgens, *Fødselshjælpenes historie*. Kaupmannahöfn: Medicinsk–Historisk Museum, útgáfuár vatnar.
- Ould, Fielding, *A Treatise of Midwifery: In three parts*. London, 1742.
- Ólafur Sigurðsson „Úr þáttum um Niels skálda“, *Niels skáldi*. Finnur Sigmundsson bjó til prentunar. Reykjavík: Leiftur H.F., 1948, bls. 17–22.
- Ólafur Þ. Jónsson, „Sveinn Pálsson læknir og náttúrufræðingur“, *Læknablaðið* 98:4 (2012), bls. 240–241.
- Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the child: Regional, cultural and social aspects of the infant mortality decline in Iceland, 1770–1920*. Umeå: Umeå University, 2002.
- Ólöf Ásta Ólafsdóttir, „Söguleg þróun ljósmæðramenntunar á Íslandi“, *Tímarit hjúkrunarfræðinga* 72:1 (1996), bls. 24–25.
- Parkin, Frank, *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Páll Erlendsson, „Miklabæjar– og Hofssóknir, 1839“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Skagafjarðarsýsla II*. Pálmi Hannesson og Jakob Benediktsson bjuggu til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1954.
- Páll Guðmundsson, „Borgar– og Álftanessóknir 1840“, *Sýslu– og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Mýra– og Borgarfjarðarsýslur*. Guðrún Ása

- Grímsdóttir og Björk Ingimundardóttir sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2005, bls. 76–97.
- Páll Eggert Ólason, *Íslenskar ævisskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* I.–V. bindi. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952.
- Páll Pálsson, „Kirkjubæjarklausturssókn“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. Skaftafellssýsla*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1997, bls. 183–195.
- Petersen, Jul., „Om Lægen Christian Johann Berger“, *Historisk Tidsskrift* 6:3 (1891), bls. 339–432.
- Petersen, Niels, „Københavns Universitet 1848–1902“, *Københavns Universitet 1479–1979* II. bindi. Ritstjórar: Leif Grane og Kai Hørby. Kaupmannahöfn: Københavns Universitet, 1993, bls. 269–454.
- Pétur H. J. Jónsson, „Hlutverk kvensjúkdómaspítala“, *19. júní*, 19 (1969), bls. 20–25.
- Pharmacopoea Danica 1772*. Odense: Dansk Farmacihistorisk Selskab, 1972.
- Pharmacopoea Danica 1868*. Dönsk þýðing: Chr. D. A. Hansen. Kaupmannahöfn: H. Hagerup, 1869.
- Phillips, Mary, „Midwives versus medics: A 17th-century professional turf war“, *Management & Organizational History* 2(1) 2007, bls. 27–44.
- Porter, Roy, „William Hunter: a surgeon and a gentleman“, *William Hunter and the eighteenth-century medical world*. Ritstjórar: W.F. Bynum og Roy Porter. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, bls. 7–34.
- Radcliffe, Walter, *Milestones in Midwifery*. Bristol: John Wright & Sons Ltd., 1967.
- Ragnar Ásgeirsson, *Skrúdda: Sögur, sagnir og kveðskapur* II. bindi. Hafnarfirði: Skuggsjá, 1973.
- Ragnar Ásgeirsson, „Tveir snillingar“, *Ljósmæðrablaðið* 24:3 (1946), bls. bls. 31–35.
- Rannveig Tryggvadóttir, „Endurminningar þess sem var“, *Heima er best* 3 (2008), bls. 126–127.
- Reglement, hvorefter saavel den ved Accouchement–Huuset antagne privilegerede Jordemoder med de øvrige Betientere og andre Vedkommende, som ogsaa alle de til denne milde Stiftelse trængende Qvindes Personer dig aldeles nøje have sig at rette i alle Maade, Kbh. den 15. Oct. 1759*. [Kaupmannahöfn], 1759.

- Reimann, Inge, Koch, Jørgen, „Kirurgi i København“, *Set & Sket i Medicinsk–historisk Museum*, 6 (1996), bls. 15–23.
- „Rentukammers–bréf til amtmanns í Norður– og Austuramti“, *Klausturpósturinn* 9 (1823), bls. 134–135.
- Ricci, James V., *The Development of Gynaecological Surgery and Instruments: A Comprehensive Review of the Evolution of Surgery and Surgical Instruments for the Treatment of Female Diseases from the Hippocratic Age to the Antiseptic Period*. Philadelphia: The Blakiston Company, 1949.
- Rifkin, Benjamin A., Ackerman, Michael J., Folkenberg, Judith, *Human Anatomy: Depicting the Body from the Renaissance to Today*. London: Thames&Hudson, 2006.
- Romlid, Christina, *Makt, motstånd och förändring: Vårdens historia speglad genom det svenska barmorskeväsendet 1663–1908*. Stokkhólmur: Vårdförbundet, 1998.
- Ronde, S. de la, „The man–midwife: oxymoron or first obstetrician?“, *The Proceedings of the 10th Annual History of Medicine Days March 23rd and 24th, 2001*. Ritstjóri: W.A. Whitelaw. Útgáfustað vantar, 2001, bls. 299–303.
- S. N., „Síra Sigfús Jónsson“, *Ísafold* 9. september 1876, bls. 87.
- Saxtorph, Matthias, *Plan til forelæsningerne over jordemodervidenskaben I. bindi*. Kaupmannahöfn, 1772.
- Saxtorph, Matthias, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*. Íslensk þýðing: Jón Sveinsson. Kaupmannahöfn, 1789.
- Saxtorph, Matthias, *Stutt ágríp af yfirsetukvennafræðum*. Íslensk þýðing: Jón Sveinsson. Kaupmannahöfn, 1828.
- Scheel, Poul, „Om barselkoners og spæde børns behandling i Island, med hensyn til de midler, som kunne formindske den store mortalitet iblandt de sidste“, *Nyt Bibliothek for Physik, Medicin og Oeconomie* 1:9 (1806), bls. 83–94.
- Scheuermann, Karen, „Midwifery in Germany: It's Past og Present“, *Journal of Nurse–Midwifery* 40:5 (1995), bls. 438–447.
- Schnorrenberg, Barbara Brandon, „Is Childbirth Any Place for a Woman? The Decline of Midwifery in Eighteenth–Century England“, *Midwifery and the Medicalization of Childbirth: Comparative Perspectives*. Ritstjórar: Edwin van Teijlingen, George Lowis, Peter McCaffery og Maureen Porter. New York: Nova Science Publishers, Inc., 2004, bls. 89–96.

- Scott, Joan Wallach, *Gender and the politics of history*. New York: Columbia University Press, 1999.
- Siebold, Ed. Caps, Jac. v., *Lærebog i Fødselshjelpen, til Brug ved akademiske Forelæsninger og til Selvstudium*. Dönsk þýðing: Salicath, P. Kaupmannahöfn: Gyldendal, 1855.
- „Sigfús Jónsson“, *Norðlingur* 14. mars 1878, bls. 174–175.
- Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004.
- Sigurður Árnason, *Með straumnum: Nokkrar æviminningar*. Reykjavík: Bókaútgáfa Guðjóns Ó. Guðjónssonar, 1950.
- Sigurður Björnsson, „Eymundur Jónsson“, *Skaftfellingur: Þættir úr Austur-Skaftafellssýslu* 15 (2002), bls. 67–71.
- Sig[urður] Gíslason, „Lýsing Kaldrananessóknar“, *Sóknalýsingar Vestfjarða. II. Ísafjarðar- og Strandasýslur*. Reykjavík: Samband vestfirzkra áttthagafélaga, 1952, bls. 240–253.
- Sigurður Gunnarsson, *Æviminning Gísla Hjálmarssonar læknis í Austfirðingafjórðungi 1844–1860*. Kaupmannahöfn, 1880.
- Sigurður Magnússon, *Æviminningar læknis*. Reykjavík: Iðunn, 1985.
- Sigurður S. Magnússon, „Den Isländska obstetrikens historia“, *Katilolehti* 88:11 (1983), bls. 310–314.
- Sigurður Óskar Pálsson, „Lítið eitt um Stein Sigurðsson ljósföður“, *Austri* 37 (1992), bls. 31.
- Sigurður B. Sívertsen, „Útskála- og Kirkjuvogssóknir 1839“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855: Gullbringu- og Kjósarsýsla*. Guðlaugur R. Guðmundsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 2007, bls. 70–101.
- Sigurður G. Thorarensen, „Stórólshvols- og Sigluvíkursóknir“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873. Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangáringafélagið í Reykjavík, 1968, bls. 121–130.
- Sigurlaug Guðmundsdóttir, „Ljósmaður um 100 ára bil í Vatnsdalnum í Austur-Húnavatnssýslu“, *Hlín* 48 (1961), bls. 148–149.

- Sigurjón Jónsson, *Ágrip af sögu ljósmæðrafræðslu og ljósmæðrastéttar á Íslandi*. Reykjavík: Steindórsprent H.F., 1959.
- Sigurjón Jónsson, „Heilbrigðismálaskipun og heilbrigðisástand hér á landi fyrir 100 árum“, *Skírnir* 11 (1940), bls. 160–194.
- Simon Bjarnason, „Erfiljóð um Niels skálda“, *Menn og minjar: Íslenzkur fróðleikur og skemmtun* V. bindi. Finnur Sigmundsson bjó til prentunar. Reykjavík: Leiftur H.F., 1948, bls. 168–174.
- Skagfirzkar æviskrár* I. bindi. Akureyri: Sögufélag Skagfirðinga, 1964.
- „Slysfarir, sóttir, lát heldra fólks“, *Frjettir frá Íslandi* 1882 9:2 (1882), bls. 45–54.
- Smellie, W., *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* I. bindi. London: D. Wilson, 1752.
- Sommestad, Lena. *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lundur: Arkiv förlag, 1992.
- Soranos, *Kinnolära: Om graviditet, förlossningskonst, spädbarnsvård och kvinnosjukdomar*. Sænsk þýðing: Törnkvist, Sylvia og Ursing, Ingrid. Útgáfustað vantar: Paul Åströms förlag, 2001.
- Stadfeldt, A., „Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt 1787–1887, med en Indledning om Fødselshjælpens Udvikling i Danmark“, *Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns universitets aarsfest til erindring om kirkens Reformation*. Kaupmannahöfn: J.H. Schultz, 1887, bls. 1–55.
- Stefán Aðalsteinsson, *Svarfdælingar* II. bindi. Reykjavík: Iðunn, 1978.
- Stefán Hansson, „Innhliðarsóknir“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangæingafélagið í Reykjavík, 1968, bls. 85–88.
- Stefán Stefánsson, „Sólheima- og Dyrhólasóknir“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. Skaftafellssýsla*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1997, bls. 255–268.
- Stefán Sæmundsson, „„Giftist ungur gribbu hann“ frásögn af hinum sérkennilega Nielsi skálda“, *Dagur* 6. júlí 1991, bls. 9.
- Stefán Þorvaldsson, „Knappstaðasókn, 1840“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. II. Skagafjarðarsýsla*. Pálmi Hannesson og Jakob

Benediktsson bjuggu til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1954, bls. 178–186.

Steindór Steindórsson, *Íslenskir náttúrufræðingar 1600–1900*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1981.

Steinunn Kristjánsdóttir, *Sagan af klaustrinu á Skriðu*. Reykjavík: Sögufélag, 2012.

Steinunn Kristjánsdóttir, „Skyggst inn í dulinn heim kirkjunnar“. *Fréttablaðið* 2. júní 2007, bls. 12.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1875 B–deild. Reykjavík, 1876.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1876 A–deild. Kaupmannahöfn, 1876.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1877 B–deild. Reykjavík, 1877–1878.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1894. Kaupmannahöfn, 1894.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1911 A–deild. Kaupmannahöfn, 1911.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1912 A–deild. Kaupmannahöfn, 1912.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1924 A–deild. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja h.f., 1924.

Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1933 A–deild. Reykjavík: Ríkisprentsmiðjan Gutenberg, 1933.

Stutt ávísan fyrir aðra enn lækna um endurlífgun dauðfæddra barna. Íslensk þýðing: O. J. Hjaltalín. Viðeyjarklaustur: Konunglega medicinsk chirúrgiska heilbrigðisráð í Kaupmannahöfn, 1820.

Stutt ávísan fyrir þá sem ekki eru læknarar, áhrærandi það hvað athugavert er við dauðfædd börn, hverja atburði brúka skuli; til að leita þeim lífs aftur. Kaupmannahöfn: Hið konunglega medicinsk–chirúrgiska heilbrigðis félags í Kaupmannahöfn, 1807.

Sumarliði R. Ísleifsson, *Eldur í afli: Málmiðnaður á Íslandi á 19. öld og fyrri hluta 20. aldar* I. bindi. Ritstjóri: Jón Böðvarsson. Reykjavík: Iðnsaga Íslendinga og Hið íslenska bókmenntafélag, 1997.

Sveinbjörn Guðmundsson, „Landeyjaprestakall“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangæingafélagið í Reykjavík, 1968, bls. 217–257.

- Sveinn Benediktsson, „Þykkvabæjarklausturssókn“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: Skaftafellssýsla*. Jón Aðalsteinn Jónson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, 1997, bls. 221–224.
- Sveinn Pálsson, *Ferðabók Sveins Pálssonar: Dagbækur og ritgerðir 1791–1797* I. bindi. Jón Eyþórsson bjó til prentunar. Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur HF., 1983.
- Sveinn Pálsson, „Tilraun að upptelja sjúkdóma þá er að bana verða, og orðið geta, fólki á Íslandi“, *Rit þess íslenska Lærdómslistafélags* 15 (1794), bls. 1–208.
- Sveinn Pálsson, *Æfisaga Bjarna Pálssonar*. Akureyri: Árni Bjarnarson, 1944.
- Sveinn Pálsson, „Æfisaga Sveins læknis Pálssonar“, *Ársrit Hins íslenska fræðafjelags í Kaupmannahöfn* 10 (1929), bls. 1–56.
- Sykes, A. H., „Edward Schafter (1850–1935) and artificial respiration“, *Journal of Medical Biography* 14:3 (2006), bls. 155–162.
- „Sýslufundur Norður-Ísafjarðarsýslu“, *Þjóðviljinn* 6. maí 1901, bls. 82–83.
- Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855: Dalasýsla*. Einar G. Pétursson sá um útgáfuna. Reykjavík: Sögufélag, Örnefnastofnun Íslands, 2003.
- Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873: Rangárvallasýsla*. Reykjavík: Rangæingafélagið í Reykjavík, bls. xiii–xx.
- Thornton, John L., „William Hunter (1718–1783) and his contributions to obstetrics“, *British Journal of Obstetrics and Gynaecology* 90 (1983), bls. 787–794.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1845*. Reykjavík: Alþingi, 1845.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1847*. Reykjavík: Alþingi, 1847.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1857*. Reykjavík: Alþingi, 1857.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1861* II. bindi. Reykjavík: Alþingi, 1861–1862.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1869* II. bindi. Reykjavík, 1869.
- Tíðindi frá Alþingi Íslendinga 1873* I. bindi. Reykjavík, 1873.
- Tíðindi um stjórnarmálaefni Íslands* I. bindi (1854–1863). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1864.

- Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands* III. bindi (1870–1875). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1875.
- Torfi K. Stefánsson Hjaltalín, *Eldur á Möðruvöllum. Saga Möðruvalla í Hörgárdal frá öndverðu til okkar daga* I. bindi. Reykjavík: Flateyjarútgáfan, 2001.
- Torfi Þorsteinsson, „Glaður held ég heim án tafar. Minningamolar um Eymund Jónsson í Dilksnesi“, *Heimdragi: Íslenzkur fróðleikur gamall og nýr* IV. bindi. Efni söfnuðu Kristmundur Bjarnason, Valdimar Jóhannsson og Þorsteinn frá Hamri. Reykjavík: Iðunn, 1972, bls. 7–47.
- Torstendahl, Rolf, „Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism“, *Professions in theory and history: rethinking the study of the professions*. Ritstjórar: Michael Burrage og Rolf Torstendahl. London: Saga Publications, 1990, bls. 44–61.
- Towler, Jean, Bramall, Joan, *Midwives in history and Society*. London: Croom Helm Ltd., 1988.
- Tuchman, Arleen Marcia, „The True Assistant to the Obstetrician: State Regulation and the Legal Protection of Midwives in Nineteenth–Century Prussia“, *Social History of Medicine* 18:1 (2005), bls. 23–38.
- Urtagarður í Nesi. Plöntuvísir*. Ritstjóri: Lilja Sigrún Jónsdóttir. Reykjavík: Lyfjafræðingafélag Íslands, 2010.
- Valdimar Ásmundsson, „Svalbarðssókn“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1844: Þingeyjarsýslur*. Reykjavík: Gott mál hf., 1994, bls. 243–273.
- V[aldimar] St[effensen], „Hárskurðartíska í þúsundir ára og rakaraiðn í Reykjavík“, *Morgunblaðið* 4. desember 1945.
- Viðar Hreinsson, *Landneminn mikli. Ævisaga Stephans G. Stephanssonar* I. bindi. Reykjavík: Bjartur, 2002.
- Vigfús Erichsen, *Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn: Med Vedtegninger og Anhang*. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1839.
- Vilborg Auður Ísleifsdóttir, „Nokkrar umþenkingar um kirkjuordinansíu Kristjáns III.“, *Saga biskupsstólanna*. Ritstjórar: Gunnar Kristjánsson og Óskar Guðmundsson. [Akureyri]: Bókaútgáfan Hólar, 2006, bls. 517–545.

- Vilborg Auður Ísleifsdóttir, *Siðbreytingin á Íslandi 1537–1565: Bylting að ofan*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1997.
- Vilhjálmur S. Vilhjálmsson, *Halldóra Bjarnadóttir: Ævisaga*. Reykjavík: Setberg SF, 1960.
- Vilmundur Jónsson, *Lækningar og saga: Tíu ritgerðir* I. bindi. Reykjavík: Bókaútgáfa menningarsjóðs, 1969.
- Vilmundur Jónsson, „Upphaf svæfinga og fyrstu svæfingar á Íslandi“, *Heilbrigðisskýrslur 1942*. Reykjavík, 1946, bls. 204–241.
- Vilmundur Jónsson, „Viðsjárverð sagnaritun“, *Heilbriggt líf* 7:1–2 (1946), bls. 36–43.
- Weber, Max, *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Ritstjórar: Guenther Roth og Claus Wittich. London: University of California Press, 1968.
- Wegener, J., „Nogle Bemærkninger i Anledning af Dr. L. Meyer's Artikel“, *Hospitals-tidende* 2:13 (1884), bls. 316–318.
- Wilson, Adrian, *The Making of Man–midwifery: Childbirth in England, 1660–1770*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Witz, Anne, *Professions and patriarchy*, London: Routledge, 1992.
- Wolff, Torben, „Zoologi“, *Københavns Universitet 1479–1979*, XIII. bindi. Ritstjóri: Torben Wolff. Kaupmannahöfn: Københavns Universitet, 1979, bls. 1–158.
- Woods, Robert, „Dr Smellie's Prescriptions for Pregnant Women“, *Medical History* 52 (2008), bls. 257–276.
- „Yfirsetukvennaumdæmin í Norður- og Austuramtinu“, *Norðanfari* 15. nóvember 1876, bls. 110–111.
- Þjóðólfur* 4. júlí 1865, bls. 39–40.
- Þjóðólfur* 15. febrúar 1868, bls. 1.
- Þorbjörg R. Pálsdóttir, „Guðlaug Jónsdóttir, ljósmóðir“, *Hlín* 1:1 (1943), bls. 27–31.
- Þorgerður Einarsdóttir, „Sérfræðihópar og fagþróun í ljósi kynferðis“, *Rannsóknir í félagsvísindum: Erindi flutt á ráðstefnu í október 1999*. Ritstjórar: Friðrik H. Jónsson og Ingjaldur Hannibalsson. [Reykjavík]: Félagsvísindastofun Háskóla Íslands/Háskólaútgáfan, 2000, bls. 131–146.

- Þorgerður H. Þorvaldsdóttir, „„Gender“ sem greiningartæki í sögu“, *Íslenska söguþingið* 28.–31. maí 1997: *Ráðstefnurit* II. bindi. Ritstjórar: Guðmundur J. Guðmundsson og Eiríkur K. Björnsson. [Reykjavík]: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, 1998, bls. 252–258.
- Þorgrímur Thorgrímsson, „Nesþing“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags: Snæfellsnes III*. Svavar Sigmundsson og Ólafur Halldórsson sáu um útgáfuna. Reykjavík: Snæfellingaútgáfan, 1970, bls. 119–143.
- Þorkell Jóhannesson, *Saga Íslendinga 1770–1830: Upplýsingaröld*. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélag, 1950.
- Þorkell Jóhannesson, „Vinna að lyfjamálum sumarið 1963 og fyrsta skráning sérlyfja“, *Læknablaðið* 90:11 (2004), bls. 792–795.
- Þorleifur Jónsson, *Ævisaga*. Reykjavík: Bókaútgáfa Guðjóns Ó. Guðjónssonar, 1954.
- Þorvarður Jónsson, „Hofsprestakall, 1840“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873: I Húnavatnssýsla*. Jón Eyþórsson bjó til prentunar. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950.
- Þorvaldur Thoroddsen, *Landfræðissaga Íslands: Hugmyndir manna um Ísland náttúruskoðun og rannsóknir fyrr og síðar* II. bindi. Reykjavík: Ormstunga, 2004.
- Þórarinn Guðnason, „Kaupmannssonur frá Vestmannaeyjum“, *Heilbrigðismál* 3–4 (1994), bls. 16–17.
- Þórarinn Guðnason, „Landlæknisþættir/Jón Thorstensen 1820–1855: Doktorinn í Doktorshúsi“, *Heilbrigðismál* 1–2 (1994), bls. 14–16.
- Þórarinn Kristjánsson, „Staðarsókn í Hrútafirði, 1848“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. Húnavatnssýsla*. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950, bls. 11–22.
- Þórunn Á. Björnsdóttir, *Nokkrar sjúkrasögur: Úr fæðingabók Þórunnar Á. Björnsdóttur ljósmóður*. Reykjavík: Þórunn Á. Björnsdóttir, 1929.
- Þórunn Jónsdóttir, „Þórunn Magnúsdóttir“, *Íslenskar ljósmæður: Æviþættir og endurminningar*. Sveinn Víkingur bjó til prentunar. Akureyri: Kvöldvökuútgáfan H.F., 1963, bls. 53–66.
- „Ettamót að Hróarsdal í Hegranesi – Skagafirði“, *Lögberg–Heimskringla* 23. maí 1980, bls. 4.

Öberg, Lisa, *Barnmorskan och läkare: Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870–1920*. Stokkhólmur: Ordfronts förlag, 1996.

Ögmundur Sigurðsson, „Tjarnarsókn á Vatnsnesi, 1840“, *Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1873. Húnavatnssýsla*. Akureyri: Bókaútgáfan Norðri, 1950, bls. 34–42.

Örn Bjarnason, „Jón Pétursson læknir og ritverk hans I“, *Læknablaðið* 97:4 (2011), bls. 245–247.

Örnólfur Thorlacius, „Þróun lífsins og þróun líffræðinnar“, *Náttúrufræðingurinn* 36:4 (1968), bls. 161–183.

Örnólfur Thorlacius, „Þróun tegundanna. Tilraunir til samantektar á hugmyndum manna fyrir og nú“, *Náttúrufræðingurinn* 68:3–4 (1999), bls. 183–195.

Östman, Ann-Catrin, „Bonden“, *Män i Norden: Manlighet och modernitet 1840–1940*. Ritstjórar: Jørgen Lorentzen og Claes Ekenstam. Riga: Gidlunds Förlag, 2006, bls. 77–111.

Vefur (Vef.)

Háskólinn í Osló: <<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/schou/sider/k732.html>>

Íslendingabók: <www.islendingabok.is>

Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands: <manntal.is>

Rigsarkivet í Kaupmannahöfn: <http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_kirkebog#>

Rigsarkivet í Kaupmannahöfn. Den Kongelige Fødsels- og Plejestiftelse: <<https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=6#6,2359>>

Sarpur – munaskrá Þjóðminjasafns Íslands: <www.sarpur.is>

Tölvuskeyti frá Ármanni Þorgrímssyni á Akureyri 28. nóvember 2013.

Tölvuskeyti frá Kristni Magnússyni 1. október 2008.

Vísindavefur Háskóla Íslands: <www.visindavefur.is>

